

1999 ж. шыға бастады

Тіркелген куәлік № 13395-Ж
Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
22.02.2013 ж. берген

Редакция алқасы

Н.Л. Сейтахметова (бас редактор)
А. Сағиқызы
Ш.Е. Джаманбалаева
Ә.А. Құранбек
Д.М. Жанабаева
М.К. Бектенова
З.К. Шәукенова
Ш.М. Жандосова
А.Алтайқызы
Л.Н. Тоқтарбекова (редактор)

Редакционная коллегия

Н.Л. Сейтахметова (главный редактор)
А. Сағиқызы
Ш.Е. Джаманбалаева
Ә.А. Құранбек
Д.М. Жанабаева
М.К. Бектенова
З.К. Шаукенова
Ш.М. Жандосова
А.Алтайқызы
Л.Н. Токтарбекова (редактор)

Регистрационное свидетельство
№ 13395-Ж выдано Комитетом
информации и архивов
Министерства культуры
и информации Республики
Казахстан 22.02.2013 г.

Издается с 1999 года

ISSN 1999-5849 (Print)
ISSN 2959-7544 (Online)

**ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-
ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖУРНАЛ**

Адам әлемі

**ФИЛОСОФСКИЙ И ОБЩЕСТВЕННО-
ГУМАНИТАРНЫЙ ЖУРНАЛ**

4 (103)·2025

**Халықаралық редакциялық кеңес
Международный редакционный совет**

Зияуддин Сардар (Ұлыбритания)
Фиерман У. (АҚШ)
Аматаякул Супаквади (Таиланд, Италия)
Лекторский В.А. (Ресей)
Кенан Гюрсой (Түркия)
Шермухамедова Н.А. (Өзбекстан)
Биолент Шенай (Түркия)

© Философия, саясаттану және дінтану институты
050010, Алматы, Шевченко көшесі, 28
<https://adamalemijournal.com>

© Filosofia, saiasattanu және dintanu instituty
050010, Almaty, Şevchenko köşesi, 28
<https://adamalemijournal.com>

Философия. Дәстүр. Мәдениет * Философия. Традиция. Культура

Аскерхан Н., Карипбаев Б.И. XIX-XX ҒАСЫР ҚАЗАҚ ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ТЕРЕҢДЕТІЛГЕН ДІНИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ КОНЦЕПЦИЯЛАРХ	3
Мармونتова Т.В. СЕМЕЙНЫЕ ПРАЗДНИКИ КАК ОСНОВА КУЛЬТУРНОГО КОДА: АНАЛИЗ ТРАДИЦИЙ И ИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ В КАЗАХСТАНЕ И РОССИИ	11
Nurkabekuly S. THE EVOLUTION OF EXISTENTIAL THOUGHT IN KAZAKH PHILOSOPHY: AN ANALYSIS OF KEY ASPECTS OF EXISTENCE	20
Гаппасова А.Г., Кулумжанов Н.Е., Көлбаева Ә.М. ДАЛА ЖАНЫНЫҢ АЙНАСЫ: ҚАЗАҚТАР МЕН ҚЫРҒЫЗДАРДЫҢ ӨРКЕНИЕТТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ	27
Мулдашева Г.Б., Абилькаримова З.М., Попов М.М. ФЕНОМЕН ГУМАНИЗМА В ФИЛОСОФСКОЙ СИСТЕМЕ Н.А.БЕРДЯЕВА	38
Сәрсембин Ү.Қ., Ахметова Қ.Б. АЛАШ ЗИЯЛЫСЫ МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫНЫҢ «ОЯН, ҚАЗАҚ!» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ҰЛТ МӘСЕЛЕСІ	44
Шакенов Д.П. ФЕНОМЕН ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В ФИЛОСОФСКИХ И СОЦИАЛЬНЫХ КОНЦЕПЦИЯХ: ПРОБЛЕМНЫЙ РАКУРС	51

*Қазіргі заманның саяси дискурстары. Әлеумет және саясат *
Политические дискурсы современности. Социум и политика*

Рахим Г.Е., Симтиков Ж.К. ПОЛИТИЧЕСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМА В УСЛОВИЯХ СПРАВЕДЛИВОГО ОБЩЕСТВА	57
Alibekova G., Abdigaliyeva G. TOOLS FOR THE INFLUENCE OF SOCIAL NETWORKS ON THE FORMATION OF STUDENTS' POLITICAL VALUES	66
Vokova B.B. THE CYPRUS ISSUE: THE ETHNOTERRITORIAL CONFLICT BETWEEN TURKEY AND GREECE IN THE CONTEXT OF EU POLICY	73
Илеуова Г.Т. ПРОЯВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ НАПРЯЖЕННОСТИ В ПОРЕФОРМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ: ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАСТРОЕНИЯ И ПОВЕДЕНЧЕСКИЕ РЕАКЦИИ	84
Болат Ә.А., Саймова Ш.А., Молдабеков Б.Е. РЕСЕЙ МЕН ҚЫТАЙ АРАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН: КӨП ПОЛЯРЛЫ ӘЛЕМДЕГІ САЯСИ ТЕПЕ-ТЕҢДІК ЖӘНЕ ЯДРОЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК	98
Жолдубаева А.Қ., Сапарова Д.Р., Қадыралиева А.М. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ВАЛЮТАСЫ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕГЕ СЕМАНТИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАС ТҰРҒЫСЫНАН	106
Omarov M.M., Baysultanova K.Ch. INDUSTRIALIZATION AND GEOPOLITICAL BALANCING: CENTRAL ASIA BETWEEN NATIONAL STRATEGIES AND THE BELT AND ROAD INITIATIVE	116
Shakirov S.E., Tleubayeva A.T., Amangeldiyev A.A., Kachkynova A.T. INSTITUTIONAL AND SOCIOPOLITICAL ASPECTS OF TOURISM IN REDUCING CONFLICT RISKS IN CENTRAL ASIAN STATES	125
Исаева М. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢ ШЫҒАРУШЫ ОРГАНЫНЫҢ РЕФОРМАСЫН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ	132

*Дінтанулық және исламтанулық зерттеулер *
Религиоведческие и исламоведческие исследования*

Toktarbekova L., Bektenova M. MODELS OF ISLAMIC TOLERANCE: A COMPARATIVE ANALYSIS OF TURKEY, MALAYSIA AND THE UAE	138
Жетпісбай Н., Бишманов К., Ачилов Д. ИСЛАМОФОБИЯ: ДЕСТРУКТИВТІ ДІНИ АҒЫМДАРДЫҢ САЛДАРЫ РЕТІНДЕ	147
Касабекова Е.Қ., Шағырбай А.Д. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ ӘЛЕМІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК ТЕҢДІК: ТАРИХИ ЭВОЛЮЦИЯ ЖӘНЕ ИРАНМЕН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ	156
Sarsembayev R.M., Shyngysbayev L.S., Mohd Roslan Bin Mohd Nor. THE CONCEPTUAL ASPECT OF THE CONFESSION	164
Toleu G., Kaliyev K. TENGRIISM AND THE STAGES OF ITS STUDY	172

Мерейтойлар. Мезгілдер. Оқиғалар * Юбилеи. Даты. События

Поздравляем Дину Далабаевну Ешпанову с Юбилеем!!!	178

XIX-XX ҒАСЫР ҚАЗАҚ ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ТЕРЕҢДЕТІЛГЕН ДІНИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ КОНЦЕПЦИЯЛАР

Н.Аскерхан, Б.И.Карипбаев

АННОТАЦИЯ

Бұл мақала XIX–XX ғасырлардағы қазақ ойшылдарының діни-философиялық көзқарастарын талдауға арналған. Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Сүгір жырау, Міржақып Дулатов сияқты тұлғалардың еңбектерінің ортақ ойларына назар аударылады. Олардың шығармашылық мұрасы ислам теологиясы, шығыс философиялық дәстүрі және қазақтың ұлттық-мәдени дүниетанымын ұштастыратын күрделі синтез ретінде қарастырылады. Мақаланың негізінде XIX–XX ғасырлардағы қазақ ойшылдарының құдайдың болмысына қатысты терең ойлары, шығыс перипатетиктері, фалсафа мектебінің өкілдері мен мутакаллимдер қолданылатын философиялық терминдердің өз еңбектеріндегі көрінісі және басқа да діни философиялық тұжырымдармен сабақтастығы көрсетілуге бағытталған. Мақалада негізгі базис ретінде Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің өлең жолының түсіндірмесі алына отыра аталған тұлғалардың сол тақырыптарға қатысты терең діни және философиялық тұжырымдары жайлы қарастырылады. Аталған қайраткерлердің еңбектері өзара сабақтастырыла отырып олардың ұлттық және діни позициялары қарастырылады. Ойшылдар өз еңбектеріндегі тереңдетілген діни концепцияларды халық даналығы мен поэтикалық бейнелеу арқылы жеткізгендіктеріне зерттеу жасалды. Зерттеуде XIX–XX ғасырлардағы қазақ ойшылдарының діни-философиялық мұрасын аша отыра ислам өркениеті мен ұлттық рухани құндылықтардың сабақтастығы қарастырылды.

Ключевые слова: фальсафа, дүниетаным, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Абай, дін, антропоморфизм, руханият, Сүгір.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан

Автор-корреспондент:

Аскерхан Н.,
xnurgulan@mail.ru

Ссылка на данную статью:

Аскерхан Н., Карипбаев Б.И.
XIX-XX ғасыр қазақ ойшылдарының еңбектеріндегі тереңдетілген діни-философиялық концепциялар // Адам әлемі. – 2025. – №4(103). – С. 3-10.

Углубленные религиозно-философские концепции в трудах казахских мыслителей XIX-XX веков

Аннотация. Данная статья посвящена анализу религиозно-философских взглядов казахских мыслителей XIX–XX веков. Особое внимание уделяется общим идеям в трудах таких деятелей, как Машхур Жусуп Копеев, Абай Кунанбаев, Ыбрай Алтынсарин, Шакарим Кудайбердиұлы, Сугир-жырау, Миржакып Дулатов. Их творческое наследие рассматривается как сложный синтез исламской теологии, восточной философской традиции и национально-культурного мировоззрения казахов. В статье акцентируется внимание на глубоких размышлениях казахских мыслителей XIX–XX веков о сущности Бога, на отражении философских терминов, используемых восточными перипатетиками и мутакаллимами, фаласифами а также на других глубоко религиозно-философских концепциях. В качестве основного базиса берётся толкование поэтических строк Машхура Жусупа Копеева, на фоне которых рассматриваются религиозные и философские воззрения других упомянутых личностей. Труды этих мыслителей сопоставляются между собой, выявляется их национальная и религиозная позиция. Особое внимание уделяется тому, как они через народную мудрость и поэтические образы передавали углублённые религиозные концепции. В исследовании, раскрывая религиозно-философское наследие казахских мыслителей XIX–XX веков, рассматривается также преемственность исламской цивилизации и национальных духовных ценностей.

Ключевые слова: фальсафа, мировоззрение, Машхур Жусуп Копеев, Абай, религия, антропоморфизм, духовность, Сугур.

Depth religious and philosophical concepts in the works of Kazakh thinkers of the 19th-20th centuries

Abstract. This article is devoted to the analysis of religious and philosophical views of Kazakh thinkers of the XIX–XX centuries. Special attention is paid to common ideas in the works of such figures as Mashkhur Zhusup Kopeev, Abai Kunanbayev, Ybray Altynsarin, Shakarim Kudaiberdiuly, Sugir-zhyrau, Mirzhakyp Dulatov. Their creative heritage is considered as a complex synthesis of Islamic theology, Eastern philosophical tradition and national and cultural worldview of the Kazakhs. The article focuses on the deep reflections of Kazakh thinkers of the 19th–20th centuries on the essence of God, on the reflection of philosophical terms used by Eastern peripatetics and mutakallim, as well as on other religious and philosophical concepts. The main basis is the interpretation of the poetic lines of Mashkhur Zhusup Kopeev, against which the religious and philosophical views of other mentioned personalities are considered. The works of these thinkers are compared with each other, their national and religious

positions are revealed. Special attention is paid to how they conveyed deep religious concepts through folk wisdom and poetic images. The study, revealing the religious and philosophical heritage of Kazakh thinkers of the XIX–XX centuries, also examines the continuity of Islamic civilization and national spiritual values.

Key words: Falsafa, Worldview, Mashhur Zhusup Kopeev, Abai, Religion, Anthropomorphism, Spirituality, Sugur

Kipicne

Қазақстан тарихындағы XIX–XX ғасырлар тек әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістермен ғана емес, сонымен бірге халықтың рухани-зияткерлік өмірінде орын алған терең трансформацияларымен де ерекшеленетін бетбұрыс кезең болды. Дәстүрлі көшпелі қоғамның ыдырауы, Ресей империясының отарлық саясатының күшеюі, кейінгі жаңғырту мен зайырландыру үдерістері қазақ дүниетанымын жаңа ізденістерге бағыттады. Бұл жағдайда рухани құндылықтарды сақтау мен ұлттық бірегейлікті айқындау қажеттілігі бұрынғыдан да өзекті болып, оны іске асырудың тың формаларын қалыптастыруға түрткі болды. Дәл осы тарихи дәуірде діни-философиялық идеялар айрықша мәнге ие болып, олар қоғамның дүниетанымдық бағдарларын анықтаумен қатар, тез өзгерген әлеуметтік шындыққа бейімделудің маңызды құралы қызметін атқарды. Аталған кезеңде қазақ ойшылдары ислам өркениетінің рухани мұрасын, халық ауыз әдебиеті мен поэтикалық дәстүрін және жаңа философиялық рефлексия үлгілерін ұштастыруға ұмтылды. Олардың еңбектерінде сенім мен білімнің арақатынасы, адамгершілік пен ақылдың өзара байланысы, Құдай мен адамның болмыстық қатынасы, тағдыр мен ерік бостандығы, жеке адам мен қоғамның орны секілді іргелі мәселелер көтерілді. Бұл ойшылдар еңбектерінде терең діни-мистикалық сарындар мен ғылым мен прогресс идеяларын руханиятпен үйлестіруге бағытталған рационалды ізденістер қатар өрбіді. Сонымен бірге исламдық этика мен қазақ халқының дәстүрлі құндылықтары аясында жеке тұлғаны тәрбиелеу және адамгершілік қоғамды қалыптастыру мәселесі басты назарда тұрды.

XIX–XX ғасырлардағы қазақ діни-философиялық ойының дамуына ықпал еткен тұлғалардың қатарында Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Сүгір жырау және Міржақып Дулатов бар. Олардың мұралары ислам теологиясы, шығыс философиялық дәстүрі, исламдық дүниетаным және қазақ халқының ұлттық-мәдени негіздерімен тоғысқан көпқырлы синтез болып табылады. Мәшһүр Жүсіп Көпеев теологиялық таным, поэтикалық дәстүр және халық даналығын бір арнаға тоғыстыра білді. Оның еңбектерінде діни сарындар тек ойтолғау объектісі ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының күнделікті рухани тәжірибесінің ажырамас бөлігі ретінде бейнеленді. Мәселен, Абай Құнанбайұлы ақыл, сенім және адамгершілік арасындағы өзара байланысты қарастырып, шынайы білім рухани кемелдікпен ұштасуы

тиіс деген ойды тереңдетті. Оның Қара сөздері философиялық-этикалық кодекс дәрежесіне көтеріліп, дін мәселелері адам болмысының мәнін іздеумен аастастырылды. Ыбырай Алтынсарин ағартушылық бағытта еңбек ете отырып, исламдық этиканы ғылым мен білім құндылықтарымен үйлестіруге ұмтылып, оларды өзара толықтыратын тұғырлар ретінде қарастырды. Шәкәрім Құдайбердіұлы Абайдың философиялық дәстүрін жалғастырып, сопылық идеяларды, ар-ождан және моральдық жауапкершілік мәселелерін жүйелі түрде көтерді. Оның шығармашылығында діни ақиқаттың әмбебап негіздерін іздеу, жан мен ақырет туралы толғаныстар, сондай-ақ исламды жалпыадамзаттық құндылықтармен үйлестіру ниеті айқын көрініс тапты. Сүгір жырау шығармашылығында поэтикалық форма философиялық және діни идеяларды жеткізудің қуатты құралына айналды. Рәміздер мен бейнелер арқылы ол тағдыр, білім, рухани өсиетке адалдық секілді мәселелерді көркемдік тұрғыдан талдады. Міржақып Дулатов діни құндылықтарды ұлттық тәуелсіздік пен қоғамдық жаңғыру идеяларымен сабақтастырып, қазақ қоғамының рухани жаңғыруы мәселесін көтерді. Оның еңбектерінен исламдық дүниетаным мен философиялық идеяларды мәдени-саяси қайта өрлеу жобасына тоғыстыру талпынысы айқын байқалады. Осылайша, XIX–XX ғасырлардағы қазақ ойшылдарының діни-философиялық мұрасын кешенді талдау олардың дүниетанымдық ерекшеліктерін ашумен қатар, қазақ қоғамының рухани бағдарларын айқындауға мүмкіндік береді. Бұл зерттеу аталмыш ойшылдардың негізгі идеяларын жүйелі түрде талдауды, олардың ішкі логикалық құрылымын, тарихи-мәдени контексттегі қайнар көздері мен маңызын айқындауды көздейді.

Әдіснама

Негізінен тарихи-философиялық және компаративистік зерттеу әдістерін қолданады. Бұл әдіс келесідей элементтерді қамтиды: деректану – Мәшһүр Жүсіптің поэзиясы мен прозасын, Абайдың қара сөздері мен өлеңдерін, Ыбырайдың «Мұсылманшылықтың тұтқасын», Шәкәрімнің «Мұсылмандық шартын», Сүгір жыраудың «Өсиет толғауын», Міржақып Дулатұлының еңбектеріндегі мәтіндерді іріктеп талдау; салыстырмалы талдау – шығыс перипатетизмі мен қазақ ойшылдарының ұқсастықтары, сондай-ақ олардың өзара әсерін анықтау; Контекстуалды талдау – философиялық идеялардың тарихи, әлеуметтік және мәдени контексте қалай дамығанын зерттеу; герменевтика – мәтіндерді түсіндіру

және олардың терең мағыналарын ашу. Сонымен қатар жалпы философиялық әдістер, синтез, аналогия, абстракция әдісі қолданылды.

Негізгі бөлім

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығындағы діни концепциялар

XIX–XX ғасырлардағы қазақ ойшылдарының діни-философиялық ізденістері исламдық дүниетаным мен ұлттық дәстүрдің, сондай-ақ адам мен қоғамның болмысы жөніндегі философиялық пайымдаулардың үйлесімін танытатын рухани мәдениеттің ерекше құбылысы болып табылады. Қазақ халқының болмысы асылында исламдық болғандығын, тіпті тереңдетілген түрде дүниетанымдық концепциясы болғандығын біз осы ғасырлардың көрнекті тұлғаларының еңбектерінен біле аламыз. Олар сенім мен ақылдың, руханият пен прогрестің, ұлттық бірегейлік пен жалпыадамзаттық құндылықтардың арасындағы үйлесімді тепе-теңдікті іздеуге ғана талпынбай, жалпы исламдық дүниетанымдағы көпке мәлім емес, бірақ маңызды концепцияларды өз еңбектерінде көрсете білген. Нәтижесінде, олардың еңбектері терең мазмұны мен маңызын сақтап қана қоймай, қазіргі заманның рухани сұраныстары үшін де өзектілігін жоғалтпайтын тұтас қазақ философиясының қалыптасуына берік негіз қалады. Мақалада сондай терең көріністі тұжырымдарға жекелей тоқтап өтіп, олардың мазмұнын ашуға тырысамыз.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының поэтикалық шығармалары исламдық дүниетанымдағы Алланың бірлігі мен ұлылығын, Оның мәңгілігі мен көзге көрінбейтіндігін, ешбір жаратылысқа ұқсамайтындығын айқын бейнелейтін терең философиялық ойларға негізделген. Ақынның өлең жолдарында Құдайдың шексіз сипаты, жаратушының жалғыздығы мен құдіреті көркемдік құралдар арқылы сипатталады. Ол өзінің діни-философиялық толғаныстарында ислам теологиясының негізгі ұғымдарын қазақтың поэтикалық дәстүрімен үйлестіре отырып, халыққа түсінікті әрі әсерлі түрде жеткізе білді. Осы орайда Мәшһүр Жүсіптің мынадай өлең жолдарын мысалға келтіруге болады:

«Ол – Алла жисм, жауһар, ғариз емес,
Боларға басқа басқа бөлектенбес.
Алланы еш нәрсеге ұқсатуға,
Еш нәрсе Оған ұқсап жөні келмес.
Бар Құдай көкте де емес, жерде де емес,
Мекенін бір Алланың ешкім білмес.
Иаусыма аусы – төрт жақтан пәк дүр Алла,
Муминнің Алла деген көңіліңде емес.
Сипаты сегіз болған, бірі – кәләм,
Сөйлейді құдіретімен Алла Тағалам.
Сөйлеуі біздей тілмен, жақпен емес,
Тіл, жаққа мұқтаж емес секілді адам.
Алды-арты, асты-үсті, оң-солы жоқ,
Ауыз, мұрын, аяқ, бас, көз, қолы жоқ.
Еш нәрсеге ұқсамайды Ол, еш нәрсеге,

Кітаптың айтқанынан ойлама көп», – деген [1]. Бұл өлең жолынан тереңдетілген діни тұжырымдамалар мен шығыс перипатетиктері мен мутакаллимдер қолданатын терминдік сөздерді қатар аңғарамыз. Олар: жисм, жауһар және ғариз. Жисм ұғымы – араб тілінен аударғанда «дене», «заттық болмыс» дегенді білдіреді, философияда бұны материя деп атайды. Философиялық тұрғыдан алғанда, жисм – кеңістікте орын алатын, көлемі бар материалдық дүние. Ол көзге көрінетін барлық денелердің ортақ атауы: адам денесі, табиғаттағы заттар, аспан денелері. Шығыс перипатетиктері мен мутакаллимдер еңбектерінде жисм материяның негізгі формасы ретінде қарастырылады. Екіншіден, жауһар ұғымы, жауһар – арабша «мән», «субстанция», «асыл» деген мағына береді. Философияда ол – заттың ішкі мәні мен болмысын айқындайтын категория немесе терминдік түрде субстанция де түсіндіреді, екінші мағынасы жауһар бөлінбейтін ең ұсақ «атом» ретінде түсіндіріледі. Ғариз – араб тілінен тікелей аударғанда акциденция деген мағына береді, яғни бұл жисмнің, материяның, заттың сипаты мен түрлі күйін атайды. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының: «Ол – Алла жисм, жауһар, ғариз емес» деген өлең жолы ислам теологиясының терең қағидаларын айқын көрсетеді.

«Еш нәрсеге ұқсамайды Ол, еш нәрсеге, Кітаптың айтқанынан ойлама көп» деген жолдарынан шарияттағы басты қағидаларының бірі – Алланың жалғыздығы мен ешнәрсеге ұқсамайтындығы жайлы тікелей байланысты көре аламыз. Бұл тұжырымда ақын Алланы жаратылған ешбір затпен салыстыруға болмайтынын, Оның материалдық өлшемдерден тыс екенін атап өтеді. Ақын осы түсініктерді жоққа шығару арқылы Құдайдың ешбір формаға сыймайтындығын, дене мен материядан тұрмайтындығын, жаратылыстың заңдарына бағынбайтындығын терең философиялық әрі діни тұрғыда негіздейді. Құранның 42-сүресінің 11-аятында: «Оған ештеңе ұқсамайды» деп көрсетілген. Мәшһүр Жүсіптің жоғарыдағы поэтикалық идеясы Құранның негізгі сенімдік қағидаларын халыққа түсінікті әрі көркем тілде жеткізудің бір үлгісі болып табылады. Ақынның мұндай тұжырымдары оның шығармашылығындағы діни-философиялық ізденістердің қаншалықты терең болғанын, исламдық дүниетанымды қазақтың рухани мәдениетімен шебер үйлестіре білгенін дәлелдейді. «Бар Құдай көкте де емес, жерде де емес, Мекенін бір Алланың ешкім білмес» — деген өлең жолдарында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Алланың физикалық кеңістікке тәуелді еместігін, Оның ешбір мекенде шектелмейтінін баяндайды. Бұл түсінік исламдағы негізгі сенім мектептері – Матурудия мен Ашарияның қағидаттарымен толық үндеседі. Екі мектеп те Алланың мекенге мұқтаж емес екенін, Оның барлығы мен бірлігі жаратылыс заңдарына тәуелді болмайтынын айқындаған. Сонымен қатар

бұл екі мектепке қарсы салафилик-таймиттік бағыттағы антропоморфистік түсініктерге ақынның да қарама-қарсы екендігін көрсетеді. Ал «Сипаты сегіз болған, бірі – кәләм» деген өлең жолында ақын ислам теологиясындағы құдайдың сипаттарының бірі – Кәләм (сөйлеу) сипатына тоқталады. Ислам ілімінде Алланың сипаттары белгілі, олардың ішінде Кәләм сипаты Жаратушының сөйлеу құдіретін білдіреді. Бұл сөйлеу адам тіліндегідей дыбыстық немесе мүшелік құралдар арқылы емес, Оның құдіретіне сай, жаратылыстан тыс сипатта жүзеге асады. Сонымен қатар жалпы ислам ғылымындағы Кәләм ілімі өз атауын дәл осы сипатпен байланыстырады. Оның негізгі мәселелерінің бірі – Алланың сөзі Құран жаратылған ба, жоқ па деген пікірталаспен туындаған. Мәшһүр Жүсіптің аталмыш өлең жолы бұл тұрғыда классикалық мутакаллимдердің бағытын ұстанғанын айғақтайды. Ол Алланың кәләм сипатының жаратылмағандығын, яғни Оның мәңгілік сөз иесі екенін жеткізеді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы «Алды-арты, асты-үсті, оң-солы жоқ» деген өлең жолдарында Алланың дене пішінінен мүлде пәк екендігін ерекше атап өтеді. Ақын бұл жерде жаратылған барлық заттарға тән кеңістіктік өлшемдер – алты тарап (алды-арты, асты-үсті, оң-солы) Аллаға қатысты болмайтынын көрсетеді. Яғни Жаратушы ешбір кеңістікпен шектелмейді және белгілі бір бағытта орналасу ұғымынан тыс тұратындығын түсіндіруде. Сонымен қатар «Ауыз, мұрын, аяқ, бас, көз, қолы жоқ» деген жолдар Алланың антропоморфтық сипаттарға ие еместігін айқын білдіреді. Бұл поэтикалық тұжырым ислам сеніміндегі антропоморфизмге бейім ағымдарға, яғни Алланы жаратылысқа, адамдық физикалық сипаттарға ұқсатып бейнелейтін мектептерге тікелей қарсы айтылғанын байқаймыз. Мәшһүр Жүсіптің бұл өлеңі исламдағы осы дәстүрлі қағиданы қазақтың поэтикалық тілі арқылы терең әрі әсерлі жеткізеді. Ол Жаратушыны жаратылысқа ұқсатудан сақтандырып, Алланың ешбір формаға, пішінге, материалдық өлшемге тәуелсіз, абсолюттік болмыс иесі екенін айқындайды. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Кітаптың айтқанынан ойлама көп» деген өлең жолы Құранның тікелей мазмұнымен үндеседі. Бұл жерде ақын адамның діни мәтіндерді өз ойымен бұрмалауға немесе шамадан тыс философиялық жорамал жасауға болмайтынын, керісінше, Құранда берілген мағынаға беріктік таныту қажеттігін ескертеді. Аталған жолдар Құрандағы Әли Имран сүресінің 7-аятына дәл келеді, ол аят бойынша: «Ол Алла, саған Құран түсірді. Оның ашық мағыналы аяттары бар. Солар Кітаптың негізгі ірге тасы. Екінші ұқсас ұғымда аяттар бар. Ал жүректеріңде қиыңдық болғандар, бұзақылық іздеп, ұқсас мағыналы аяттардың ұғымын іздестіріп соңына түседі. Оның ұғымын Алла ғана біледі. Сондай-ақ ғылымында озат болғандар: «Бұған сендік. Барлығы Раббымыздың қасынан» дейді. Бұны

ақыл иелері ғана түсінеді» деген аяттың көрінісі болып табылады. Бұл аятта Құран аяттарының екі түрі бар екені айтылған: мухаммад аяттар – мағынасы айқын, шариғат үкімдерінің негізі болып табылатын іргелі аяттар; мутабахи аяттар – мағынасы ұқсас, терең түсінуді қажет ететін аяттар. Жүрегіңде күмән немесе қиыңдық бар адамдардың мутабахи аяттардың соңына түсетіні ескертіледі. Ал шынайы ғалымдар бұл аяттарды Алланың іліміне тапсырып, иманмен қабылдайды. Осы тұрғыдан алғанда, Мәшһүр Жүсіптің поэтикалық жолы осы аятты толықтай көрсетеді, және діни білімді дұрыс түсінуге, Құранның ашық үкімдеріне сүйенуге және Алланың құдіретіне толық иман келтіруге шақырған насихат болып табылады. Ақын өлең жолы халыққа қиыңдық тудыратын жасанды жорамалдардан сақтандыра отыра, исламның дәстүрлі теологиялық мектебі Ашария мен Матуридияның ұстанымымен толық сәйкесетіндігін көрсетеді.

Жалпы бұл сенім мен білім қағидаттары Құран Кәрімнің Шура сүресінің 11-аятында ислам сенімінің іргетасы болып табылатын мынадай қағида бекітілген: «Оған ештеңе ұқсамайды. Ол – Естуші, Көруші». Бұл қасиетті аят исламдық сенім негіздерінің ең маңызды тұғырларының бірі саналады, себебі ол Алла Тағаланың болмысы, сипаттары және Оның бүкіл жаратылыс әлемімен арадағы байланысы туралы түпкілікті, әрі бұлжымас қағиданы орнықтырады. Аяттың бірінші бөлігіндегі «Оған ештеңе ұқсамайды» деген мәлімдеме – исламдағы тәухид (Алланың бірлігі) ілімінің ең өзегін ашады. Бұл тұжырым Алла Тағаланың ешбір жаратылысқа тең еместігін, Оның болмысы мен сипаттарының шексіз, уақыт пен кеңістіктен тыс әрі қайталанбас екендігін айқын көрсетеді. Қасиетті Құранда адам баласының Алланы тану мәселесінде түсетін екі үлкен қателіктің қаупі ескертіледі: біріншісі – Алланы жаратылыстарға ұқсату (тәшбих), екіншісі – Оның сипаттарын жоққа шығарып, болмысын қатысты сипаттар мен атрибуттарды жоққа шығару (таътил). Осы бір ғана аят дәл осы екі оғаш жолдың алдын алып, орта жолды көрсетеді: Алла бар, Оның сипаттары да бар, алайда Ол Өзі Жаратушы болғандықтан, ешбір жаратылыстың сипатына ұқсамайды. Адамзат дүниені тек өзінің шектеулі ақылы және сезім мүшелері арқылы қабылдап, түсінеді. Біз үшін «болмыс» ұғымы әрқашан белгілі бір формаға, кеңістікке, уақыт пен шектеулілікке тәуелді. Мысалы, адамның бар болуы оның денесімен, пішінімен және нақты бір шекарасымен анықталады. Сондықтан, Алла Тағаланы да осындай физикалық немесе жаратылысқа тән өлшемдермен елестету түбегейлі қате болып табылады. Себебі Алла – жаратылыстың Өзі емес, керісінше, бүкіл жаратылысты және оның өлшемдерін Жаратушы. Ол кеңістік пен уақыттың шегінде тұрмайды, қайта осы екеуін жаратқан Құдірет. Аяттағы «ештеңе ұқсамайды» деген сөз Алланың болмысын абсолютті түрде ерекшелеп, Оның барлығынан жоғары тұрғанын көрсетеді. Бұл – исламдағы

тәңірлік трансценденттілік (яғни, Алланың жаратылыстан мүлдем жоғары әрі бөлек болуы) қағидасын нығайтады. Бұл қағида кейбір діндердегідей «құдайды адам бейнесінде елестету» немесе пұтқа табынушылықтағы «құдайды мүсінге, бейнеге салу» сияқты түсініктерге қарсы айрықша және қуатты дәлел ретінде мәнге ие. Аяттың жалғасында: «Ол – Естуші, Көруші» делінуі Құранның Алланың тірі әрі шексіз құдіретті екендігін айқындайды. Алайда, адам баласы естуді – құлақ арқылы, көруді – көз арқылы, яғни шектеулі дене мүшелері арқылы түсінеді. Ал Алла Тағаланың естуі мен көруі жаратылыстың естуі мен көруіне мүлде ұқсамайды. Осы тұста исламдық сенімнің ең нәзік тұсы айқындалады: Алланың кемел сипаттары бар, бірақ оларды ешбір жаратылыстың сипатына теңестіруге болмайды. Ислам теологиясындағы Матуриди және Ашғари мектептерінің ғалымдары да осы мәселе бойынша терең ой толғаған. Олар Алланың сипаттарын мойындап, оларды жаратылыспен салыстырмау керектігін қатаң ұстанған. Екі мектептің негізгі ұстанымдары осы аяттағы «ұқсамайды» деген фундаменталды қағидаға барып тіреледі. Бұл ұлы аят адамның дүниетанымына және рухани өміріне үлкен әсер етеді. Біріншіден, ол адамды тақапранлықтан сақтайды. Себебі адам өз ақылымен барлық нәрсені толық түсіне аламын деп ойлауы мүмкін, алайда Алланың шексіз болмысын оның шектеулі ақылы толық қамти алмайды. Бұл – адамның шектеулі, ал Алланың шексіз екенін түсінуге жетелейді. Екіншіден, бұл аят рухани тазаруға жол ашады. Алланы физикалық түрде көзге елестетуден бас тартып, жүрекпен, шынайы ықыласпен тану – нағыз иманның көрінісі болып табылады. Жан дүниені тазартуға бағытталған исламдық ілімдерде осы аят жиі талқыланып, ішкі сезім арқылы, тіл мен логиканың шеңберінен тыс жақындауға үндеген. Олар тіл, логика және ақыл Алланы толық сипаттап бере алмайтынын, бірақ шынайы ықыласпен жақындаған жүрек шексіздікті сезіне алатынын уағыздаған. Құранның 42:11 аятындағы «Оған ештеңе ұқсамайды» деген қуатты мәлімдеме – исламдық сенімнің негізі, Алланың жалғыздығын, теңдессіздігін және абсолютті ұлылығын білдіретін ең мықты дәлелдердің бірі. Бұл аят мұсылманды Алланы жаратылыспен салыстыру қателігінен сақтап, Оның Естуші, Көруші сияқты кемел сипаттары бар екенін, бірақ олардың жаратылыстың сипаттарына ұқсамайтынын үйретеді. Мұндай терең түсінік адамның сенімін тазартып, жүрегін хақики иманға жетелейді және осы түсініктер тақырыбымызда қозғалып отырған тұлғалардың туындыларында да осылайша тереңнен көрсетіледі.

Абай Құнанбайұлының, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Сүгір жыраулардың діни тереңдетілген концепциялары

Абай Құнанбайұлының Машһүр Жүсіппен сабақтастығы бар мәселелер жайлы да сарап-

тау жүргізе аламыз. Абай Құнанбайұлы отыз сегізінші қара сөзінде: «Біз Алла Тағаланы өзінің білінгені қадар ғана білеміз, болмаса түгел білмекке мүмкін емес. Заты түгіл, хикметіне ешбір хақим ақыл ерістіре алмайды. Алла Тағала – өлшеусіз, біздің ақылымыз – өлшеулі. Өлшеулімен өлшеусізді білуге болмайды» деп келтіреді [2]. Бұл жоғарыда көрсетілген Машһүр Жүсіптің «Муминнің Алла деген көңілінде емес» сөздерін тікелей сабақтаса түседі. Абай Алланың шексіздігін ақыл мен логика тұрғысынан түсіндіреді. Оның «өлшеулімен өлшеусізді білу мүмкін емес» деген тұжырымы ислам философиясының классикалық дәстүрімен сабақтас. Мұнда Абай адамның рационалды таным шекарасын анық көрсетеді: адам ойы тек шектеулі құбылыстарды ғана қамтиды, бірақ Алла – өлшеусіз, мәңгілік, шексіз болмыс. Сондықтан Алланың мәнін толық білу адамға берілмеген. Бұл тұжырымда ғылыми-философиялық эпистемологияның таным теориясының элементтері бар: шектеулі субъект – шексіз объектіні тани алмайды. Ал Машһүр Жүсіптің көзқарасына «Муминнің Алла деген көңілінде емес» деп, Алланы «көңілмен елестетуге» немесе бейнелеуге болмайды, өйткені ол ақылға да, қиялға да сыймайды, оның болмысын тіпті елестету мүмкін еместігін айтады. Абай «Алланы толық ақылмен білу мүмкін емес» десе, Машһүр Жүсіп «Алланы толық көңілмен де елестету мүмкін емес» деп бір-бірін толықтыра түседі.

Жоғарыда келтірілген Машһүр Жүсіптің өлең жолдарының мағынасы сонымен қатар Абайдың, Ыбырай Алтынсаринның, Шәкәрім Құдайбердіұлының, Қожа Ахмет Ясауидің, тіпті Міржақып Дулатұлының еңбектеріндегі ортақ бір идеяны қозғап өтеді, ол – Жаратушының мекенсіздігі жайлы исламдық философиялық концепция негізінде. Машһүр Жүсіп тағы бір сөзінде: «Алла тағалаға жан, дене сияқты киер киім, ішер ас секілді мұнан басқа дүниеде, ахиретте керекті болған нәрселер ешбірісі де Алла Тағалаға керек емес. Бұлардың барлығын Алла Тағала өзі бар қылды. Яғни Алла Тағала пәлен орында, төмен-жоғарыда деп, бұлайша сөз айтудың бәрі күпірлік дүр», – дейді [3]. Ал осы тұжырымды жоғарыда атап өткен тұлғалардың еңбектерінен келтірсек: Абай Құнанбайұлы осы қағиданы қуаттап:

«Мекен берген, халық қылған, Ол Лә мәкән,
Түп Иесін көксемей бола ма екен?

Және оған қайтпақсың, оны ойламай,

Өзге мақсат ақылға тола ма екен?» – деп түйіндейді [4]. Мұндағы «Лә мәкән» сөзі араб тілінен аударғанда «мекенсіз» дегенді білдіреді. Абай бұл ұғымды мутакаллимдер мен шығыс перипатетиктерінің арабша терминімен түсіндірген. Ал Қожа Ахмет Ясауидің де бұл жайлы сөзін «Диуани хикметінен» 16-хикметте: «Ламаканда хақдин сабақ алдым мана» деген жолдар кездеседі [5]. Бұл «Ламакан болған Хақтан сабақ алдым міне» деп аударылады. Көріп тұрғанымыздай, Ясауи де Жаратушыны мекенсіз деп сипаттаған. Осыған

үндес пікірді қазақ ағартушысы әрі қоғам қайраткері Ыбырай Алтынсарин де білдіреді. Ол өзінің «Мұсылманшылықтың тұтқасы» атты еңбегінде: «Біреу сұраса: Құдай тағаланың сипаты неңдей?» – деп. Жауап беру керек: «Құлшылық етуімізге лайық Алла тәбарак уа тағала жалғызды, ешкімнің ол Алла тағалаға ұқсастығы, теңдестігі жоқ. Ол Алла тағала дене иесі емес, сурет иесі емес, асыл жауһардай заттар сипатында емес, мекен я, бір орын иесі емес» – деп жазады [6]. Бұл дүниетанымды сонымен қатар Міржақып Дулатұлы да айналып өтпейді. Ол «Ақырғы дін – ислам діні. Бұдан былай Құдайды былай тану керек: жалғыз, күшті, жаны жоқ тірі, орны жоқ, өлшеуі жоқ» – деп, Жаратушының мекенсіздігі мен шексіздігін атап көрсетеді [7]. Жоғарыда айтылғандай, ақындарымыздың Алла Тағаланың мекенмен сипатталуының мүмкін еместігі жайлы теологиялық және рационалдық тұрғыда сөз қозғай кетсек. Ислам дінінің негізгі өзегі – Тәухид ілімі, яғни Алла Тағаланың абсолютті бірлігі мен теңдессіздігін (тәнзих) мойындау. Бұл қағида Алланың ешбір жаратылысқа ұқсамайтынын, сол себепті жаратылғандарға тән қасиеттермен, атап айтқанда, кеңістікпен, уақытпен, өлшеммен және мекенмен шектелмейтінін білдіреді. Жаратылған ғаламның басты ерекшелігі – оның мекенге, уақытқа және көлемге тәуелді болуы. Адамзат та, физикалық әлем де белгілі бір кеңістікте орын алады, шекаралары бар және үздіксіз ағып жатқан уақытпен шектеледі. Алайда, Алла Тағала – мекеннің де, уақыттың да Жаратушысы әрі Өзі Жоқтан Бар етушісі болғандықтан, Оны Өзі жаратқан категориялармен шектеу Оның Шексіз Құдіретіне және мәңгілік болмысына қайшы келеді. Қасиетті Құран Кәрімде Алланың болмысының жаратылыстардан мүлдем өзгеше екендігі туралы нақты аяттар келтірілген. Бұл – Алланың болмысында ешбір теңдесінің жоқтығын, демек, Оның физикалық сипаттардан, оның ішінде мекендік орналасудан пәк екенін көрсететін түпкілікті дәлел. Сонымен қатар, Хадид сүресінің 3-ші аятында: «Ол – Әуелгі де, Ақырғы да, Зәһир де (Көрінетін) де, Батин де (Жасырын)» деп сипатталады. «Батин» (Жасырын, Ішкі) сипаты Алланың жаратылысқа тән денелік немесе мекендік қасиеттерден ада екенін, Оның ғылымы мен құдіреті барлық жерді қамтитынын білдіреді. Егер Алла белгілі бір мекенде орналасса, Ол сол мекенге мұқтаж болып шығар еді, ал мұқтаждық – жаратылыстың ең басты белгісі. Сондықтан, Жаратушыға мұқтаждықты телу – Тәухидтің мәніне нұқсан келтіреді. Мекен ұғымы – бұл физикалық денелердің белгілі бір кеңістікте орын алып, шекараға ие болуы. Әрбір материалды дене заттық тұрғыдан өлшеммен және шекарамен шектелген. Мысалы, адам жерде, күн мен ғаламшарлар аспанда белгілі бір орбитада қозғалады. Алла Тағала дене емес, зат емес, бөліктерден құралмаған. Егер Ол белгілі бір орында орналасқан болса, онда: Шектеу: Ол кеңістікке «сыйып

тұруы» тиіс, ал кеңістіктің шектеуі Алланың шексіздігіне тікелей қайшы келеді. Бөліну: Бір орында болса, басқа жерде болмаған болар еді, бұл Оның барлығының Жаратушысы әрі Ғылымымен барлық жерді қамтушы сипатымен үйлеспейді. Демек, Алланы мекенмен сипаттау – оны жаратылысқа ұқсатуға (тәшбиһ) және оның абсолютті бірлігіне (уәхданият) күмән келтіруге әкеледі. Ислам теологиясында (Калам) сенім мәселелерін жүйелеген негізгі екі мектеп – Матуриди мен Ашари ғалымдары Алланы мекеннен пәктеу қағидасын берік ұстанған. Олардың ортақ қағидасы: «Алла бар еді, ешбір мекен жоқ еді. Кейін Ол мекенді жаратты. Алла мекенсіз бар еді, мекен жаратылғаннан кейін де Ол оған мұқтаж болмайды» деп түсіндіреді. Мұсылман үшін Алланы мекеннен пәктеу – тек теологиялық тұжырым ғана емес, сонымен қатар рухани тазалықтың (иман саулығының) негізі болып табылады. Егер адам Алланы белгілі бір орында, белгілі бір формада елестетсе, оның жүрегінде Оны жаратылысқа ұқсату (тәшбиһ) қаупі тұйнайды. Бұл – кіші ширкке жол ашып, Тәухидтің мөлдірлігін бұзады. Керісінше, Алланы мекеннен, өлшемнен, формадан пәк деп тану – жүректі толықтай тек Тәңірге арнауға, Оның шексіз ұлылығын сезінуге жетелейді. Бұл ілім сопылық көзқараста да ерекше орын алады. Құрандағы: «Біз адамға күре тамырынан да жақынбыз» деген аят Алланың мекенге тәуелсіз, бірақ Өзінің Ғылымымен, Құдіретімен әрбір жаратылысына өте жақын екенін айқын көрсетеді. Айтылғандарды саралай келе, Алла Тағаланы мекенмен, кеңістікпен немесе өлшеммен сипаттау – діни сенімге де, ақылға да жат қателік болып саналады және бұл терең сенімдік ілімдерді біз ұлы ойшылдарымыздың еңбектерінен анық көре аламыз. Мекен – жаратылыстың айнымас сипаты, ал Алла – осы мекенді жоқтан бар еткен Жаратушы. Ол мекенсіз бар, шексіз әрі теңдессіз. Бұл ілім Исламдағы Тәухидтің ең биік тұғыры болып қала береді, адамның жүрегін ширк пен ұқсатудан сақтап, ақылын Жаратушының ұлылығын дұрыс тануға бағыттайды.

Ендігі кезекте Шәкәрім Құдайбердіұлының «Мұсылмандық шарты» еңбегіндегі шығыс перипатетиктер мен мутакалимдер қолданған Құдайдың жалғыздығына қатысты логикалық тұжырымдасына тоқталайық. Ол өз еңбегінде «Алла тағаланың баласы жоқ және бір Алладан басқа Алла жоқ, егер де басқа бір Алла болса, әрқайсысы өзінің жаратқан нәрсесіменен кетер еді де, бірін-бірі жеңер еді, Алла тағала мұндайлардан таза. Енді ойлап қараңыз, егер де Алла екеу болса, бір Алла бір нәрсені бар болсын десе, бір Алла жоқ болсын десе, сол нәрсе бар болар ма еді, яки жоқ болар ма еді? Әлбетте, бірінің айтқаны болмай қалады ғой. Айтқаны болмай қалғаны Алла болуға лайық болмайды. Сол себептен Алла тағаланың жалғыз екені мағлұм болды, егерде біреу серіктесіп жаратады десе, бұл да бос сөз, оның үшін серікке мұқтаж болған соң, оның

да Алла болуға лайығы жоқ» деп келтіреді [8]. Шәкәрімнің бұл сөзінен Құдайдың бірлігіне қатысты шығыс перипатетиктері мен мутакаллимдер қолданатын логикалық ережені қолданған рационалды дәлелдің өзегін көре аламыз. Егер екі Құдай бар деп ұйғарсақ, олардың әрқайсысының дербес еркі болуы тиіс. Мұндай жағдайда мынадай үш логикалық мүмкіндік туындайды: 1) Екеуінің де еркі жүзеге аспайды. Бұл жағдайда олардың ешқайсысы шексіз құдіретке ие болмайды. Демек, олар Құдай болуға лайық емес, өйткені Құдайдың еркі міндетті түрде жүзеге асуы қажет; 2) Біреуінің еркі орындалып, екіншісінің еркі жүзеге аспайды. Мұндай жағдайда еркі іске аспаған құдай күшсіз деп танылады. Күшсіздік – құдайлық сипатқа қайшы. Ал еркі орындалғаны ғана шынайы Құдай бола алады. Бұл логикалық тұрғыдан Құдайдың жалғыздығын дәлелдейді. 3) Екеуінің де еркі орындалады. Бұл рационалды тұрғыдан мүмкін емес, себебі бір мезетте бір заттың әрі бар, әрі жоқ болуы – ақылға сыйымсыз жағдай. Шәкәрімнің «серікке мұқтаж болған соң, оның да Алла болуға лайығы жоқ» деген тұжырымы құдайдың кемелдігін мұқтажсыздығына қатысты тұжырымын көрсетеді. Құдай – кемелдіктің, шексіз құдірет пен толық тәуелсіздіктің иесі, егер ол қандай да бір істі жүзеге асыру үшін серікке немесе көмекшіге мұқтаж болса, онда бұл оның кемелдігін жоққа шығарған болар еді, мұқтаждық – әлсіздіктің белгісі. Ал ислам сеніміндегі ұғым бойынша Алла Тағала ешкімге мұқтаж емес әрі барлығы оған мұқтаж. Сондықтан құдайдың серігі болуы мүмкін емес екендігін ойшыл осылай түсіндіреді. Шәкәрім Құдайбердіұлының ой-тұжырымдары Құдайдың бірлігін тек діни сенім деңгейінде емес, рационалды ойлау мен логикалық пайымдаулар арқылы да дәлелдейді. Бұл көзқарас оның ислам философиясының негізгі қағидаларын қазақ халқына жеткізуге тырысқандығын анық көрсетеді.

Келесі кезекте біз Сүгір жырау Бегендіқұлының бір толғауындағы көпшілік байқай бермейтін діндегі терең бір тұжырымданы қарастырамыз. Сүгір жырау жалпы сөзін әрқашан «Біссміламен» бастаған және сопылық ілімнің тариқат жолын терең меңгерген тұлға ретінде танылған. Ол толғау-жырларында негізінен Адам ата мен Хауа ана-ны сөз етуден бастап, адамзаттың шежіресі мен тарихын шариғат тұрғысынан зерделеп, оны кейінгі ұрпаққа өнеге-үлгі ретінде жеткізуді мақсат еткен. Жыраудың діни-философиялық ойлары оның «Өсиет толғау» атты шығармасында айқын көрініс табады. Бұл туындыда ол ислам дінінің негізгі қағидалары мен рухани ілімнің түйінді тұстарын саралай отырып, тыңдаушыны адамгершілік пен имандылық жолына шақырады. Әсіресе, жыраудың келесі бір тұжырымы көпке байқалмайтын бөлігін келтірсек: «Бес уақыт намаз отыз күн, Ораза қылдым білсін деп. Жәннаттан алып мал бердім, Сорпасын ішіп

жесін деп», - деген сөздеріне келсек [9]. Құранның 39-сүресінің 6-аятында «Алла Тағала сендерді бір жаннан жаратты. Со-сын одан жұбайын жаратты. Және де сендер үшін малдардан сегіз түрін жұп етіп көктен түсірді», - деген аяттың жоғарыда келтірген Сүгірдің термесіндегі шығу тегін көреміз. Бұл жерде назар салынатын зат – жырау төрт түлік малдың шығу тегі Жәннаттан келгендігін жырлап, көрсетілген Құран аятынан жақсы хабардар болғандығын анық көрсетеді. Сонымен қатар жалпы қазақ халқының өзінде «төрт түлік мал» сөзі Құранның сол аятымен тығыз байланыстығын көрсетеді. Төрт түліктің қос-қостан жұбымен сегіз болуын қазақ халқы өз лексикасында кеңінен қолданғандығын көреміз. Аталмыш төрт түлік жұпты малға Құранның тәпсіршілері жылқыны жатқызбаған, қазақ халқы да төрт түлік малға жылқыны жатқызбаған. Сүгірдің жырындағы «Жәннаттан алып мал бердім» деуі – Құрандағы «жұппен мал түсірдік» аятының халықтық поэтикалық түсіндірмесі болып шығады. Осылайша Сүгір жырау қазақ дүниетанымындағы төрт түліктің киелілігін исламдық негізбен сабақтастырады.

Қорытынды

XIX-XX ғасырлардағы қазақ ойшылдарының діни-философиялық мұрасы ислам өрке-ниетінің іргелі қағидаларымен, сопылық дәстүр-мен және ұлттық мәдени дүниетаныммен біте қайнасып, қазақ руханиятының бірегей арнасын қалыптастырды. Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Абай Құнанбайұлы, Ыбырай Алтын-сарин, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Сүгір жырау және Міржақып Дулатұлы сынды тұлғалар өз еңбектерінде Алланың мекенсіздігін, жалғыз-дығын, теңдессіздігін және Жаратушыны танудың маңыздылығын жан-жақты талдады.

Аталған тұлғалардың, соның ішінде Мәшһүр Жүсіптің, Шәкәрімнің, Абайдың және Қожа Ахмет Ясауидің шығармаларында терең діни-философиялық негіздер жатыр. Бұл ойлар қазақ ағартушылығының дін мен ғылымды, философия мен дәстүрлі дүние-танымды ұштастырудағы бірегей ерек-шелігін айқындайды. Атап айтқанда, Сүгір жыраудың толғауларында Құран ілімдері айқын көрініс табады. Мысалы, ол Құрандағы малдардың жұппен жаратылуын «Жәннаттан алып мал бердім» деп жырлау арқылы бұл қағиданы халық санасына жақын әрі түсінікті бейнеде жеткізді. Бұл, өз кезегінде, қазақ халқының тұрмысында ерекше орын алатын төрт түлік малдың шығу тегін Жаратушымен байланы-стыра тану дәстүрінің айқын дәлелі. Осылай-ша, қазақ ойшылдары мен ағартушыларының еңбектерінде Жаратушыны мөлдір монотеистік тұрғыда, мекенсіз әрі өлшемсіз деп тану идея-сы ортақ желі ретінде байқалады. Бұл ұстаным ислам философиясындағы негізгі теологиялық қағидалармен толық сәйкес келеді. Қоры-тындылай келе, қазақ ойшылдарының діни-философиялық көзқарастары Құран іліміне,

сопылық мұраға және халықтық дәстүрге сүйене отырып, ұлттық дүниетанымның терең арнасын қалыптастырды. Бұл мұра қазақ қоғамының рухани болмысы мен мәдени тұтастығын айқындаған құндылық болып қала береді.

Бұл зерттеудің тәрбиелік маңызы айрықша, себебі ол жас ұрпақты қазақ халқының рухани әрі интеллектуалды тамырларымен терең таныстырады. XIX–XX ғасыр ойшылдарының еңбектерінде дін мен философияның сабақтастығы көрініс тауып, ұлттық сананың қалыптасуы мен этикалық құндылықтардың орнығуына ықпал етті. Қазақтың философиялық мұрасы адам болмысы, әділет, имандылық, парасаттылық секілді мәселелерді қозғай отырып, ұлттық рухты сақтаудың және оны жаңа ұрпаққа жеткізудің қуатты құралына айналды. Қазақ ойшылдарының идеялары халықтың өзін-өзі тануына, рухани тұтастығын нығайтуға және әлеуметтік-мәдени дамуына бағыт берді. Бұл мұра — өткен тарих пен келешек өркениеттің арасындағы алтын көпір іспетті. Сонымен қатар, ол қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттық құндылықтарды жоғалтпай, қайта жаңғыртып, әлемдік өркениетпен үйлестіре отырып, болашаққа нық қадам жасаудың жолын ұсынады. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеу тек тарихи-философиялық ізденістің нәтижесі ғана емес, сонымен бірге қазіргі заман жастары үшін ұлттық өзіндік сананы, рухани беріктік пен мәдени тұрақтылықты қалыптастыратын құнды рухани бағдар.

Әдебиеттер тізімі

1 Көпеев М.Ж. Көп томдық шығармалар жинағы – 2 том. – Алматы: Алаш, 2003. – 117 б.

2 Құнанбаев А. Қара сөздер. – Алматы: Атамұра, 2020. – 67 б.

3 Көпеев М.Ж. Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармалары. – Павлодар: Алаш, 2013. – 17 б.

4 Құнанбаев А. Абай Құнанбаев шығармаларының жинағы. Алматы. Жазушы, 2004. – 160 б.

5 Яссауи Қ.А. Диуани Хикмет. – Алматы: Жазушы, 1993 – 49 б.

6 Алтынсарин Ы. Мұсылманшылдықтың тұтқасы. – Алматы: Жазушы, 1991. – 20 б.

7 Дулатов М. Міржақып Дулатұлының шығармалары. – Алматы. Мектеп, 2013. – 80 б.

8 Құдайбердіұлы Ш. Мұсылмандық шарты. – Алматы: Өнер, 2006. – 5 б.

9 Жаңбыршы А. «Мен қашаңғы жүйрігің» Маңғыстау жыр-термелері. – Алматы: Атамұра, 2008. – 57 б.

Transliteration

1 Kopeev M. Zh. Kop tomdyk shygarmalar jinagy – 2 tom [Collected Works, Vol. 2]. – Almaty: Alash, 2003. – 117 p.

2 Kunanbaev A. Kara sozder [The Book of Words]. – Almaty: Atamura, 2020. – 67 p.

3 Kopeev M. Zh. Mashhur Jusip Kopeev shygarmalary [Works of Mashhur Jusip Kopeev]. – Pavlodar: Alash, 2013. – 17 p.

4 Kunanbaev A. Abai Kunanbaev shygarmalarynyn jinagy [Collected Works of Abai Kunanbaev]. – Almaty: Jazushy, 2004. – 160 p.

5 Yassaui Q. A. Diuani Hikmet [Divan-i Hikmet]. – Almaty: Jazushy, 1993. – 49 p.

6 Altynsarin Y. Musylmanshylyqtyn tutkasy [The Key to Islam]. – Almaty: Jazushy, 1991. – 20 p.

7 Dulatov M. Mirzhakyp Dulatulyynyn shygarmalary [Works of Mirzhakyp Dulatuly]. – Almaty: Mektep, 2013. – 80 p.

8 Kudayberdiuly Sh. Musylmandyk sharty [The Rules of Islam]. – Almaty: Oner, 2006. – 5 p.

9 Zhanbyrshy A. “Men kashangy zhuyirigin”: Mangystau jyr-termeleri [“How Long Will I Be Your Steed?” Mangystau Songs and Terme]. – Almaty: Atamura, 2008. – 57 p.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Нургүлан Аскерхан

PhD докторант, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан, email: xnurgulan@mail.ru ORCID ID: 0009-0003-0808-590X

Байжол Искакович Карипбаев

профессор, философия ғылымдарының докторы, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан, email: karipbaev@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-3787-1307

Нургүлан Аскерхан

PhD докторант, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, email: xnurgulan@mail.ru ORCID ID: 0009-0003-0808-590X

Байжол Искакович Карипбаев

профессор, доктор философских наук, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, email: karipbaev@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-3787-1307

Nurgulan Askerkhan

PhD student, Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan, email: xnurgulan@mail.ru, ORCID ID: 0009-0003-0808-590X

Baizhol Karipbayev

Professor, Doctor of Philosophical Science, Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan, email: karipbaev@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-3787-1307

СЕМЕЙНЫЕ ПРАЗДНИКИ КАК ОСНОВА КУЛЬТУРНОГО КОДА: АНАЛИЗ ТРАДИЦИЙ И ИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ В КАЗАХСТАНЕ И РОССИИ

Т.В. Мармونتова

АННОТАЦИЯ

Основное содержание статьи отражает результаты исследования роли семейных праздников в процессе формирования и сохранения культурного кода и национальной идентичности в современных обществах. Объектом для анализа выступают Республика Казахстан и Российская Федерация, как страны с самой протяженной в мире границей и огромной зоной рубежной коммуникативности. Глобализация и урбанизация меняя социальную реальность не повлияли на факт того, что праздники с семейной составляющей (Наурыз и Масленица) сохраняют важное значение как инструменты укрепления межпоколенческих отношений и социальной консолидации. Анализируя историческую эволюцию и современные трансформации этих праздников в статье акцентируется внимание на их кросс-культурной значимости для многонациональных обществ.

В основу анализа положен историко-сравнительный и кросс-культурный методы исследования, подкрепленные анализом конкретных кейсов на основе системного подхода. В статье проанализированы ключевые механизмы популяризации традиционных праздников: использование цифровых технологий, социальных сетей, социальная инженерия. Также приведены примеры успешного взаимодействия семейных и общественных традиций, демонстрирующие возможность укрепления национальных ценностей и продвижения культурного диалога.

Результаты работы показывают, что семейные праздники в Казахстане и России выполняют не только функцию сохранения культурного наследия, но и способствуют развитию межнационального взаимопонимания, разрушению стереотипов и укреплению социальной гармонии. В выводах подчеркивается важность интеграции семейных традиций в государственную и общественную политику, а также необходимость адаптации культурного наследия к современным реалиям. Практическая значимость выводов состоит в возможностях использования выводов для разработчиков государственной политики в области семейных отношений в части внедрения идеологически выверенных месседжей в программы и документы двух стран.

Ключевые слова: семейные праздники, культурный код, национальная идентичность, Наурыз, Масленица, межкультурное взаимодействие, социальная консолидация, глобализация.

Международный университет «Астана», Астана, Казахстан

Автор-корреспондент:
Мармونتова Т.В.,
marmontova@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Мармونتова Т.В. Семейные праздники как основа культурного кода: анализ традиций и их трансформаций в Казахстане и России // Адам әлемі. – 2025. – №4(103). – С. 11-19.

Отбасылық мерекелер мәдени кодтың негізі ретінде: Қазақстан және Ресейдегі дәстүрлер мен олардың өзгеруін талдау

Аңдатпа. Мақаланың негізгі мазмұны отбасылық мерекелердің мәдени кодтың және ұлттық бірегейліктің қалыптасуы мен сақталуындағы рөлін зерттеу нәтижелерін баяндайды. Зерттеуде талдау объекті ретінде Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы алынған, бұл елдер әлемдегі ең ұзақ шекараның және аса үлкен шекаралық коммуникативтік аймақтың иесі. Глобализация мен урбанизация әлеуметтік шындықты өзгертсе де, отбасылық құрамы бар мерекелер (Наурыз және Масленица) әлі күнге дейін ұрпақтар арасындағы қарым-қатынастарды нығайту және әлеуметтік консолидацияның құралы ретінде маңыздылығын сақтап отыр. Мақалада бұл мерекелердің тарихи эволюциясы мен заманауи трансформацияларына көңіл аударылып, олардың көпұлттық қоғамдарға арналған кросс-мәдени маңыздылығына назар аударылды.

Зерттеу негізі ретінде тарихи-салыстырмалы және кросс-мәдени әдістер қолданылған, олар жүйелік көзқарас бойынша нақты кейстердің талдауымен қосымша берілген. Мақалада дәстүрлі мерекелердің танымалдығының негізгі механизмдері талданған: цифрлық технологиялардың, әлеуметтік желілердің, социалдық инженерияның пайдаланылуы. Сондай-ақ, отбасылық және қоғамдық дәстүрлердің табысты өзара әрекеттесуінің мысалдары келтірілген, олар ұлттық құндылықтарды нығайту және мәдени диалогты өркендетудің мүмкіндігін көрсетеді.

Жұмыстың нәтижелері Қазақстан мен Ресейдегі отбасылық мерекелердің мәдени мұраға сақтандыру функциясынан басқа, этникааралық түсіністікті дамытуға, стереотиптерді жоюға және әлеуметтік гармонияны нығайтуға ықпал ететінін көрсетеді. Қорытындыларда отбасылық дәстүрлерді мемлекеттік және қоғамдық

саясатқа интеграциялаудың маңыздылығы, сондай-ақ мәдени мұраны заманауи шындыққа бейімдеудің қажеттілігі атап көрсетілген. Практикалық маңыздылығы екі елдің отбасылық қатынастар саласындағы мемлекеттік саясат жасаушыларына арналған бағдарламалар мен құжаттарға идеологиялық тұрғыдан тексерілген хабарларды енгізуге болатын мүмкіндіктерде.

Түйін сөздер: отбасылық мерекелер, мәдени код, ұлттық бірегейлік, Наурыз, Масленица, этникааралық өзара әрекеттесу, әлеуметтік консолидация, глобализация.

Family celebrations as the foundation of cultural code: an analysis of traditions and their transformations in Kazakhstan and Russia

Abstract. The main content of the article reflects the results of research on the role of family celebrations in the process of shaping and preserving cultural codes and national identity in modern societies. The Republic of Kazakhstan and the Russian Federation are analyzed as case studies, given their status as countries with the world's longest border and a vast zone of frontier communication. Despite the transformative effects of globalization and urbanization on social reality, family-centered celebrations, such as Nauryz and Maslenitsa, remain crucial instruments for strengthening intergenerational relationships and fostering social cohesion.

The article examines the historical evolution and contemporary transformations of these celebrations, highlighting their cross-cultural significance for multiethnic societies. The analysis is based on historical-comparative and cross-cultural research methods, supplemented by specific case studies using a systematic approach. Key mechanisms for popularizing traditional celebrations are explored, including the use of digital technologies, social media, and social engineering. Examples of successful integration between family and public traditions are provided, demonstrating the potential for reinforcing national values and promoting cultural dialogue.

The findings indicate that family celebrations in Kazakhstan and Russia serve not only as tools for preserving cultural heritage but also contribute to the development of interethnic understanding, the dismantling of stereotypes, and the strengthening of social harmony. The conclusions underscore the importance of integrating family traditions into state and public policy, as well as the need to adapt cultural heritage to contemporary realities. The practical significance of the findings lies in their applicability for policymakers in the field of family relations, particularly in incorporating ideologically sound messages into programs and documents in both countries.

Keywords: family celebrations, cultural code, national identity, Nauryz, Maslenitsa, intercultural interaction, social cohesion, globalization

Введение

В современном мире зрелища и внешние эффекты играют ключевую роль в формировании праздничных традиций. При этом если принимать во внимание то, что праздник - явление семейное, на эту составляющую отводится важная роль в формировании культурной идентичности и сохранении исторической памяти о культуре и традициях. Особенно это актуально для мультикультурных государств, где множество представителей разных этносов проживают бок о бок. Важность сохранения культурной традиции в рамках одной семьи усиливается в условиях глобализации, когда идентичность размывается активным культурным транзитом, за счет новых форм культуры и искусства и т.д.

Но при этом семья, так и осталась первичной социальной группой, именно в рамках семьи индивид начинает обучаться навыкам взаимодействия с другими людьми. В рамках семейной группы происходит формирование нравственных ориентиров и ценностей. Если семейные отношения строятся на взаимоуважении, поддержке и заботе, то такие же принципы переносятся на более широкие социальные взаимодействия. Семья представляется идеальной моделью для «социума», а семейный уклад может стать моделью «здоровых» социальных отношений. От того как в семье происходит празднование памятных событий и то, как хранятся традиции во много определяется преемственность в передаче культурно-

го наследия. Например, такие праздники, как Новый год, Наурыз или День Победы, Масленица работают на укрепление межпоколенческих связей, укрепляют историческую память. Это способствует укреплению общественного единства и созданию атмосферы солидарности. От того как семья празднует памятные для своего народа события во многом зависит стабильная социальная ситуация и гражданский мир. Актуальным инструментом социальной инженерии может стать продвижение традиций семейного празднования, как одной из основ национального культурного кода, который определяет мировоззрение, картину мира и ценностные ориентации социума [1, с. 79].

Проблема состоит в том, что данные ресурс не всегда используется в процессе формирования идеологической составляющей семейной политики, как в Казахстане, так соседней с нами Российской Федерации. Простой просмотр крупных сайтов по продаже билетов показывает, насколько мало количество мероприятий, продвигающих семейные ценности. Так, в рамках контекстного поиска публичных мероприятий на семейную тему на сайте ticketon.kz по городу Астана за январь 2025 года узнаем, что запланировано 44 концерта [2], 89 театральных постановок [3], 14 специализированных детских мероприятий [4]. Но когда поисковое обращение было сужено до семейных праздников, оказалось, что таковых будет проведено в января всего 12 в Астане. Для сравнения проведем сопоставление с аналогичным по функционалу сайтом

ticketland.ru, который показывает какие мероприятия и концерты проходят в г. Москва. На январь запланировано проведение 2500 концертов [5], 1956 театральных постановок [6], 859 детских шоу [7]. При сужении поиска, получается, что число найденных мероприятий серьезно сокращается. Так спектаклей, соответствующих такому контексту, находится всего 34 [8], а концертов и того меньше - 14 [9].

В связи с этим в рамках указанной статьи ставится цель: изучить роль семейных праздников в сохранении культурного кода и национальной идентичности, а также их влияние на межкультурное взаимодействие и социальную консолидацию в Казахстане и России.

Задачи:

- на примере празднования Наурыза и Масленицы в Казахстане и Российской Федерации изучить процесс трансформации семейных праздников, оценить их значение для укрепления гражданской идентичности;

- проанализировать как семейные праздники влияют на укрепление социального единства и развития межкультурного взаимодействия в условиях урбанизации и глобализации;

- рассмотреть фактор цифровых технологий и социальных сетей в процесс популяризации традиционных праздников среди представителей молодого поколения для адаптации к современным условиям.

Исследование того, как семейные праздники влияют на идентичность актуально, так как праздничность в ее широком понимании демонстрируется во множестве проявлений, но ее семейная составляющая составляет незначительную долю. При этом именно семья определяет сохранение и развитие национальной и гражданской идентичности, укрепляя как межпоколенные, так и общегражданские связи.

Методология

Методология анализа основывается на трудах О. Конта [10], Э. Дюркгейма [11] и М. Мосса [12, с. 242–263]. В частности, у Конта праздники принимаются как один из вероятных инструментов управления социумом, способствующий поддержанию и укреплению порядка через ритуалы. Функционал такого явления состоит в стабилизации и гармонизации общества. Что касается идей Э. Дюркгейма, то и в современных условиях вопрос эволюции коллективных представлений важен в понимании символического содержания праздников. В работах М. Мосса эти идеи получили дальнейшее развитие: праздник осмысливается как носитель символических значений, отражающих культурные и социальные нормы.

Семейные праздники как символ сохранения культурных традиций и цивилизационного кода занимают особое место в исследовательской литературе. Ключевые теоретические основы этого явления представлены в работах К. Жигульского [13], который анализировал влияние различных идей (религиозных, политических, социальных и др.) на формы и содержание праздников в разные исторические периоды. Исследование этнических и культурных аспектов празднования также нашло отражение в трудах Д. Фрезера [14], которые акцентировали внимание на этнических формах праздников и их роли в поддержании коллективной идентичности. Через призму «разрыва» повседневности, формирования культурных символов праздник как один из ключевых аспектов социального поведения рассматривают П. Бергер, Т. Лукман [15], Г. Блумер [16, с. 173–179], Дж. Мид [17].

Фактологическую базу удалось получить на основе анализа новостей с основных новостных порталов Республики Казахстан и Российской Федерации, где размещаются материалы о традициях празднования Наурыза и Масленицы.

Методами исследования послужил комплекс общенаучных и специальных исследовательских процедур. В частности, посредством историко-сравнительного метода проведен анализ исторической эволюции и трансформации семейных праздников, таких как Наурыз и Масленица, в Казахстане и России, что дало возможность сравнить традиционные аспекты праздников с их современными интерпретациями. Кросс-культурный анализ дал возможность выявить особенности межкультурного взаимодействия в процессе празднования семейных праздников. С применением case-study удалось по результатам сравнения традиций празднования Наурыза и Масленицы выделить общие элементы и уникальные особенности каждого праздника с учетом страны празднования и нюансов семейных традиций. Системный подход позволил описывать изучаемые явления интегративно, в контексте культурных, социальных и исторических аспектов, с учетом оценки и их роли в формировании национальной идентичности.

Основная часть

Семейная политика и законодательство.

Семья в законодательстве РК и РФ определяется практически идентично, как круг лиц, связанных имущественными и личными неимущественными правами и обязанностями, вытекающими из брака, родства, свойства, усыновления или удочерения или иной формы принятия детей на воспитание и призван-

ными способствовать укреплению и развитию семейных отношений [18]. Семья, представляет собой уникальное сообщество, она формирует не только личные отношения, но и выступает хранителем и передатчиком культурного кода нации. Именно в кругу близких, связанных узами брака, родства или усыновления, закладываются основные ценности, традиции и обычаи, которые определяют национальную идентичность. Праздничные и памятные мероприятия становятся прекрасным способом в эпоху урбанизации работать на сохранении родственных, межпоколенческих связей и укреплении социальной структуры. Это в полной мере способствует базовым целям Концепции семейной и гендерной политики в Республике Казахстан до 2030 года, где отмечено, что укрепление института семьи, популяризация традиционных семейных ценностей как базовый приоритет [19]. Этот же послыл фиксируется и в законодательстве РФ, где приоритеты семейной политики состоят в утверждении традиционных семейных ценностей и семейного образа жизни, возрождении и сохранении духовно-нравственных традиций в семейных отношениях и семейном воспитании и пр.

Семейные ценности как основа культурного кода. Семейные ценности не теряют своей значимости как основы культурного кода нации. Для Казахстана и России семейные ценности составляют важную часть цивилизационного и культурного кода. Семейные праздники, наполненные символами, культурными традициями и элементами базовых человеческих ценностей, помогают транслировать идеологические ориентиры направленные на сохранение устойчивости культурного кода. Праздничная культура выступает как действенный способ не только консолидации общества, но и передачи значимых посылов от государства к семье, выступающей основным звеном социального порядка. Для многонационального Казахстана, где сегодня проживают представители 124 национальностей [20] и России, дома для представителей 190 национальностей [21] семейные праздники становятся платформой для объединения различных этнических и культурных групп вокруг общих ценностей, что особенно важно в текущих сложных условиях.

Наурыз и его особенности в Казахстане и России. Совместное, в рамках семьи празднование есть действенный инструмент укрепления горизонтальных и вертикальных связей в социуме. Рассмотрим, это на примере празднования Наурыза и Масленицы. Наурыз, символизирующий обновление природы и начало нового года, и Масленица, отмечающая прощание с зимой и подготовку к весне, объединяют людей за общим столом, где тра-

диционные угощения становятся символом гостеприимства и дружбы.

В нашей стране Наурыз мейрамы отмечается 21, 22 и 23 марта, и имеет статус государственного праздника. При этом с 2024 года в Казахстане была предложена новая концепция празднования Наурыза, в рамках декады Наурызнама с 14 по 23 марта. В трудах великих писателей-философов - Махмуда Кашгари, Машхур Жусупа Копейулы, Абая Кунанбайулы, Мухтара Ауэзова есть упоминания о том, что казахи исторически праздновали Наурыз 8-9 дней. По данным официальной статистики в 2024 года в Казахстане в рамках декады Наурызнама прошло более 10 тысяч мероприятий.

В соседней с нами России как национальный праздник Наурыз 21 марта празднуют в таких регионах как Дагестан, Татарстан, Башкортостан и др. В целом популярность празднования Наурыза растет даже в Москве, что подтверждает важность совместного празднования в рамках семей для консолидации общества. По данным российского Института религии и политики на март 2023 года, за период с 2006 года число людей, отмечающих Наурыз в столице РФ выросло в 10 раз, с 5 тысяч до 50 тысяч человек. Сейчас ученые-социологи предложили под эгидой праздника Наурыз создать диалоговую площадку, общую для представителей всех культур, празднующих День весеннего равноденствия [22].

Масленица как семейный праздник. Что касается Масленицы, то у нее ни в Республике Казахстане, ни в Российской Федерации нет официального статуса, но тем не менее это праздничное время (неделя) в конце зимы отмечается казахстанцами практически во всех городах, на уровне местных властей и общественных организаций создается праздничная программа народных гуляний, выделяется место для сбора людей, установки там различных аттракционов, качелей, торговых рядов. Интересное исследование о популярности Масленицы у россиян в 2022 году провели эксперты ВЦИОМ (РФ), так было установлено, что среди праздников Масленице принадлежит второе место по популярности у современных россиян (59%). Первое место занимают Новый год и Рождество (67%). Еще одна интересная особенность празднования Масленицы в современной России, состоит в том, что ее популярность зависит от численности людей в населенном пункте. Повод собраться с семьей и близкими в Масленицу отмечали жители крупных городов (52%) и сёл (55%), что полностью солидаризируется со сделанным выше выводом, так как активная динамика жизни в крупных городах в определенной мере сокращает возможности коммуникаций с близкими людьми, люди скупают по искренним и доверительным отноше-

ниям. В итоге, во время Масленицы семьи, проживающие в крупных городах с удовольствием, вспоминают о многовековой традиции и встречаются с близкими, сопровождая общение поеданием блинов, которые с одной стороны очень вкусные, с другой простые и недорогие в приготовлении. Что касается жителей сельской местности, то популярность Масленицы там объясняется исторически сформировавшейся миссией сохранения традиций. Таким образом, в Казахстане и Российской Федерации Масленица как празднику с семейной составляющей обеспечено любовь многих людей, независимо от возраста и этнической принадлежности. Важно принимать во внимание, что в нашей стране, а также в национальных регионах РФ, масленичные гуляния это прекрасный повод знакомится с национальной кухней славянских народов, что в итоге даст возможность снятия барьеров в межнациональных отношениях [23]. Все выше сказанное показывает, семейные традиции являются ярким примером того, как через ритуалы празднования передается культурный код нации. Проанализированные кейсы показывают, как традиции, глубоко укорененные в историческом наследии Казахстана и России, выходят за рамки этнических и религиозных различий, создавая пространство для диалога и взаимопонимания.

Кросс-культурный анализ Наурыза и Масленицы. На основе кросс-культурного анализа традиций празднования на примере Наурыза и Масленицы состоят в том, что оба праздника включают семейные собрания, приготовление особых блюд (наурыз коже на Наурыз, блины на Масленицу), народные гуляния, песни и танцы. Они способствуют укреплению межпоколенческих связей и сохранению культурного наследия. Праздничные мероприятия, сопровождаемые народными гуляньями, танцами и песнями, предоставляют платформу для межкультурного взаимодействия. Участие в обрядах и играх помогает людям лучше понять традиции друг друга, разрушая стереотипы и укрепляя чувство взаимного уважения. Народные гуляния являются мощным инструментом культурного диалога, способствуя объединению людей разных национальностей и социальных групп. Такие мероприятия создают атмосферу взаимопонимания, позволяя участникам обмениваться традициями, обычаями и ценностями в неформальной обстановке. В этом процессе особую роль играет семья, передающая культурные традиции и обеспечивающая связь поколений. Это укрепляет общественное единство и способствует развитию межкультурного взаимодействия.

Результаты проведенного исследования показывают, что именно в анализируемых праздничных традициях и роли их в сплочении семьи

кроется универсальная основа для диалога культур. Наурыз и Масленица имеют древние корни, связанные с приходом весны и обновлением природы. Они отражают общие для многих народов традиции празднования окончания зимы и начала нового сельскохозяйственного цикла. Совместное празднование Наурыза и Масленицы демонстрирует, как через семейные и общественные традиции можно укреплять связи между народами, сохраняя при этом богатство и разнообразие культурного наследия. Общие праздники, такие как Наурыз и Масленица, способствуют взаимопониманию между народами наших стран. Эти праздники символизируют общие ценности обновления, возрождения и единения, что делает их идеальными платформами для продвижения диалога культур. В современном мире, где глобализация часто стирает уникальность локальных традиций, такие праздники становятся важным инструментом сохранения и укрепления культурного кода. Они не только сближают людей, но и укрепляют межнациональные связи, служа примером успешной культурной интеграции.

Обсуждение

Как показывает проведенное исследование, даже во второй четверти двадцать первого века роль семейных праздников в укреплении культурного кода и социальной структуры общества остается очень высокой. Именно в этих рамках формируется социальное пространство, где создаются условия для передачи ценностей, традиций и обычаев между поколениями. В кругу семьи закладываются базовые моральные ориентиры, которые затем транслируются в обществе.

Наурыз и Масленица представляются теми праздниками, семейное празднование которых в полной мере способствует воспитанию толерантности, развитию диалога культур, особенно если это делается в рамках семейного воспитания. Оба эти праздника схожи в своей символике и значении. Оба праздника помогают преодолевать этнические и культурные барьеры, способствуя взаимопониманию.

Глобализация приводит к тому, что часто локальные традиции начинают терять свое значение. А праздники, подобные Наурызу и Масленице наоборот работают как инструмент сохранения и передачи к будущим поколениям культурного наследия, способствуя консолидации общества, работая на поддержание его стабильного состояния. Семейные праздники сохраняют уникальность культур и создают платформу для мирного сосуществования народов в условиях многонационального мира.

В Казахстане, помимо Наурыза, существуют и другие праздники, основное содержание

которых связано с традицией семейных встреч, это Курбан Айт, помимо его религиозной составляющей, Рождество, значимое празднование для христиан. Эти праздники обязательно собирают семьи и сообщества вместе. Эти праздники в независимом Казахстане давно приобрели характер значимой даты для всех граждан, проживающих в стране, что способствует межкультурному обмену и взаимопониманию. Все это актуально и для России, где семьи на длинные новогодние каникулы проводят много времени вместе. Совместные мероприятия, такие как обмен визитами, подарками и участие в традиционных обрядах, помогают укрепить межпоколенные связи. Поддержка и участие в семейных праздниках друг друга создают прочную основу для дружеских отношений и партнерства на уровне общества.

Если говорить конкретно о Наурызе и Масленице, то эти праздники объединяют народы через общие ценности и традиции, служа мостом для культурного и социального взаимодействия. Они передают ценности, традиции и обычаи от поколения к поколению, укрепляя семейные связи. Глобализация и урбанизация ведут к размыванию традиционных ценностей. В современном мире быстрый рост городов и влияние глобальной культуры приводят к тому, что люди все чаще отдаляются от своих корней. Традиционные семейные праздники теряют свое значение, уступая место универсальным мероприятиям, навязанным массовой культурой. Это особенно заметно в больших городах Казахстана и России, где ритм жизни не оставляет времени на соблюдение обычаев и традиций предков.

Семья выступает центральным звеном передачи культурных традиций, формируя основу для социального и духовного единства общества. Через празднование семейных мероприятий происходит не только укрепление внутрисемейных связей, но и транслирование культурных ценностей на более широкий уровень, что особенно важно в эпоху глобализации.

Именно поэтому семейные праздники можно и нужно использовать как инструмент укрепления ценностей и национальной идентичности. Семейные праздники, такие как Наурыз и Масленица, играют важную роль в сохранении культурного кода и передаче традиций. Они способствуют формированию национальной идентичности, объединяя представителей разных поколений и этнических групп за общими ритуалами и ценностями. Эти праздники становятся платформой для межкультурного взаимодействия и укрепления социальных связей.

Праздничные мероприятия способствуют укреплению социальной структуры, поддерживая связи между поколениями и различными

ми социальными группами. Семейные традиции, объединенные с культурными символами и народными гуляньями, могут стать основой для продвижения национальных ценностей и укрепления культурного диалога.

Заключение

Семья представляет собой первую и самую надежную форму социальной поддержки. Именно семья помогает индивиду справиться с кризисами, что в перспективе дает снижение уровня стресса и напряженности в обществе. Семьи, которые активно участвуют в общественной жизни становятся настоящим локомотивом для развития гражданского общества. Говоря о роли совместного празднования, важно понимать, что дети всегда будут копировать те модели поведения, которые они видят в семье. Соответственно родители, которые демонстрируют толерантность, активно участвуют в жизни общества формируют у ребенка здоровые социальные установки. Роль семейных праздников в этом может считаться одной из решающих, именно так создается чувство принадлежности к единому сообществу. Например, празднование Дня Независимости в кругу семьи напоминает каждому члену общества о его роли в построении сильного и стабильного государства. На примере роста интереса к празднованию Наурыза в России, традиционно уважительного отношения к празднованию Масленицы можно говорить о том, что так происходит формирование толерантности, развитие чувства патриотизма и гордости, что способствует укреплению гражданского мира.

Но здесь важно сохранить баланс между сохранением традиционных ценностей и новыми трендами, которые идет через цифровые инструменты. Необходимо работать над тем, чтобы семейные праздники сочетали как элементы культурного наследия, так и современных ритуалов. В таком формате совместное времяпрепровождение станет не только способом укрепления семьи, но и возможностью заинтересовать новое поколение сохранением и развитием национальной идентичности.

Для нового поколения цифровые платформы и мировые события часто становятся более интересными, чем традиционные семейные собрания. Вместо участия в праздниках, они могут предпочесть провести время онлайн или на международных мероприятиях, что постепенно отдаляет их от культурного наследия. Этот сдвиг требует от общества и семьи активных усилий для поддержания интереса молодежи к традициям. Молодые люди могут знать о последних международных музыкальных фестивалях, но не знакомы с историей и значе-

нием таких праздников, как Курбан, Ораза Айт или Сабантуй. Это приводит к утрате культурного наследия и ослаблению семейных связей, которые являются основой общества.

В Казахстане семейные традиции играют ключевую роль в воспитании подрастающего поколения. Родители и старшие родственники знакомят детей с национальными праздниками, такими как Наурыз или семейные торжества по случаю свадьбы и рождения ребенка. Они учат их традиционным песням, танцам, ремеслам и обычаям, передавая знания и опыт предков. Совместное участие в подготовке и проведении праздников укрепляет семейные связи и способствует формированию у детей чувства принадлежности к своей культуре. Аналогично в России семьи передают детям традиции празднования Рождества, Пасхи и других национальных торжеств, что помогает сохранить культурное наследие и укрепить межпоколенческие связи.

Школы, колледжи и университеты сегодня активно работают над тем, чтобы продвигать историю и национальные традиции. И это делается как через элективный компонент образовательных программ, так и в рамках организации культурного досуга обучающихся. Например, набирает популярность «день национальной одежды», когда как обучающиеся, так и преподаватели в определенный день недели носят в Казахстане казахскую национальную одежду. Организация тематических мероприятий, конкурсов и фестивалей способствует повышению интереса молодежи к культурному наследию. Хорошей традицией является проведение «Дней культуры», где учащиеся представляют национальные костюмы, блюда и обычаи разных этносов страны.

В современном цифровом мире молодёжь проводит значительную часть времени в интернете и социальных сетях. Использование этих платформ для распространения информации о национальных и семейных праздниках позволяет привлечь внимание молодого поколения. В Казахстане многие организации и энтузиасты создают онлайн-кампании, посвящённые праздникам, делясь фотографиями, видео и историями в Instagram, Facebook и TikTok. Это способствует распространению знаний о традициях и стимулирует интерес к участию в них. В России аналогично используются социальные сети для популяризации таких праздников, как Масленица и Пасха, где пользователи делятся рецептами, обрядами и семейными историями. СМИ играют важную роль в освещении таких событий, создавая программы и публикации, которые привлекают внимание широкой аудитории. Телевизионные передачи, документальные фильмы и статьи в печатных изданиях помогают по-

пуляризировать традиции и стимулировать общественный интерес. В России подобные инициативы также способствуют сохранению и развитию культурных ценностей, объединяя разные поколения вокруг общих традиций.

Чтобы заинтересовать молодое поколение в сохранении и участии в традициях, важно представить их в привлекательной и современной форме. В Казахстане разрабатываются мобильные приложения и онлайн-платформы, которые предлагают интерактивные игры, викторины и виртуальные экскурсии по национальным обычаям и праздникам. Например, приложения, где пользователи могут виртуально приготовить традиционные блюда или узнать о значении тех или иных обрядов. В России также создаются цифровые проекты, такие как онлайн-фестивали, стримы с мастер-классами по народным ремёслам и музыке, которые позволяют молодёжи активно вовлекаться в культурную жизнь. Такие инициативы делают традиции более доступными и интересными для современного поколения, способствуя их сохранению и развитию.

Семейные праздники являются сердцем культурного наследия Казахстана и России, отражая богатство традиций, обычаев и ценностей наших народов. В эпоху глобализации важно объединить усилия семей, образовательных учреждений, СМИ и государственных организаций для сохранения и популяризации семейных праздников. Использование современных технологий и социальных сетей может помочь привлечь молодёжь к участию в традиционных мероприятиях, делая их более доступными и интересными. Давайте вместе работать над тем, чтобы наши общие культурные ценности продолжали жить и развиваться, укрепляя дружбу и сотрудничество между нашими странами в современном обществе.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках реализации проекта МНВО РК AP23486745 «Отбасылық-некелік қатынастардағы әлеуметтік трансформация: қазақстандық қоғамдағы этникалық контекст»

Список литературы

- 1 Антонова Е.Л., Реш О.В. Семья как носитель социальной семиотики в ее культурно-историческом изменении // Культура и цивилизация. – 2020. – Том 10. – № 4А. – С. 76–86.
- 2 Freedom Ticketon // [Электронный ресурс] URL: <https://ticketon.kz/astana/concerts> (дата обращения: 6.01.2025).
- 3 Freedom Ticketon // [Электронный ресурс] URL: <https://ticketon.kz/astana/theatres> (дата обращения: 6.01.2025).
- 4 Freedom Ticketon // [Электронный ресурс] URL: <https://ticketon.kz/astana/children> (дата обращения: 6.01.2025).

5 Концерты на Ticketland // [Электронный ресурс] URL: <https://www.ticketland.ru/concert/> (дата обращения: 8.01.2025).

6 Спектакли на Ticketland // [Электронный ресурс] URL: <https://www.ticketland.ru/spectacle/> (дата обращения: 10.01.2025).

7 Детские спектакли на Ticketland // [Электронный ресурс] URL: <https://www.ticketland.ru/children/> (дата обращения: 12.01.2025).

8 Результаты поиска «семья» (спектакли) на Ticketland // [Электронный ресурс] URL: <https://www.ticketland.ru/spectacle/?text=%D1%81%D0%B5%D0%BC%D1%8C%D1%8F> (дата обращения: 14.01.2025).

9 Результаты поиска «семья» (концерты) на Ticketland // [Электронный ресурс] URL: <https://www.ticketland.ru/concert/?text=%D1%81%D0%B5%D0%BC%D1%8C%D1%8F> (дата обращения: 16.01.2025).

10 Конт О. Дух позитивной философии – Москва: Директ-Медиа, 2002. – 201 с. // [Электронный ресурс] URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=7130> (дата обращения: 18.01.2025).

11 Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. – М.: Канон, 1995. – 350 с.

12 Мосс М. Техники тела // Общества, обмен, личность. Труды по социальной антропологии. – М.: Наука, 1996. – С. 242–263.

13 Жигульский К. Праздник и культура. Праздники старые и новые. Размышления социолога. – М.: Прогресс, 1985. – 335 с.

14 Фрэзер Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – 702 с.

15 Berger P. L., Luckmann T. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. – 1966.

16 Блумер Г. Общество как символическая интеракция // Современная зарубежная социальная психология: тексты. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 173–179.

17 Мид Дж.Г. Избранное: Сб. переводов. РАН. ИНИОН. Центр социал. научн.-информ. исследований. Серия: Теория и история социологии. – М., 2009. – 290 с.

18 Конституция Республики Казахстан // [Электронный ресурс] Раздел 2. Статья 27. URL: <https://constitution.kz/razdel-2/statya-27> (дата обращения: 15.01.2025).

19 Семейная политика // [Электронный ресурс] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/fam/activities/1956> (дата обращения: 18.01.2025).

20 По информации Бюро национальной статистики // [Электронный ресурс] URL: https://forbes.kz/news/newsid_300200#:~:text=%D0%9F%D0%BE%20%D0%B8%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8%20%D0%91%D1%8E%D1%80%D0%BE%20%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B9%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B8,%D1%84%D0%BB%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%BC%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%8E%D1%82%20%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B8%20124%20%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%B9 (дата обращения: 20.01.2025).

21 Сколько национальностей проживает в России? // [Электронный ресурс] URL: <https://fadn.gov.ru/press-centr/news/skolko-nacjonalnostej-prozhivaet-v-rossii-vyi-znaete-trevel-shou-%C2%ABnacjonalnost.ru%C2%BB> (дата обращения: 22.01.2025).

22 Число участников праздника Навруз в Москве увеличилось в 10 раз с 2006 года // [Электронный ресурс] URL: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/society/20230317/chislo-uchastnikov-prazdnika-navruz-v-moskve-uvelichilos-v-10-raz-s-2006-goda> (дата обращения: 24.01.2025).

23 Эксперт СЗИУ рассказала, почему россияне любят Масленицу // [Электронный ресурс] URL: <https://spb.ranepa.ru/news/ekspert-sziu-rasskazala-pochemu-rossiyane-lyubjat-maslenicu/> (дата обращения: 26.01.2025).

Transliteration

1 Antonova E.L., Resh O.V. Sem'ja kak nositel' social'noj semiotiki v ee kul'turno-istoricheskom izmenenii // Kul'tura i civilizacija. 2020. – Tom 10. – № 4A. – S. 76–86. (In Russ)

2 Freedom Ticketon // [Elektronnyj resurs]. URL: <https://ticketon.kz/astana/concerts> (data obrashhenija: 6.01.2025). (In Russ)

3 Freedom Ticketon // [Elektronnyj resurs] URL: <https://ticketon.kz/astana/theatres> (data obrashhenija: 6.01.2025). (In Russ)

4 Freedom Ticketon // [Elektronnyj resurs]. URL: <https://ticketon.kz/astana/children> (data obrashhenija: 6.01.2025). (In Russ)

5 Konkerty na Ticketland // [Elektronnyj resurs]. URL: <https://www.ticketland.ru/concert/> (data obrashhenija: 8.01.2025). (In Russ)

6 Spektakli na Ticketland // [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.ticketland.ru/spectacle/> (data obrashhenija: 10.01.2025). (In Russ)

7 Detskie spektakli na Ticketland // [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.ticketland.ru/children/> (data obrashhenija: 12.01.2025). (In Russ)

8 Rezul'taty poiska "sem'ja" (spektakli) na Ticketland // [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.ticketland.ru/spectacle/?text=%D1%81%D0%B5%D0%BC%D1%8C%D1%8F> (data obrashhenija: 14.01.2025). (In Russ)

9 Rezul'taty poiska "sem'ja" (koncerty) na Ticketland // [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.ticketland.ru/concert/?text=%D1%81%D0%B5%D0%BC%D1%8C%D1%8F> (data obrashhenija: 16.01.2025). (In Russ)

10 Kont O. Duh pozitivnoj filosofii – Moskva: Direkt-Media, 2002. – 201 s. URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=7130> (data obrashhenija: 18.01.2025). – Tekst: jelektronnyj. (In Russ)

11 Djurkgejm Je. Sociologija. Ee predmet, metod, prednaznachenie. – M.: Kanon, 1995. – 350 s. (In Russ)

12 Moss M. Tehniki tela // Obshhestva, obmen, lichnost'. Trudy po social'noj antropologii. – M.: Nauka, 1996. – S. 242–263. (In Russ)

13 Zhigul'skij K. Prazdnik i kul'tura. Prazdniki starje i novye. Razmyslenija sociologa. – M.: Progress, 1985. – 335 s. (In Russ)

14 Frjezer D. Zolotaja vetv': Issledovanie magii i religii. – 2-e izd. – M.: Politizdat, 1986. – 702 s. (In Russ)

15 Berger P. L., Luckmann T. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. – 1966.

16 Blumer G. Obshhestvo kak simvolicheskaja interakcija // Sovremennaja zarubezhnaja social'naja psihologija: teksty. – M.: Izd-vo MGU, 1984. – S. 173–179. (In Russ)

17 Mid Dzh. G. Izbrannoe: Sb. perevodov. RAN. INION. Centr social. nauchn.-inform. issledovanij. Otd. sociologii i social. psihologii. Serija: Teorija i istorija sociologii. – M., 2009. – 290 s. (In Russ)

18 Konstitucija Respubliki Kazahstan // [Elektronnyj resurs] Razdel 2. Stat'ja 27. URL: <https://constitution.kz>

kz/razdel-2/statya-27 (data obrashheniya: 15.01.2025). (In Russ)

19 Semejnaja politika // [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/fam/activities/1956> (data obrashheniya: 18.01.2025). (In Russ)

20 Po informacii Bjuro nacional'noj statistiki // [Elektronnyj resurs] URL: https://forbes.kz/news/newsid_300200#:~:text=%D0%9F%D0%BE%20%D0%B8%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8%20%D0%91%D1%8E%D1%80%D0%BE%20%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B9%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D1%84%D0%BB%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%BC%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B6%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%8E%D1%82%20%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B8%20124%20%D0%BD%D

0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%B9 (data obrashheniya: 20.01.2025). (In Russ)

21 Skol'ko nacional'nostej prozhivaet v Rossii? // [Elektronnyj resurs] URL: <https://fadn.gov.ru/press-centr/news/skolko-naczionalnostej-prozhivaet-v-rossii-vyi-znaete-trevel-shou-%C2%ABnaczionalnost.ru%C2%BB> (data obrashheniya: 22.01.2025). (In Russ)

22 Chislo uchastnikov prazdnika Navruz v Moskve uvelichilos' v 10 raz s 2006 goda // [Elektronnyj resurs] URL: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/society/20230317/chislo-uchastnikov-prazdnika-navruz-v-moskve-uvelichilos-v-10-raz-s-2006-goda> (data obrashheniya: 24.01.2025). (In Russ)

23 Jekspert SZIU rasskazala, pochemu rossijane ljubjat Maslenicu // [Elektronnyj resurs] URL: <https://spb.ranepa.ru/news/ekspert-sziu-rasskazala-pochemu-rossiyane-lyubjat-maslenicu/> (data obrashheniya: 26.01.2025). (In Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Таусия Викторовна Мармونتова

ассоциированный профессор, кандидат исторических наук, Высшей школы искусств и гуманитарных наук, Международный университет «Астана», Астана, Казахстан, marmontova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9162-297X

Таусия Викторовна Мармونتова

қауымдастырылған профессор, тарих ғылымдарының кандидаты, Өнер және гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Астана халықаралық университет, Астана, Қазақстан, marmontova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9162-297X

Taissiya Marmontova

Associate Professor, Candidate of Historical Sciences, School of Arts and Humanities, International University "Astana", Astana, Kazakhstan, marmontova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9162-297X

THE EVOLUTION OF EXISTENTIAL THOUGHT IN KAZAKH PHILOSOPHY: AN ANALYSIS OF KEY ASPECTS OF EXISTENCE

S.Nurkabekuly

ABSTRACT

The study of human existence within a broad historical and cultural context represents a crucial and timely task for modern society, serving as a key aspect for addressing contemporary challenges and fostering a harmonious community. The objective is to explore the evolution of existential thought within the framework of Kazakh philosophy, as well as to investigate contemporary approaches to understanding the meaning of life within this cultural tradition and assess their relevance for modern society.

This research has revealed how the unique spiritual values and worldview principles of the nomadic peoples of Central Asia significantly shaped philosophical concepts concerning the meaning of life. The findings also highlight the deep influence of Islamic culture and Arab philosophy, which have permeated Kazakh identity and culture.

The study has shown that religious teachings and ethnic traditions interact, creating a distinctive way of life centered on harmony with nature and spiritual growth. Additionally, the research confirms that modern Kazakh philosophy reflects this rich cultural context by examining the meaning of life through the lens of cultural, ethnic, and social characteristics.

It was also found that the preservation of cultural heritage, harmony with the natural world, social responsibility, and spiritual development play a crucial role in the search for meaning and purpose in life within contemporary Kazakh philosophy. Furthermore, the research identified distinct differences between Kazakh and French cultures in their approaches to understanding the meaning of life, reflecting their unique historical, religious, social, and cultural contexts.

The results of this study may be used to inform the development of programs and initiatives aimed at supporting spiritual development and self-awareness in Kazakh society.

Key words: Existentialism, Meaning of Life, Human Existence, Existential Thought, Philosophical Concepts, Spiritual Growth, Cultural Identity.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Author-correspondent:
Nurkabekuly S.,
nekas.s60@gmail.com

Reference to this article:
Nurkabekuly S. The Evolution of Existential Thought In Kazakh Philosophy: an Analysis of Key Aspects of Existence // Adam Alemi. – 2025. – No.4 (103). – P. 20-26.

Қазақ философиясындағы экзистенциализмнің дамуы: өмір сүрудің негізгі аспектілерін зерттеу

Аңдатпа. Адам болмысына кең тарихи-мәдени контексте зерттеу жүргізу қазіргі қоғам үшін маңызды және өзекті міндеттердің бірі болып табылады. Бұл міндет қазіргі заманғы сын-қатерлерді шешуге және үйлесімді қоғам құруға ықпал ететін негізгі аспект ретінде қызмет етеді. Зерттеудің мақсаты – қазақ философиясы аясында экзистенциалды ойдың эволюциясын зерттеп, осы мәдени дәстүрдегі өмірдің мәнін түсінуге заманауи тәсілдерді қарастырып, олардың қазіргі қоғам үшін маңыздылығын бағалау.

Бұл зерттеу Орталық Азияның көшпенді халықтарының бірегей рухани құндылықтары мен дүниетанымдық қағидаттары өмірдің мәніне қатысты философиялық ұғымдардың қалыптасуына елеулі әсер еткенін көрсетті. Зерттеу нәтижелері ислам мәдениеті мен араб философиясының қазақ халқының мәдениеті мен бірегейлігіне терең ықпал еткенін де атап өтті.

Зерттеу діни ілімдер мен этникалық дәстүрлердің өзара әрекеттесуі нәтижесінде рухани өсуге негізделген ерекше өмір салты қалыптасқанын көрсетті. Сонымен қатар, заманауи қазақ философиясы осы бай мәдени контексті бейнелейтінін және өмірдің мәнін мәдени, этникалық және әлеуметтік ерекшеліктер призмасы арқылы зерттейтінін растады. Зерттеу мәдени мұраны сақтау, әлеуметтік жауапкершілік пен рухани даму қазіргі қазақ философиясында өмірдің мәні мен мақсатын іздеуде маңызды рөл атқаратынын анықтады. Сонымен бірге, қазақ және француз мәдениеттерінің өмірдің мәнін түсіну тәсілдерінде айтарлықтай айырмашылықтар бар екені анықталды, бұл олардың тарихи, діни, әлеуметтік және мәдени ерекшеліктерін көрсетеді. Зерттеу нәтижелері қазақ қоғамында рухани дамуды және өзін-өзі тануды қолдауға бағытталған бағдарламалар мен бастамаларды әзірлеу үшін пайдаланылуы мүмкін.

Түйін сөздер: экзистенциализм, өмірдің мәні, адам болмысы, экзистенциалды ой, философиялық ұғымдар, рухани өсу, мәдени бірегейлік

Развитие экзистенциализма в казахской философии: исследование основных аспектов существования

Аннотация. Человеческое бытие в широком историко-культурном контексте является важной и актуальной задачей для современного общества, играя ключевую роль в решении современных вызовов и создании гармоничного сообщества. Целью данного исследования является изучение эволюции

экзистенциальной мысли в рамках казахской философии, а также анализ современных подходов к пониманию смысла жизни в этой культурной традиции и оценка их значимости для современного общества. Исследование показало, как уникальные духовные ценности и мировоззренческие принципы кочевых народов Центральной Азии существенно повлияли на формирование философских концепций, связанных со смыслом жизни. Результаты также подчеркивают глубокое влияние исламской культуры и арабской философии, которые проникли в культуру и идентичность казахского народа. Исследование выявило, что религиозные учения и этнические традиции взаимодействуют, создавая уникальный образ жизни, основанный на гармонии с природой и духовном развитии. Кроме того, современная казахская философия, как подтверждает исследование, отражает это богатое культурное наследие, рассматривая вопросы смысла жизни через призму культурных, этнических и социальных особенностей. Также было установлено, что сохранение культурного наследия, гармония с природой, социальная ответственность и духовное развитие играют ключевую роль в поиске смысла и цели жизни в рамках современной казахской философии. Исследование также выявило значительные различия между казахской и французской культурами в подходах к пониманию смысла жизни, которые отражают их уникальные исторические, религиозные, социальные и культурные контексты. Результаты данного исследования могут быть использованы для разработки программ и инициатив, направленных на поддержку духовного развития и самосознания в казахском обществе.

Ключевые слова: экзистенциализм, смысл жизни, человеческое существование, экзистенциальная мысль, философские концепции, духовный рост, культурная идентичность.

Introduction

The study of the evolution of existential thought in Kazakh philosophy is of fundamental importance for understanding the meaning of life in the context of the cultural, social, and religious characteristics of this people. Researching the philosophical concepts of Kazakh culture allows us to delve into its historical and cultural heritage, which significantly influences modern thinking and views on the meaning of life. The analysis of the evolution of philosophical thought helps to identify the core values, beliefs, and worldview of the Kazakh people. Shedding light on the evolution of existential thought in Kazakh philosophy enables the tracing of sociocultural changes in this society over time.

Studying Kazakh philosophy presents a complex challenge, given the diversity of historical periods and cultural influences, spanning numerous eras and movements. This multilayered context complicates access to primary sources, particularly regarding the archaic periods of history. Limited availability of historical documents and texts creates obstacles for researchers, reducing the volume of accessible information and requiring a deep analysis of the available data. The study of Kazakh philosophy also demands an understanding of the cultural and linguistic features of this people. Not only is it necessary to grasp the nuances of the lexical and grammatical aspects of the Kazakh language for a proper understanding of the texts, but it is also essential to consider the cultural norms, traditions, and values that shape philosophical thinking. One of the key challenges is the need to translate texts and interpret the terminology inherent to Kazakh philosophy. Such translations must be not only lexically accurate but also consider the context and semantic nuances, requiring highly skilled translators and specialists in Kazakh culture and philosophy.

It is worth noting the uniqueness of personal philosophy in Kazakh culture, which differs from Western and Eastern approaches to the dissemination of values. For instance, B. Zhaksybaeva [1] argues that the understanding of the individual in ethnic culture is more

dynamic and inherent in the interaction with the ethnocultural context that shapes it. This type of culture implies not only the recognition of values but also their creation and collaboration. Scholars I. Ozdemir and A. Keldinova [2] also analyze the long-term relationship between man, God, and nature in Kazakh philosophy, highlighting three main categories: the relationship between the world and nature, man and nature, and nature and God. These concepts help to understand the philosophical and religious ideas in Kazakh culture and its representatives. Further research into the philosophical foundations of the individual in Kazakh culture is necessary, deepening the analysis of its influence on the formation of individual and collective consciousness. It is also advisable to expand the study of the relationship between philosophical concepts of nature and man in Kazakh culture and their reflection in mythological and literary works.

The importance of cultural traditions in preserving and transmitting identity cannot be overstated. Many scholars, including G. Reddy and R. van Dam [3], note that these traditions are integrated into people's daily lives for various reasons, such as cultural promotion, convenience, and the pursuit of diversity. According to researchers J. Wang, G. Cheng, T. Chen, and K. Leung [4], the diversity of cultural environments contributes to a deeper understanding of oneself in a given context. In the book by D. Sue, D. Sue, H. Neville, and L. Smith [5], concepts such as "cultural humility," "social justice," and other important aspects of the preservation and development of culture are examined. In turn, C. Jimenez-Gomez and L. Beaulieu [6] consider the importance of highlighting the cultural characteristics of different peoples. Beyond the research already conducted, there remain several unexplored aspects that could make a significant contribution to understanding the impact of cultural traditions on the formation of identity and ideas about the meaning of life. It is worth studying in greater detail the relationship between cultural traditions and existential thinking in various contexts of Kazakh society. A comparative analysis between modern ideas about the meaning of life in Kazakh

culture and similar ideas in other cultures should also be conducted, which will help identify the unique features of Kazakh philosophy and compare them with global trends. This approach will contribute to a better understanding of the specifics of Kazakh existential thinking and its place in the global context.

Many researchers hypothesize that one of the main sources of the crisis in the social sciences is their insufficient connection with one another, particularly between sociology and moral philosophy. For example, H. Segvic [7] emphasizes that restoring these connections can help overcome the positivist orientation of these disciplines and develop clear methods, normative foundations, and forms of interaction. S. Hanafi [8] believes that one of the main tasks of modern moral philosophers is to develop criteria for determining the unique characteristics of moral statements. According to J. Cottingham [9], this will allow distinguishing moral statements from other types of statements and conducting a more accurate analysis of their content and meaning. Such an approach, according to J. Nado, D. Kelly, and S. Stich [10], contributes to the development of moral philosophy and its applications in modern society. It is worth taking a closer look at which social conditions and phenomena shape ethical values and norms, as well as how these norms affect social structures and relationships. Studying how various cultural and historical contexts shape ideas about morality and ethics in different societies will help better understand which factors determine ethical norms and values in different cultural and social environments.

Through the method of analysis, the influence of the unique worldview principles and spiritual values of the nomadic peoples of Central Asia on the formation of philosophical concepts and ideas about the meaning of life among the Kazakh people was studied. The impact of Islamic culture and Arab philosophical thought on the worldview and culture of Kazakhstan was also explored. These studies have helped to understand which philosophical concepts had the most significant influence on Kazakh society and continue to shape its cultural identity.

Using the comparative method, differences between Kazakh and French cultures in their approaches to understanding the meaning of life were examined. Their historical, religious, social, and cultural features were analyzed, as well as how these factors influence the formation of ideas about the meaning of existence. The rootedness in traditions, religious influences, and respect for nature were considered as factors in shaping the meaning of life in Kazakh culture, while secularization, philosophical inquiries, and an emphasis on individualism were identified as key features in the French approach to the meaning of life.

As part of the study, the evolution of existential thought in the context of Kazakh philosophy will

be analyzed, as well as contemporary approaches to understanding the meaning of life within this cultural tradition and their role in modern society will be explored.

Methodology

The research adopts a multidisciplinary approach, combining philosophical, historical, and comparative methods to analyze the development of existential thought in Kazakh philosophy. The historical method allows for a thorough examination of primary texts, while the comparative approach facilitates an analysis of Kazakh existentialism in relation to other philosophical traditions, particularly Islamic thought. The hermeneutic method is employed to interpret key concepts such as the meaning of life, fate, and spiritual development. Ethnographic data, particularly from Kazakh nomadic culture, is also integrated to examine the cultural context that shaped existential views. Moreover, a sociocultural analysis is applied to understand how historical events, cultural norms, and religious teachings influenced the evolution of philosophical thought in the region. This research also draws on secondary literature to connect philosophical traditions with broader cultural and religious practices, emphasizing how concepts of nature, community, and spirituality are embedded in Kazakh nomadic heritage. By employing these methodologies, the study aims to offer a holistic understanding of the existential foundations of Kazakh philosophy, exploring the interaction between traditional beliefs, Islamic teachings, and philosophical discourse.

This comprehensive approach provides a structured framework to address the research questions and ensure a deep exploration of the philosophical landscape in Kazakhstan.

Main part

Kazakh philosophy, rich with millennia of history, reflects the nomadic spirit and unique cultural heritage of Central Asia. Unlike many sedentary civilizations, Kazakh thought evolved in a constantly shifting environment, where the relationship between humans and nature was central to survival. These nomadic roots created a philosophical framework that emphasized adaptability, communal harmony, and a deep reverence for the natural world. The foundation of Kazakh philosophy is built upon ancient worldview principles shaped by the religious, social, and cultural influences of various civilizations that interacted with the Kazakh steppe over centuries, such as the Turks, Persians, and Arabs [1, p. 270-279].

The development of existential thought in this context allows us to understand the evolution of the Kazakh perspective on the meaning of life, human values, and spiritual development.

The interaction with multiple belief systems, including Tengriism, Islam, and elements of shamanism, contributed to a syncretic approach to philosophy that sought to reconcile human existence with both the earthly and the divine [2, p. 14-21]. This blend of influences, coupled with the nomadic way of life, made Kazakh philosophy distinctively practical yet deeply spiritual, reflecting a worldview that sees life as a journey toward balance, justice, and fulfillment.

The Role of Ancient Traditions

In ancient Kazakh philosophy, core principles emerged through the nomadic lifestyle, where survival depended on understanding and living in harmony with nature. The steppe, with its vast and unforgiving landscape, shaped a worldview where time and space were perceived as fluid, and human existence was seen as transient. The philosophical teachings of Kazakh nomads were profoundly influenced by traditions, customs, and the cyclical patterns of the natural world [3, p. 104]. Seasonal migrations, the care of livestock, and the reverence for ancestors were central to their understanding of life and its meaning. One of the key aspects of this period was the role of the Tengri, the sky god, who was believed to govern all aspects of life, particularly fate and natural phenomena. Kazakh thinkers of this era, though not philosophers in the traditional sense, developed a sophisticated system of thought that emphasized the unity of nature, humanity, and the divine. The importance of community and kinship, reflected in the clan system, reinforced values such as loyalty, honor, and respect for the elderly, which continue to resonate in modern Kazakh society [1, p. 270]. Furthermore, the oral tradition played a crucial role in the preservation and transmission of philosophical ideas. Epic poetry, such as "The Tale of Korkut," offered metaphysical reflections on life, death, and destiny, providing insight into the early Kazakh understanding of the universe and humanity's place within it.

Islamic Influence in Medieval Kazakh Philosophy

Kazakh philosophy during the medieval period was profoundly shaped by the introduction of Islam, which brought with it a new set of metaphysical and ethical ideas. The spread of Islam through Central

Asia, primarily during the 8th century, introduced concepts of monotheism and divine justice, which were integrated into the existing nomadic belief system. Islamic teachings, particularly the concept of tawhid (monotheism), affirmed God's unity and omnipresence, influencing Kazakh views on the meaning of life and the role of humans in the cosmos [2, p. 14-21].

During this period, Sufi mysticism also began to take root in Kazakh philosophical thought. Sufism, with its emphasis on personal spiritual development and the inner journey toward divine truth, found a natural fit in Kazakh culture, which already valued individual integrity and the search for existential meaning. Sufi poets like Khoja Ahmed Yasawi left a profound legacy, influencing Kazakh spiritual life with their meditations on the nature of God, the soul, and the universe [4, p. 693-708]. Concepts of destiny, predestination, and submission to divine will, central to Islamic theology, were integrated into Kazakh philosophical discourse, creating a rich tapestry of existential thought that blended the old with the new.

Cultural and Ethnic Factors in Existential Thought

Religious traditions, particularly Islam, deeply influenced the Kazakh worldview, but so too did the cultural and ethnic traditions that had long been part of Kazakh life. Central to this was the Ata Zang (ancestor law), a set of unwritten rules and practices that governed social life, especially with regard to family, inheritance, and land [5, p. 650-673]. These laws connected individuals to their ancestors, providing a sense of continuity and purpose that transcended the individual and linked generations through a shared cultural and spiritual heritage.

Kazakh existential thought is thus inseparable from its communal ethos. Life was not seen as an individual journey but as part of a larger, collective experience. This idea is reflected in the concept of Zheti Ata (seven ancestors), which required Kazakhs to know their lineage back seven generations. This cultural practice reinforced the importance of family, history, and the continuity of life, shaping a collective existential identity that prioritized community and tradition over individualism [6, p. 250-270].

Table 1 – Kazakh Philosophy: Modern Interpretations of Life's Meaning

Aspect	Description
Respect for cultural and ethnic characteristics	Kazakh philosophy emphasizes the importance of respecting and preserving cultural heritage and traditions. Maintaining one's cultural and ethnic identity can help individuals feel connected to both society and the world around them.
Harmony with nature	Philosophy recognizes the importance of harmonious interaction with nature. Maintaining ecological sustainability and caring for the environment contribute not only to the well-being of the planet but also to the inner peace and harmony of the individual.

Social responsibility	Awareness of one’s social responsibility to society and contributing to its well-being are important aspects of the meaning of life. Supporting social and charitable initiatives can give human existence additional meaning
Spiritual development	Philosophy emphasizes spiritual growth and self-improvement. The practice of self-reflection, meditation, and spiritual growth can help individuals understand their values and priorities, as well as find deep meaning in life.
Community and support	It is important to strive for supportive relationships within the community. Support and interaction with close individuals and social networks can become sources of comfort, inspiration, and meaning during difficult times.

Source: Compiled by the author

Comparative Study: Kazakh and French Views on Life

When comparing Kazakh and French philosophical traditions, we find key differences rooted in their historical and religious contexts. Kazakh philosophy, as previously discussed, is deeply intertwined with Islam, Tengriism, and a nomadic worldview, while French philosophy has evolved within a largely Christian framework that has been significantly secularized since the Enlightenment. French culture, particularly since the 18th century, has emphasized reason, individualism, and secularism, contrasting with the communal and spiritual nature of Kazakh thought [9, p. 561-584].

For example, while Kazakh culture places great importance on familial ties, the French philosophical tradition, particularly in the modern era, emphasizes personal freedom and self-determination [10, p. 1005]. Similarly, Kazakh existential thought is deeply concerned with harmony with nature, reflecting the nomadic experience of living closely with the land. In contrast, French philosophy, particularly in urbanized settings, often focuses more on abstract notions of liberty and individual rights, though there has been a growing concern with environmental issues in recent decades [11, p. 355-372].

Table 2 – Comparing Kazakh and French Philosophical Perspectives

Aspects of ideas about the meaning of life	Kazakh culture	French culture
Religious Influence:	Kazakh culture blends Islam with traditional Tengriism teachings, showing respect for Muslim rituals and holidays.	French culture has seen a reduction in religion's role in daily life, with society moving toward secularization.
Family and Community Values:	Kazakh culture is strongly influenced by patriarchal and clan traditions, with a focus on family relationships and respect for elders.	French culture has seen an evolution in family structures, emphasizing individualism and freedom of choice.
Attitude toward Nature and the Environment:	In Kazakh culture, there is a traditional respect for nature as part of the spiritual world, with environmental themes woven into cultural values.	In French culture, there is significant attention to environmental issues, though it is not as deeply integrated into the cultural philosophy as in Kazakh traditions
Existential Questions and Search for Meaning:	In Kazakh culture, there is a deep-rooted connection to traditions and spirituality, with a strong focus on predestination and fate.	In French culture, there is a wide range of individual approaches to the meaning of life, with an emphasis on philosophical inquiry and personal freedom.
Economic and Social Aspects:	In Kazakh culture, social and economic factors greatly influence perspectives on the meaning of life, especially in the context of rapid development and globalization.	In French culture, there is greater attention to social justice and overall well-being, along with a high level of individual freedom and comfort.

Source: Compiled by the author

Discussion

Kazakh philosophy, deeply intertwined with its Islamic roots, remains a significant force shaping modern identity and existential thought. While traditional elements remain strong, modern Kazakh thinkers have also begun to address the challenges of globalization, modernization, and technological change [13, p. 194-207]. As society

evolves, modern Kazakh thinkers are integrating these traditional values with contemporary issues such as environmental sustainability, social justice, and economic development. This approach aligns with the growing recognition of the importance of ecological sustainability in maintaining balance between human activity and nature [31, p. 34-52]. Moreover, the concept of social responsibility, rooted in communal values,

plays an essential role in Kazakh philosophical thought. Contributions to society, as well as the emphasis on family and community, continue to be key factors in how individuals perceive their purpose [1, p. 270-279]. These communal ties are often seen as fundamental to maintaining cultural identity in the face of rapid societal changes. For instance, the value placed on intergenerational respect within Kazakh culture reflects an enduring connection between the past and present [6, p. 250-270]. In contrast, French philosophy, with its roots in Enlightenment rationalism, continues to emphasize secularism and individualism. The contrast between French secularism and Kazakh religious and communal identity highlights the diversity of human responses to existential questions [9, p. 561-584]. French thinkers focus more on personal autonomy and moral responsibility, often within the context of secular humanism, which differs from the collective, tradition-driven Kazakh context. However, both traditions share a deep concern for human dignity, justice, and the search for meaning in an increasingly complex world [28, p. 194-207]. In both cultural contexts, philosophy serves as a means to navigate modern challenges while remaining anchored in core beliefs. This balance between tradition and modernity is a key theme in Kazakh philosophical thought as the country faces globalization, and similarly, French philosophy continues to grapple with issues of freedom and societal justice.

Conclusion

The unique worldview principles and spiritual values of the nomadic peoples of Central Asia have significantly influenced the formation of philosophical concepts and views on the meaning of life in Kazakh culture. Islamic culture and Arab philosophy played a key role in shaping these ideas, which continue to inspire Kazakh identity today. Modern Kazakh philosophy explores the interplay between tradition, cultural identity, personal meaning, morality, and social responsibility, adapting these ideas to contemporary challenges like sustainable development. This comparison with European cultures, particularly French, highlights distinct approaches to life's purpose. Further research should focus on how technological advancements influence contemporary Kazakh philosophical thought, offering new insights into the ongoing development of life's meaning in an evolving world.

Study Findings

This study highlights the significant impact of nomadic values and Islamic teachings on the philosophical views of the Kazakh people. Key findings reveal that Kazakh philosophy places great emphasis on harmony with nature, spiritual growth, and cultural identity. The integration of

Islamic thought has provided a unique worldview that influences not only existential questions but also social responsibilities and ethical standards in modern society.

Prospects of Further Research

Further research can delve into the effects of modern technological advancements on Kazakh philosophy. Understanding how modernity and globalization reshape Kazakh values and existential beliefs could provide insights into the evolution of cultural identity in a rapidly changing world. Additionally, more systematic analysis of available data is needed to better organize and compare Kazakh philosophy with other global traditions. A particular focus could be placed on exploring the role of education and modern communication in preserving and adapting these philosophical teachings for future generations.

References

- 1 Жақыбаева Б. Б. Специфика постановки проблемы личности в казахской философской традиции // Қарағанды университетінің хабаршысы. – 2022. – №107(3). – С. 270-279.
- 2 Ozdemir I., Keldinova A. B. Философское осмысление о взаимосвязи человека, бога и природы // Вестник КазНУ. – 2022. – №79(1). – С. 14-21.
- 3 Reddy G., van Dam R. M. Food, Culture, and Identity in Multicultural Societies: Insights from Singapore // Appetite. – 2020. – №149. – С. 104633.
- 4 Sue D. W., Sue D., Neville H. A., Smith L. Counseling the Culturally Diverse: Theory and Practice. – NJ: John Wiley & Sons, 2022. – 129 p.
- 5 Jimenez-Gomez, C., Beaulieu, L. Cultural Responsiveness in Applied Behavior Analysis: Research and Practice // Journal of Applied Behavior Analysis. – 2022. – №55(3). – P. 650-673.
- 6 Segvic H. From Protagoras to Aristotle: Essays in Ancient Moral Philosophy. – NJ: Princeton University Press, 2022. –
- 7 Hanafi S. Connecting Sociology to Moral Philosophy in the Post-Secularity Framework // Mauss International. – 2021. – №1(1). – С. 250-270.
- 8 Cottingham J. G. Western Philosophy: An Anthology. – NY: John Wiley & Sons, 2021. – 906 p.
- 9 Nado, J., Kelly, D., Stich, S. Moral Judgment // The Routledge Companion to Philosophy of Psychology. – 2019. – С. 695-707.
- 10 Мирзабекова А. Ш. Традиционный путь культурной идентификации казахов: социально-философский аспект // Хабаршысы Вестник. – 2014. – №2(74). – С. 105-115.
- 11 King L. A., Hicks J. A. The Science of Meaning in Life // Annual Review of Psychology. – 2021. – №72. – С. 561-584.

Transliteration

- 1 Zhaksybaeva B. B. Specifika postanovki problemy lichnosti v kazahskoy filosofskoy tradicii [Specifics of the personality problem in Kazakh philosophical tradition] // Karagandy universitetinin habarshysy. – 2022. – №107(3). – S. 270-279. (in Russ)
- 2 Ozdemir I., Keldinova A. B. Filosofskoe osmyslenie o vzaimosvjazi cheloveka, boga i prirody [Philosophical

reflection on the connection between man, God, and nature] // Vestnik KazNU. – 2022. – №79(1). – S. 14-21. (in Russ)

3 Reddy G., van Dam R. M. Food, Culture, and Identity in Multicultural Societies: Insights from Singapore // Appetite. – 2020. – №149. – S. 104633.

4 Sue D. W., Sue D., Neville H. A., Smith L. Counseling the Culturally Diverse: Theory and Practice. – NJ: John Wiley & Sons, 2022. – 129 p.

5 Jimenez-Gomez, C., Beaulieu, L. Cultural Responsiveness in Applied Behavior Analysis: Research and Practice // Journal of Applied Behavior Analysis. – 2022. – №55(3). – S. 650-673.

6 Segvic H. From Protagoras to Aristotle: Essays in Ancient Moral Philosophy. – NJ: Princeton University Press, 2022. – P. 197.

7 Hanafi S. Connecting Sociology to Moral Philosophy in the Post-Secularity Framework // Mauss International. – 2021. – №1(1). – S. 250-270.

8 Cottingham J. G. Western Philosophy: An Anthology. – NY: John Wiley & Sons, 2021. – 906 p.

9 Nado J., Kelly D., Stich S. Moral Judgment [Moral Judgment] // The Routledge Companion to Philosophy of Psychology. – 2019. – S. 695-707.

10 Mirzabekova A. Sh. Tradicionnyj put' kul'turnoj identifikacii kazahov: social'no-filosofskij aspekt [Traditional path of cultural identification of Kazakhs: socio-philosophical aspect] // Habarshysy Vestnik. – 2014. – №2(74). – S. 105-115. (in Russ)

11 King L. A., Hicks J. A. The Science of Meaning in Life // Annual Review of Psychology. – 2021. – №72. – P. 561-584.

INFORMATION ABOUT AUTHOR

Saken Nurkabekuly

PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: nekas.s60@gmail.com, ORCID ID: 0009-0008-6731-5468

Сакен Нұрқабекұлы

PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: nekas.s60@gmail.com, ORCID ID: 0009-0008-6731-5468

Сакен Нуркабекулы

PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: nekas.s60@gmail.com, ORCID ID: 0009-0008-6731-5468

ДАЛА ЖАНЫНЫҢ АЙНАСЫ: ҚАЗАҚТАР МЕН ҚЫРҒЫЗДАРДЫҢ ӨРКЕНИЕТТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

¹А.Г. Гаппасова, ²Н.Е. Кулумжанов, ³Ә.М.Көлбаева

АНДАТПА

Мақала қазақтар мен қырғыздардың тарихи және мәдени ұқсастықтарын зерттейді, олардың біртұтас көшпелі өркениет аясында қалыптасқан ұзақ мерзімді өзара әрекеттестігінің күрделі феномені қарастырылады. Осы халықтардың ортақ өркениеттік бастаулары мен олардың әлеуметтік-мәдени эволюциясын тереңдетілген теориялық талдау арқылы сипаттай отырып, көшпелі өркениеттің ішкі диалектикасын зерттеу мақсат етілді. Зерттеуде салыстырмалы-тарихи және өркениеттік әдістерді синтездеу арқылы екі этностың мәдени-әлеуметтік архетиптері мен олардың трансформациялық динамикасы талданды. Қазақтар мен қырғыздардың табиғи-географиялық ортаға экзистенциалдық бейімделуі, шаруашылық-экономикалық құрылымдардың инварианттылығы және рулық-тайпалық ұйымдасуының сакралды маңызы ізденістің негізін құрайды. Сонымен қатар, олардың дүниетанымдық жүйелерінің эпистемологиялық және аксиологиялық аспектілері, сенім құрылымдарының метафизикалық негіздері мен символикалық мазмұнының өзара байланысы ашылады. Мақала көшпелі өркениеттің эпистемологиялық мәртебесіне қайта үңіле отырып, оны әмбебап философиялық парадигмалар контекстінде қайта пайымдауды ұсынады. Бұл тұрғыда мәдениеттердің өзара ықпалдастығы мен олардың экзистенциалдық тәжірибелерінің ортақ негіздерін анықтау, тарихи сана мен ұлттық болымстың қалыптасуында шешуші рөл атқарған ұғымдық-онтологиялық құрылымдарды түсіндіру көзделді. Зерттеу нәтижесінде қазақтар мен қырғыздардың мәдениеттеріндегі мәдени-өркениеттік тұптамырлардың сәйкестігі және олардың жаһандану жағдайындағы өзекті ұлттық-саяси санасына ықпалы анықталды. Бұл талдау көшпелі өркениеттің ерекшеліктерін тек этнотарихи зерттеу шеңберінде ғана емес, сонымен қатар оны адамзат өркениетінің көпқырлы тұтас жүйесінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырудың қажеттілігін айқындайды.

Түйін сөздер: көшпелі өркениет, мәдени ұқсастықтар, тәңірлік, қазақ және қырғыз халықтары, ментальдық ұқсастықтар, әлеуметтік құрылым, тарихи сабақтастық.

¹С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан

²К.Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті, Алматы, Қазақстан

³Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Гаппасова А.Г.,
aimana-84@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Гаппасова А.Г.,
Кулумжанов Н.Е.,
Көлбаева А.М. Дала жанының айнасы: қазақтар мен қырғыздардың өркениеттік ерекшеліктеріне салыстырмалы талдау // Адам әлемі. – 2025. – № 4 (103). – Б. 27-37.

Зеркало степной души: сравнительный анализ цивилизационных особенностей казахов и кыргызов

Аннотация. Статья посвящена исследованию исторических и культурных сходств казахов и кыргызов, рассматривая феномен их длительного взаимовлияния в рамках единой кочевой цивилизации. Цель исследования заключается в углубленном теоретическом анализе общих цивилизационных истоков этих народов, их социально-культурной эволюции и, таким образом, в изучении внутренней диалектики кочевой цивилизации.

В исследовании синтезируются сравнительно-исторический и цивилизационный методы для анализа культурно-социальных архетипов двух этносов и их трансформационной динамики. Особое внимание уделяется экзистенциальной адаптации казахов и кыргызов к природно-географической среде, инвариантности хозяйственно-экономических структур и сакральному значению родоплеменной организации. Параллельно раскрываются эпистемологические и аксиологические аспекты их мировоззренческих систем, метафизические основания верований и взаимосвязь символического содержания.

Статья предлагает переосмысление эпистемологического статуса кочевой цивилизации в контексте универсальных философских парадигм. В этом ключе ставится задача выявления общих оснований взаимовлияния культур и их экзистенциального опыта, а также понимания концептуально-онтологических конструкторов, сыгравших решающую роль в формировании исторического сознания и национальной идентичности.

Результаты исследования позволили выявить соответствие культурно-цивилизационных корней казахов и кыргызов и их влияние на актуальное национально-государственное сознание в условиях глобализации. Этот анализ свидетельствует о необходимости рассматривать особенности кочевой цивилизации не только в рамках этноисторических исследований, но и как неотъемлемую часть многогранной системы мировой цивилизации.

Ключевые слова: кочевая цивилизация, культурные сходства, тенгрианство, казахский и кыргызский народы, ментальные сходства, социальная структура, историческая преемственность.

A Mirror of the Steppe Soul: A Comparative Analysis of the Civilizational Peculiarities of Kazakhs and Kyrgyz

Abstract. This article explores the historical and cultural commonalities between Kazakhs and Kyrgyz, examining the phenomenon of their prolonged mutual influence within the framework of a unified nomadic civilization. The study aims to conduct an in-depth theoretical analysis of the shared civilizational roots of these peoples, their socio-cultural evolution, and, consequently, to explore the internal dialectics of nomadic civilization.

The research synthesizes comparative-historical and civilizational methods to analyze the cultural and social archetypes of the two ethnic groups and their transformative dynamics. Particular attention is paid to the existential adaptation of Kazakhs and Kyrgyz to the natural and geographical environment, the invariance of economic structures, and the sacred significance of clan-tribal organization. In parallel, the epistemological and axiological aspects of their worldviews, the metaphysical foundations of beliefs, and the interconnection of symbolic content are revealed.

The article proposes a rethinking of the epistemological status of nomadic civilization in the context of universal philosophical paradigms. In this context, the task is to identify the common foundations of cultural interaction and their existential experiences, as well as to understand the conceptual-ontological constructs that have played a decisive role in the formation of historical consciousness and national identity.

The research results have revealed the correspondence of the cultural and civilizational roots of Kazakhs and Kyrgyz and their influence on the current national and state consciousness in the context of globalization. This analysis indicates the need to consider the features of nomadic civilization not only within the framework of ethno-historical studies but also as an integral part of the multifaceted system of world civilization.

Key words: Nomadic Civilization, Cultural Similarities, Tengrism, Kazakh And Kyrgyz Peoples, Mental Similarities, Social Structure, Historical Continuity.

Kіpіcne

Мақала қазақ және қырғыз халықтарының тарихи-мәдени ұқсастықтарын зерттеуге бағытталған, олардың өркениеттік құрылымының ішкі мазмұнын көпқырлы талдауға негізделген. Бұл мәселенің өзектілігі екі халықтың ортақ көшпелі өркениетке жататындығын мойындаудан басталып, олардың менталдық, экзистенциалдық және тарихи дамуындағы өзіндік ерекшеліктерді ұғынудың терең философиялық маңыздылығымен жалғасады. Бұрынғы зерттеулер негізінен еуразиялық көшпелі өркениеттің жалпы сипаттамаларын қарастырған болса, бұл мақала қазақтар мен қырғыздардың мәдени-әлеуметтік құрылымдары арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды тұжырымдамалық және сыни тұрғыдан талдауды мақсат етеді.

Бұрынғы зерттеу тәсілдерінен өзгеше ұстанымды негізге ала отырып, қазақ-қырғыз өркениетінің ерекшеліктерін сыртқы тарихи-географиялық факторлармен шектеуді емес, керісінше, олардың ішкі мәдени, әлеуметтік және дүниетанымдық механизмдерінің онтологиялық мәнін ашу көзделді. Бұл тәсіл көшпелі және отырықшы өркениеттер арасындағы қатынастар динамикасын күрделі, көпөлшемді құрылым ретінде қарастырылды, оны өркениеттік парадигма аясында қайта талқыланды.

Мақаланың жаңашылдығы – қазақтар мен қырғыздардың тарихи-мәдени ерекшеліктерін тек эмпирикалық тарихи деректер негізінде қарастырмай, олардың философиялық және діни дүниетаным жүйелері тұрғысынан да зерттеуде жатыр. Мұндай көзқарас екі халықтың рухани, аксиологиялық және символдық тұтастығын жаңа эпистемологиялық қырынан ұғынуға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында өркениеттік әдістемелерді экзистенциалдық және герменевтикалық

талдаулармен ұштастыра отырып, көшпелі өмір салты мен онтологиялық бейімделу тәжірибелерін жан-жақты ашады. Қазақтар мен қырғыздардың әлеуметтік-мәдени феномендерін метафизикалық және аксиологиялық деңгейде қарастыру арқылы мақала олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарының астарындағы терең философиялық мағыналарды айқындауды көздейді.

Бұл зерттеу екі халықтың тарихи-мәдени мұрасын түсінуде интердисциплинарлық көзқарасты ұсына отырып, өркениеттер диалогы мен мәдени ықпалдастықтың жаңа теориялық негіздерін жасауға үлес қосады.

Әдіснама

Мақала қазақтар мен қырғыздардың тарихи және мәдени ұқсастықтарын ашуға бағытталған, оны жүзеге асыру үшін әдіснамалық көпқырлылық негіз етілді. Зерттеу процесінде салыстырмалы-тарихи, өркениеттік және мәдени-антропологиялық әдістердің өзара байланысы мен синергиясы қамтамасыз етілді. Бұл тәсіл екі халықтың тарихи және мәдени құрылымдарын талдаудың индуктивті, дедуктивті және герменевтикалық тәсілдерін үйлестіруге мүмкіндік берді.

Салыстырмалы-тарихи әдіс қазақтар мен қырғыздардың ортақ өркениеттік негіздерін және олардың әрқайсысына тән ерекшеліктерін диалектикалық бірлікте қарастыруға бағытталды. Бұл әдіс тарихи процестердің жалпы заңдылықтарын пайымдаумен қатар, әрбір этностың тарихи-мәдени контекстіндегі өзгешеліктерін ашуға жағдай жасады. Өркениеттік әдіс, өз кезегінде, көшпелі өркениеттің экзистенциалдық негіздерін, оның ішкі құрылымдық динамикасы мен онтологиялық тұтастығын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Мәдени-антропологиялық әдіс қазақтар мен қырғыздардың менталитеті мен дүние-

танымындағы архетиптік құрылымдарды зерттеуге ерекше назар аударады. Бұл көзқарас мәдениеттердің көпқабатты болмысын ашуға бағытталған, мұнда этникалық топтардың символдық жүйелері, аксиологиялық ұстанымдары және сакралды кеңістікке қатынасы зерттеледі. Әлеуметтік-психологиялық феномендер мен когнитивтік процестерді ескере отырып, аталған әдіс мәдени-антропологиялық пайымдаулардың көпөлшемділігін көрсетеді.

Статистикалық және аналитикалық әдістер тарихи деректерді құрылымдық жүйелеуді және олардың мазмұндық мәнін философиялық-логикалық тұрғыдан ашуды қамтамасыз етеді. Философиялық пайымдаулар мәдениетаралық байланыстардың әмбебаптық және локалдық аспектілерін анықтау арқылы зерттеу мәселесінің шеңберін кеңейтіп, көшпелі өркениеттердің әлемдік мәдениеттегі орнына терең көзқарас ұсынады.

Мұндай әдіснамалық көпқырлылық қазақтар мен қырғыздардың тарихи-мәдени ерекшеліктерін зерттеуде аналитикалық дәлдік пен философиялық тереңдікті үйлестіре отырып, олардың өркениеттік дамуының онтологиялық және аксиологиялық негіздерін кешенді түрде түсінуге мүмкіндік береді. Мақала мазмұнының құрылымы зерттеу мәселесінің күрделілігін ескере отырып, әдіснамалық құралдардың өзара толықтырушы сипатын көрсетеді және мәселенің толыққанды шешімін табуға бағытталған.

Негізгі бөлім **Дала өркениеті хақында**

Қазақ және қырғыз халқының өркениеттік айырмашылықтарын анықтамас бұрын, бірнеше маңызды ескертулер айта кеткен жөн болар.

Біріншіден, қазақтар мен қырғыздар кең еуразиялық кеңістікте пайда болып, ұзақ тарихи уақыт аралығында қалыптасқан бір көшпелі өркениетке жатады. Алайда, екі халықтың ұқсастығы тек қана осы түсініктен туындамаған. Әрине, біздің аразымызда көптеген айырмашылықтар да бар. Мысалы, қазақтардың өз тарихының едәуір бөлігін дала аймағында, ал қырғыздардың таулы ландшафт жағдайында өмір сүргені екі халықтың да менталитетіне белгілі бір із қалдырғаны сөзсіз. Бірақ осы зерттеуде біз қазақ пен қырғыздардың бір өркениетке жататындығынан туындаған бір-біріне тұспа тұс келетін немесе өте жақын қасиеттерін анықтап, талдайтын боламыз.

Екіншіден, бұл зерттеуде біз еуразиялық көшпелі өркениеттің негізгі, іргелі сипаттарын талдаймыз, олар қазіргі уақытта айтарлықтай өзгеріске ұшырауда, сонымен қатар, бұл тамырлардың бір бөлігі тарих процесінде жоғалып кеткенін ескерген жөн.

Еуразиялық өркениетті қоса алғанда, кез келген көшпелі өркениетті талдауда бірінші кезектегі назар аударатын дүние - XVIII ғасырдан бастап қалыптаса бастаған еуропалық өркениет парадигмасына сәйкес, көшпелі өркениеттер назардан тыс қалып қана қоймай, тіпті мүлдем өркениет деп те танылмаған. Алайда «көшпелі немесе далалық мал шаруашылығы өркениеті» деген мағыналы ұғымды алғашқылардың бірі болып А. Тойнби пайдаланғанын мойындау керек, ол оны өзінің «Тарихты түсіну» атты жұмысында қолданды, оның бірінші томы 1934 жылы жарық көрген. «Номадизм, - деп жазды ол, - егін шаруашылығына қарағанда экономикалық тұрғыдан тиімдірек болды. Мұнда өнеркәсіптік сала өндіріспен белгілі бір параллель көрініс табады.... Көшпенді адам табиғи жайылымдарды пайдаланады, олардың жұтаң және құнарсыз өсімдіктері адамға жарамсыз болғанымен мал шаруашылығына қолайлы. Ал адам сүт пен мал етін алады, олардың терілерін киімге пайдаланады» [1, 314 б.].

«Номадтық өркениеттің» тағы да бірнеше артықшылықтарын атап өткен А. Тойнби, дегенмен, көшпелі өркениет «қатып қалған», тұйық деп, ал көшпенділер «тарихы жоқ» және тиісінше тарихи болашағы жоқ қоғамды құрайды деген қорытындыға келеді [1, 412 б.].

Өз-өздеріне, сонымен қатар, жеке бас тарихы мен тарихи болашақ мәселелеріне шомылған батыстың ғылыми ойы көшпенділер өркениетін өркениеттік даму шеңберінен тыс қалдырып, оған мүлдем қызығушылық танытуды қойды. Бірақ, шындығына келер болсақ, көшпелі өркениеттердің қайда пайда болғанына және қанша уақыт өмір сүргеніне қарамастан, олар ақыр түбінде тығырыққа тіреліп отырды, өйткені отырықшы халықтар мен өркениеттер көшпенділерді байырғы жерлерінен қалай болғанда да ығыстырып шығарды, және өз аумақтарында аман қалып, орнығу үшін көшпелі халықтар, ақыр соңында, отырықшы өмір салтына ауысты. Бұл жағдай қазақ және қырғыз халықтарының да басынан өтті.

Өркениетті айқындау мен сипаттаудың батыстық тәсілі мен өлшемдері ұзақ әрі күрделі пікірталастардың нәтижесі болғанын атап өткен жөн, одан кейін кез келген «шынайы» өркениеттің жүйе түзеуші нышандарының саны үш негізгіге қысқартылды, олар: өркениетте сәулеттің, қаланың және жазудың болуы. Бұл өлшемдерге Чайлд-Клакхолм индикаторлары атауы берілді. Әрине, бірде-бір көшпелі өркениет бұл талаптарға сай келмейтіні анық. Осылайша, шын мәнінде, көшпелі өркениеттердің тұтас бір тобы, соның ішінде еуразиялық өркениет те, өркениеттік өлшемдерден тыс қалды. Турасына келсек, отырықшы өркениеттер ерекшеліктерін абсолюттендіру көшпенділер өркениеттерін елемеге мүмкіндік берді. Біз болсақ, көшпелі өркениеттердің өз ерекшеліктерін алға тарта

отырып, олардың өз өркениеттер тобын құрайтынына сүйенеміз.

Белгілі кеңестік және ресейлік археолог, тарих ғылымдарының докторы В.М. Массон бір кездері жаңа өлшемдер ұсынған болатын. Соған сәйкес «өркениет» сияқты мағынасы кең категория ұзақ тарихи эволюция кезеңінде Жер бетінің нақты бір аймақтарын иемденген, материалдық тұрғыда прогресске жеткен және рухани принциптер жиынтығы мен қоғам тұрмысы нормаларының ілгері дамуына байланысты өзінің әлеуметтік, ұйымдастырушылық, сонымен қатар мәдени дамуының негізгі бағыттарын анықтай отырып, рухани-адамгершілік дамуының белгілі бір деңгейіне жеткен халықтарға қатысты айтылды. Бұл өлшемдерді бұрын атап өткен «көшпелі немесе далалық мал шаруашылығы өркениеті» санатына қатысты да қолдануға болатынын атап өткен жөн, оны бүгінде көшпенділерді зерттеушілер де, шығыстанушылар да кеңінен қолданады [2, 284-292 бб.; 3, 151-179 бб.; 4, 164-179 бб.; 5, 105-110 бб.].

Қазақтар мен қырғыздардың көшпелі өркениетіндегі менталдық және әлеуметтік ұқсастықтар

Қазақ пен қырғыз ежелгі тарихи кезеңге жататын және кейбір элементтерді негізінен менталдық деңгейде сақтауды жалғастыратын көшпелі өркениетке келетін болсақ, қазіргі уақытта ғылыми ортада «Еуразияның көшпелі өркениеті» термині барған сайын белсенді пайдаланылуда, оның пайда болуына байланысты В.М. Массон былай деп жазды: «Бірқатар оқиғалар, соның ішінде қолайлы табиғи жағдай да еуразиялық далалардың ұлан байтақ кеңістігіндегі маңызды тарихи құбылыс - далалық өмір салты қалыптасқан аймаққа айналуына әкелді. Осының арқасында көшпелі империялар тарихының көрнекті феномені дамыды. Тұтастай алғанда, бұл осында өмір сүрген халықтардың әлемдік мәдениетке және дүниежүзілік тарихқа қосқан маңызды үлесі болды» [6, 110 бет].

Өз заманы үшін аса жоғары ұтқырлыққа ие болған көшпенділерде ауқымды әскери күштің болуы және осы әскери күштің бастауында тұрған мал шаруашылығымен айналысатын тайпалардың икемділігімен толықтырыла отырып, орасан зор саяси құрылымдардың - далалық көшпелі империялардың құрылуына әкелді, олардың ең күштісі Шыңғысхан империясы болғаны белгілі. Осындай империялар құрамына қазақтар да, қырғыздар да кірген түркі қағанатын жатқызуға болады.

Ескерте кету керек, далалық империялар қаншалықты күшті болса да, олардың барлығына бірнеше әдеттегі белгілер тән. Біріншіден, олардың барлығы салыстырмалы түрде қысқа уақыт тіршілік етті. Екіншіден, әскери күшті пайдалануды басшылыққа ала

тұра, олар тұтастай алғанда, халықтың көшпелі бөлігі оның отырықшы бөлігін қанау негізінде іске асқан жеткілікті түрдегі жасанды ұйымдар болды. Көшпенділердің дәстүрлі түсініктері мен құндылықтар жүйесі, тұтастай алғанда, олардың отырықшы халықтарымен өзара қарым-қатынасын айқындады. Ол бойынша тараптардың бірі, атап айтқанда отырықшы халық көшпенділердің әскери және саяси үстемдігін мойындауға тиіс болды, бұл, алым-салық өндіруде, сондай-ақ сюзерен жағында болған соғыстарға қатысуда көрініс тапқан. Үшіншіден, көшпенділер ұйымдастырған дала мемлекеттері дәстүрлі қоғамның қирауына ықпал етпей, керісінше, оны нығайтып отырды, себебі көшпенділер мемлекетті ұйымшылдығының арқасында тиімді басқара алды, ал мұндай ынтымақтастықты тек дәстүрлі қоғам, яғни жақын және алыс туыстар қауымдастығы ғана кепілдік бере алды. Көшпенділердегі мемлекет, осылайша, түптеп келгенде, қауым ішіндегі қатынастарды консервациялауға және өмірдің дәстүрлі нысандарын сақтауға ықпал етті. Терең эволюцияға қабілетсіз көшпелі мемлекеттер өз ішінен қирап, жойылып кетті, сыртқы факторлар негізінен осы қирау процесінің катализаторлары ретінде болды.

В.М.Массон далалық империяларға тән «ішкі әлсіздік, ақыр соңында олардың күйреуіне және осындай жүйелерді құрудағы этникалық басымдықтардың ауысуына алып келетінін» атап көрсетті. Жаңа саяси құрылымның қатаң бекітілуін рулық құқық тәртібі тежеді [6, 114 б.].

Жоғарыдағы дәйексөзде көрсетілген «ішкі әлсіздікті» еңсеру үшін өмір салтын түбегейлі өзгертумен қоса, сонымен бірге шаруашылық құрылым нысандарын да өзгерту қажет еді. Мұндай ауысуды жүзеге асыру үшін едәуір тежегіш болып табылған дәстүрлі қоғам, екінші жағынан, көшпелі этностардың аман қалуының, олардың өзіндік мәдениетін, өзіндігін сақталуының кепілі де болды.

Кеңістікте ұдайы көшпелі өмір салтына үйренген қазақтар мен қырғыздар белгілі бір тарихи кезеңде өз мемлекеттілігінен айырылып, бастапқы нүктесіне қайта оралып, кеңістікті қайта игергендей болды. Және ол жеткілікті болғанша, өзінің барлық бастапқы мәдени формаларын дерлік өзгеріссіз сақтауына немесе басқаша айтқанда, дәстүрлі құндылықтар мен мәдениет аумағында ұстап тұруға болар еді. Көшпелі өркениеттер бастапқыда кеңістікпен біте қайнасып жатты, немесе оған толықтай сіңді деуге де болады, олар ешқашан кеңістікті белсенді түрде мәдени тұрғыдан өзгертуге тырыспады. Бос кеңістіктердің болуы оларға өз болмысын қандай да бір елеулі ішкі және сыртқы өзгерістерсіз сақтауға мүмкіндік берді. Бірақ басқа мәдениеттермен қақтығысудан толық құтылу мүмкін болмағандықтан, түрлі этностар арасындағы мәдени байланыстар қандай да болсын, әйтеуір бір нысанда жүзеге

асырылды. А.Н.Бернштам жазғандай: «Көшпелі тайпалар өндірістің көптеген салаларының жоқтығына байланысты (әсіресе егіншілік), оларға жетпейтін тұтыну заттарын алмасу немесе отырықшы халықпен соғысу жолымен өндіретін және осылайша олардың мәдени дағдыларымен танысатын» [7, 494 б.], бұл ретте «әскери жорықтар және басқа мәдениеттерге араласу барысында мәдениеттің кейбір өзіндік ерекшеліктерін жоғалту сөзсіз орын алған еді» [7, 491 б.].

Еуразияның көшпелі өркениеті отырықшыл мен көшпелі сынды өркениеттерге тән кешенді ерекшеліктерін қоса алғанда, өркениеттіліктің барлық негізгі белгілеріне, яғни - үнемі қайта өндіруге қабілетті экономикаға, қоғамды шоғырландыруға және бағыттауға, үдемелі дамуды қамтамасыз етуге қабілетті жеткілікті дамыған идеологияға да, өркениеттің орнықты, тиімді әлеуметтік-мәдени жүйесіне және басқа да атрибуттік сипаттарына ие болды.

Кез келген басқа өркениет сияқты, еуразиялық көшпелілер өркениеті де тарих барысында эволюцияға ұшырады, оның негізгі кезеңдері әртүрлі топырақ-климаттық жағдайлар мен ландшафты бар Еуразиялық дала кеңістігінің кең-байтақ шекараларында өтті.

Қазіргі заманғы ғылыми қоғамдастықта біз қарастырып отырған өркениеттің эволюциясы мен өшуінің негізгі кезеңдері туралы салыстырмалы бірауыздылық байқауға болады. Бірінші кезең шамамен біздің дәуірге дейінгі VII-VI ғасырлардан бастап біздің дәуіріміздің I-III ғасырларына дейін созылды деп есептеледі. Бұл уақытта еуразиялық кеңістікте көшпелі тайпалардың одақтары негізінде бастапқы тұрақсыз көшпелі өркениеттер пайда болды, олар үнемі бос кеңістіктерге мұқтаж бола отырып, алғашқы көшпелі империяларды құрды. Екінші кезең IV-VIII ғасырлардан XIII-XIV ғасырларға дейін жалғасты. Осы тарихи кезеңде бүгінде Еуразияның көшпелі өркениеті пайда болды деуге болады. Көшпелі империялар қалыптасып өз дамуында жаңа сатыға көтерілді. Көшпелі қалалардың пайда болуы олардың тұрақтылығын арттырып, басқару жүйесін күрделендірді.

Еуразияның көшпелі өркениетінің осы даму уақытының шыңы Ұлы моңғол империясы болды, ол өз кезегінде, бірқатар Ордаларды қоса алғанда, XIII ғасырдан XIV ғасырға дейінгі аралықта өзінің ең жоғарғы қуатына қол жеткізді. Және де үшінші кез XV ғасырдан XVII ғасырға дейін созылды. Екі-үш ғасыр аралығында басқару жүйесі, ал онымен бірге саяси және мәдени жүйелер ыдырай бастады. Империя сауда байланыстары жүйесін бақылауды тоқтатты [4, 170 б.].

А.Тойнбидің ойынша біршама тұрақсыздығымен және салыстырмалы түрде өміршеңдігінің ұзақ болмауымен ерекшеленген көшпелі империялардың отырықшы халықтар құраған империялар мен мемлекеттерден

басты айырмашылықтары - көшпелі халықтар құрған өркениеттердің сипаттық белгілеріне тән дүние олардың дамуға қабілетсіздігі, статикалығы, соның салдарынан олардың нақты даму тарихы да жоқ. Бұл идеяны кезінде Н.Н.Крадин жалғастырып, ол да А.Тойнби сияқты көшпелі халықтар мен олар құрған өркениеттер дамуының тұйық сипатын атаған еді. Н.Н.Крадиннің пікірінше, тиімді эволюцияға қабілетсіздіктің негізгі себебі қарапайым технологияларда және көшпелі қоғамдастықтардың өндірістік күштерінің салыстырмалы төмен деңгейінде болуы, олар отырықшы халықтар иелігіндегі технологиялар мен еңбекті ұйымдастырумен тең дәрежеде бәсекеге түсуге қабілетсіз болды [8, 178 б.].

Көшпелі өркениеттердің мал шаруашылығына негізделген шаруашылықтың өзіндік жүргізу жүйесі болды. Бұл жүйе өндірістік қызметтің ерекше түрін білдірді, және көбінесе географиялық орта негізінде алдын ала айқындалып, соның аумағында жүзеге асырылды. Тарихтың өркениетті кезеңінде көшпенділік, әдетте, жер шаруашылығын жүргізу үшін қолайсыз, климаттық жағдайлары қатаң аймақтарда және сол себепті локалды кеңістіктік-тарихи аумақта, ерекше экологиялық жағдайлар мен тауашаларда болды. Бұл ретте табиғи заңдылықтарға бағынышты болған шаруашылық қызметі органикалық және қатаң түрде қоршаған ортаға енгізілген еді.

Көшпелі шаруашылықтың басты ерекшелігі, жыл мезгіліне қарамастан жайылымы мол әрі шөбі шүйгін жерлерде малды күтіп ұстау болды, ол үшін көшпелілер қажетті құнарлы жерлерді табу мақсатында үнемі кең аумақтарда көшіп жүруге мәжбүр болды.

Табиғаттың тылсым күшіне айтарлықтай тәуелділік, оларға әрдайым бейімделу қажеттілігі, өндірістік қызметтің табиғи ортаның белгілі бір өзгеруіне емес, бейімделуге бағдарлануы көшпелі социумдардың да, көшпелі өркениеттердің де эволюциялық әлеуетін едәуір төмендеткені анық.

Көшпелі қауымдардың шаруашылық қызметінің құрылымында мал шаруашылығынан кейінгі маңыздылығы бойынша екінші орынды егіншілік алды. Алайда, әдетте, қатаң тіршілік аумағында егіншілікпен айналысуға арналған еңбек құралдарының дамымауымен қатар, көшпенділерде бірінші кезекте егіншілік шаруашылығын жүргізуге қажет отырықшы нысандарын дамытуға іс жүзінде мүмкіндік болмады.

Көшпелілер аман қалу үшін шаруашылық жүргізудің әртүрлі нысандарын игеруге тиіс болатын, алайда мал шаруашылығының қалған нысандардан үстемдігі бүкіл тарих бойына сөзсіз болып қалды. Бұл ретте оларға күтім жасау, оларды селекциялау, табынның құрылымы мен мал қасиеттерін оңтайландыру және т.б. бойынша көп ғасырлар бойы жинақталған тәжірибе ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырды.

Тарихтың көшпелі кезеңінде қазақтар мен қырғыздардың арасындағы едәуір ұқсастық олардың әлеуметтік ұйымдасуында байқалды, олардың негізгі құрылымдық элементтері отбасы, отбасылар тобы, киіз үй төңірегінде және негізінде қалыптасқан үй шаруашылығы, қауым, сондай-ақ шаруашылық және жергілікті топтар болып табылады. Осы кезекте әлеуметтік ұйымда негізгі рөл көшпелі қауымның өндірісі мен тіршілігінің бүкіл жүйесінің іргетасы болған ұйымның аумақтық-қауымдық нысанына берілді.

Қоғамдық еңбек өнімділігінің төмен деңгейіндегі күрделі және қатал табиғи жағдайлар негізінде қазақтар мен қырғыздар малды азықпен қамтамасыз ету мақсатында бірнеше отбасының еңбек қызметін біріктіруді басшылыққа алып кішігірім қауымдар құруға мәжбүр болды. Мұндай қауымдарда бірлесіп күш жұмылдырудан бөлек, құқықтары қауымның барлық мүшелеріне тарайтындай жерлерін біріктіріп, сол жерге қоғамдық меншік сынды нысанын құрды, бұл өз кезегінде осы жерлерде мал жаюға тұрақты және еркін құқықты қамтамасыз етті.

Белгілі бір жағдайларда және қажет болған кезде бұл қауымдар кеңеюі мүмкін. Алайда, әлеуметтік және мүліктік жағынан кеңейтілген қауым, іс жүзінде, кішігірім қауымнан ерекшеленбеді, өйткені қауым ішілік қатынастардың сипатына шын мәнінде оның мүшелері қауымдастығының әлеуметтік және мүліктік иерархиясындағы тең емес жағдайларын анықтайтын мал мүлкі сынды жеке меншік нысаны айтарлықтай әсер етті.

Айтып өту керек, барлық көшпелі қоғамдастықтардың негізгі болып табылатын патронимиялық және әскери сияқты ұйымдастыру нысандары болды.

Кез келген көшпелі қоғамның өзіне тән ерекшеліктерінің бірі оның рулық-тайпалық ұйымы болды, ол көптеген деңгейлерден тұрады, олардың әрқайсысы иерархиялық принцип бойынша ұйымдастырылған патронимиялық топтар мен буындарды құрады. Әр түрлі топтардың мүшелері болған туыстық дәрежесі анықталатын бастапқы нүкте отыз ұрпақтан асатын тереңдікке кетуі мүмкін тік генеалогиялық сызық болды. Қазақтардың әдеттегі құқығынан туындаған туыстық қатынас, атап айтқанда «қырқыншы буынға дейін» деп саналды [9, 27 б.].

Тұлғаның қоғамдағы орны мен беделі оған тиесілі әлеуметтік топтың және рудың мәртебесімен тікелей байланысты болған. Яғни, адамның қоғамдағы жағдайы оның қай топқа жататынына және қандай рудан шыққанына қарай анықталған. «Мейманды оның рулық тегінің негізінде қонақжайлық көрсеткен» [9, 27 б.]. Қалыптасқан көп ғасырлық дәстүрге сәйкес әлеуметтік үлкендіктің, үстемдіктің тәртібі әскери олжаны бөлу, мерекелер кезінде орындарды бөлу, билікті мұраға қалдыру, сыйлықтар мен тамақты бөлу, тілек

айту кезектілігі, ән айту және т.б. кезінде қатаң сақталған [9, 7-10 бб.].

Іс жүзінде көшпелі халықтарда рулық-тайпалық қатынастар жүйесі қауымдастық өмірінде мемлекеттілікке қарағанда анағұрлым маңызды рөл атқарды, әрине, тарихтың соңғысын қайта жасауға болатын кезеңдерінде. Бұл ішінара рулар мен тайпалар ішінде қалыптасқан мемлекеттік құрылым жекелеген рулар мен тайпалардың басқаларға өз билігін орнатуға дейін күшейе түсуіне ықпал етуі мүмкін деген негізді қауіп-қатерлердің болуымен түсіндіріледі. Сондықтан олар рулық одақ, конфедерация сияқты рулар мен тайпалардың келісімі, яғни консенсус негізінде құрылып, олардың ішкі автономиясы сақталатын, динамикалық құрылымды орнатуға ұмтылды [10, 37-63 бб.].

Тарих ғылымдарының докторы, «Қазақтардың көшпелі өркениеті: көшпенділер қоғамының тіршілік ету негіздері» іргелі ғылыми еңбегінің авторы Н.С.Масанов былай деп жазды: «...Барлық көшпенділерде дамыған билік формаларының және оның институционалды нысаны – мемлекеттіліктің болмағанын атап өткен жөн. Орталықтандыру процестерінің негізі болып табылатын қоғамдық функцияларды үйлестіру және одан кейінгі қоғамдық және саяси өмірдің бюрократтануы көшпенділерде мемлекеттіліктің кез келген дамыған формаларына өте алмады, бұл әсіресе материалдық өндіріс жүйесінің дисперсті ұйымдастырылуы, «кеңістіктің деспотиясы», халықтың тығыздығының төмендігі, оның жеткіліксіз шоғырлануы, қалалардың, тұрақты елді мекендердің болмауы және еңбек бөлінісінің жеткілікті дамымауы сияқты факторлармен байланысты» [11, 201 б.].

Қазақтар мен қырғыздардың бір жақындығы мен өмір салтының ұқсастығы екі халықтың рулық-тайпалық құрылымының жоғары дәрежеде ұқсас болуымен түсіндіріледі. Мысалы, қазақтардағы мұндай құрылым үлкен бірлестіктерге бірігіп, үш жүзге бөлінген қазақ руларынан тұрады: Ұлы жүз, Орта жүз және Кіші жүз. Әрбір жүз өз ішінде белгілі бір тармақтар – руларды қамтиды, ал рулар өз кезегінде кіші рулардан құралады. Сонымен қатар, тарихи этногенез процесінде қазақ құрылымына енген, жүздік жіктелуден тысқары тұратын рулар да бар. Әрбір тайпаның өз ұраны және тамғасы болған.

Қырғыздарға келетін болсақ, қырғыз рулары (қырғыз уруулары) тайпаларға бірігіп, қанаттары Оң қанат (Оң қанат), Сол қанат (Сол қанат) және Ичкилік тайпаларының тобы деп аталатын үш тайпалық одақ құрды. Тайпалардың негізгі ерекшелік атрибуттары – тамға, ұраны – уран деп аталды.

Қазақтар мен қырғыздар өздерін бүгінге дейін ең алдымен қай рудан екенін, содан кейін қай тайпадан екенін, соңында ұлттық тиістілігін ескере отырып анықтайды.

Қазақтар мен қырғыздардың едәуір ұқсастығы әлі күнге дейін сенім сипатында

немесе, басқаша айтқанда, діни санада да байқалады. Мысалы, екі халықтың ең ежелгі діни мәдениеттерінің қатарына Ұмай ана культын жатқызуға болады [12, 81-86 бб.]. Бұл культ ежелгі түріктердің діни түсініктері жүйесінің құрамдас бөліктерінің бірі болғанымен ерекшеленеді.

Ұмай бейнесі қазақтар мен қырғыздардың діни сенімдері жүйесінде елеулі орын алған табиғатты пір тұтудың тікелей байланысты. Табиғат культтерінің ішіндегі ең көнесі - Тәңір, ол аспан туралы ұғыммен тұспаланып жоғары құдірет ретінде көрінеді. Аспан құдайы - Тәңірі - ежелгі түріктердің көрініс жүйесінде басты орын иеленді. Алайда аспан ғибадаты жердің ғибадатымен бірге өмір сүріп, кейде біртұтас болып кетеді. Сақталған тас жазу ескерткіштері ежелгі түркілерде «tanrı» ұғымының мазмұны «Ғалам» ұғымына жақындай отырып, аспан құдайынан кең болған деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. С.Е. Малов атап өткендей, tanrı құдайы мағынасында аспанға ғана емес, күнге де (қыын tanrı), айға да (aj tanrı), жерге де (tanrı jar) қоса беріліп, аспан мен жер құдайларының бөлінбейтіндігін айғақтаған [12, 35 б.].

Ш.Уәлиханов қазақтар мен қырғыздардың «космологиялық ұғымдарын» сипаттай отырып: «Аспан - шамандықтың ең биік құдайы. Көк тэнгри - Көк аспан. Қырғыздарда... (тэнгри) (Алла) және Құдай (Худа) синониміне айналған. Алайда, даланың шалғайдағы шетінде, мысалы, Жабайы тас ордасында, куке-тянгри түсінігі әлі де тақуалық немесе үндеу түрінде өмір сүреді» [12, 48 б.]. Тек қырғыздарды ғана ескере отырып, Ш.Уәлиханов былай деп жазды: «Оларда Алланың аты көп пайдаланылады, олар оны көне моңғолдар секілді куктенгри (Аспан-Құдай) деп атайды» [12, 52 б.]. Ш.Уәлиханов атап өткендей, исламның ықпалымен «ой емес, ат, сөз өзгеріске ұшырады. Онгон арвах, куктэнгри - Алла немесе Худай деп атала бастады... ал шамандық идея қалды... Аспан Алланың идеясымен бірігіп кетті» [12, 77 б.].

Жалпы өркениеттік жақындық, өмір салты мен тілдерінің ұқсастығы, қоғамдық-экономикалық дамудың бір деңгейінде тұруы қазақтар мен қырғыздардың арасында олардың менталитетінің жеткілікті дәрежеде жоғары болуына әкелді.

М.Жұмағұловтың «Эпистемологиялық өлшемдегі экологиялық ойлау» монографиясында қырғыздардың ғылымға дейінгі түсініктеріне тән сипаттардың толық тізбесі берілген. Біз қырғыздарға да, қазақтарға да бірдей тән қасиеттерді келтіреміз, атап айтқанда:

- «шынайы және жалған (иллюзорлы), материалдық және идеалды, объективті және субъективті, ақиқат және жалған түсініктерін анық ажырата алмау;

- жаратылыстан тыс күштерге және культтерге табынуға деген сенім, мистикалық-сиқырлы пайымдаулар: шығармашылық қиял, салыстырмалы дінсіздік;

- табиғи және әлеуметтік болмыс құбылыстарына, заттарына көзқарастағы жүйесіздік, «метафизикалық»;

- күнделікті сананың ... тамашалау мен ой толғау қабілеті;

- салыстырмалы шектеулілік және өзіндік ерекшелік, қайшылықты көзқарастардың үйлесуі;

- синкреттілік, шынайы әлемдегі заттар мен құбылыстардың тұтас көрінісі;

- жағдаяттылық, интуитивтілік және түпсана;

- әлемді бейнелі қабылдау, ассоциативтілік; эмоциялар көрінісі және субъективтілік және т.б.» [13, 16 б.].

Табиғат объектілері, құбылыстары және процестері туралы нақты білімнің болмауы мифтік бейнелермен, суреттермен, құрылымдармен және т.б. толықтырылып отырды. Олардың басты мақсаты психологиялық-практикалық бағытта болды және ғылыми ойлау дағдылары мен формаларының болмауына байланысты шындықты анықтауға бағытталған ізденіс емес еді. Көшпелі өмір салты жағдайында ғылыми ойлаудың қалыптасуына мүмкіндік тұмады деуге де болады. Осының бәрі қазақтар мен қырғыздардың менталитетіне ерекше тұрақтылық беретін.

Қазақтар мен қырғыздардың санасы мен менталитеті дәстүрлі қоғам мен танымның ғылымға дейінгі нысандары кезеңінде нақты бір эмпирикалық тәжірибеге және осы тәжірибеден алынған белгілі бір білім көлеміне сүйенді.

Дәстүрлі қоғам адамдары табиғаттың әрбір құбылысы мен тіпті ландшафт элементтерін де рухтандырылған деп есептеп, оларға құрметпен қараған. Олардың діни наным-сенімдері бойынша, әрбір табиғи нысанның өз иесі – басқа бір табиғи пір немесе «рух» болған.

Көзге көрінетін және көрінбейтін, ақырет және бұл дүние деп бөлінген әлем адамның санасында түрлі рухтармен толтырылған болатын. Бұл рухтар марқұмдардың рухтарынан бастап табиғат рухтарына дейін созылатын. Дәстүрлі адамның діни мифопоэтикалық санасында заттар өз бетінше өмір сүріп, адамға тән қасиеттерге - жанға, мінезге және ерікке ие болған. Сол арқылы олар адам өмірінің бір бөлігіне айналған.

«Номадтық өркениет, - деп жазады философия ғылымдарының докторы Ж.К. Урманбетова, - ойлаудың өзіндік ерекшеліктерін көрсететін белгілі бір мәдениет жүйесін білдіреді. Көшпенділер мәдениеті табиғаты бойынша тұтас... Дәл осы көшпенділердің ойлау жүйесінің тұтастығы оларға салыстырмалы түрде тұрақты мәдениет жүйесін құруға мүмкіндік берді. Бұл жүйе өзіндік әлемтаныммен сипатталады. Осыған сүйене отырып, Орталық Азияның ежелгі көшпелі мәдениетін жеке бір өркениет ретінде қарастыруға негіз бар...» [14, 68-69 бб.].

Көшпенділер жасаған мәдениет тұрақтылығымен ғана емес, жоғары статикалық дәрежемен сипатталды, бұл өз кезегінде олардың жоғары орнықтылығы мен менталитетін қамтамасыз етті.

Ж.К.Урманбетованың жазуынша: «Көшпендінің көз алдында «үйі» мен рухани мекені болып табылатын үлкен әлем ашылды, одан адам өз мақсатын көздеп шықты, ол – адамзаттың шексіз әлемдегі орнын анықтап, оның мәнін түсінуге деген ұмтылысы. Аспан мәңгілікпен, таулар даналықпен және ұлылықпен, ал су – өмірдің өзімен, оның көзімен сипатталды. Өмірдің табиғи бағдарлары әлемді сырттан түсінудің үлгісі бола отырып, құндылықтық қатынастар иерархиясында үстем болды» [14, 142 б.]. Қазақтар мен қырғыздардың үздіксіз көшіп-қонуы олардың өмірлік қажеттіліктерін қамтамасыз етсе де, ішкі дамуына кедергі келтірді. Жаңа білім игеруге, өндірісті жетілдіруге және күшейтуге мүмкіндік болмады, үнемі жер ауыстыру арқылы жеке мәселелерін шешуге деген икемділігі мен тұрақты қалыптасқан әдет-ғұрыптары көшпелі шаруашылықтың экстенсивті формаларының терең сақталуына, сонымен қатар оған сәйкес келетін барлық мәдени үлгілердің сақталуына әкеп соқтырды. М.Ж.Жұмағұлов әділ жазғандай, «көшпенділік – өзара іс-қимылдың, тепе-теңдіктің, табиғат пен адамның үйлесімді өмір сүруінің өзіндік түрі. Ғасырлар бойы көшпелі түріктер теңдікті сақтаудың, табиғатпен үйлесімділіктің ерекше тәсілдерін әзірледі. Мұндай өмір салты адам өзін табиғатпен ажырамас бірліктен тыс деп ойламайтын, өзін осы тұтастықтың бөлшегі ретінде сезінетін, оған таңданатын және оған құштар болатын тиісті дүниетанымды да айқындайды» [13, 12-13 бб.]. Оның үстіне ол табиғатқа таңырқап, пір тұтып қана қоймай, табиғи күштер мен құбылыстарды дербестендіреді, құдайлар мен рухтардың өзін жасайды және оларды құрметтейді. Ш.Әлихановтың айтуынша, мұндай мәдениет адамына «табиғатты құрметтеу тән. Адам табиғаттың ықпалымен әрекет етеді және өмір сүреді. Табиғат пен адам, өмір мен өлім аса таңқаларлық нәрсе болды және әрқашан зерттелмейтін құпияға толы болды. Табиғат пен адам! Табиғат пен адамнан да керемет әрі құпия не болуы мүмкін екенін айтыңыз» [15, 55 б.].

Белгілі қырғыз саясаткері, тарихшы және саясаттанушысы З.Құрманов қазіргі уақытта ғылыми әдебиетте тарихи процесті зерттеу кезінде негіз қалаушы термин ретінде тарихи процесті экономикалық түсінуге негізделген «формациялық» терминді алмастырған «өркениет» санаты пайдаланылатынын және тиісінше «формациялық тәсілдің» орнына «өркениеттік тәсіл» қолданыла бастағанын әділ атап көрсетеді. Сонымен қатар З.Құрманов атап өткендей, «өркениет» ұғымы ғылыми ортада көбінесе «локалды өркениеттер» деп түсініле бастады [16]. Осы негізде З.Құрманов

шын мәнінде қырғыз өркениетінің бар болуын қолқалап айтады.

Оның ойынша, бұған негіз болатын жағдай мынада: қырғыздар біздің эрамызға дейін, екі мың жылдан астам уақыт бұрын, өздерінің мемлекеттілігін құрды. Бұл мемлекет салыстырмалы түрде дамыған мемлекеттер мен цивилизацияларға тән барлық қасиеттерге ие болған, яғни әскері, жазуы, заңдары, басқару аппараты, қоғамдық тәртіпті қорғау органдары, салық жүйесі, салыстырмалы түрде күрделі қоғамдық құрылымы және т.с.с. болған [16]. Бұл пікірге барлығы келісе бермейтінін атап өткен жөн. Алайда, ғылыми ортада әлі күнге дейін цивилизация туралы бірыңғай түсінік жоқ, керісінше, оның көптеген анықтамалары бар екенін ескерсек, бұл пікірдің де өмір сүруге құқығы бар деп айтуға болады.

Философия ғылымдарының докторы А.Т.Бейшеннованың «Дихотомия: «Восток-Запад»» монографиясындағы көптеген қызықты ойлардың ішінен біз қазақ және қырғыз халқына қатысты тұстарын келтірсек, бүгінгі таңда қырғыз халқын мәдени тұрғыдан да, өркениеттік тұрғыдан да қазіргі ірі өркениеттердің біріне жатқызу белгілі бір қиындық тудырады. Оның негізгі себебі, А.Т.Бейшеннова атап өткендей, көптеген ғасырлар бойы қырғыз рулары мен тайпалары Шығыспен, Солтүстікпен, Оңтүстікпен кездесетін аумақта өмір сүрген. Осылайша, географиялық фактордың арқасында қырғыздар өз мәдениеттеріне түрлі мәдениеттердің қасиеттерін енгізді. Нәтижесінде қырғыздар қазіргі заманда мәдени және ментальдық тұрғыдан түрлі мәдениеттер мен менталитеттердің қосылысы, қорытпасы болып табылады [17, 208 б.].

А.Т.Бейшеннова қырғыз халқының неғұрлым елеулі өркениеттік және ментальдық ауысуы, трансферті тарихтың кеңестік кезеңінде, қырғыздар отырықшы өмір салтына көшкен кезде орын алғанына назар аударады, бұл шын мәнінде тарихтың басынан бастап көшпенді өмір салтын ұстанған бұрынғы өркениеттік парадигманың толық ауысуын білдіреді. Алайда КСРО ыдырауына байланысты кеңестік жаңғырту процесі аяқталған жоқ [17, 220 б.].

Қазіргі кезде негізінен баыстандыру бағытында жүргізіліп жатқан модернизация қырғыз қоғамында консервативті көзқарастар мен тенденциялардың күшеюіне әкелді. Бұл қырғыздардың көпшілігі либералды құндылықтар жүйесін, яғни батыстық құндылықтарды толықтай қабылдағысы келмейтінін көрсетеді.

Қырғыз зерттеушісі З.Т.Тоқпаеваның «Ежелгі қырғыздардың дүниетанымының тарихи-философиялық генезисі» атты мақаласында баяндалған пікірлер белгілі бір қызығушылық тудырады.

З.Т.Тоқпаева атап өткендей, қазақтар сияқты қырғыздар да көп ғасырлық тарихында көшпелі өмір салтын ұстанып, әртүрлі діни нанымдарға

сенген. Бұл нанымдар салт-дәстүрлермен қатар дәстүрлі қырғыз қауымдастығындағы қоғамдық қатынастарды нығайтуда маңызды рөл атқарған. Сонымен қатар, қырғыздарда діни фанатизм ешқашан болған емес [18, 214 б.]. Қырғыздар тарихының көп бөлігінде, қазақтар сияқты, тәңірлікке сенген. Тәңір ХХ ғасырға дейін, яғни қырғыз рулары мен тайпаларының басым бөлігі исламды қабылдағанға дейін қырғыздардың ең жоғарғы құдайы болған. Қырғыздар айтқан ауыр сөздердің бірі «Тәңір урсын» деген тілек болған. Қазақ құдайлары сияқты қырғыз құдайларының иерархиясында Тәңірден кейін екінші орынды іс жүзінде барлық түркі халықтарында болған Умай-Умай-эне алды [18, 216 б.].

Ежелгі қазақтар мен қырғыздардың өмірінде ата-бабалар рухтарының әсері зор болған. Олар құдаймен теңестіріліп, қасиетті деп саналған. «Арбақтар» немесе «аруақтар» деп аталатын бұл рухтардың руға, тайпаға әсер етуіне сенді, әруақтар әрқашан тірі адамдардың істері мен өміріне қандай да бір түрде әсер етеді деп саналды және бұл күмән тудырмады. Ата-бабалардың бейнелері, керісінше, отбасына, тайпасына зиян келтіруі мүмкін, сондықтан да оларға мал құрбан етіп, оларды тыныштандыруға тырысты [18, 216 б.].

Қырғыздар мен қазақтар тарихының едәуір бөлігі олардың сенімдерінің маңызды элементтерінің бірі шаманизм болды. З.Т.Тоқпаева шаманизм ежелгі түркі дүниетанымының көне формасы болғанын, бұл ретте қырғыздар шаманизмді ежелгі уақыттан бері мыңдаған жылдар бойы ұстанғанын және шаманизм шын мәнінде олардың тарихи санасының формасына айналғанын атап өтеді [18, 217 б.]. Бұл тұжырым қазақтарға қатысты да айтылған.

Қазақтар мен қырғыздардың ежелгі сенімдері мен әдет-ғұрыптарының көптеген элементтері олардың өмірінде әлі күнге дейін бар. Әрине, бұл сенімдердің деңгейі ежелгі замандағымен салыстырғанда едәуір төмендеген, бірақ бұл элементтердің көбі исламмен байланысып, іс жүзінде бастапқы түрде сақталған. Қазақстан мен Қырғызстанда исламның таралу және орнығу сипаты тарихи, мәдени және географиялық себептерге байланысты біздің халықтарымыздың екеуіне де өте жақын және ұқсас.

Қазақ пен қырғыз халқының тарихының көп бөлігі жазбаша түрде сақталмағандықтан, олар үшін сөз мәдениетінің маңызы ерекше болды. Философия ғылымдарының кандидаттары Р.А.Сатыбалдиева мен Г.К.Аалиева атап өткендей, дерлік барлық «рухани мұра атадан балаға ауызша түрде беріліп отырып, ауыз әдебиетіндегі әлеуметтік жадының болуын болжады... Оның айқын мысалы ретінде ақындар мен кәсіби жыршылардың өнері бола алады», олар сөз өнері мен жеке бастан кешірген оқиғалары арқылы «ата-бабаларының барлық рухани тәжірибесін тарихи оқиғалар

мен батырлардың іс-әрекеттері түрінде ұрпақтан ұрпаққа ауызша түрде беріп, оларға символдық мағына берген» [19, 80 б.].

Қазақтар мен қырғыздардың көшпелі өмір салты мен оған сәйкес шаруашылық түрлері ойлаудың тамашалап тамсану формаларының нығаюына және толық басым болуына объективті түрде ықпал етті. Бұл дамыған елестету қабілетімен сипатталады, ол елеулі танымдық тәжірибенің болмауын өтейді және осы тәжірибеммен байланысты логикалық ойлау принциптеріне деген бейімділіктің болмауымен байланысты. Олар жиі қоршаған орта туралы бейнені толықтырып, ойша дамытты және олардың сенімдері мен діни көзқарастары осының арқасында негізінен олардың менталитетінің құрылыс материалы және негізі болды. Көшпендінің әлемді тануы мен игеруі қарқынды емес, кеңейту әдісімен жүргізілді. Сәйкесінше, табиғат туралы және ондағы өз орны туралы білімдер, сондай-ақ басқа да білімдер ұрпақтан ұрпаққа кеңейе түсті, бірақ тереңдемеді, өйткені бұған эмпирикалық әдістер мен шындықты тану формалары жеткіліксіз болды, ал ғылыми-логикалық әдістер немесе соған жақын әдістер қажет болды. Мұндай жағдайда табиғатқа тәуелділік тұрақты сипат алады және бұл тәуелділік менталитеттің өзгермейтіндігінің кепілі. Алайда, ғасырлар бойы емес, мыңдаған жылдар бойы қалыптасып келе жатқан тәртіп, ақырында, қазақ жерлерінің, содан кейін қырғыз жерлерінің Ресей империясына қосылғаннан кейін бұзылды, ол өркениеттік тұрғыдан басқа өркениетті білдірді және осы уақыттан бастап қазақтар мен қырғыздар, бір жағынан, тектоникалық өркениеттік өзгерістерді бастан кешіре бастады, ал екінші жағынан, шын мәнінде әлемдік тарихқа және глобализация процесіне тартылды.

Қорытынды

Қазақтар мен қырғыздардың тарихи және мәдени дамуы олардың біртұтас көшпелі өркениет аясында ұзақ уақыт бойы өмір сүріп, ұқсас өмір сүру салттарын қалыптастырғанын көрсетеді. Мақалада екі халықтың менталитеті, шаруашылық жүргізу тәсілдері және әлеуметтік ұйымдары арасындағы ортақтықтар мен айырмашылықтар философиялық тұрғыдан жан-жақты қарастырылды.

Көшпелі өркениеттің ерекшеліктері, оның ішінде кеңістіктік мобильділік, табиғатқа тәуелділік және рухани құндылықтарға негізделген дүниетаным, қазақтар мен қырғыздардың мәдени ерекшеліктерінің негізін құрады. Зерттеу барысында олардың тарихи санасы мен менталды құрылымдарына әсер еткен негізгі факторлар, сонымен қатар мәдениетаралық ықпалдастықтың мәні мен оның жаһандану жағдайындағы рөлі айқындалды.

Мақала көшпелі өркениетке тән рухани және әлеуметтік құрылымдарды тек тарихи

мәліметтер негізінде ғана емес, олардың философиялық, аксиологиялық және символдық қырларын талдау арқылы жаңа қырынан қарастыруға жол ашады. Бұл қазақтар мен қырғыздардың ортақ мәдени мұрасын түсінуді тереңдетіп, олардың жаһандық өркениеттік процестердегі орнын қайта бағалауға мүмкіндік береді.

Бұл зерттеу қазақтар мен қырғыздардың тарихи және мәдени ерекшеліктерін кешенді түсінуге негізделген теориялық және әдістемелік тұрғылардың маңыздылығын көрсетеді. Сонымен қатар, ол екі халықтың қазіргі ұлттық сана-сезімі мен болашақ өркениеттік дамуындағы өзара әрекеттестік пен ықпалдастықтың рөлін бағалауға ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Тойнби А. Дж. Постижение истории. – М.: Академический проект, 2021. – 800 с.
- 2 Мартынов А. И. О степной скотоводческой цивилизации I тыс. до н. э. – Алматы, 1989. – 293 с.
- 3 Буровский А. М. Степная скотоводческая цивилизация: критерии описания, анализа и сопоставления // Цивилизации. – 1995. – Вып. 3. – С. 151–179.
- 4 Крадин Н. Н. Кочевничество в цивилизационном и формационном развитии // Цивилизации. – 1995. – Вып. 3. – 279 с.
- 5 Шаисламов А. Р. Кочевая цивилизация: проблемы поиска и разработки научных критериев // Вестник ЧелГУ. – 2007. – № 18. – С. 105–110.
- 6 Массон В. М. Политогенез степных обществ и кочевые империи. – Бишкек: АРХИ, 2003. – 114 с.
- 7 Бернштам А. Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. – Т. 1. – Бишкек: Айбек, 1997. – 702 с.
- 8 Касымжанов А. Х. Пространство и время великих традиций. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 301 с.
- 9 Вежбицки А. Исторические, политические и социально-экономические аспекты номадизма и трайбализма у народов Центральной Азии // Центральная Евразия. – 2018. – № 2 (2). – С. 37–63.
- 10 Масанов Н. Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадного общества. – Алматы: Социнвест; М.: Горизонт, 1995. – 320 с.
- 11 Артыкбаев Ж. О. Кочевники Евразии в калейдоскопе веков и тысячелетий. – Астана: Север, 2005. – 172 с.
- 12 Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.; Л., 1959. – 112 с.
- 13 Жумагулов М. Экологическое мышление в эпистемологическом измерении. – Бишкек: Илим, 2005. – 140 с.
- 14 Урманбетова Ж. К. Культура кыргызов в проекции философии истории. – Бишкек: Илим, 1997. – 174 с.
- 15 Валиханов Ч. Собрание сочинений: в 5 т. – Т. 4. – Алма-Ата: ГРКСЭ, 1961–1985. – 461 с.
- 16 Курманов З. О кыргызской цивилизации: миф или реальность?! [Электронный ресурс]. – URL: https://mnenie.akipress.org/unews/un_post:37862 (дата обращения: 10.01.2025).
- 17 Бейшеннова А. Т. Дихотомия: «Восток – Запад». – Бишкек: Maxprint, 2021. – 254 с.
- 18 Токпаева З. Т. Историко-философский генезис миропонимания древних кыргызов // Ученые записки Худжанского государственного университе-

та им. академика Б. Гафурова. Серия: Гуманитарные науки. – Душанбе, 2013. – № 3 (36). – С. 211–220.

19 Сатыбалдиева Р. А., Аалиева Г. К. Миропонимание кыргызов по эпосу // Проблемы современной науки и образования. – М., 2017. – № 4. – С. 79–81.

Transliteration

- 1 Toinbi A. Dzh. Postizhenie istorii [A Study of History]. – M.: Akademicheskii proekt, 2021. – 800 p.
- 2 Martynov A. I. O stepnoi skotovodcheskoi tsivilizatsii I tys. do n. e. [On the Steppe Pastoral Civilization of the 1st Millennium BCE]. – Almaty, 1989. – 293 p.
- 3 Burovskii A. M. Stepnaia skotovodcheskaia tsivilizatsiia: kriterii opisaniia, analiza i sopostavleniia [The Steppe Pastoral Civilization: Criteria for Description, Analysis and Comparison] // Tsivilizatsii. – 1995 – Vyp. 3. – Pp. 151–179.
- 4 Kradin N. N. Kochevnichestvo v tsivilizatsionnom i formatsionnom razvitii [Nomadism in Civilizational and Formational Development] // Tsivilizatsii. – 1995 – Vyp. 3. – 279 p.
- 5 Shaislamov A. R. Kochevaia tsivilizatsiia: problemy poiska i razrabotki nauchnykh kriteriev [Nomadic Civilization: Issues in Defining Scientific Criteria] // Vestnik ChelGU. – 2007 – No. 18. – Pp. 105–110.
- 6 Masson V. M. Politogenez stepnykh obshchestv i kochevye imperii [Politogenesis of Steppe Societies and Nomadic Empires]. – Bishkek: ARKHI, 2003. – 114 p.
- 7 Bernshtam A. N. Izbrannye trudy po arkheologii i istorii kyrgyzov i Kyrgyzstana. T. 1 [Selected Works on the Archaeology and History of the Kyrgyz and Kyrgyzstan. Vol. 1]. – Bishkek: Aibek, 1997. – 702 p.
- 8 Kasymzhanov A. Kh. Prostranstvo i vremia velikikh traditsii [Space and Time of Great Traditions]. – Almaty: Kazak universiteti, 2001. – 301 p.
- 9 Vezhbitski A. Istoricheskie, politicheskie i sotsialno-ekonomicheskie aspekty nomadizma i traibalizma u narodov Tsentralnoi Azii [Historical, Political and Socio-Economic Aspects of Nomadism and Tribalism among Central Asian Peoples] // Tsentralnaia Evraziia. – 2018 – No. 2 (2). – Pp. 37–63.
- 10 Masanov N. E. Kochevaia tsivilizatsiia kazakhov: osnovy zhiznedeiatel'nosti nomadnogo obshchestva [Nomadic Civilization of the Kazakhs: Foundations of Nomadic Society]. – Almaty: Sotsinvest; M.: Gorizont, 1995. – 320 p.
- 11 Artykbaev Zh. O. Kochevniki Evrazii v kaleidoskope vekov i tysiacheletii [Eurasian Nomads in the Kaleidoscope of Centuries and Millennia]. – Astana: Sever, 2005. – 172 p.
- 12 Malov S. E. Pamiatniki drevnetiurkskoi pismennosti Mongolii i Kirgizii [Monuments of Old Turkic Writing of Mongolia and Kyrgyzstan]. – M.; L., 1959. – 112 p.
- 13 Zhumagulov M. Ekologicheskoe myshlenie v epistemologicheskoi izmerenii [Ecological Thinking in the Epistemological Dimension]. – Bishkek: Ilim, 2005. – 140 p.
- 14 Urmanbetova Zh. K. Kultura kyrgyzov v proektsii filosofii istorii [The Culture of the Kyrgyz through the Lens of the Philosophy of History]. – Bishkek: Ilim, 1997. – 174 p.
- 15 Valikhanov Ch. Sbranie sochinenii: v 5 t. – T. 4 [Collected Works: in 5 vols. – Vol. 4]. – Alma-Ata: GRKSE, 1961–1985. – 461 p.
- 16 Kurmanov Z. O kyrgyzskoi tsivilizatsii: mif ili realnost'?! [On Kyrgyz Civilization: Myth or Reality?!] [Elektronnyi resurs]. – URL: https://mnenie.akipress.org/unews/un_post:37862 (10.01.2025).

17 Beishenova A. T. Dikhotomiia: «Vostok – Zapad» [Dichotomy: “East – West”]. – Bishkek: Maxprint, 2021. – 254 p.

18 Tokpaeva Z. T. Istoriko-filosofskii genezis miroponimaniia drevnikh kyrgyzov [The Historical-Philosophical Genesis of the Worldview of the Ancient Kyrgyz] // Uchenye zapiski Khujandskogo

gosudarstvennogo universiteta im. akademika B. Gafurova. Seriya: Gumanitarnye nauki. – Dushanbe, 2013 – No. 3 (36). – Pp. 211–220.

19 Satybaldieva R. A., Aalieva G. K. Miroponimanie kyrgyzov po eposu [The Kyrgyz Worldview as Reflected in the Epic] // Problemy sovremennoi nauki i obrazovaniia. – M., 2017 – No. 4. – Pp. 79–81.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Айман Галымжановна Гаппасова

аға оқытушы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан, email: aimana-84@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5960-0591>

Нұржан Еркенұлы Кулумжанов

қауымдастырылған профессор, PhD, К.Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес университеті, Алматы, Қазақстан, email: Kunimzhanov@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7673-7162>

Әсем Мұхитқызы Көлбаева

кафедра меңгерушісі, саяси ғылымдар магистрі, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, email: assemkulbayeva@gmail.com, Ақтау, Қазақстан, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-7015-5660>

Айман Галымжановна Гаппасова

старший преподаватель, магистр гуманитарных наук, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан, email: aimana-84@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5960-0591>

Нуржан Еркенович Кулумжанов

ассоциированный профессор, PhD, университет Международного бизнеса имени К. Сағадиева, Алматы, Казахстан, email: Kunimzhanov@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7673-7162>

Асем Мухитовна Кульбаева

заведующая кафедрой «Социально-гуманитарных дисциплин и Ассамблеи народа Казахстана», магистр политических наук, Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Ақтау, Казахстан, email: assemkulbayeva@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-7015-5660>

Aiman Gappassova

Senior Lecturer, Master of Humanities, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan, email: aimana-84@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5960-0591>

Nurzhan Kulumzhanov

Associate Professor, Department of Social Sciences, K. Sagadyev University of International Business, Almaty, Kazakhstan, email: Kunimzhanov@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7673-7162>

Assem Kulbayeva

Master of Political Science, Head of the Department Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, Kazakhstan, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-7015-5660>

ФЕНОМЕН ГУМАНИЗМА В ФИЛОСОФСКОЙ СИСТЕМЕ Н.А.БЕРДЯЕВА

¹Г.Б. Мулдашева, ²З.М. Абилькаримова, ¹М.М. Попов

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается роль человека в философии Н.А. Бердяева через идею гуманизма. Философ анализирует идею гуманизма в трактовке Ф.Ницше, К.Маркса. Н.А.Бердяев подчеркивал, что у К.Маркса постепенно «гуманизм переходит в анти-гуманизм», а у Ницше переход гуманизма в анти-гуманизм осуществляется в форме идеи сверхчеловека, отрицанием человека, самоценности человеческого образа. По утверждению Бердяева, Маркс смотрит на человека как лишь на орудие, средство в достижении нечеловеческих и сверхчеловеческих целей и ценностей, каковыми считает нечеловеческое и сверхчеловеческое царство коллективизма. Н.А.Бердяев противопоставляет гуманизму человечность, если гуманизм спокойно обходится без божественного начала, имея в себе эту человечность. Н.А.Бердяев связывает человечность с необходимостью постоянного трансцендирования человека. Философ отметил, переход от эпохи Средневековья к эпохе Ренессанса был поворотом от Бога к человеку и обращением от духовного ядра христианства к внешней культуре. Н.А.Бердяев с критикой обрушился на современный антигуманизм.

Ключевые слова: личность, гуманизм, гуманность, анти-гуманизм, человечность, культура, Бог, образ Божий, свобода.

¹ Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, Уральск, Казахстан

² Московский государственный университет имени М.В.Ломоносова, Москва, Российская Федерация

Автор-корреспондент:
Мулдашева Г.,
Kabgulu-65@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Мулдашева Г.Б.,
Абилькаримова З.М.,
Попов М.М.
Феномен гуманизма в философской системе Н.А.Бердяева // Адам әлемі. – 2025. – №4(103). – С. 38-43.

Н.А.Бердяев философиялық жүйесіндегі гуманизм феномені

Аңдатпа. Мақалада гуманизм идеясы арқылы Н.А.Бердяевтің философиясындағы адамның рөлі қарастырылады. Ф.Ницше, К.Маркстің философиясында гуманизм идеясын талдайды. Н.А.Бердяев К.Марксте біртіндеп «гуманизм антигуманизмге ауысады» деп қорытындылайды, ал Ницше гуманизмнің анти-гуманизмге ауысуын Асқан адам идеясы түрінде, адамды және адам бейнесінің өзіндік құндылығын теріске шығарумен байланыстырады деп көрсетеді. Бердяевтің айтуы бойынша Маркс адамды тек құрал ретінде, адам емес және адамнан жоғары мақсаттар мен құндылықтарға жетудің құралы ретінде қарайды, олар коллективизмнің адам емес және адамнан жоғары патшалығы болып саналады.

Н.А.Бердяев, егер гуманизм осы адамгершілікке ие бола отырып, құдайлық принципті ұстанса, адамгершілікті гуманизме қарсы қояды. Н.А.Бердяев адамзатты адамның үнемі трансценденттелу қажеттілігімен байланыстырады. Философ Орта ғасырлардан Қайта өрлеу дәуіріне көшу Құдайдан адамға бейбұрыс және христиандықтың рухани өзегінен сыртқы мәдениетке бет бұру екенін атап өтті. Н.А.Бердяев қазіргі антигуманизмді сынға алды.

Түйін сөздер: гуманизм, гумандық, анти-гумандық, адамгершілік, мәдениет, Құдай, Құдай келбеті, еркіндік.

The Phenomena of Humanism in the Philosophical System of the N.A.Berdyayev

Abstract. The article deals with the role of man in the philosophy of N.A. Berdyayev through the idea of humanism. The philosopher analyses the idea of humanism in the interpretation of F. Nietzsche, K. Marx. N.A. Berdyayev emphasised that in K.Marx gradually 'humanism passes into anti-humanism', and in Nietzsche the transition of humanism into anti-humanism is carried out in the form of the idea of superman, the denial of man, the self-value of the human image. According to Berdyayev, Marx looks at man as only a tool, a means to achieve non-human and superhuman goals and values, which he considers non-human and superhuman realm of collectivism.

N.A. Berdyayev opposes humanism humanity, if humanism calmly does without the divine beginning, having in itself this humanity. N.A. Berdyayev connects humanity with the need for constant transcendence of man. The philosopher noted that the transition from the Middle Ages to the Renaissance was a turn from God to man and the turn from the spiritual core of Christianity to external culture. N.A. Berdyayev criticised modern anti-humanism.

Key words: Personality, Humanism, Humanity, Anti-Humanism, Humanity, Culture, God, Image of God, Freedom.

Введение

Проблема гуманизма обсуждается на протяжении многих столетий и окончательного её

решения пока, судя по всему, не предвидится. Огромная пропасть между идеями гуманизма и практикой человеческой жизни существовала всегда, но не всегда она была столь угро-

жающей, как с начала XX века. Не случайно с этого времени некоторые философы стали заявлять о кризисе гуманизма.

После распада Советского Союза тема гуманизма вновь стала обсуждаться в философской литературе. На характер этих обсуждений оказало влияние, с одной стороны, недавнее советское прошлое, когда официальная идеология и пропаганда эксплуатировали слова «гуманизм», «гуманистический», «гуманность» и т.д. для сознательного прикрытия антигуманной и репрессивной сущности того строя, который помпезно именовался социалистическим, а термин «антигуманизм» применялся преимущественно к характеристике так называемого «загнивающего» капитализма. С другой стороны, на характер обсуждения темы гуманизма в 90-е годы прошлого столетия оказывали последствия крушения СССР и утверждение на постсоветском пространстве «дикого» капитализма, многие «прелести» которого бывшие советские люди реально испытали на себе. В этой связи на основе опыта советского прошлого и последствий его разрушения появился ряд представлений относительно феномена гуманизма.

Одни авторы стали отрицать значимость самого понятия «гуманизм» и самую проблему гуманизма сочли лишённой какого бы то ни было смысла. Другие сочли гуманизм утопией, которой никогда не суждено воплотиться в жизнь. Третьи высказывают резко негативное отношение к феномену гуманизма. Но есть и те, для кого гуманизм не только достоин исследования, но и достоин внедрения в жизнь. Для этого необходимо вновь обратиться к истории гуманистических идей, проанализировать их и на основе этого анализа выработать такую концепцию гуманизма, которая бы не вызвала отторжения и была принята большинством.

Главной целью настоящей статьи – раскрыть, прояснить, как Н.А.Бердяев решает проблему феномена гуманизма. Н.А.Бердяев полагает, что гуманизм появляется (в эпоху Ренессанса) вследствие недостаточной разработанности христианской антропологии, он есть реакция на нее. Согласно Бердяеву, гуманизм внутренне противоречив. С одной стороны, ставя человека в центр мироздания, он возвышает человека. Но, с другой стороны, он отрывает человека от Бога, от духа и противопоставляет ему бездуховного, природного человека. Кризис гуманизма, утверждает Бердяев, нашел свое завершение, с одной стороны, в философии Ф.Ницше, с другой, в учении К.Маркса.

Методология

Методология исследования представляет собой философско-познавательный анализ сочинений Н.А.Бердяева. Исследованы ряд работ философа, касающиеся идей гуманизма.

В статье применена (по возможности последовательно) диалектическая методология. Автор при этом опирался на работы Э.В.Ильенкова, Г.С.Батищева, П.В.Копнина, Б.М.Кедрова, С.Н.Мареева, а также на труды представителей казахстанской школы диалектической логики – Ж.М.Абдильдина, А.Х.Касымжанова, Л.К.Науменко, К.А.Абишева, А.Н.Нысанбаева, А.А.Хамидова и др. Особую роль в исследовании сыграли принципы конкретности, конкретного историзма, целостности, предметной деятельности восхождение от абстрактного к конкретному. В статье также использованы герменевтический, общелогические методы исследования. С помощью научных методов удалось получить критерии анализа концепций философов, занимавшихся проблемами гуманизма: Ф.Ницше, К. Маркса.

Через критическо-оценочный анализ предшествующих философов, Бердяев смог проявить свое отношение к идее гуманизма. Аксиоматический метод помог выстроить свою концепцию гуманизма за счет дедукции.

Основная часть

Идея гуманизма уходит своими корнями в глубокую древность. Одним из первых, её провозгласил древнекитайский философ Конфуций. В это же время возникла и идея сомнения в гуманизме как принципе. Её высказал старший современник Конфуция Лао-цзы. В последующей истории, преобладающей была идея гуманизма. Но вот в конце XIX в. она подверглась резкой критике в философии Ф.Ницше. На его философию и на общую ситуацию с гуманизмом откликнулись такие русские философы, как С.Л.Франк и Н.А. Бердяев. Мы обратимся лишь к последнему. Ведь он не только откликнулся на учение Ницше, но и высказал ряд идей о гуманизме.

Н.А.Бердяев считал, что гуманизм – порождение эпохи Ренессанса и утверждал, что Ренессансный гуманизм в ходе дальнейшего исторического процесса вырождается: «гуманизм переходит в анти-гуманизм» [1]. Он пишет: «Для того чтобы особенно остро ощутить этот переход гуманизма в свою противоположность, возьмём двух властителей дум последних десятилетий XIX века и начала XX, двух гениальных людей, принадлежащих к противоположным полюсам человеческой культуры, не имеющих между собой ничего общего, представителей совершенно разных и враждебных духовных укладов, но одинаково властно наложивших свою печать на судьбы человечества. Один – наложил свою печать на индивидуальные вершины духовной культуры, другой – на человеческие массы, на социальную среду. Я говорю о Фридрихе Ницше* и о

* Бердяев даёт буквальную транслитерацию: Nietzsche.

Карле Марксе. Эти два человека, которые ни-где, ни в одной точке не встречаются, которые могут лишь взаимно отталкиваться, одинаково кончают гуманизм и начинают переход в анти-гуманизм. В них человеческое самоутверждение, по-разному, переходит в отрицание человеческого образа, и происходит это на двух совершенно противоположных путях. У одного из них, у Фридриха Ницше, который есть плоть от плоти и кровь от крови гуманизма и вместе с тем кровавая жертва, принесённая за грехи гуманизма, гуманизм кончается индивидуалистически. В его образе, в его судьбе, расплачивается новая история за ложь, допущенную в первоисточниках гуманизма. Гуманизм в Ницше кончает свою бурную, трагическую историю» [1, с. 121]. Критики Бердяевым К.Маркса мы коснёмся ниже, а пока обратимся к критике им Ницше.

«У Ницше, – пишет Бердяев, – происходит преодоление и переход гуманизма в анти-гуманизм в форме идеи сверхчеловека. В идее сверхчеловека гуманизм кончается на вершине культуры. На новом антигуманистическом пути человек отрицается как позор и как стыд во имя сверхчеловека. В этом сказались страстная и бурная потребность в сверхчеловеческом. Но то, как Ницше переходит к сверхчеловеку, обозначает отрицание человека, самоценности человеческого образа, человеческой личности, безусловного её значения. То, что было одной из глубочайших основ христианского откровения, что было внесено христианством в духовную жизнь, – признание безусловного значения человеческой души – Ницше отрицает. Человек есть лишь преходящий момент, лишь средство для явления в мир высшего существа; он целиком приносится в жертву этому сверхчеловеку, во имя сверхчеловека человек отрицается и отвергается. Ницше встает против гуманизма, как против величайшей помехи на путях утверждения сверхчеловека. Таким образом, в судьбе индивидуалистического индивидуализма происходит перелом. После Ницше возврат к гуманизму уже невозможен. Он глубоко вскрыл противоречия гуманизма. Заканчивается европейский гуманизм на вершинах духовной культуры, и умирает срединное гуманистическое царство, царство чистой человечности, чистой гуманистики. Культура с гуманистическими науками и искусствами делается невозможной. Ницше духовно открывает какую-то новую эру по ту сторону гуманизма, которая обозначает глубочайший кризис гуманизма» [1, с. 121-122].

Таким образом, Фр. Ницше, согласно Бердяеву почувствовал, что гуманизм себя исчерпал, что он находится в состоянии кризиса. Ф. Ницше творил во второй половине XIX в. (умер в 1900 г.). С начала XX века философы и иного рода мыслители стали говорить о кризисе гуманизма. В их числе был и Н.А.Бердяев. Он пи-

сал в 1923 г.: «Сейчас мы переживаем во всех сферах нашей общественной жизни и культуры кризис гуманизма» [1, с. 144]. Он предлагает различать истинную и ложную критику гуманизма. Истинная критика усматривает в гуманизме, восходящего к эпохе Возрождения, тенденцию незаслуженного возвышения человека посредством его отрыва от Бога. Ренессансный гуманизм ставит в центр и на вершину сотворённого Богом мира другое его творение – человека. Возрожденский человек взирал на мир сверху вниз, как если бы он сам был творцом этого мира. Таким образом, истинная критика гуманизма, согласно Бердяеву, является разоблачением его антропоцентризма. Ложная же критика гуманизма проходит мимо всего этого, но, кроме того, ещё «и ведёт к отрицанию человечности человека. Это может вести к бестиялизации, когда поклоняются бесчеловечному богу. Но бесчеловечный бог насколько не лучше и даже хуже безбожного человека» [1, с. 314].

Но вернёмся к анализу Бердяевым позиции Ницше относительно гуманизма. Бердяев – религиозный философ, Ницше – нет. Он не только осудил христианство, но заявил, что Бог умер. Разумеется, это Бердяевым не может быть принято. А отсюда и неприятие ницшевского понятия Сверхчеловека. Для Ницше реальный земной человек – не более чем состояние на пути его эволюции в Сверхчеловека. Человек, согласно Ницше – лишь промежуточное состояние и потому должен быть преодолен. А вместе с ним должна быть преодолена и идея гуманизма, возвышающая человека.

Н.А.Бердяев соглашается с Ницше в том, что гуманизм, каким он сформировался в Западной Европе, изжил себя и должен быть преодолен. «Гуманизм стал бессильным и должен быть преодолен» [2, с. 324]. Но что взамен? Н.А.Бердяев предлагает человечность. Встает вопрос: как следует понимать эту человечность. Бердяев даёт следующий ответ: «Человечность не есть то, что называют гуманизмом или гуманизмом, она есть богочеловечность человека» [2, с. 312]. «Богочеловечность», как известно, – одна из основных категорий российской религиозно-философской и богословской мысли. Как таковая она противопоставляется идее человекобожия, под которой понимается утверждение человеческого начала вне и помимо Бога, и в оторванности от Богочеловека, то есть Иисуса Христа. Термины «Богочеловечество» и «Человекобожество» ввёл русский писатель и мыслитель Ф.М.Достоевский, но первую концептуальную разработку они получили у Вл.С. Соловьёва. Он писал: «Старая традиционная форма религии исходит из веры в Бога, но не проводит этой веры до конца. Современная внерелигиозная цивилизация исходит из веры в человека, но и она остаётся непоследовательно, – не проводит своей веры до

конца; последовательно же проведённые и до конца осуществлённые эти веры – вера в Бога и вера в человека – сходятся в единой полной и всецелой истине Богочеловечества» [3, с. 27]. Западная цивилизация, начиная с Ренессанса и кончая протестантизмом, шла в неправильном направлении. Поэтому, согласно Соловьёву, «Запад создал культуру антихристианскую» [3, с. 167].

Н.А.Бердяев, противопоставляя гуманизму человечность, разъясняет: «Подлинная человечность есть богоподобное, божественное в человеке. Божественное в человеке не есть “сверхъестественное” и не есть специальный акт благодати, а есть духовное в нём начало как особая реальность. В этом парадокс отношений между человеческим и божественным. Для того чтобы походить вполне на человека, нужно походить на Бога. Для того чтобы иметь образ человеческий, нужно иметь образ Божий. Человек сам по себе очень мало человечен, он даже бесчеловечен. Человечен не человек, а Бог. Это Бог требует от человека человечности, человек же не очень требует. Совершенно так же это Бог требует, чтобы человек был свободен, а не сам человек. Сам человек любит рабство и легко мирится с рабством. Свобода есть не право человека, а обязанность человека перед Богом. То же нужно сказать и о человечности. Реализуя в себе образ Божий, человек реализует в себе образ человеческий, и, реализуя в себе образ человеческий, он реализует в себе образ Божий. В этом тайна богочеловечности, величайшая тайна человеческой жизни. Человечность и есть богочеловечность» [4, с. 416]. Но человек, отмечает Бердяев, склонен, к сожалению, больше реализовывать в себе звериное начало, образ зверя и быть зверочеловеком. Но дело не в самом по себе звере и его образе. Зверь и его образ – Божье творение и как таковой не несёт в себе ничего негативного. «Ужасен не зверь, а человек, ставший зверем. Зверь безмерно лучше звероподобного человека» [4, с. 311].

Если гуманизм спокойно обходится без божественного начала, то человечность содержит его в себе; она не может быть мыслима без божественного начала, в отрыве от него. Ей также чужда идея человеческого самоутверждения в чём бы то ни было. «Человечность, – пишет Н.А.Бердяев, – есть целостное отношение к человеку и к жизни, не только к человеческому миру, но и к миру животному. Человечность есть раскрытие полноты человеческой природы, т.е. раскрытие творческой природы человека. Эта творческая природа человека должна обнаружить себя и в человеческом отношении человека к человеку» [4, с. 319]. Кроме того, он связывает человечность с необходимостью постоянного трансцендирования человека: «Человек должен вечно делаться новым, т.е. осуществлять полноту своей человечности» [4, с. 319].

Обратимся теперь к критике Бердяевым позиции К.Маркса. В личности последнего, пишет он, «с не меньшей остротой переживается конец Ренессанса и кризис гуманизма. В то время как в личности Фр. Ницше происходит индивидуалистическое отрицание человека и самоотрицание гуманизма, в К.Марксе происходит коллективистическое разложение гуманизма и коллективистическое колебание образа человека. Подобно Ницше, и К.Маркс не может удержаться на одном только человеческом, на утверждении человека, человеческой индивидуальности. И он переходит к нечеловеческому и сверхчеловеческому. Но не-человеческое и сверхчеловеческое сознание К.Маркса отличается от не-человеческого и сверхчеловеческого у Фр.Ницше» [1, с. 122-123]. Как и Ницше, пишет Бердяев, Маркс отрицает самоценность человеческой индивидуальности и личности. И как Ницше, он отрицает христианское учение о душе вместе с христианством. Маркс, утверждает Бердяев, смотрит на человека как лишь на орудие, средство в достижении не-человеческих и сверхчеловеческих целей и ценностей, которыми считает нечеловеческое и сверхчеловеческое царство коллективизма.

Разумеется, Н.А.Бердяев весьма превратно истолковывает социальную философию и философию истории. Маркс, напротив, утверждал ценность именно человеческой личности и подвергал обстоятельной критике феномен капиталистического отчуждения, именно в котором человек является не целью, а средством. Человек, согласно Марксу, только во взаимоотношении с другими людьми может сформировать и реализовать себя как личность. И то общество, которое он именовал коммунизмом, мыслилось им не как муравейник, а именно как систему отношений, достойных людей как личность.

Тут в крике Бердяевым К.Маркса явно ощущается собственная бердяевская трактовка человека и личности и их соотношения с миром и обществом. «Личность, – утверждает он, – ни на что другое в мире не походит, ни с чем не может быть сопоставляема и сравниваема. Когда личность вступает в мир, единственная и неповторимая личность, то мировой процесс прерывается и принуждён изменить свой ход, хотя бы внешне это не было заметно. Личность не вмещается в непрерывный, сплошной процесс мировой жизни, она не может быть моментом или элементом эволюции мира. <...> Личность не есть часть и не может быть частью в отношении к какому-либо целому, хотя бы к огромному целому, всему миру» [5, с. 12]. Понятно, что в свете такого понимания человека и личности Марковского учение выглядит как враждебное человеку.

Оба они, согласно Бердяеву, своими идейными истоками имеют Ренессанс, хотя и реализуют разные варианты исхода из кризиса гу-

манизма. Он пишет: «К.Маркс есть также дитя человеческого самоутверждения, человеческой гордыни, восставшей на Бога, утверждавшей и признававшей только себя и свою человеческую волю как высшую волю» [1, с.123]. Но в отличие от Ницше, который-де тоскует по «великому творчеству Ренессанса», К. Маркс ничего подобного не испытывает: «В Марксе происходит окончательное отворачивание от всех заветов эпохи Ренессанса» [1, с. 124].

Обратимся теперь к тому, как Н.А.Бердяев изображает историю Запад в аспекте избранной нами темы.

Он считает, что в Западной Европе пришедший на смену Средневековью Ренессанс первоначально и преимущественно в Италии вывел на поверхность многое из того положительного, что Средневековье не смогло проявить. «Это, – отмечает он, – вообще один из самых необычайных моментов западноевропейской духовной культуры. В нём была поставлена великая задача чисто христианского возрождения и положена основа чисто христианского гуманизма, отличного от того гуманизма новой истории, который начинается позже. Этот христианский гуманизм стоит выше всего того, что дала нам духовная культура Западной Европы. <...> Дальнейший путь был отпадением и отхождением от этой средневековой культуры» [1, с. 100]. Но Ренессанс уже был противоречивым духовно-культурным феноменом. «В Ренессансе действовал и христианский гуманизм раннего периода, и гуманизм антихристианский» [1, с. 101]. И всё больше и больше, утверждает Бердяев, превалировал второй. В этом Бердяев во многом возлагает вину на дух Средневековья. «Я думаю, – пишет он, – что недостаточность средневекового сознания прежде всего заключается в том, что не была раскрыта настоящим образом свободная, творческая сила человека и человек, в средневековом мире, не был отпущен на свободу для свободного, творческого дела, для свободного созидания культуры, не были в этом смысле испытаны в свободе те духовные силы человека, которые были выкованы христианством и христианским средневековым периодом истории. Средневековая аскетика укрепила человеческие силы, но силы эти не были отпущены для испытания в свободном творчестве культуры» [1, с. 101].

Бердяев считает, что всю новую историю Западной Европы можно считать по своей сути ренессансной. В этот период происходит отпущение на свободу творческих сил человека, отрывание человека от подлинного духовного центра, то есть от Бога, обособление друг от друга и обретение самостоятельности всеми сферами общественной и культурной жизни. Этот процесс сопровождается секуляризацией человеческой культуры. Переход от эпохи Средневековья к эпохе Ренессанса, отмечает Бердяев, был поворотом от Бога к человеку и

обращением от духовного ядра христианства к внешней культуре.

В том, что произошло в эпоху Ренессанса, Н.А.Бердяев видит и вину средневекового христианства, которое сковывало творческие силы человека, отращало его от природы, как его собственной, так внешней природы. Античность же, напротив, была прочно связана с природой. Ренессанс обратился к природе и тем самым – к античности. Такое обращение имело и положительный момент: человек раскрыл в себе творческие возможности. И, как отмечает Бердяев, итальянский Ренессанс ещё не порвал с католической церковью и потому имел место симбиоз его мировоззрения с католической верой. В этот период многие папы были покровителями творцов Ренессанса. Однако человек не остановился на открытии в себе творческих способностей и пошёл дальше: он со временем отвернулся от того, кто вложил в него эти творческие способности (т.е. от Бога), приписав их исключительно себе самому, своей собственной природе. Поэтому сам Ренессанс, отмечает Бердяев, представляет собой бурное столкновение двух начал: христианского и языческого. Но дух, который вдохновлял Ренессанс, утверждает Бердяев, не закончился в XV и XVI веках, но продолжался и в последующие столетия и «только теперь приходит к концу» [1, с. 108] («теперь» – это начало 20-х годов XX в., когда писалось цитируемое сочинение).

Заключение

Таким образом, Н.А.Бердяев усматривает в феномене гуманизма не только отрицательное содержание, но и положительное. Положительное, как это следует из вышеизложенного, он усматривает в раскрепощении человека, стеснённого жизненными условиями Средневековья. Ренессанс возвысил человека до уровня, на который его поставил Создатель, до уровня «венца творения». Но по замыслу последнего, человек не должен порывать с Творцом, ибо он без него – ничто. И тут является отрицательная миссия Ренессанса и отрицательное содержание гуманизма. Творчество как таковое, согласно Бердяеву, питается энергиями, идущими от Бога. Но вызванный к жизни гуманизм стал изображать человека как ничем не обязанным Богу и не только изображал, но и ориентировал на это. Поэтому гуманизм возвысил человека, обеспечив ему творческий взлёт, но он же и умалил его, оторвав от высших духовных сил и в первую очередь от Бога.

И чем дальше гуманизм отдалялся от христианской религии, пишет Бердяев, тем больше он обнаруживал свою ущербность, тем больше обнаруживал тенденцию к собственному самоотрицанию. Бердяев подчёркивает, что «гуманистическое безбожие ведёт к

самоотрицанию гуманизма, к перерождению гуманизма в антигуманизм, к переходу свободы в принуждение» [1, с. 108], и выносит свой окончательный вердикт: «Гуманизм стал бессилен и должен быть преодолен» [2, с. 324]. Правда, Бердяев замечает: «От гуманизма, как торжества срединной человечности, возможно движение в два противоположных направления – вверх и вниз, к богочеловечности и богозверинности. Движение к сверхчеловечеству и сверхчеловеку, к сверхчеловеческой силе слишком часто означает не что иное, как бестиализацию. Современный антигуманизм принимает формы бестиализма. Но гуманизм лучше бестиализма» [2, с. 324].

Такова трактовка гуманизма Н.А.Бердяевым. Как видим, на этой трактовке лежит печать общей тональности его философии. Он – всецело религиозный философ. Поэтому не только проблему человека, проблему свободы, творчества и другие, которым он посвятил свою философскую деятельность, но и проблему гуманизма он решает с этих позиций.

Список литературы

- 1 Бердяев Н. А. Смысл истории. – М., 1990. – С. 121.
- 2 Бердяев Н. А. Судьба человека в современном мире. К пониманию нашей эпохи // В кн.: Бердяев Н. А. Философия свободного духа. – М., 1994. – С. 324.
- 3 Соловьёв В. С. Чтения о Богочеловечестве // В

кн.: Соловьёв В. С. Сочинения: в 2 т. – Т. 2: Чтения о Богочеловечестве. Философская публицистика. – М., 1989. – С. 27.

4 Бердяев Н. А. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого // В кн.: Бердяев Н. А. О назначении человека. – М., 1993. – С. 316.

5 Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии // В кн.: Бердяев Н. А. Царство Духа и царство Кесаря. – М., 1995. – С. 12.

Transliteration

1 Berdyaev N. A. Smysl istorii [The Meaning of History]. – M., 1990. – P. 121. (in Russ)

2 Berdyaev N. A. Sudba cheloveka v sovremennom mire. K ponimaniyu nashey epokhi [The Fate of Man in the Modern World: Toward an Understanding of Our Epoch] // In: Berdyaev N. A. Filosofiya svobodnogo dukha. – M., 1994. – P. 324. (in Russ)

3 Solovyov V. S. Chtenija o Bogochelovechestve [Lectures on Godmanhood] // In: Solovyov V. S. Sochineniya: v 2 t. – T. 2: Chtenija o Bogochelovechestve. Filosofskaya publitsistika. – M., 1989. – P. 27. (in Russ)

4 Berdyaev N. A. Ekzistentsialnaya dialektika bozhestvennogo i chelovecheskogo [The Existential Dialectic of the Divine and the Human] // In: Berdyaev N. A. O naznachenii cheloveka. – M., 1993. – P. 316. (in Russ)

5 Berdyaev N. A. O rabstve i svobode cheloveka. Opyt personalisticheskoy filosofii [On the Slavery and Freedom of Man: An Essay in Personalist Philosophy] // In: Berdyaev N. A. Tsarstvo Dukha i tsarstvo Kesarja. – M., 1995. – P. 12. (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

*Гульнара Болатовна
Мулдашева*

доцент, кандидат философских наук, Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, Уральск, Казахстан, email: Kabgulu-65@mail.ru, ORCID ID: 0009-0004-5850-919X

*Замзагуль Мейрамовна
Абилкаримова*

старший преподаватель, кандидат философских наук, МГУ имени М.В.Ломоносова, Москва, Российская Федерация, email: zamzagul27@gmail.com, ORCID ID: 0009-0002-3653-7195

Максим Михайлович Попов

старший преподаватель Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, Уральск, Республика Казахстан, email: maxim.popov.1@mail.ru, ORCID ID: 0009-0002-0185-0640

*Гульнара Болатқызы
Мулдашева*

доцент, философия ғылымдарының кандидаты, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан, email: Kabgulu-65@mail.ru, ORCID ID: 0009-0004-5850-919X

*Замзагуль Мейрамқызы
Әбілқаримова*

аға оқытушы, философия ғылымдарының кандидаты, М.Л.Ломоносов атындағы Мәскеу гуманитарлық университеті, Мәскеу, Ресей Федерациясы, email: zamzagul27@gmail.com, ORCID ID: 0009-0002-3653-7195

Максим Михайлович Попов

аға оқытушы, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан, email: maxim.popov.1@mail.ru, ORCID ID: 0009-0002-0185-0640

Gulnara Muldasheva

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan, e-mail: Kabgulu-65@mail.ru, ORCID ID: 0009-0004-5850-919X

Zamzagul Abilkarimova

Senior Lecturer, Candidate of Philosophical Sciences, M.B. Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russian Federation, email: zamzagul27@gmail.com, ORCID ID: 0009-0002-3653-7195

Maksim Popov

Senior Lecturer, M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan, email: maxim.popov.1@mail.ru, ORCID ID: 0009-0002-0185-0640

ФЕНОМЕН ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В ФИЛОСОФСКИХ И СОЦИАЛЬНЫХ КОНЦЕПЦИЯХ: ПРОБЛЕМНЫЙ РАКУРС

Д.П.Шакенов

АННОТАЦИЯ

Идея о необходимости соблюдения баланса между экосистемами и человеческой деятельностью обосновывается через положение о возможности органического баланса природы и человека. Главным фактором является формирование экологического сознания, которое, в свою очередь, способствует развитию экологической культуры. Постнормальное (постпривычное) времена, период в котором теперь живет человечество, деконструировал привычность восприятия окружающей среды, природы и поставил человека перед проблемой постпривычного осмысления экологических проблем. Реальность такова, что человечество зависит от того, как он будет решать экологические проблемы, постпривычность становится не просто мироощущением, а опытом жизни. Автор полагает, что обращение к дискурсу экологических традиций, и установка на экологизацию духовных ценностей является фундаментом решения современных экологических вызовов.

Ключевые слова: экологическое сознание, постнормальное время, философские концепции, онтология, традиции.

Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека, Ташкент, Узбекистан

Автор-корреспондент:
Шакенов Д.П.,
shakenovdias@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Шакенов Д.П., Феномен экологического сознания в философских и социальных концепциях: проблемный ракурс // Адам әлемі. – 2025. – №4(103). – С. 44-50.

Философиялық және әлеуметтік тұжырымдамалардағы экологиялық сананың феномені: проблемалық перспектива

Аңдатпа. Экожүйелер мен адам қызметі арасындағы тепе-теңдікті сақтау қажеттілігі идеясы табиғат пен адам арасындағы органикалық тепе-теңдік мүмкіндігін қамтамасыз ету арқылы негізделген. Негізгі фактор экологиялық сананы қалыптастыру болып табылады, бұл, өз кезегінде, экологиялық мәдениеттің дамуына ықпал етеді. Қоршаған ортаны қорғау мәселелерін түсіну. Шындық мынада, адамзат қоршаған ортаны қорғау мәселелерін қалай шешетініне байланысты, пост-бейбітшілік тек дүниетаным ғана емес, өмір тәжірибесіне айналады. Автордың пікірінше, экологиялық дәстүрлер дискурсына жүгіну және рухани құндылықтарды экологияландыруға бағдарлану қазіргі заманғы экологиялық проблемаларды шешудің негізі.

Түйін сөздер: экологиялық сана, постнормальды уақыт, философиялық ұғымдар, онтология, дәстүрлер.

The Phenomenon of Ecological Consciousness in Philosophical and Social Concepts: A Problem Perspective

Abstract. The idea of the need to maintain a balance between ecosystems and human activity is substantiated through the provision of the possibility of an organic balance between nature and man. The main factor is the formation of environmental consciousness, which, in turn, contributes to the development of ecological culture. post-habitual comprehension of environmental problems. The reality is that humanity depends on how it will solve environmental problems, post-habituality becomes not just a worldview, but an experience of life. The author believes that the appeal to the discourse of environmental traditions, and the orientation to the ecologization of spiritual values is the foundation for solving modern environmental problems.

Key words: Ecological Consciousness, Postnormal Time, Philosophical Concepts, Ontology, Traditions.

Введение

Распространенное представление об экологическом сознании как исключительно когнитивном явлении, включающем в себя знания о причинно-следственных связях в биосфере, информацию о загрязнении и климатических моделях, является по-своему философски неполным. Такой редукционистский подход, при котором сознание сводится к информированности, не способен объяснить мотивационную

силу, необходимую для глубоких изменений в поведении, и упускает из виду фундаментальные изменения в мировоззрении, которые характеризуют подлинное экологическое сознание. Если бы для решения экологического кризиса было достаточно только знаний, человечество, обладающее значительным объемом научной информации, уже достигло бы устойчивого развития. Однако разрыв между знаниями и действиями указывает на то, что проблема лежит глубже, в области ценностей.

В настоящее время экологический кризис требует глубокого осмысления, которое невозможно без обращения к его метафизическим основаниям. Онтологическая установка, основанная на противопоставлении субъекта и объекта, лежит в основе инструментального и эксплуатационного подхода к окружающей среде, рассматривая ее как ресурс или материал. Преодоление такого дуализма является не только этической, но и онтологической необходимостью для формирования экологического сознания как системы ценностей, в которой природа рассматривается не как внешняя данность, а как со-конституирующая ось человеческого существования.

Методология

В настоящей статье были использованы общепризнанные принципы причинно-следственной связи, поскольку взаимозависимость экологических проблем, человека и природы указывает на необходимость выявления причины современного экологического кризиса и его последствий, связанных как с практикой человека, так и его культурой мышления. Использование сравнительного анализа философских концепций, разрабатывающих необходимость формирования экологического сознания, позволило выявить различия в традиционном представлении и современном об онтологизации экологической культуры. Герменевтический анализ философских работ известных ученых позволил раскрыть потенциал традиций экологической культуры: тюркских, казахских, религиозных, которые можно использовать в качестве позитивного опыта сохранения экологического баланса.

Основная часть

Один из главных философских вкладов в эту задачу принадлежит Мартину Хайдеггеру [1]. В своем фундаментальном труде «Бытие и время» (Sein und Zeit, 1927) он отвергает представление о человеке как о субъекте, который стоит вне мира и наблюдает его со стороны. Хайдеггер вводит понятие Dasein – «бытие-здесь», «бытие-в-мире» (In-der-Welt-sein), чтобы отразить экзистенциальную структуру человеческого существования, которая изначально укоренена в мире [1]. Субъект и объект не существуют отдельно, они со-конституируются. Мир – не фон для субъекта, а субъект – не наблюдатель. Соответствующее понимание не является утопической конструкцией, а представляет собой феноменологический диагноз. Мы уже всегда вовлечены в мир, и эта вовлеченность является условием возможности смысла, понимания и ценностей [2].

В дальнейшем, на зрелом этапе развития своих философских идей, Хайдеггер ввел термин Gestell (нем. «постав», «рамка», «энфрей-

минг»), который считается одним из наиболее значимых для осмысления онтологических оснований современной технократической картины мира. По мнению Хайдеггера, технология выступает не исключительно совокупностью инструментов и методов, но и способом раскрытия сущности, который помещает все сущее в позицию Bestand [2]. Данное положение может быть истолковано как «наличный объем», «резерв» или «совокупность ресурсов» [2]. Река перестает быть лишь рекой – она становится гидроэнергетическим потенциалом. Лес – не четырехмерной экосистемой, а запасом древесины. Все, что может быть полезным, становится ресурсом. «Энфрейминг» – способ проявления, доминирующий в эпоху техники, в котором человек вовлечен не как обычный пользователь, но как субъект, формируемый технологической матрицей. Такой способ проявления скрывает другие способы раскрытия и тем самым закрывает путь к иным отношениям с природой – более уважительным и сопричастным.

Из рассматриваемых философских и эмпирических положений следует, что первым и решающим шагом к экологической трансформации является не столько получение новой информации или разработка новых программ, сколько изменение базовой онтологии. Необходимо отказаться от восприятия мира как объекта и человека как субъекта, находящегося вне природы. Подразумевается отрицание «энфрейминга» и возвращение к состоянию бытия-в-мире, где природа и человек сосуществуют. Только после этого станут возможны новые формы этики, политики и культуры, основанные не на господстве, а на сопричастности, ответственности и взаимозависимости. Для подтверждения данной информации приведу несколько примеров.

В недавнем исследовании под названием «Indigenous and Local Communities' initiatives have (retro)innovations to foster sustainability transformations» (Jiménez-Aceituno et al., 2025) были проанализированы 127 инициатив, предложенных коренными народами и местными сообществами в Эквадоре, Перу и Колумбии [3]. Три из этих инициатив – «Empowering», «Reconnecting people and nature», «Intercultural and ancestral education» (I-Seeds) – выделяются своим высоким потенциалом для трансформации, поскольку:

- они основаны на коллективном знании, передающемся из поколения в поколение, а не на знаниях, полученных извне;

- они используют подход, при котором природные объекты (реки, леса, животные) рассматриваются как субъекты, а не как ресурсы;

- они демонстрируют лучшее сохранение биоразнообразия, устойчивость экосистем, а также поддержку местного здоровья, питания и социального капитала [4].

В качестве примера можно привести быт коренных народов Амазонии и бассейн реки

Напо [5]. Так, по данным организаций Nature.org и The Nature Conservancy, не менее 40% территории бассейна реки Напо находится под управлением таких коренных народов, как кофаны, сиона-секойя, ваорани, запара, кичуа и другие. Их устойчивые практики включают следующее: поддержание леса не только как источника древесины, но и как среды обитания, имеющей культурное и духовное значение; совместное управление водными ресурсами с запретом на загрязнение, охоту и вырубку, осуществляемое через традиционные институты; защиту речных экосистем как живых систем, способных реагировать на вмешательства, а не как «объектов исследования». Применяемые ими практики демонстрируют, что знания коренных народов не являются репрезентативными или инструментальными, а представляются неотъемлемой частью их образа жизни.

В работе «A Meta-Analysis of Emotional Evidence for the Biophilia Hypothesis» [6] представлен мета-анализ экспериментальных исследований, в которых изучалось эмоциональное воздействие контакта с природой на человека. Рассматриваются такие аспекты, как прогулки в лесу, виды на зеленые пространства, звуки природы и другие [6]. Основные результаты исследования:

- контакт с природой статистически значимо снижает уровни стресса, тревоги и депрессивного настроения;
- улучшение эмоционального состояния происходит даже при относительно небольшом контакте с природой, например, при виде из окна на зеленые насаждения или короткой прогулке по парку;
- эффекты сохраняются в различных климатических зонах и культурах, хотя величина эффекта может варьироваться.

В свою очередь, исследование «Associations between Nature Exposure and Health» [7] показало, что проживание в районах с большим количеством зеленых зон и природных элементов связано с улучшением психического здоровья, когнитивных функций, снижением артериального давления и повышением физической активности [7]. Результаты исследования свидетельствуют о том, что связь с природой не ограничивается эстетическим восприятием, но оказывает измеримое влияние на здоровье, поведение и систему ценностей индивидуума. Приведенное в пример подтверждает, что проживание в гармонии с природой и взаимодействие с ней являются неотъемлемыми элементами устойчивого мировоззрения.

Анализ современного мира, проведенный М. Хайдеггером, в котором он рассматривает его как «поставу» [1], то есть как метафору тотальной инструментализации бытия, в сочетании с эмпирическим и феноменологическим подходом Ингольда [2] создает теоретическую основу, без которой любая экологическая система ценностей рискует остаться лишь декла-

рацией, не приводя к реальным изменениям в действительности. Для того чтобы концепция устойчивого развития вышла за рамки теоретических рассуждений, необходимо продемонстрировать, как элементы данной онтологии проявляются в локальных практиках, экологии и образовании на территории Центральной Азии, в частности в Казахстане.

Одним из наиболее показательных примеров является традиционное экологическое знание казахского народа, представляющее собой глубокую систему взглядов. Она сформировалась в результате многовекового кочевого образа жизни и адаптации к изменчивым климатическим условиям степной и пустынной среды. В научной работе «Traditional Ecological Knowledge of the Kazakh People as a Prerequisite for Education for Sustainable Development» [8] представлены результаты исследования, подтверждающие важность традиционного экологического знания для обеспечения устойчивого развития. В исследовании отмечается, что это знание включает в себя комплексное понимание пространственных закономерностей климатических процессов, атмосферных явлений и сезонных изменений. Исторически кочевники использовали его для точного прогнозирования оптимальных маршрутов передвижения, местоположения водных источников и пастбищ для скота [8]. Передача знания между поколениями осуществлялась не через формализованное обучение, а через непосредственную практику наблюдения и эмпирического взаимодействия с окружающей средой [8]. Исследование также утверждает, что традиционная экологическая мудрость может служить основой для современных образовательных программ в области устойчивого развития (Education for Sustainable Development), параллельно, способствуя повышению ответственности молодежи перед природой [8]. Данный пример наглядно демонстрирует, что концепция «обитания», которая подразумевает осознание взаимозависимости, эмпатию к природе и практические навыки взаимодействия с ней, не является в Казахстане привилегией узкого круга людей, а представляет собой фундаментальный жизненный опыт.

Далее, говоря о развитии мегаполисов Казахстана, концепция так называемого «обитания» находит свое отражение в создании и развитии городской зеленой инфраструктуры, что подтверждается рядом современных исследований и практических инициатив. Научный анализ формирования зеленой инфраструктуры на примере города Шымкент, представленный в работе «Creating a Green Infrastructure and Optimizing the City's...» [9], позволяет выявить центральные компоненты городской экосистемы. В исследовании определены центральные и периферийные ядра инфраструктуры, а также соединяющие их линейные элементы: естественные речные коридоры

и природно-антропогенные насаждения вдоль транспортных артерий [9]. Элементы образуют целостную сеть. На основе анализа территориальной структуры мегаполиса авторы предлагают конкретные решения, направленные на увеличение количества и повышение качества зеленых зон, расширение экологических коридоров и снижение фрагментации природных территорий. Для достижения этих целей предлагается использовать следующие стратегические принципы [9]:

- создание буферных зон;
- обеспечение миграционных коридоров для биоты;
- поддержание ландшафтного разнообразия;
- вовлечение населения в процессы проектирования зеленых зон.

Практическая реализация принципов устойчивого развития прослеживается и в проекте «Артасай – первый «зеленый» деревенский проект в Казахстане». В рамках проекта был создан Центр зеленых технологий, экошколы и тепличный комплекс» [10]. В проекте активно применяются доступные «зеленые» технологии. Особое внимание уделяется экологическому образованию и вовлечению местного сообщества в природоохранную деятельность. Его эффективность подтверждается не только улучшением качества окружающей среды, но и значительной экономией коммунальных расходов. Для бюджета местной школы экономия составляет около 8000 долларов США ежегодно.

Наконец, переход к устойчивым практикам также наблюдается и на государственном уровне. Подписание меморандума между Казахстаном и Европейским инвестиционным банком (EIB Global) о намерениях по увеличению числа энергоэффективных жилых домов свидетельствует о формировании новых стандартов жилищного строительства, в которых экологическая устойчивость становится не менее значимым фактором, чем функциональность [11].

В свою очередь, биофизические и экологические исследования предоставляют эмпирическую основу для понимания взаимосвязи с природой как неотъемлемого компонента концепции проживания, что подтверждается анализом растительности и биоразнообразия Казахстана. В исследовании «Оценка ресурсов пастбищ в Акмолинской области Казахстана» [12] подробно описывается состояние пастбищных экосистем в Акмолинской области. В ходе работы было зафиксировано 136 видов растений, при этом более 95% из них являются местными, что свидетельствует о высокой степени устойчивости и сохранности естественной флоры в условиях традиционного пастбищного земледелия [12]. Данный факт указывает на то, что исторически сложившиеся методы управления земельными ресурсами способствуют сохранению естественного биоразнообразия.

Данный вывод продолжает свое концептуальное развитие в рамках программы «Ecosystem based approach on adaptation to climate change in Kazakhstan», которая обращает внимание на то, что такие направления, как управление водными ресурсами, сохранение целостности экосистем, защита почв и использование природных систем для адаптации к климатическим изменениям, представляют собой не отдельные политические меры, а глубоко интегрированные практики, которые особенно характерны для сельских и пригородных сообществ.

Возвращаясь к мысли Мартина Хайдеггера, можно отметить, что беспрецедентная мощь современных технологий, которую мыслитель назвал Gestell [13], радикально изменила природу человеческой деятельности. Традиционные этические системы, основанные на межличностных отношениях и краткосрочных последствиях, перестали быть адекватными в условиях технологической эпохи. В условиях, когда человеческие действия могут иметь необратимые последствия планетарного масштаба, затрагивающие судьбу будущих поколений и само существование биосферы, возникает необходимость в новой, расширенной этике. В работе «Принцип ответственности» Ганс Йонас пишет: «Поступай так, чтобы последствия твоих действий были совместимы с непрерывностью подлинной человеческой жизни на Земле» [14]. Данный принцип вводит два нововведения в этическую мысль.

Во-первых, он включает в сферу морального долга заботу о будущих поколениях, которые еще не существуют и не могут напрямую предъявить требования к современным людям. Во-вторых, он распространяет ответственность не только на межчеловеческие отношения, но и на условия, делающие жизнь возможной и осмысленной.

Йонас также подчеркивает, что в условиях неопределенности будущего и ограниченности человеческого знания долг должен строиться на принципе предосторожности. Если существует вероятность катастрофического исхода, обязанность действовать заключается в предотвращении даже гипотетического риска.

Историко-философский анализ показывает, что идеи Йонаса имеют своих предшественников. В работе И. Канта «Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане» присутствует мысль о долге перед «вечным человечеством» [15]. В русской философии Н. Ф. Федоров [16] и В. И. Вернадский [17] говорили о необходимости сохранения и развития жизни как общем деле человечества. Йонас развивает идеи о трансцендентном долге перед будущим, учитывая вызовы, связанные с развитием технологий. Эмпирические данные подтверждают актуальность этики ответственности. Прогнозы Межправительственной группы экспертов по изменению климата ука-

зывают на то, что решения, принимаемые сегодня, будут иметь долгосрочные последствия для экологии и общества [18].

Проблема хранения ядерных отходов, которые представляют опасность на протяжении тысячелетий, наглядно демонстрирует, что ответственность современного поколения распространяется на будущее. Казахстан является ярким примером такого положения дел. Экологические катастрофы, связанные с высыханием Аральского моря, а также последствия ядерных испытаний на Семипалатинском полигоне показали, что краткосрочные технологические и политические решения могут привести к долгосрочным разрушительным последствиям для экосистем и здоровья населения.

Однако Нортон признает, что совпадение политических курсов само по себе не обеспечивает устойчивости решений, если они не основаны на коллективных ценностях. В этом направлении важны исследования Дж. О. Кентера [19], которые показывают, что экологические практики становятся устойчивыми только тогда, когда они основаны на общих социальных ценностях, формируемых через дискуссии, образование, культурные традиции и институциональные механизмы [20].

Приведенные выводы согласуются с этикой Ханса Йонаса, который утверждает, что человечество живет в условиях постоянной угрозы необратимых экологических катастроф [14].

Встает вопрос не только о межпоколенческой ответственности, но и о межгосударственной и социальной ответственности. Следовательно, климатическая справедливость объединяет в себе философский принцип Хайнриха Йонаса [14] с требованиями социальной и политической справедливости. Кроме того, акцентируется внимание на необходимости всеобщей кооперации и солидарности, когда речь заходит об экологической политике.

Наряду с западной философской традицией, важно учитывать культурное и цивилизационное измерение экологической ответственности. Буддийская идея о взаимозависимости всего живого и казахские кочевые практики, основанные на уважении к земле и гармоничном взаимодействии с природой, дополняют современную этику ответственности, придавая ей универсальный, глобальный характер. В данном случае экологическая ответственность представляет собой новую форму мировой этики, объединяющей философскую рефлексию, эмпирические факты, социальные практики и культурные ценности. Другими словами, формируется целостная философская концепция. Онтология Хайдеггера описывает трансформацию человеческого бытия в эпоху развития технологий [21]; аксиология Нейса [22] и Ролстона [23] утверждает ценность природы как самостоятельной реальности; социология Бека [24] и доктрина устойчивого развития декларируют необходи-

мость институциональных и глобальных мер для решения проблем [25].

Заключение

Проведенный анализ позволяет заключить, что экологическое сознание выступает не только формирующейся сферой знаний, но и фундаментальной трансформацией человеческого мировоззрения, которая вынуждает индивидуума переосмыслить свое место в мире. Экологическое сознание не сводится к набору представлений о природе как об объекте регулирования или управления. Напротив, оно знаменует переход от «постава», характерного для современного способа отношения к природе, где она рассматривается как ресурс, сырье или материал, к «жительству», укорененному пребыванию в мире, где человек вновь начинает слышать голос Земли как Другого.

Указанный сдвиг приводит к формированию экоцентрической системы ценностей, которая не навязывается извне, а вытекает из самой структуры бытия. Признание внутренней ценности природы становится не только этическим выбором, а онтологическим императивом, без которого современное существование теряет свою основу. Именно поэтому концепция Ганса Йонаса об этике ответственности рассматривается не как абстрактная философская идея, а как норма, обеспечивающая сохранение перспективы будущего.

В современном мире, который Фунтович, Равец и Сардар называют «постнормальными временами», становится очевидным, что технократический разум, который был возвеличен эпохой Просвещения, не способен справиться с вызовами современности. Данные, модели, прогнозы, на которые опирался модерн, не могут обеспечить ориентиры в мире, где реальность постоянно меняется и становится все более неопределенной. Мы сталкиваемся с пределом «картографии мира» модерна, и в этой ситуации возникает вопрос о необходимости пересмотра самой логики нашего существования.

Система ценностей, основанная на признании ценности природы, выступает в качестве ориентира в условиях, когда традиционные подходы становятся в определенной степени несостоятельными. Речь идет как о моральном принципе или культурном обычае, так и о фундаментальной потребности, определяющей перспективы развития человечества. Отсутствие системы ценностей превращает стратегию действий в бессистемное движение среди разрозненных данных. В то же время наличие такой системы обеспечивает целостность, ответственность и потенциал для решения возникающих проблем.

В данном подразделе, проводя анализ внутренней логики экологического сознания и, приводя доказательства того, что его цен-

ностная система является не дополнительным элементом, а необходимым условием для выживания цивилизации, закладывается теоретическая основа для дальнейших исследований.

Теперь вопрос заключается в том, как эта система ценностей становится частью социального мира, как она воспроизводится, распространяется и поддерживается через культурные практики, а также почему ее принятие становится столь актуальным в настоящее время. В рамках следующего подраздела экологическая культура будет рассмотрена как связующее звено между ценностями и практикой, а понятие «постнормальные времена» будет использовано как аналитическая рамка, в которой экологический кризис исследуется не как отдельная проблема, а как вызов, способный разрушить или преобразовать основы человеческой цивилизации.

Финансирование

Статья подготовлена в рамках финансирования КН МНВО РК (Грант №АР19679139 «Архитектоника исламской толерантности в Казахстане: опыт коммуникации и межкультурного диалога»).

Список литературы

- 1 Wheeler M. Martin Heidegger // The Stanford Encyclopedia of Philosophy / ed. E. N. Zalta. – Fall 2020 Edition. – Stanford: Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2020. // [Электронный ресурс] URL: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/heidegger/> (дата обращения: 15.06.2025).
- 2 Ekperi M. D., Igben F. I. Martin Heidegger's Environmental Philosophy // IGWEBUIKE: An African Journal of Arts and Humanities. – 2025. – Vol. 11, № 2. // [Электронный ресурс] URL: <https://www.acjoh.org/index.php/iajah/article/view/6519> (дата обращения: 15.07.2025).
- 3 Reyes-García V., García-del-Amo D., Álvarez-Fernández S. [и др.] Indigenous Peoples and Local Communities Report Ongoing and Widespread Climate Change Impacts on Local Social-Ecological Systems // Communications Earth & Environment. – 2024. – Vol. 5, Article 29.
- 4 Jiménez-Aceituno A., Burgos-Ayala A., Cepeda-Rodríguez E. [и др.] Indigenous and Local Communities' Initiatives Have Transformative Potential to Guide Shifts Toward Sustainability in South America // Communications Earth & Environment. – 2025. – Vol. 6, Article 481.
- 5 Indigenous Communities and Scientists Envision a Cleaner Amazon Basin // The Nature Conservancy. Perspectives. – 18.02.2021. // [Электронный ресурс] URL: <https://www.nature.org/en-us/what-we-do/our-insights/perspectives/indigenous-communities-scientists-cleaner-amazon-basin/> (дата обращения: 16.06.2025).
- 6 Gaekwad J. S., Sal Moslehian A., Roös P. B. [и др.] A Meta-Analysis of Emotional Evidence for the Biophilia Hypothesis and Implications for Biophilic Design // Frontiers in Psychology. – 2022. – Vol. 13. – Article 750245.
- 7 Jimenez M. P., Jamal A., Schwarz N. [и др.] Associations Between Nature Exposure and Health: A Review of the Evidence // International Journal of Environmental Research and Public Health. – 2021. – Vol. 18, № 4, Article 1755.
- 8 Shakirova N., Kaimuldinova K., Shakirova A. [и др.] Traditional Ecological Knowledge of the Kazakh People as a Prerequisite for Education for Sustainable Development // Pedagogy and Psychology. – 2023. – Vol. 56, № 3. – С. 16–23.

9 Abduova A., Aitugan M., Tileuberdi A. [и др.] Creating a Green Infrastructure and Optimizing the City's Territory in Order to Maintain Sustainable Development // Sustainability. – 2025. – Vol. 17, № 11, Article 5024. // [Электронный ресурс] URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/17/11/5024> (дата обращения: 13.07.2025).

10 Long-Term Project Arnasay – the First Green Village of Kazakhstan // United Nations – SDG Partnerships Platform. – 2015–2019. // [Электронный ресурс] URL: <https://sdgs.un.org/partnerships/long-term-project-arnasay-first-green-village-kazakhstan> (дата обращения: 13.07.2025).

11 European Investment Bank (EIB). Kazakhstan to Get EIB Global Support for Energy-Efficient Homes // Press Release. – 29.05.2025. // [Электронный ресурс] URL: <https://www.eib.org/en/press/all/2025-226-kazakhstan-to-get-eib-global-support-for-energy-efficient-homes> (дата обращения: 21.07.2025).

12 Spaeth K. E. Jr., Weltz M. A., Nesbit J. E. [и др.] Rangeland Resource Assessment in Aqmola Region of Kazakhstan // Rangeland Ecology & Management. – 2025. – Vol. 98. – P. 389–398.

13 Wheeler M. Martin Heidegger // The Stanford Encyclopedia of Philosophy / ed. E. N. Zalta. – Fall 2020 Edition. – Stanford: Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2020. // [Электронный ресурс] URL: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/heidegger/> (дата обращения: 15.06.2025).

14 Ионас Х. Принцип ответственности: опыт этики для технологической цивилизации. – М.: Айрис-пресс, 2004. – 480 с.

15 Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // Собрание сочинений: в 8 т. – М.: Чоро, 1994. – Т. 8. – С. 12–28.

16 Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление. – М.: Наука, 1991. – 271 с.

17 Федоров Н. Ф. Сочинения / вступ. ст., примеч. и сост. С. Г. Семенов. – М.: Мысль, 1982. – 711 с.

18 Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the IPCC. – Cambridge: Cambridge University Press, 2021. – 3949 p.

19 Raymond C. M., Kenter J. O., Plieninger T. [et al.] Comparing Instrumental and Relational Values in Shaping the Conservation of Biodiversity // Ecological Economics. – 2014. – Vol. 107. – P. 145–152.

20 Kenter J. O., Raymond C. M., van Riper C. J. [et al.] Loving the Mess: Navigating Diversity and Conflict in Social Values for Sustainability // Sustainability Science. – 2019. – Vol. 14, № 5. – P. 1439–1461.

21 Хайдеггер М. Вопрос о технике // Время и бытие: статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – С. 221–238.

22 Нейс А. Экология, общность и стиль жизни: наброски одной экософии. – М.: Тонкие миры, 2016. – 368 с.

23 Rolston H. III. Environmental Ethics: Duties to and Values in the Natural World. – Philadelphia: Temple University Press, 1988. – 391 p.

24 Бек У. Общество риска: на пути к другому модерну. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

25 World Commission on Environment and Development. Our Common Future. – Oxford; New York: Oxford University Press, 1987. – 400 p.

Transliteration

1 Wheeler M. Martin Heidegger. – Fall 2020 Edition. – Stanford: Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2020. // [Electronic source] URL: <https://plato.stanford.edu/>

stanford.edu/archives/fall2020/entries/heidegger/. (the date of referring: 15.06.2025).

2 Ekperi M. D., Igben F. I. Martin Heidegger's Environmental Philosophy. – 2025, Vol. 11, No. 2.

3 Reyes-García V., García-del-Amo D., Álvarez-Fernández S. [et al.] Indigenous Peoples and Local Communities Report Ongoing and Widespread Climate Change Impacts on Local Social-Ecological Systems – 2024. – Vol. 5. – Article 29.

4 Jiménez-Aceituno A., Burgos-Ayala A., Cepeda-Rodríguez E. [et al.] Indigenous and Local Communities' Initiatives Have Transformative Potential to Guide Shifts Toward Sustainability in South America – 2025. – Vol. 6. – Article 481.

5 The Nature Conservancy. Indigenous Communities and Scientists Envision a Cleaner Amazon Basin – 18.02.2021. // [Electronic source] URL: <https://www.nature.org/en-us/what-we-do/our-insights/perspectives/indigenous-communities-scientists-cleaner-amazon-basin/>. (the date of referring: 16.06.2025).

6 Gaekwad J. S., Sal Moslehian A., Roös P. B. [et al.] A Meta-Analysis of Emotional Evidence for the Biophilia Hypothesis and Implications for Biophilic Design – 2022. – Vol. 13. – Article 750245.

7 Jimenez M. P., Jamal A., Schwarz N. [et al.] Associations Between Nature Exposure and Health: A Review of the Evidence. – 2021. – Vol. 18. – No. 4. – Article 1755. // [Electronic source] URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8125471/>. (the date of referring: 06.08.2025).

8 Shakirova N., Kaimuldinova K., Shakirova A. [et al.] Traditional Ecological Knowledge of the Kazakh People as a Prerequisite for Education for Sustainable Development. – 2023. – Vol. 56. – No. 3. – Pp. 16–23.

9 Abduova A., Aitugan M., Tileuberdi A. [et al.] Creating a Green Infrastructure and Optimizing the City's Territory in Order to Maintain Sustainable Development. – 2025. – Vol. 17. – No. 11. – Article 5024.

10 United Nations – SDG Partnerships Platform. Long-Term Project Arnasay – the First Green Village of Kazakhstan – 2015–2019. // [Electronic source] URL: <https://sdgs.un.org/partnerships/long-term-project-arnasay-first-green-village-kazakhstan>. (the date of referring: 13.07.2025).

11 European Investment Bank (EIB). Kazakhstan to Get EIB Global Support for Energy-Efficient Homes – 29.05.2025. // [Electronic source] URL: <https://www.eib.org/en/press/all/2025-226-kazakhstan-to-get-eib-global-support-for-energy-efficient-homes>. (the date of referring: 21.07.2025).

12 Spaeth K. E. Jr., Weltz M. A., Nesbit J. E. [et al.] Rangeland Resource Assessment in Aqmola Region of Kazakhstan. – 2025. – Vol. 98. – Pp. 389–398.

13 Wheeler M. Martin Heidegger – Fall 2020 Edition. – Stanford: Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2020. // [Electronic source] URL: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/heidegger/>. (the date of referring: 15.06.2025).

14 Jonas H. Printsip otvetstvennosti: opyt etiki dlya tekhnologicheskoy tsivilizatsii [The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age]. – M.: Airis-press, 2004. – 480 s. (in Russ.).

15 Kant I. Ideya vseobshchey istorii vo vsemirno-grazhdanskom plane [Idea for a Universal History with a Cosmopolitan Aim]. – In: Sobranie sochinenii: v 8 t. – M.: Choro, 1994. – Vol. 8. – Pp. 12–28. (in Russ.).

16 Vernadsky V. I. Nauchnaya mysl kak planetnoe yavlenie [Scientific Thought as a Planetary Phenomenon]. – M.: Nauka, 1991. – 271 s. (in Russ.).

17 Fedorov N. F. Sochineniya [Works]. – M.: Mysl, 1982. – 711 s. (in Russ.).

18 IPCC. Climate Change 2021: The Physical Science Basis. – Cambridge: Cambridge University Press, 2021. – 3949 p.

19 Raymond C. M., Kenter J. O., Plieninger T. [et al.] Comparing Instrumental and Relational Values in Shaping the Conservation of Biodiversity. – 2014. – Vol. 107. – Pp. 145–152.

20 Kenter J. O., Raymond C. M., van Riper C. J. [et al.] Loving the Mess: Navigating Diversity and Conflict in Social Values for Sustainability. – 2019. – Vol. 14. – No. 5. – Pp. 1439–1461.

21 Khaidegger M. Vopros o tekhnike [The Question Concerning Technology]. – In: Vremya i bytie: stati i vystupleniya. – M.: Respublika, 1993. – Pp. 221–238. (in Russ.).

22 Neis A. Ekologiya, obshchnost i stil zhizni: nabroski odnoi ekosofii [Ecology, Community and Lifestyle: Outline of an Ecosophy]. – M.: Tonkie miry, 2016. – 368 s. (in Russ.).

23 Rolston H. III. Environmental Ethics: Duties to and Values in the Natural World. – Philadelphia: Temple University Press, 1988. – 391 p.

24 Bek U. Obshchestvo riska: na puti k drugomu modernu [Risk Society: Towards a New Modernity]. – M.: Progress-Traditsiya, 2000. – 384 s. (in Russ.).

25 World Commission on Environment and Development. Our Common Future. – Oxford; New York: Oxford University Press, 1987. – 400 p.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРЕ

Диас Павелович Шакенов

научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, соискатель PhD Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека, Ташкент, Узбекистан, email: shakenovdias@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-8337-3150>

Диас Павелович Шакенов

ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, Мирзо Ұлықбек атындағы Жөзбекстан Ұлттық университетінің PhD ізденуші, Ташкент, Өзбекстан, email: shakenovdias@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-8337-3150>

Dias Shakenov

Chief Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, PhD candidate at the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent, Uzbekistan, email: shakenovdias@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-8337-3150>

АЛАШ ЗИЯЛЫСЫ МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫНЫҢ «ОЯН, ҚАЗАҚ!» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ҰЛТ МӘСЕЛЕСІ

¹Ү.Қ. Сәрсембин, ²Қ.Б. Ахметова

АНДАТПА

Мақалада алаш зиялысы Міржақып Дулатұлының рухани мұраларындағы әлеуметтік философиялық мәселелер қарастырылған. Барлық кезде де ұлт зиялыларын ортақ практикалық мәселеге шоғырландырып отырғаны ұлттың болашағына қатысты мәселе екендігі белгілі. Барлық елдердің тарихында да солай болған. Автордың пайымдауынша, бүгінгі қоғам мен адам мәселесін зерттеуде ескеруді қажет ететін нәрсенің бірі, осы алаш зиялылары көтерген ұлт мәселесі. Олардың тәжірибесінде ұлт болашағына қатысты мәселелер, құндылықтар қалай зерделеніп, жолға қойылған болса, бүгін де сол із қазақ қоғамында жалғасуы керек. Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ!» шығармасындағы барлық мәселелер негізгі мәселе ұлт мәселесін шешуге бағытталған. Ұлт пен тұлға барлық кезде де бір-бірімен тығыз байланысты, қоғамдағы әлеуметтік проблемалар қай кезде де ұлт мәселесінен тысқары кетпеген.

Түйін сөздер: ұлт, мемлекет, ел, қоғам, ұлттық идея, ұлттық бірегейлік, өнер, еркіндік.

¹ Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

² С. Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Автор-корреспондент:

Сәрсембин Ү. Қ.,
Sarsembin82@bk.ru

Мақаланың сілтемесі:

Сәрсембин Ү.Қ.,
Ахметова Қ.Б. Алаш зиялысы
Міржақып Дулатұлының «Оян,
қазақ!» шығармасындағы ұлт
мәселесі // Адам әлемі. – 2025.
– №4 (103). – Б. 51-56.

Проблема нации в произведении Алашского интеллигента Миржакипа Дулатова «Оян, Қазақ!»

Аннотация. В статье рассматриваются социально-философские вопросы духовного наследия одного из представителей интеллигенции Алаш, Миржакипа Дулатова. Известно, что интеллигенцию Алаша объединяла общая практическая проблема – будущее нации. Аналогичные вопросы встречались в истории всех стран. Автор считает, что одна из проблем, которую необходимо учитывать и при изучении современных проблем общества и человека – это вопрос нации, затронутой Алашской интеллигенцией. Как в их практике ставятся и изучаются вопросы, ценности будущего нации, так и сегодня этот путь должен продолжаться в казахском обществе. Все вопросы в произведении Миржакипа Дулатова «Оян, қазақ!» направлены на решение проблем нации. Нация и личность всегда были тесно связаны и все социальные проблемы не выходили за рамки проблем нации.

Ключевые слова: Нация, государство, страна, общество, национальная идея, национальная идентичность, искусство, свобода.

The problem of the nation in the work of Alash intellectual Mirzhakip Dulatov, «Oyan, Kazakh!»

Abstract. The article deals with the socio-philosophical issues of the spiritual heritage of one of the representatives of the intelligentsia of Alash, Mirzhakip Dulatov. It is known that the intelligentsia of Alash was united by a common practical problem – the future of the nation. Similar questions have been encountered in the history of all countries. The author believes that one of the problems that must be taken into account when studying modern problems of society and man is the issue of the nation affected by the Alash intelligentsia. As in their practice, questions and values of the future of the nation are raised and studied, so today this path should continue in the Kazakh society. All the questions in the works of Mirzhakip Dulatov «Oyan, Kazakh!» are aimed at solving the problems of the nation. The nation and the individual have always been closely linked and all social problems have not gone beyond the problems of the nation.

Key words: Nation, State, Country, Society, National Idea, National Identity, Art, Freedom.

Кіріспе

Өткен ғасырдың басында өмір сүрген алаш зиялыларының арғы жағында ел, халық, тарихтағы қазақ батырларының, билер мен жыраулардың, діни тұлғалардың тағылымының тұрғандығы анық. Патша заманында жүргізілген отаршылдық саясаттың зардабы, осындай біртуар талант иелерінің қоғам алдына шығуына тікелей себеп болып отырған. Міржақып Дулатұлының өлеңдерінде айтылған-

дай, ұлттың тарихи санасын күшейтуде қоғамға осындай нағыз зиялылар қажет еді. Осыны ерте түсінген бабаларымыз болашақта (уақыттың қиындығына қарамастан) ұлттың тағдырына ара түсетін (заманның жаңа дүниелерін қоғамына түсіндіре алатын, ой-өрісі кең адамдарды қалыптастыратын) құндылықтарды тарихта қалдырып отырған. «Алаш», «Қазақ» идеясының негізінде де барлық ұлтқа тиесілі құндылықтардың қоғамдық ой биігінде зерделеніп, ұрпаққа насихатталып отырғандығын көресің.

Алаштың дүниесін, алаш зиялыларының тағылымын зерделеуде өзге де ұлт тұлғаларының қатарында Міржақып Дулатовтың идеялары ерекше көзге түседі. Қазақ хандарының заманында қазақ қоғамының ішкі құрылымын сақтап отырған тұлғалар институты болса (хандар мен батырлардың, билер мен жыраулар), бұлардың барлығы хандық билік қасақана жойылғаннан кейін әлсірей бастаған. Осының салдарынан бар міндет байлар мен діни тұлғаларға жүктелді. Патша заманындағы қазақтың байлары болыс, сот қызметтерінде жүріп халықтың ішкі тұтастығын сақтауға барынша күш салған еді. Бұлар байлайша айтқанда елдің ішкі тұтастығын барынша қорғап отырған адамдар болған. Философ, ғалым Ағын Қасымжанов жазғандай, «Қазақтардың ұлттық сезімі оянар алдындағы кезеңде, яғни қазақтардың кеңес дәуірінде өмір сүру кезеңінде, олардың ұлттық тұтастығы, өзіндік белгілері, тілінің сақталып, дамытуға мүлде жағдай болмады...» [1, 87 б]. Ұлт, әсіресе оның мемлекеті сақталуы үшін бірінші кезекте мүддесі қорғалуы қажет. Барлық кезде де ұлттық мүддені қорғайтын көзі ашық, көкірегі ояу, адамгершілігі мол адамдар. Ал елдің өз билігі қолынан кеткен уақытта бұндай міндеттердің халықтың өзіне жүктелетіні анық.

Патша заманындағы қазақтың байлары, діни тұлғалар тәуелсіздікке қайта қол жеткізген уақытта қоғамға қажет нәрсе ұлттық құндылықтар, оларды сақтап қалудың жалғыз жолы дінді, жерді, елдің болмысын таза ұстау деп түсінген. Мәселен Мәшһүр Жүсіп Көпеев өзінің «Қазақ шежіресі» атты еңбегінде XIX ғасырдың аяғында қажылыққа барған қазақтың байлары мен діни тұлғалары жөнінде жазады. Бұнда Абайдың әкесі Құнанбай қажы бастаған ірі тұлғалардың есімдерімен қатар, ұлттық мүдде жолындағы қызметтері де баяндалған [2, 9 б]. Осындай ізгілігі мол кісілердің ел игілігі жолындағы қызметтерінің нәтижесінде қазақ зиялыларының жаңа буын өкілдерінің қалыптасқандығы белгілі. Ұлт зиялыларының арқасында ұлт мәселесі дұрыс жолға қойылып, оңтайлы шешімдері қарастырылып отырған.

Кез келген қоғам өз жолымен дамуы үшін ең әуелі оның идеясы, ортақ ұстанымы болуы шарт. Тарихи тәжірибеге сүйенген стратегиясы бар, жалпыға ортақ өзіндік санасы қалыптасқан қоғам барлық қауіп қатерге төтеп беріп отырады. Алаш зиялылары да бұған қатысты көптеген ойларын жазып кеткен. Соның бірі ретінде 1913 жылы «Қазақ» газетінің бірінші санында: «Ұлт үшін деген істің ұлғаюына күшін қосып, көмектесіп, қызмет ету қазақ баласына міндет. Халыққа қызмет етемін десеңдер, азаматтар, тура жолдың бірі осы. Жол ұзақ, ғұмыр қысқа, қолдан келгенін ғұмыр жеткенінше істеп кетелік. Малша оттап, асап ішіп, халық үшін қам қылмай, қарын тойғанына мәз болып, мал өлімінде өлмейік...» - деп жазған сөздерін айтуымызға болады [3,

1 б]. Тәуелсіздіктен қол үзгенімен өзіндік санасы тарихи жады негізінде күшейіп отыратын халық түбі оны қайтарып алады. Сондықтанда өзіндік сана, соның ішінде ұлт, адам мен қоғам мәселесі философия мен әр халықтың тарихында ерекше көзге түсіп отырған.

Әдіснама

Мақалада дәстүрлі түрдегі философиялық әдістер, атап айтсақ жекеден жалпыға қарай өту әдісі, тарихи негізде салыстырмалы талдау әдістері негізге алынды. Сонымен қатар герменевтикалық, феноменологиялық әдістер мен тәсілдер кеңінен қолданылды. Мәселеге жан-жақты көңіл бөлуде жүйелілік, тарихилық принциптері негізге алынды.

Негізгі бөлім

Қоғамға қажет нәрсе әуелі оның адамының ішкі әлеміне, соның ішінде санаға қажет. Адамға қажет нәрсе де солай, әуелі қоғамға қажет. Кез келген әлеуметтік құбылыс адам болмысынан тысқары жүре алмайды. Адамның іс-әрекетімен байланысып отырады. Осы себепті «Оян, қазақ!» идеясы негізінде алаш зиялысы қазақ қоғамына қажет, қоғамның алдында тұрған мәселелерді, бұны шешудегі жаңа міндеттерді көрсеткен. Бұл елдің болашағына қатысты, ұлттық мүдде талабынан туған дүние. Бұндай дүниені шығару үшін де жігер, білім, тәжірибе мен мінез қажет. Сол кездегі халықтың көрген қиыншылығын көзбен көріп, оған әділ баға берген адам қана бұндай шығарманы жаза алады. Әрине өзінің жеке басының қамы үшін жүрген адамға ел жағдайы, ұлт болашағы деген түсінік алыс жатуы мүмкін. Ал алаш зиялыларына бұндай нәрселер (ел, ұлт болашағына қатысты мәселе) әуелден ақ белгілі еді. Өйткені олардың өздері ғана емес, ел-жұрты да сол қиындықты көрді. Қиындықты көріп жатқан халықтың ішінен өздері шықты. Сол себептен алаш зиялыларының рухани мұраларын, соның ішінде Ахмет Байтұрсынұлының «Маса» жинағы, Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ!» өлеңдер жинағын жай дүние деп қарауға келмейді. Бұлар қоғамның өзіндік санасын дұрыс қалыптастыру үшін үлкен ізденістің нәтижесінде үлкен еңбекпен жазылған шығармалар. Бұл шығармаларда ұлт мәселесі қозғалған және оны шешуде қоғамның өзіндік санасына, болмысына қажет нәрселер дұрыс түйінделген. Бұлар философиялық мәнге ие шығармалар. Алаш тұлғаларының рухани мұраларының философиялық мәнге ие болуы себебі көп, тіпті әртүрлі болуы мүмкін. Бірақ барлығының та тарихи мәнге ие болуы себебі, түпкілікті мәні бір. Бұлар қоғамның қажетіне қызмет ететін, ел алдына қойылып отырған мәселені дұрыс шешетін бағыт, білім, тәжірибе мен идеяны қатар ұсынып отыруында. Ұлттық идеяны қоғамға ұсынудағы мақсат халықтың

бірлігін, елдікті, ұлтқа қызмет ету ісінің артықшылығын насихаттау болған. Міржақып Дулатұлының өзі 1929 жылы «Ұрпаққа хат» деген мақаласында ұлт мәселесін қозғау себебін былай деп жазған еді: «Қазақ халқы тап осындай күңгірт өмірде өлместің қаымымен жүріп жатқан кез. Ақ патшаның отарлау өмірі аз халықты қаратабан етіп, жерге қаратып, жұтып бітсе, сарайдағыларды алтынға малып, аруағын зау биікке көтере түсті. Осылардың бәрін көріп-біліп, сезіліп өскен байғұс басым өзімнің тақұл-тұқыл білімімді осынау қорланған, намысы тапталған, мүсәпір болған халқыма бағыштып, қол ұшымды беруді перзенттік парызым деп санадым. Ол жылдарда бізде жазба әдебиет жоққа тән еді, ал мерзімді басылым болмады. Не істеу керек? Ойлана келе, баспасөзде үн көтеруді жөн санадым. 1910 жылы «Оян, қазақ!» деген атпен өлең кітапшам жарық көрді. Аз уақыттың ішінде бұл екі мәрте басылып үлгерді» [4, 8 б.]. Бұндай шығарманы жазып шығару бір басқа, оны халықтың жылы қабылдап, үлкен сұранысты иеленіп отыруы бір басқа. Қоғамның халықтың болмысы мен өмір сүру тәжірибелеріндегі ерекшеліктерге байланысты қоғамдық сананы нығайту ісі де ерекшеленіп отырады. Соның ішінде бұны терең білу, мәселенің себеп-салдарын дұрыс зерделеу керек. Ұлттың мәселесін зерделеуде де ұрпаққа дұрыс шешімді қабылдатын идеяны, білімді ұсыну оңай емес. Бұл тек тәжірибесі мол зиялылардың ғана қолынан келеді.

«Оян, қазақ!» идеясының тарихи мәні, феномені тереңде жатыр. Шығарма сол кездегі патша саясатының төңірегінде орын алған мәселелермен шектеліп қалмаған. Қазақ халқына бейбіт заманда да ескеруі тиіс нәрселерді де насихаттаған. Мәселен елдік пен бірлік, ар-ұят, намысшылдық, шыншылдық пен әділеттілік, білім, іскерлік барлық заманда да қоғамға қажет. Азаш зиялысының ойынша мемлекет пен жеке адамды, халықты біріктіріп, өркениеттілікке бастайтын да осы құндылықтар төңірегіндегі ой, көзқарас, ұлттық идея болуы тиіс. Ел мен жер, өнер мен білім, кәсіп пен еңбек, мақсат пен бірлік соның ішінде осы игіліктерге халықты бағыттайтын құндылықтарда қоғамның өзіндік санасының негізіне айналуы тиіс. Халық ел болып жаңа нәрселерге қол жеткізу үшін қоғамының өткен жолына ақылмен мән беріп, есеп беруі тиіс. Бұған тікелей себепші болатын зиялылар. Ұлт зиялыларының білімі мен қызметтерінің негізінде қоғам болмысының рухани тереңдігі сақталады.

Алаш зиялысы Міржақып Дулатовтың өлең-деріндегі әрбір сөзінде терең мағына жатыр:

Мен біткен ойпаң жерге аласа ағаш,

Емеспін жемісі көп тамаша ағаш.

Қалғанша жарты жаңақмен мен сенікі –

Пайдалан шаруаңа жараса, алаш! [5, 23 б.].

Қазақ зиялыларының істеріне кедергі, бөгет болатын нәрселер көп болды. Патша билігінің ісін асыра жалғастырған большевиктер алаш

зиялыларының идеяларына үлкен кедергі жасады. Соған қарамастан барынша ұлттың мүддесін қорғау жолында күш салатынын алаш зиялысы айтып отыр.

Зиялылардың сөзі мен ісі барлық кезде де қажет. Сол кездегі қиын уақытта қоғам алдына шыққан ұлт зиялыларының рухани тұлғасының өзі бір төбе болып қалатынын бүгінгі уақыт көрсетуде. Ұлт зиялыларының идеялары озықтығымен сақталады, оның ішіндегі өз қоғамына керегін алу ұрпақтың міндеті. Бұндай дәстүр барлық елдің тарихында орын алған. Антика мәдениетінде бір қана этика бағытының өзінде он мектеп қалыптасқан. Осы мектептердің алдында Сократ, Платон, Аристотель сияқты ірі философтар жүрген [6, 68 б.]. Адамзат мәдениеті, мемлекет пен халық үшін нағыз ойлау мәдениеті қалыптасқан уақыт. Сонымен бірге бұл өзіне қажет құндылықтарды тегістей қалыптастырып, қорғап отыратын адамдарды қоғам алдына шығарған уақыт. Бұндай тарихи уақытта ұлттың идеясы, құндылықтармен қатар ұрпақты жаңа нәрселерді меңгеруге бастайтын тәжірибелердің де қалыптасатындығы белгілі. Міржақып Дулатұлының рухани мұраларындағы тарихи ойдан түйетініміз тарихи сана, ұлттық құндылықтар, әсіресе оны қоғамға бағыттаудағы принциптер осы негізде қалыптасып отырады.

Елдік қазақ қоғамы үшін де, басқа елдің қоғамы үшін де жалпыға ортақ мән мен құбылысты негіздейтін жалпыға ортақ өзіндік сананың ерекше түрі. Бұндай сана қалыптасып, жетілуі үшін арнайы орта, шынайы тұлғалар қажет. Кез келген адам ел мүддесіне қызмет етуі үшін ізгі қасиеттерді иеленуі керек болса, бұны иеленуде бірінші кезекте көзге түсетіні шынайы сын. Ал алаш зиялыларының танымындағы жаңашылдық ұлттың игілігіне қызмет етуге лайықты болуы тиіс.

Міржақып Дулатов жазғандай, жауап сол: Өткен дәурен қайта келмес,

Қаншама өксігенмен тағдыр көнбес.

Бұл күнгі қарашыл қарт, парашыл би

Өткендер келгенмен де орын бермес.

Сөйткенмен, қазақ көшін оңға бастап,

Жүруді өздігінен тағы білмес.

Мейлің көн, мейлің, жыла соңғыларға,

Қайтсын-ай, қамықты-ау деп, көзіне ілмес [5, 8 б.]. Өнер мен білім арқылы келетін жаңа нәрсе елдің бұрынғы нәрселеріне қарсы жүрмейді. Оның бойында қайшылықтар орын алуы мүмкін. Бірақ бұрынғы нәрседен қажет нәрсені ала алатын болса одан қашудың еш қажеті жоқ. Айналып келгенде бұрынғы тәжірибенің де, жаңа қалыптасқан тәжірибенің де бағытталатыны ұлттық мүдде болғандықтан бірін-бірі толықтыра түспек. Алаш зиялылары қоғамына осыны айтты. Міржақып Дулатовтың еңбектерінде де осы мәселе, яғни өркениеттілік, ғылым, халыққа дұрыс білім беру ісі, ауызбіршілік сөз болған. Өкінішке орай бұны

сол кездегі кеңес билігіндегілер түсінген жоқ. Қайткенде де ел мен қоғамды алға жетелейтін іскер адамдарды қудалау басталды. Ақыр соңында ұлтты үлкен шығынға ұшыратты.

Большевиктерге ұлттың идеясы түгіл оның озық білімі де қажет болмады. Пікірі жоқ адамдар қажет болды. Соларды пайдалы деп есептеп, қоғамды бай, кедей деп бөлді. Бұған қазақтың байлары, өзге де көзі ашық көкірегі ояу адамдары көнбеген. Осы тұста Ахмет Байтұрсынұлының айтқан мына бір сөзі есімізге түседі:

Мен өлсем де өлемін жөнімменен,
Тәннен басқа немді алар өлім менен?!
Өлген күні апарып тығары – көр,
Мен жоқ болман көміліп тәнімменен.

Тән көмілер, көмілмес еткен ісім,
Ойлайтындай мен емес бір күнгісім.

Жұрт ұқпаса, ұқпасын жабықпаймын,

Ел бүгіншіл, менікі ертеңгі үшін [7, 19 б.]. Адам дүниеден өткенімен оның сөзі мен ісі өлмейді. Идеяға айналады, ұлттың идеясы шеңберінде ұрпаққа бағыт-бағдар беріп отырады. Аға буыннан кіші буынның күтетіні ар мен намыс. Осы екеуі сақталған қоғамда қалған игі нәрселер де сақталады. Тарихтың да талап етіп, бойында сақтап қалатыны кісілік.

Алаш зиялылары үлгі ретінде көрсетіп кеткендей, ұлттық мүддеге қатысты елдің басын біріктіріп отыратын құндылықтар, әрбір мәдени ұғым өз орнында сақталып, пайдаланылып отыруы керек. Мәселен «ата-мекен» ұғымын зерделейтін болсақ жер мәселесі, жерді пайдаланудағы тәжірибе, ұлт шаруашылығына жауапты тұлғалар тағылымы шыға келеді. Сондықтанда большевиктер ұлтты жоюда алдыменен мәдени ұғымдарды саясиландырып, санадан өшіруден бастаған. Ұлттық жадыдан барлық ұғымдарды жою үшін ұлт зиялылары қудаланған. Ал шын мәнінде олардың бар ойлағаны елді өркеніетке жеткізу, осы жолда қоғамның өркеніеттілігін сақтау болатын. «Құл болған халықтан туып, құлдықтың қорлық, зорлығын көріп отырып, қазақ қалам қайраткерлері қаламын ұлтының ауырын жеңілдету, ауырын азайту жолына жұмсамасқа мүмкін емес. Кемшілік көрген жұрттан туып, кемшіліктен құтқаруды мақсат етіп, ылғи сол жолда жұмыс қылған қазақ қалам қайраткерлері жұртшыл, ұлтшыл, яғни халқына жаны ашитын, халқының жаны ауырғанда жаны бірге күйзелетін, бауырмал болмасқа тағы мүмкін емес. Олай болмаған болмаса, онда табиғат заңынан тысқары, адамнан шошқа, шошқадан күшік туған сияқты болып шығады» деп айтып кеткен еді Ахмет Байтұрсынұлы [8, 3 б.]

Ұлттық идеяның мақсаты ұлт еркіндігін сақтау, дәріптеу, нығайту немесе қайта қалпына келтіру болып табылады. Осы ұлттық мүддені қалыптастыратын интеллектуалдар қатарын қалыптастыру да ұлттық идеяның негізгі міндетіне жатады. Ал ұлттық идеяға қатысты ұлт еркіндігінің негізінде қоғам мен жеке адамның бәсекеге қабілетті болу мәселесі тағы бар. Алаш

зиялысы үшін «Оян, қазақ!» идеясын ұсынуудағы мақсат қазақ қоғамындағы интеллектуалдар еркіндігін, сол арқылы елдің бірлігін күшейту болған. Ұлттық рух, еркіндікке негізделген сана, бірлік қалай күшейеді? Ең әуелі тарих пен ұрпақ арасында рухани байланыс қиылы болуы керек. Бұның негізгі өнімі тарихи сана, елдік сана. Ұрпақ неден қол үзіп, көз жазып қалды? Нені түгелдеуіміз керек? Осы сынды мәселелердің жеке адамды жалпыға ортақ ұлттың өзіндік санасымен біріктіріп отыратындығын негіздейді. Міржақып Дулатұлының 1918 жылы «Абай» журналында жарық көрген «Алашқа» атты мақаласында айтылған мына бір сөздердің барлық кезде де халыққа ой салары даусыз. Ұлт зиялысы осы бір қысылтаяң кезде халыққа арнап былай деген еді: «Саналы Алаш!... Мейірімді Алаш! Рулы елің қан жұтып тұрғанда, сен май жұтпа!»

Ата-аналар! Сендер балаларыңды еркелетіп, маңдайынан сипап, күнге, желге қақтырмай отырғанда, өздеріңдей адамдардың балалары сатылып... бір түйір тамаққа, бір жұтым сусынға зар болып, жылап отырғанын ойлаңдар!

Атқа мінген азамат! Сендерге ел керек болса, жұрт керек болса, басшылық қылып, алашты аман сақтау қамына кірісіндер!

-Намыстан Алаш!

-Жігерлен Алаш!

-Тас бауыр болма, Алаш!» [9, 108 б.]. Ұрпақ барлық кезде де осы ұғыммен өмір сүруі тиіс деп есептейміз. Себебі қазақта жиі айтылатын сөздің бірі адамның күні адаммен келетіні. Соның ішінде ел қиналып жатқанда бір-біріне қол үшін беру, бірін-бірі қамқорлау қадір-қасиетін жоғалтпайтын істің бірі.

Интеллигенция ұғымының соңғы ғасырларда зерттелуі себебі, философия мен тарихтың тәжірибесін қоғамына түсіндіретін адамдар қажет болды. Ойшылдар заманында халық олармен тікелей қарым-қатынаста болса техника, ғылымның дамуы қоғамның мәдениетін де өзгерте бастайды. Бәрімізге белгілі нәрсе болмыс өзгерсе, мінез де өзгереді. Мінездің өзгерісі рухани әлсіздіктен шығады. Екінші мәселе бір аймақта басталған даму әлемде әр түрлі деңгейдегі әлеуметтік қалыптасуды туғызады. Сол себептен заман көшіне ілесетін ел жаңа нәрселерді білуі, иеленіп отыруы тиіс. Бұған мұрындық болатын интеллектуалдар екендігі анық.

Дүниені танудың өзі шексіз. Әлемді тану мен оның құрылымын, даму заңдылықтарын зерделеуде ойшыл адамдардың өз ұғымын ұсынып отыратыны белгілі. Ойшыл адамдар ұсынған ұғымдар табиғатта әуелден бар. Философтың даналығының мәні сол, дүниетанымдық негізде жалпыға ортақ ұғымды адамзатқа түсіндіреді. Былайша айтқанда адамның рухани өміріне жақындатады. Мәселен жан, рух, сана, ақыл-ой ұғымдарын алып қарайық, бұлар философиялық негізде зерделенбесе адам баласы жер бетінде өзінің өркеніеттілігін құра алмас еді. Тіршіліктің мәні мен түрлерін білу, ұғыну

арқылы адам бар қасиетті күшейтіп отырған. Мәселен жан бұл тіршілік атаулыға тән, ортақ ұғым. Адам жанының ерекшелігі оның болмысын кемел парасат биігіне көтеруінде. Адам өзін-өзі кемелдендіру үшін жанның қасиеті мен өнімін білуі тиіс. Ұлт, халық та солай, рухани әлем игіліктері арқылы кемелденіп отырады. Рухани әлеміне қажет игілік рухани өмірге де қызмет ете алады.

Қазақ халқының ұлттық идеясында елдің және оның зиялыларының тағдыры арқылы көрініп отыратын философияның да ерекшеліктері аз емес. Нағыз зиялы адамдардың елдің тағдырымен байланысты өмірі философиялық мәселелерді туғызып отырғандығын көреміз. Бұл жерде барлығын да қажет етіп отырған сол кездегі елдің жағдайы, ұлттың болашақ тағдырына қатысты туындап отырған мәселелер болды. Отырықшы елдерге қарағанда көшпелі тұрмыстағы елдердің тағдырының, өмірінің күрделі болып келетіндігі ертеден белгілі. Былай қарағанда көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын халықтарда бәрі елеусіз болып көрінгенімен, өмірдің өзі ерік-жігерді ұрпақтан көп талап ететінін байқауға болады. Тарихи өмірге дайын болу үшін ұлттық сана, әсіресе оның барлық негіздері түгел әрі терең болуы тиіс. Бұндай қоғамда ұлт зиялыларының арғы жағында халықтың өзі тұрады. Елдің өз билігі өзінде болған кезде болашаққа күні бұрын қамданудың өзі қазақ мәдениетіндегі тұлғалар дәстүрін салмақтай түсері сөзсіз. Осы себептен де болар, қазақ жыраулары ақыл мен мінез мәселесіне үнемі көңіл бөліп отырған. Ал отаршылдық заманда бұл мәселені зерделеуде ұлт зиялыларының жаңа буыны қоғам алдына шықты. Сол себептен алаш зиялыларының идеяларына, бүгінгі біздің қолымызға түсіп отырған рухани мұраларын тарихтан, тарихтағы қазақ идеясынан бөліп қарау мүмкін емес. Қазақ идеясы ұлт еркіндігін қорғауға негізделген, ұлттық қалыпта өмір сүрудің тарихи зерде биігінде қалған формуласы болса, «Оян, Қазақ!» идеясының негізінде де осы ұстаным, көзқарас бар. Ұлт мәселесін көтеріп, оны шешудің жолдарын көрсеткен бұл еңбекті ұрпақ құнды дүние ретінде қабылдайды, солай болуы тиіс.

Рухани сергектік, елдің өткенін ақыл биігінде оймен шолу, болашаққа ақыл көзімен, тәжірибе негізінен қарау елге үлкен пайда әке-леді. Адам баласы үшін жастық кез үлкен мүмкіндік, жастар ұлттың болашағы, оның ерік-жігері, білімі, тәрбиесі ұлттың болашағын айқындаушы күш екендігі даусыз. Бұны әуелі қоғам, ата-ана, ұстаздар түсінуі керек. Егер ұрпаққа дұрыс тәрбие, дұрыс бағыт көрсетілсе көптеген нәрсенің игілікке айналуына қоғам себепкер болар еді. Сол себептен алаш зиялысы рухани сергектікті қоғамның өзіндік санасының бір белгісі деп қараған. Оның «Оян, қазақ!» деген ұғымының мағынасы осында. Ұлт ісіне сергек, уақыт жағдайындағы орын алып отырған мәселелерге қырағы болуды адамнан да, қоғамнан да уақыттың талап ететінін айтып кеткен.

Алаш зиялысы Міржақып Дулатұлының рухани мұраларын, әсіресе оның «Оян, қазақ» шығармасының философиялық мәнін бір мақала көлемінде толықтай айтып шығу мүмкін емес. Бұлар нағыз талант иелері, талантымен қоса білімі терең, тәрбиесі күшті адамдар болған. Бұндай кісілігі мол, алған білімі мен қабілетін шырдау арқылы жан-жақты болған адамдарды бір жұмыс көлемінде, аз уақыт ішінде зерттеп шығу мүмкін емес. Бұндай ұлт зиялыларының мұраларынан кейінгі ұрпақ өз уақытында (қоғамының тұсында) орын алып отырған ұлтқа, елге, соның ішінде ұлт болашағына қатысты мәселелерге орай керегін алып отырады. Алаш зиялылары сияқты тума талант иелерінің тұлғасына тән қасиет осылай ерекшеленеді. Сондықтан да алаш зиялыларының феномені дегенде олардың идеялары, философиялық көзқарастары, шығармалары мен қызметтері ғана емес, тектілігі де көзге түсіп отырады. Осындай түрлі деңгейдегі қасиеттер арқылы, өзінің ішкі мәнін айқындап отыратын зиялылықтың өзі арнайы зерттеуді қажет ететіндігі даусыз.

Елімізде алаш зиялыларының рухани мұрасын зерттеу тәуелсіздік алған уақыттан бері жүзеге асып келеді. Тарих, әдебиет саласында ғана емес, философия, мәдениеттану бағытында да іргелі зерттеулердің қолға алынғаны белгілі. Сондай отандық философ ғалымдарымыз шығарған ғылыми еңбектің бірі «XX ғасырдағы қазақ философиясы». Қазақстандағы Философия, саясаттану және дінтану институты ғалымдары жазған бұл еңбекте алаш зиялыларының рухани мұраларына, қоғамдық саяси қызметтеріне және ұлттық мүдде тұрғысындағы әлеуметтік философиялық идеяларына жан-жақты талдау жасалған. Бұны айтып отырған себебіміз сол кездегі қазақ зиялылары ұлт ісіне шынымен де үлкен дайындықпен келген болатын. Сондықтанда олардың әлеуметтік философиялық идеяларына, қоғамдық-саяси қызметтеріне философиялық негізде көңіл бөлу ел болашағына қатысты мәселелерді жан-жақты әрі дұрыс саралауға көмектесетіні даусыз.

Міржақып Дулатұлының «Оян, қазақ!» идеясының тарихи және философиялық мәні ұрпаққа ортақ қасиеттерді де зерттеуді жүктейді. Біріншіден идея мен рухани мұраның философиялық мәнге ие болу себебі алдымен тұлғаның даналығында. Екіншіден терең білімінде, ойлау мәдениетінде. Үшіншіден ұлтқа, елдің мүддесіне тиесілі мәселені дұрыс зерделе, оған қажет тәсілді халыққа үйретіп отыруында. Соның ішінде ең маңыздысы ұлттық рухты, ұлттың болмысын қорғап, оған үнемі қызмет ететін деңгейді сақтап немесе қорғап отыруында. Оның мұраларындағы тарихи шындық, әлеуметтік философиялық мәселелер, идеялар өзінің терең мәні (тәжірибе) арқылы жойылмайды және ұлт болашағына тікелей қатысы бар ірі бастамалардың дүниеге келуіне қызмет етіп

отыратындығы анық. Бірақ өкінішке орай өзінің тарихында болашаққа қызмет ететін даналық, даналық иелері өмір сүргенімен, олардан тағылымы мол дүниелер қалса да ұрпақ бұны кеш байқап жатады. Әсіресе қазіргі ақпараттық технология үстемдік құрған дәуірде бұл анық байқалуда. Алаш зиялылары да жас болды, бірақ олар қиындыққа қарамастан ұлттың жаңа буын өкілі ретінде тарих пен болашақты жалғайтын қандай істерді атқарды? Бүгінгі ұрпақ осы сауалға терең мән берсе дейміз.

Қоғам дамиды, тұрмыс өзгереді, бірақ сол тұрмыстың өзгерісіне қарап адам қай жағынан өзгеруі тиіс? Ірі философтар жазғандай адам небір құралды жасап, әлеуметтік өмірін өзгерткенімен оның кісілігін, адами болмысын сақтап отыратын құндылықтар өзгермейді. Рухани қасиет, соның ішінде таным, ойлау мәдениеті адам игіліктерінің негізгі рухани қазығы ретінде қала бермек. Әрбір халық тарихындағы осындай рухани қазықтан қол үзсе ел, ұлт, өркениетті мемлекет ретінде өмір сүруі былай тұрсын қарапайым адам ретінде өмір сүруден қалады. Алаш зиялыларының «Оян, қазақ!» сынды рухани тағылымы мол шығармаларды жазып қалдырудағы мақсаты да сол еді. Әлемдегі орын алып отырған өзгеріс барлық адамзатқа әсер етпей қоймайды, жаңа уақыттың жаңа нәрсесін иелену үшін де оған көзқарас, мінез дұрыс болу керек. Ал өркениеттің жаңа нәрсесін дұрыс біліп, дұрыс өмірге бағыттайтын идея бұл өнер, білім, мәдениет туралы ортақ түсінікке негізделген сананың болуы. Алаш зиялылары жазған шығармалар өркениетті сананы қалыптастыруға негізделгендігін ескеру қажет. Ал ұлт мәселесінің үлкен бір бөлігі қашанда ұлтты, әсіресе оның мемлекетін өркениетке жеткізуге жолында туған өркениеттілік сана болғандығы анық. Біздің ойымызша ұлт осындай біртуар талант иелерін қоғам алдына шығарып, тарихта қалдыру арқылы тарих пен мәдениеттің субъектісіне айналады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақ. – Алматы: Білім, 1994. – 176 б.
- 2 Көпейұлы М. Ж. Қазақ шежіресі. – Алматы: Жалын, 1993. – 76 б.
- 3 «Қазақ» газеті / Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 560 б.
- 4 Дулатұлы М. Алты томдық шығармалар жинағы. 3-т. – Алматы: Мектеп, 2013. – 400 б.
- 5 Дулатұлы М. Алашым, ардағым! – Алматы: «Олжас кітапханасы» Баспа үйі, 2012. – 183 б.
- 6 Диоген Лэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – Москва: Мысль, 1979. – 620 с.
- 7 Байтұрсынұлы А. Жан сөзімді кім түсінер? – Алматы: Қазақстан, 1994. – 110 б.
- 8 Ысқақұлы Д. А. Байтұрсынов: «Ел бүгінгіш менікі ертеңгі үшін» // Егемен Қазақстан. – 2003. – № 19. – 3 б.
- 9 Мадияр. Алашқа // Жұлдыз. – 1991. – № 6. – 108–109 б.

Tranliteration

- 1 Qazaq [Kazakh]. – Almaty: Bilim, 1994. – 176 s. (in Kaz).
- 2 Kopeiuly M. Zh. Qazaq shezhiresi [Kazakh Genealogy]. – Almaty: Zhaly, 1993. – 76 s. (in Kaz).
- 3 «Qazaq» gazetі / Bas redaktor A. Nysanbaev. [The Newspaper "Qazaq"]. – Almaty: «Qazaq entsiklopediasy» Bas redaktsiasy, 1998. – 560 s. (in Kaz).
- 4 Dulatuly M. Alty tomdyk shygarmalar zhinagy. 3-t. [Collected Works in Six Volumes. Vol. 3]. – Almaty: Mektep, 2013. – 400 s. (in Kaz).
- 5 Dulatuly M. Alashym, ardagym! [My Alash, My Treasure!]. – Almaty: «Olzhas kitapkhanasy» Baspa uii, 2012. – 183 s. (in Kaz).
- 6 Diogen Laertsii. O zhizni, ucheniakh i izrecheniakh znamenitikh filosofov [Lives and Opinions of Eminent Philosophers]. – Moskva: Mysl, 1979. – 620 s. (in Russ).
- 7 Baitursynuly A. Zhan sozimdi kim tusiner? [Who Will Understand the Words of My Soul?]. – Almaty: Qazaqstan, 1994. – 110 s. (in Kaz).
- 8 Ysqaquly D. A. Baitursynov: «El buginshil meniki ertengi ushin» [Baitursynov: "The Nation Lives for Today, Mine is for Tomorrow"] // Egemen Qazaqstan. – 2003. – No. 19. – P. 3. (in Kaz).
- 9 Madiyar. Alashqa [To Alash] // Zhuldyz. – 1991. – No. 6. – Pp. 108–109. (in Kaz).

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Үмбетқан Қуандықұлы Сарсембин

кафедра меңгерушісі, философия ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, email: Sarsembin82@bk.ru, ORCID ID 0009-0004-1478-3824

Қарлығаш Бақтиярқызы Ахметова

аға оқытушы. С. Бәйшев атындағы Ақтөбе университеті, Ақтөбе, Қазақстан, email: akhmetova.k77@mail.ru, ORCID ID 0009-0008-7760-1118

Үмбетқан Қуандықович Сарсембин

заведующий кафедрой, кандидат философских наук, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актобе, Казахстан, email: Sarsembin82@bk.ru, ORCID ID 0009-0004-1478-3824

Карлығаш Бахтияровна Ахметова

старший преподаватель. Актюбинский университет им. С. Баишева, Актобе, Казахстан, email: akhmetova.k77@mail.ru, ORCID ID 0009-0008-7760-1118

Umbetkan Sarsembin

Head of the Department, Candidate of Philosophical Sciences, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan, email: Sarsembin82@bk.ru, ORCID ID 0009-0004-1478-3824

Karlygash Akhmetova

Senior lecturer. Aktobe University named after S. Baishew, Aktobe, Kazakhstan, email: akhmetova.k77@mail.ru, ORCID ID 0009-0008-7760-1118

ПОЛИТИЧЕСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМА В УСЛОВИЯХ СПРАВЕДЛИВОГО ОБЩЕСТВА

Г.Е. Рахим, Ж.К. Симтиков

АННОТАЦИЯ

В условиях современного мира, характеризующегося быстрыми социально-экономическими и политическими изменениями, концепция Справедливого общества приобретает все большее значение. В этом контексте политическая модернизация парламентаризма становится ключевым элементом для достижения устойчивого развития и обеспечения социальной справедливости, требуя комплексного подхода к реформам, направленных на укрепление демократических институтов и повышение эффективности парламентской деятельности. Целью исследования является создание теоретической и практической основы для политической модернизации парламентаризма, способствующей формированию справедливого, устойчивого и демократического общества, способного эффективно противостоять современным вызовам и угрозам.

Политическая модернизация парламентаризма, основанная на внедрении современных цифровых технологий, укреплении институциональной независимости и повышении прозрачности законодательного процесса, способствует формированию справедливого общества, обеспечивая эффективной защиты прав человека, равного доступа к политическим процессам и устойчивому развитию. Результаты исследования подтверждают тот факт, что внедрение цифровых платформ для публичных обсуждений и голосований позволило значительно повысить доступность и прозрачность законодательного процесса. Граждане получили возможность активно участвовать в обсуждении законопроектов и контролировать деятельность своих представителей. Проведенные реформы, направленные на укрепление независимости парламентов от исполнительной власти и частных интересов, привели к повышению доверия к законодательным институтам. Парламенты стали действовать более автономно и в интересах граждан, что укрепило демократические основы общества. Проведенное исследование продемонстрировало, что политическая модернизация парламентаризма в условиях справедливого общества является не только возможной, но и необходимой для укрепления демократических институтов и повышения доверия граждан к законодательным процессам. Модернизация парламентаризма с использованием цифровых технологий, институциональных реформ и повышения прозрачности создает благоприятные условия для формирования справедливого, демократического и устойчивого общества, укрепляя демократические институты, повышая доверие граждан к парламентам и создавая предпосылки для успешного развития в условиях современных вызовов.

Ключевые слова: парламентаризм, демократические институты, политическая модернизация, справедливое общество, институциональные реформы, законодательные процессы.

НАО «Казахский национальный педагогический университет имени Абая

Автор-корреспондент:
Рахим Г.Е.
gaukhara.m88@gmail.com

Ссылка на данную статью:
Рахим Г.Е., Симтиков Ж.К.
Политическая модернизация парламентаризма в условиях справедливого общества // Адам әлемі. – 2025. – №4 (103). – С. 57-65.

Әділетті қоғам жағдайында парламентаризмді саяси жаңғырту

Аңдатпа. Жылдам әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістермен сипатталатын қазіргі әлем жағдайында әділетті қоғам тұжырымдамасы барған сайын маңызды бола түсуде. Бұл тұрғыда парламентаризмнің саяси модернизациясы демократиялық институттарды нығайтуға және парламенттік қызметтің тиімділігін арттыруға бағытталған реформаларға кешенді көзқарасты талап ете отырып, тұрақты дамуға қол жеткізудің және әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етудің негізгі элементіне айналады. Зерттеудің мақсаты-қазіргі заманғы сын-қатерлер мен қауіп-қатерлерге тиімді төтеп бере алатын әділ, тұрақты және демократиялық қоғамды қалыптастыруға ықпал ететін парламентаризмді саяси жаңғыртудың теориялық және практикалық негізін құру. Зерттеу гипотезасы. Заманауи цифрлық технологияларды енгізуге, институционалдық Тәуелсіздікті нығайтуға және заң шығару процесінің ашықтығын арттыруға негізделген парламентаризмнің саяси жаңғыруы адам құқықтарын тиімді қорғауды, саяси процестерге тең қол жеткізуді және орнықты дамуды қамтамасыз ете отырып, әділ қоғамның қалыптасуына ықпал етеді.

Зерттеу нәтижелері қоғамдық талқылаулар мен дауыс беруге арналған цифрлық платформаларды енгізу заңнамалық процестің қолжетімділігі мен ашықтығын айтарлықтай арттыруға мүмкіндік бергенін растайды. Азаматтар заң жобаларын талқылауға белсенді қатысуға және өз өкілдерінің қызметін бақылауға мүмкіндік алды. Парламенттердің атқарушы биліктен және жеке мүдделерден тәуелсіздігін нығайтуға бағытталған

жүргізілген реформалар заң шығару институттарына деген сенімнің артуына әкелді. Парламенттер автоном-ды және азаматтардың мүддесі үшін әрекет ете бастады, бұл қоғамның демократиялық негіздерін нығайтты. Жүргізілген зерттеу әділетті қоғам жағдайында парламентаризмді саяси жаңғырту тек мүмкін емес, сонымен қатар демократиялық институттарды нығайту және азаматтардың заңнамалық процестерге деген сенімін арттыру үшін қажет екенін көрсетті. Цифрлық технологияларды, институционалдық реформаларды және ашықтықты арттыруды пайдалана отырып, парламентаризмді жаңғырту демократиялық институттарды нығайта отырып, азаматтардың парламенттерге деген сенімін арттыра отырып және қазіргі заманғы сын-қатерлер жағдайында табысты дамудың алғышарттарын жасай отырып, әділ, демократиялық және орнықты қоғамды қалыптастыру үшін қолайлы жағдайлар жасайды.

Түйін сөздер: парламентаризм, демократиялық институттар, саяси модернизация, әділ қоғам, институционалдық реформалар, заңнамалық процестер.

Political Modernization of Parliamentarism in the Conditions of a Just Society

Abstract. In the modern world, characterized by rapid socio-economic and political changes, the concept of a Just Society is becoming increasingly important. In this context, the political modernization of parliamentarism is becoming a key element for achieving sustainable development and ensuring social justice, requiring a comprehensive approach to reforms aimed at strengthening democratic institutions and increasing the effectiveness of parliamentary activities. The aim of the research is to create a theoretical and practical basis for the political modernization of parliamentarism, contributing to the formation of a just, sustainable and democratic society capable of effectively countering modern challenges and threats.

The political modernization of parliamentarism, based on the introduction of modern digital technologies, strengthening institutional independence and increasing transparency of the legislative process, contributes to the formation of a just society, ensuring effective protection of human rights, equal access to political processes and sustainable development. The results of the study confirm the fact that the introduction of digital platforms for public discussions and voting has significantly increased the accessibility and transparency of the legislative process. Citizens had the opportunity to actively participate in the discussion of draft laws and monitor the activities of their representatives. The reforms carried out, aimed at strengthening the independence of parliaments from the executive branch and private interests, have led to increased confidence in legislative institutions. Parliaments began to act more autonomously and in the interests of citizens, which strengthened the democratic foundations of society. The conducted research has demonstrated that the political modernization of parliamentarism in a just society is not only possible, but also necessary to strengthen democratic institutions and increase citizens' confidence in legislative processes. The modernization of parliamentarism using digital technologies, institutional reforms and increased transparency creates favorable conditions for the formation of a just, democratic and sustainable society, strengthening democratic institutions, increasing citizens' trust in parliaments and creating prerequisites for successful development in the face of modern challenges.

Key words: Parliamentarism, Democratic Institutions, Political Modernization, Fair Society, Institutional Reforms, Legislative Processes.

Введение

Современные тенденции глобализации и цифровизации значительно влияют на политические системы, включая парламентаризм, требуя адаптации законодательных процедур и методов управления для обеспечения прозрачности, подотчетности и участия граждан в политическом процессе. Для соответствия требованиям Справедливого общества необходимо проводить институциональные реформы, направленные на улучшение эффективности работы парламентов, повышение их независимости и усиление роли парламентских комитетов. Важным аспектом является повышение уровня политического образования и просвещения граждан, способствуя активному участию населения в политической жизни и укрепляя демократические основы общества. Внедрение современных технологий в парламентскую деятельность позволяет повысить прозрачность законодательного процесса, упростить доступ к информации и улучшить взаимодействие между избранными представителями и гражданами.

В исследовании политической модернизации парламентаризма в условиях справедливого общества использовались следующие методы:

1) изучение законодательных актов, регламентов и нормативных документов, касающихся парламентаризма и его реформ;

2) сравнительный анализ моделей и практик парламентаризма в различных странах, для выявления наиболее эффективных подходов к модернизации.

3) проведение опросов и анкетирования граждан для оценки их восприятия реформ и уровня доверия к парламенту;

4) оценка сильных и слабых сторон, возможностей и угроз, связанных с процессом модернизации парламентаризма.

5) построение сценариев развития парламентаризма в условиях Справедливого общества на основе текущих трендов и данных.

Практическая значимость исследования заключается в его потенциале для улучшения работы парламентов, повышения гражданской активности, снижения коррупции и укрепления доверия к государственным институтам через внедрение современных подходов и технологий.

Методология

Методы позволяют комплексно исследовать процесс политической модернизации парламентаризма и выявить ключевые факторы, способствующие его успешной реализации в условиях справедливого общества с помощью:

- теоретического анализа концепций справедливого общества и их влияния на политические институты, а также ключевых теорий

политической модернизации и их применимости к парламентаризму;

- сравнительного исследования различных систем парламентаризма в исторической перспективе;

- опросов общественного мнения для оценки восприятия населением справедливости и эффективности парламентской системы на основе количественных методов;

- анализ отчетов и публикаций международных организаций, занимающихся вопросами демократии и парламентаризма;

- выявление факторов, способствующих или препятствующих политической модернизации в условиях справедливого общества на основе сравнительного анализа;

- изучение взаимодействия между различными политическими институтами в процессе модернизации на основе институционального анализа.

Понятие парламентаризма

Современные теории парламентаризма подчеркивают, что его сущность заключается не только в законотворчестве, но и в представлении интересов граждан и трансформации общественных настроений в политические решения [6; 7]. Противоречие между общественным мнением и политическими решениями, необходимость их интеграции в непрерывном коммуникативном процессе являются ядром современных теорий парламентаризма.

Обновление политической системы Республики Казахстан осуществляется параллельно с изменениями в экономической и социальной сферах. Эти преобразования включают реформы в госуправлении, направленные на повышение эффективности и прозрачности, а также на укрепление демократических институтов [8]. В экономике проводятся структурные реформы, направленные на диверсификацию и повышение конкурентоспособности, в то время как социальные изменения охватывают улучшение качества жизни населения, развитие образования и здравоохранения. Взаимосвязь этих процессов способствует комплексному развитию страны, обеспечивая гармоничное и устойчивое продвижение вперед [9]. Реформы развития национального парламента и тенденции повышения парламентской эффективности в рамках концептуальной идеи и Стратегии действий на новом этапе развития путем анализа роли парламентаризма в модернизации политической системы рассматриваются [10].

Современные парламенты выполняют роль законотворчества, но их основная функция по-прежнему заключается в представительстве, требуя постоянного учета общественного мнения и трансформации его в политические решения. Современный парламент выполняет многофункциональную роль, сочетающую представительство, контроль, законотворчество и связь с обществом. Он является не

просто инструментом голосовая за законы, а важнейшим каналом демократической легитимации государственной власти. В условиях Казахстана его развитие представляется собой важную часть демократической модернизации и требует дальнейшего творческого осмысления, в том числе с опорой на сравнительно-исторический и институциональный подход.

В условиях изменения глобальной политической культуры, цифровой трансформацией, ростом популизма и снижением уровня доверия граждан к традиционным политическим институтам парламенты сталкиваются с новыми вызовами. Эти процессы ставят под сомнение не только эффективность парламентов, но и легитимность их решений. В условиях информационного изобилия критически важно сохранить репутацию парламента как органа, основанного на рациональной дискуссии и демократическом мандате [11]. Современный парламентаризм также подвергается давлению со стороны социальных сетей, ускоряющих и фрагментирующих общественный дискурс [12]. Реформы парламентов в ряде стран фокусируются на повышении открытости, инклюзивности и цифровой доступности, что также актуально для Казахстана, предполагающие институционализацию электронного участия граждан (e-participation), онлайн-консультации по законопроектам, усиление роли парламентских общественных слушаний и петиций [13]. Кроме того, особое значение приобретает гендерная инклюзивность, отражаясь в растущем внимании к проблеме представительства женщин и уязвимых групп в законодательных органах [14]. В этом направлении Парламент Казахстана также предпринимает шаги через квоты и усиление роли женских фракций.

Таким образом, если Казахстан ранее ориентировался преимущественно на авторитарно-бюрократическую модель управления, то в последние годы очевиден сдвиг в сторону модернизированной парламентской демократии, с акцентом на подотчетность, децентрализацию и парламентский контроль.

Основная часть

Политическая модернизация парламентаризма становится ключевым элементом для достижения устойчивого развития и обеспечения социальной справедливости (Рисунок 1).

В Послании Президента К.К. Токаева акцентируется основная цель политической модернизации страны, заключающаяся в увеличении роли граждан в управлении государством, включая участие в электоральных процессах. Избирательный процесс полностью контролируется властями. Как механизм, выборы не способны обеспечить представительство интересов населения в органах власти и исключают возможность выбора независимых от правительства кандидатов. Наряду с избирательностью сельских акимов, была введена

норма об императивном мандате, обязывающая акимов, избранных от политических партий, сохранять членство в партии, где утрата партийной принадлежности автоматически ведет к потере должности.

Рисунок 1 - Ключевые аспекты политической модернизации парламентаризма
Примечание – Составлен автором

По предложению Президента в 2022 году осуществлен переход к смешанной, пропорционально-мажоритарной избирательной системе, сохраняя роль политических партий как одного из ключевых институтов гражданского общества и повышая вовлеченность населения в модернизацию страны. Курс на создание Нового Казахстана предусматривает необходимость обеспечения честной и свободной политической конкуренции, для чего в 2022 году были изменены условия для институционального и организационного развития партий. Центральная избирательная комиссия (далее – ЦИК) Казахстана заявил о допуске 7 политических партий к участию в выборах депутатов Мажилиса Парламента РК (Таблица 1).

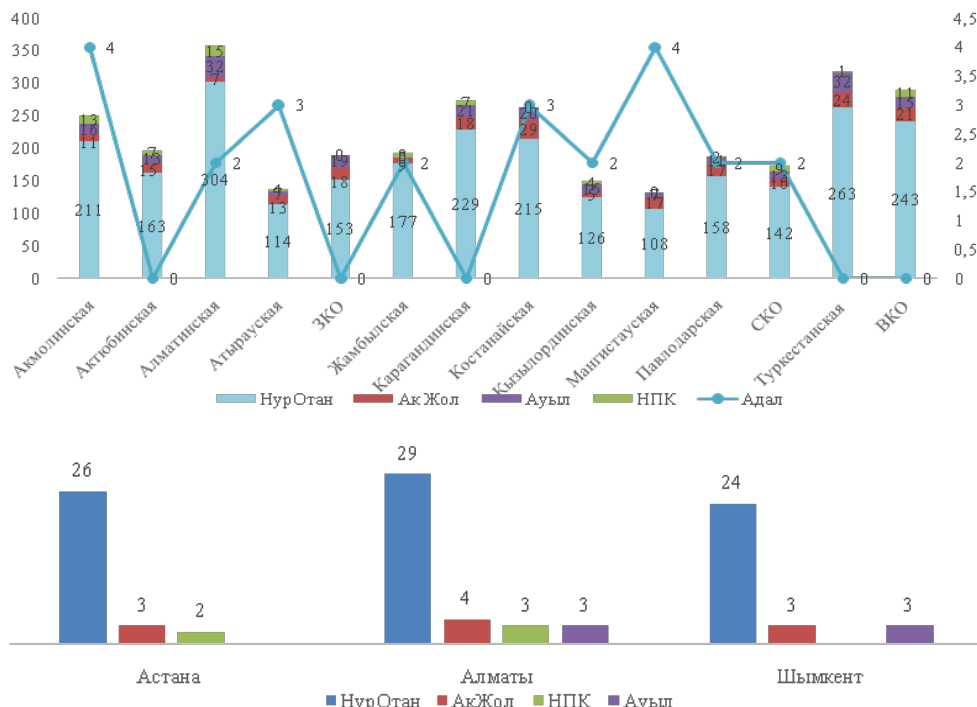
Таблица 1 - Политические партии, допущенные к участию в выборах депутатов Мажилиса Парламента РК

Название	Идеология	Позиция	Место	Процент голосов	Отношение к власти
Аманат	Центризм Социал-консерватизм	Зонтичная партия	76	71,09%	Пропрезидентская
Ақ жол - ориентирована на либеральные и демократические ценности	Либеральный консерватизм, экономический либерализм	Правоцентризм	12	10,95%	Пропрезидентская
Народная партия Казахстана КХП – выступает за социальную справедливость	Социализм	Левоцентризм	10	9,10%	Пропрезидентская
Народно-демократическая партия Ауыл - народно-демократическая патриотическая партия, акцентирующая внимание на развитии сельских регионов и аграрного сектора	Аграризм	Левоцентризм	0	5,29%	Проправительственная
Общенациональная социал-демократическая партия ЖСДП - демократическая партия, выступающая за социальную демократию и защиту прав человека	Социал-демократия, парламентаризм	Левоцентризм			Оппозиция
Партия зеленых Байтақ - сосредоточена на вопросах охраны окружающей среды и устойчивого развития.	Зеленая политика, энвайронментализм	Левоцентризм		Новые Проправительственная	Пропрезидентская
Respublica - стремится внести изменения и предложить идеи в политическую систему РК	Национал-либерализм, социально-ориентированная рыночная экономика	Правоцентризм			

Политические партии, допущенные к участию в выборах депутатов Мажилиса Парламента Республики Казахстан, представляют широкий спектр политических и общественных интересов. Этот разнообразный состав участников отражает многообразие мнений и приоритетов в казахстанском обществе, способствуя развитию демократического процесса и обе-

спечивая представительство различных групп населения в законодательной власти.

По результатам первого этапа выборов, 95,4% сельских акимов (в том числе 77,12% от партии Nur Otan) были представлены контролируемые правительством партии и, как депутаты маслихатов, подчинены партийному руководству (Рисунок 2) [15].

Рисунок 2 - Состав маслихатов по итогам выборов 2021 года

Примечание – Составлена на основе источника: [15]

Маслихаты представлены только на областном, городском и районном уровне, и на 82,7% состоят из депутатов партии Nur Otan. По этой причине, аким сельского округа в вопросе утверждения бюджета зависит от вышестоящей администрации района и перед ней отчитывается за проделанную работу. В случае неудовлетворительной работы вотум недоверия сельскому акиму инициирует районный маслихат, а окончательное решение выносит президент или районный аким.

29 октября 2023 года в 11 регионах Республики Казахстан – областях Абай, Актюбинская, Алматинская, ВКО, Жамбылская, Жетісу, Карагандинская, Мангистауская, Павлодарская, СКО и г. Алматы – состоялись выборы депутатов маслихатов на замену выбывшим в 21 избирательном округе. Были избраны 2 депутата областных, 7 депутатов городских и 12 депутатов районных маслихатов. В выборах участвовали 232 избирательные комиссии, включая 10 областных, 1 городскую республиканского значения, 5 городских, 13 районных, 21 окружную и 182 участковых избирательных комиссий. В из-

бирательные бюллетени вошли 69 кандидатов, и средняя конкурентность составила более трёх кандидатов на один депутатский мандат.

Наибольшая конкуренция - 6 претендентов на место по округу №4 в г. Алматы. Самая наименьшая - 2 претендента на место по округам №6, 7, 8, 10 по области Жетісу. Явка избирателей составила – 40,25 %. Из 21 избранного депутата маслихатов 15 выдвинуты политическими партиями, 6 - путем самовыдвижения. Из них 18 (85,7 %) мужчин, 3 (14,3%) женщин, представители 3 национальностей. Средний возраст избранных депутатов маслихатов составляет 43,8 года. Избирательная кампания была проведена в соответствии с требованиями избирательного законодательства республики. В день голосования наблюдение осуществляли более 780 доверенных лиц кандидатов, наблюдателей и представителей СМИ РК.

Согласно полученным результатам акимы абсолютно не защищены от вмешательства центрального правительства или вышестоящего руководства. Не желая ослаблять контроль за местным управлением, правительство в

своей реформе полностью обходит стороной ключевой вопрос – децентрализацию власти. Неудивительно, что согласно индексу развития и подотчётности местного управления Всемирного банка, Казахстан имеет одни из самых низких показателей и находится в одном ряду с такими авторитарными странами, как Беларусь, Узбекистан и Таджикистан.

В результате обновленных правил, в 2023 году состав Мажилиса включает 98 депутатов,

которые выбираются с использованием комбинированной избирательной системы. Из них 69 мест распределяются пропорционально по партийным спискам с 5-процентным заградительным барьером в общенациональном округе, а оставшиеся 29 мест заполняются по мажоритарной системе в одномандатных округах. Результаты выборов депутатов Мажилиса и маслихатов, проведенных 19 марта 2023 года, сложились следующим образом (Рисунок 3) [16].

Рисунок 3 - Результаты выборов депутатов Мажилиса и маслихатов

Примечание – Составлена на основе источника: [8]

Итоговые результаты выборов в Мажилис РК в 2023 году представлены на рисунок 4 [16].

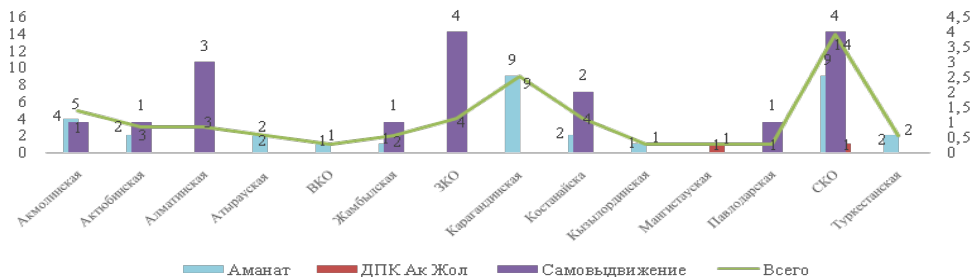

Рисунок 4 - Итоги выборов в Мажилис РК, 2023 год

Примечание – Составлена на основе источника: [8]

В 2022 году в 14 регионах Казахстана на избирательных участках граждане страны избра-

ли акимов, чьи четырёхлетние полномочия подходили к концу (Рисунок 5) [17].

После принятия нового закона, позволяющего проводить прямые выборы местных администраций, сельские акимы были избраны напрямую населением. Из 52 избранных акимов 33 были выдвинуты партией Аманат, 2 - партией ДПК Ақ жол, а 17 - самовыдвиженцами. Гендерный состав акимов таков:

- 42 мужчины;
- 10 женщин.

Более половины избранных акимов имеют статус госслужащих. Из 52 акимов 17 были переизбраны на свои должности, а 35 избраны впервые.

Выборы акимов происходили впервые в Казахстане 5 ноября 2023г. в пилотном режиме. По данным ЦИК, голосование проходило в 42 районах и трёх городах областного значения. Явка избирателей составила 62,79%. Выборы

Рисунок 5 - Явка на выборы местных глав администраций (акимов) в РК в 2022 году, %

Примечание – Составлена на основе источника: [17]

прошли на альтернативной основе, отметили в ЦИК. В избирательные бюллетени были включены 125 кандидатов. Было задействовано 1553 избирательные комиссии: 17 областных, 3 городские, 42 районные и 1491 участковая избирательная комиссия.

В соответствии с полномочиями маслихаты областей утвердили перечень 42 районов и 3 городов областного значения для проведения данных выборов.

Целью таких выборов было последовательно расширять прямое участие граждан в принятии решений на уровне местной исполнительной власти. По итогам выборов 29 акимов остались при своих должностях. На 15 постов выбрали новых акимов, частично из числа заместителей акимов или акимов других районов области.

В своем послании народу Казахстана от 16

марта 2022 года президент представил программу комплексной модернизации политической системы, нацеленную на решение двух ключевых задач:

- реформирование политической модели в направлении последовательной демократизации;
- обеспечение стабильности и управляемости государства [18].

Развитие казахстанской модели парламентаризма анализируется не только с учетом многовековых традиций государственного строительства, но и на основе достижений современной теории и практики классического европейского конституционализма. Переход от суперпрезидентской республики к президентской системе с укрепленными полномочиями парламента стал началом формирования нового Казахстана и справедливого общества (Таблица 3).

Таблица 3 - Необходимость перехода от суперпрезидентской республики к президентской системе с расширенными полномочиями парламента

№	Причина	Процесс	Возможность (необходимость)
1	Расширение полномочий парламента	увеличение роли и полномочий парламента способствует созданию системы сдержек и противовесов, предотвращая концентрацию власти в руках одного человека или группы лиц	обеспечивает более демократическое и открытое принятие решений
2	Повышение подотчетности и прозрачности	перераспределение власти усиливает подотчетность госорганов и лидеров перед обществом	Парламент, представляющий интересы граждан, становится более влиятельным в процессе принятия законов и контроля за исполнением бюджета, способствуя большей прозрачности в управлении страной
3	Укрепление верховенства закона	усиление законодательной ветви власти помогает укрепить верховенство закона, так как законы принимаются на основе широкого обсуждения и участия различных политических сил	снижает риск произвольных решений и укрепляет правовую систему страны
4	Стимулирование политического плюрализма	сильный парламент создает условия для развития многопартийной системы и политического плюрализма	способствует более разнообразному и представительному политическому процессу, где различные точки зрения и интересы могут быть учтены и обсуждены
5	Увеличение гражданского участия	усиление роли парламента побуждает граждан к более активному участию в политической жизни, так как их голоса и интересы находят отражение через избранных представителей	способствует формированию более активного и осведомленного гражданского общества
6	Создание справедливого общества	расширение полномочий парламента и демократизация политической системы создают условия для более справедливого распределения ресурсов и возможностей	помогает бороться с коррупцией и неравенством, способствуя построению справедливого общества, где каждый гражданин имеет равные шансы на успех

Примечание – Составлена автором

Это изменение предполагает значительное перераспределение власти, предоставляя парламенту больше полномочий и влияния на законодательный процесс, а также усиливая его роль в системе сдержек и противовесов. Такой переход является важным шагом в направлении построения нового Казахстана, основанного на принципах демократии, справедливости и равенства, способствуя прозрачности, подотчетности и участию граждан в управлении страной.

Предлагаемые изменения в ст.64 и 67 Конституции РК направлены на усиление подотчетности и ответственности Правительства перед всеми ветвями государственной власти, а не только перед Президентом и Мажилисом. В частности, в ст. 64 Конституции предлагается, чтобы Правительство было подотчетно не только Президенту и Мажилису, как это было ранее, но и всему Парламенту [19], означая, что контроль над деятельностью Правительства будет более широким и всесторонним.

В новой редакции ст.67 Конституции предусматривается, что Премьер-министр должен отчитываться об основных направлениях деятельности и важнейших решениях Правительства не только перед Президентом, но и перед всем Парламентом. Такое изменение расширяет сферу парламентского контроля, делая его более прозрачным и доступным для всех членов Парламента, а не только для членов Мажилиса [20].

Эти поправки способствуют развитию институтов парламентского контроля, что является важным шагом к совершенствованию демократической организации государства. Более широкий парламентский контроль:

- усиливает систему сдержек и противовесов;
- предотвращает концентрацию власти в одних руках;
- повышает ответственность Правительства перед обществом.

Таким образом, предложенные изменения способствуют укреплению демократии в Казахстане и повышению эффективности государственного управления.

Закключение

Парламент, несмотря на его роль в законотворчестве, остается главным механизмом представительства граждан, требующий постоянного учета общественного мнения. В Казахстане политические реформы, такие как антикоррупционная политика и прямые выборы акимов, способствуют повышению гражданского участия и формированию новой политической культуры. Обновление политической системы идет параллельно с экономическими и социальными преобразованиями, направленными на повышение эффективности, прозрачности и улучшение качества жизни. Взаимосвязь этих процессов обеспечивает комплексное и устойчивое развитие страны, поднимая её на новый уровень госуправления.

Список литературы

1 Ковлер А. И. Очерки по истории парламентаризма // Парламенты мира. – М., 1991. – С. 579–623.

2 Selis K., Childs S. Feminist Democratic Representation. – Oxford University Press, 2020. // [Электронный ресурс] URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780190087722.001.0001>. (Дата обращения 01.02.2023)

3 Сысолятина Е. Л. Современный парламентаризм: институционально-правовая парадигма // Научный журнал «Ars administrandi». // [Электронный ресурс] URL: https://ars-administrandi.com/article/sysolyatina_2009_1.pdf. (Дата обращения 07.12.2024)

4 Саулен Н. Институт парламентаризма в контексте конституционной реформы Казахстана // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 2023. – Т. 64. – № 2.

5 Leston-Bandeira C., Siefken S. T. The Development of Public Engagement as a Core Institutional Role for Parliaments // The Journal of Legislative Studies. – 2023. – 29(3). – С. 361–379. // [Электронный ресурс] URL: <https://doi.org/10.1080/13572334.2023.2214390>. (Дата обращения 17.02.2025)

6 Schmitt C. The Crisis of Parliamentary Democracy. MIT Press // [Электронный ресурс] URL: <https://mitpress.mit.edu/9780262192408/the-crisis-of-parliamentary-democracy/> (Дата обращения 17.02.2025)

7 Habermas J. Between Facts and Norms. Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts // [Электронный ресурс] URL: <https://teddykw2.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/07/jc3bcrngen-habermas-between-facts-and-norms.pdf> (Дата обращения 17.02.2025)

8 Саулен Н. Институт парламентаризма в контексте конституционной реформы Казахстана // Вестник Московского университета. - Серия 11. - Право 23. – №2. – С. 129–147.

9 OECD. (2021). Open Government Review of Kazakhstan. OECD Publishing // [Электронный ресурс] URL: https://www.oecd.org/en/publications/towards-an-open-government-in-kazakhstan_9789264279384-en.html (Дата обращения 22.09.2024)

10 Jurakulov F.N. The role of parliamentary in modernization of the political system of society // Frontline Social Sciences and History Journal. – 2022. – 02(04). – 93-102.

11 Norris P. Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited. Cambridge University Press // [Электронный ресурс] URL: <http://www.cambridge.org/> (Дата обращения 22.09.2024)

12 Chadwick A. The Hybrid Media System: Politics and Power, 1st edn, Oxford Studies in Digital Politics – Oxford Academic, 2013 // [Электронный ресурс] URL: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199759477.001.0001> (Дата обращения 22.09.2024)

13 Esaiasson, P., & Heidar, K. Beyond Westminster and Congress: The Nordic Experience. Ohio State University Press // [Электронный ресурс] URL: <https://books.google.co.uk/books?id=3GJ8eWDxN0C&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (Дата обращения 22.09.2024)

14 Krook M.L. Violence Against Women in Politics // Journal of Democracy. – 2017. – 28(1). – 74–88.

15 Казахстан: видимость реформы МСУ лишь умножает проблемы в регионах. // [Электронный ресурс] URL: <https://cabar.asia/>. (Дата обращения 22.09.2024)

16 Tengrinews.kz // [Электронный ресурс] URL: <https://tengrinews.kz/>. (Дата обращения 22.09.2024)

17 Tengrinews.kz // [Электронный ресурс] URL: <https://economy.kz/>. (Дата обращения 22.09.2024)

18 Cheibub J. A., Martin S., Rush B. E. Government Choice and Executive Power: Constitutional Design in Parliamentary Democracies // West European Politics. – 2015. – 38(5). – С. 969–996.

19 Закон Республики Казахстан от 8 июня 2022 г. «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан»; Закон Республики Казахстан от 17 сентября 2022 г. № 142-VII. // [Элек-

тронный ресурс] URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z220000001K/links>. (Дата обращения 01.08.2023)

20 Хабриева Т. Я. Конституционная реформа в Республике Казахстан: тенденции и перспективы развития // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2017. – № 3. – С. 142–155.

Transliteration

1 Kovler A. I. Ocherki po istorii parlamentarizma [Essays on the History of Parliamentarism] // Parlamenty mira. – 1991. – Pp. 579–623. (in Russ).

2 Selis K., Childs S. Feminist Democratic Representation [Feminist Democratic Representation]. – Oxford University Press, 2020. // [Electronic source] URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780190087722.001.0001> (Data obrashheniya 01.02.2023).

3 Sysolyatina E. L. Sovremenniy parlamentarizm: institutsionalno-pravovaya paradigma [Modern Parliamentarism: An Institutional-Legal Paradigm] // Nauchnyi zhurnal "Ars administrandi". // [Electronic source] URL: https://ars-administrandi.com/article/sysolyatina_2009_1.pdf. (Data obrashheniya 07.12.2023) (in Russ).

4 Saulen N. Institut parlamentarizma v kontekste konstitutsionnoi reformy Kazakhstana [The Institution of Parliamentarism in the Context of Kazakhstan's Constitutional Reform] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 11. Pravo. – 2023. – Vol. 64. – No. 2. (in Russ).

5 Leston-Bandeira C., Siefken S. T. The Development of Public Engagement as a Core Institutional Role for Parliaments // The Journal of Legislative Studies. – 2023. – Vol. 29. – No. 3. – Pp. 361–379. // [Electronic source] URL: <https://doi.org/10.1080/13572334.2023.214390>. (Data obrashheniya 17.02.2025)

6 Saulen N. Institut parlamentarizma v kontekste konstitutsionnoi reformy Kazakhstana [The Institution of Parliamentarism in the Context of Kazakhstan's Constitutional Reform] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 11. Pravo. – 2023. – Vol. 64. – No. 2. – Pp. 129–147. (in Russ).

7 Habermas J. Between Facts and Norms. Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts <https://teddykw2.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/07/jc3bcrghabermas-between-facts-and-norms.pdf> (Data obrashheniya 22.09.2024)

8 Saulen N. Institut parlamentarizma v kontekste konstitutsionnoi reformy Kazakhstana [The Institute of Parliamentarism in the Context of Constitutional Reform in Kazakhstan] // Vestnik Moskovskogo universiteta. - Seriya 11. - Pravo 23. – №2. – S. 129–147. (in Russ)

9 OECD. (2021). Open Government Review of Kazakhstan. OECD Publishing // [Elektronnyj resurs] URL:

https://www.oecd.org/en/publications/towards-an-open-government-in-kazakhstan_9789264279384-en.html (Data obrashheniya 22.09.2024)

10 Jurakulov F.N. The role of parliamentarism in modernization of the political system of society // Frontline Social Sciences and History Journal. – 2022. – 02(04). – 93–102.

11 Norris P. Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited. Cambridge University Press // [Elektronnyj resurs] URL: <http://www.cambridge.org/> (Data obrashheniya 22.09.2024)

12 Chadwick A. The Hybrid Media System: Politics and Power, 1st edn, Oxford Studies in Digital Politics – Oxford Academic, 2013 // [Elektronnyj resurs] URL: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199759477.001.0001> (Data obrashheniya 22.09.2024)

13 Esaiaasson, P., & Heidar, K. Beyond Westminster and Congress: The Nordic Experience. Ohio State University Press // [Elektronnyj resurs] URL: https://books.google.co.uk/books?id=_3GJ8eWDXn0C&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false (Data obrashheniya 22.09.2024)

14 Krook M.L. Violence Against Women in Politics // Journal of Democracy. – 2017. – 28(1). – 74–88.

15 Kazakhstan: vidimost reformy MSU lish priumnozhaet problemy v regionakh [Kazakhstan: The Appearance of Local-Self-Government Reform Only Multiplies Regional Problems]. // [Electronic source] URL: <https://cabar.asia/>. (Data obrashheniya 22.09.2024) (in Russ).

16 Tengrinews.kz [Tengrinews.kz]. // [Electronic source] URL: <https://tengrinews.kz/>. (Data obrashheniya 22.09.2024) (in Rus).

17 Economy.kz [Economy.kz]. // [Electronic source] URL: <https://economy.kz/>. (Data obrashheniya 22.09.2024) (in Russ).

18 Cheibub J. A., Martin S., Rush B. E. Government Choice and Executive Power: Constitutional Design in Parliamentary Democracies // West European Politics. – 2015. – Vol. 38. – No. 5. – Pp. 969–996.

11 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 8 iyunia 2022 g. O vnesenii izmenenii i dopolnenii v Konstitutsiiu Respubliki Kazakhstan; Zakon Respubliki Kazakhstan ot 17 sentiabria 2022 g. No. 142-VII. // [Electronic source] URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z220000001K/links>. (Data obrashheniya 01.08.2023) (in Russ).

12 Khabrieva T. Ia. Konstitutsionnaya reforma v Respublike Kazakhstan: tendentsii i perspektivy razvitiia [Constitutional Reform in the Republic of Kazakhstan: Trends and Prospects] // Zhurnal zarubezhnogo zakonodatelstva i sravnitel'nogo pravovedeniia. – 2017. – No. 3. – Pp. 142–155. (in Russ).

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Гаухар Ерланбековна Рахим

PhD докторант, НАО «Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: gaukhara.m88@gmail.com, ORCID ID: 0009-0001-5349-9322

Жомарт Кудайбергенович Симтиков

заведующий кафедрой, профессор, доктор политических наук, НАО «Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: zhomart-67@mail.ru

Гаухар Ерланбекқызы Рахим

PhD докторант, «Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті» КЕАҚ, Алматы, Қазақстан, e-mail: gaukhara.m88@gmail.com, ORCID ID: 0009-0001-5349-9322

Жомарт Құдайбергелұлы Симтиков

кафедра меңгерушісі, профессор, саясаттану ғылымдарының докторы, «Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті» КЕАҚ, Алматы, Қазақстан, e-mail: zhomart-67@mail.ru

Gaukhar Rakhim

PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gaukhara.m88@gmail.com, ORCID ID: 0009-0001-5349-9322

Zhomart Simtikov

Head of the Department, Professor, Doctor of Political Sciences, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: zhomart-67@mail.ru

TOOLS FOR THE INFLUENCE OF SOCIAL NETWORKS ON THE FORMATION OF STUDENTS' POLITICAL VALUES

G. Alibekova, G. Abdigaliyeva

ABSTRACT

Currently, the development of social networks has a significant impact on the life of mankind throughout society. In the era of the so-called "Flat World", no one can deny the advantages of social networks from the point of view of the author of the book "Flat World" Thomas L. Friedman. Social networks, in addition to playing a leading role in providing instant information to users, as well as constant updating of relevant information, have a very important aspect that radically changes the form of communication between people, groups and countries using a variety of entertainment gadgets, ICS.

Thus, social media has become a popular media outlet with many features that allow users to connect, share and receive information quickly and efficiently. Regular use of social networks is one of the most popular information resources for citizens of Kazakhstan. This shows that focusing on Facebook research can not only clarify the impact of the social network, but can also be an important foundation to support broader research on the position, role and impact of the social network on public and political life in general.

Key words: Political Values, Social Networks, Student Youth, Political Communication.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Author-correspondent:

Alibekova G.,
gaziza.alibekova@gmail.com

Reference to this article:

Alibekova G., Abdigaliyeva G.
Tools for the influence of
social networks on the
formation of students' political
values// Adam Alemi. – 2025.
– No.4 (103). – P. 66-72.

Студенттердің саяси құндылықтарын қалыптастыруға әлеуметтік желілердің әсер ету құралдары

Аңдатпа. Қазіргі таңда әлеуметтік медианың дамуы бүкіл қоғамдағы адамзат өміріне елеулі әсер етіп келеді. «Жазық әлем» деп аталатын дәуірде «Жазық әлем» кітабының авторы Томас Л. Фридманның көзқарасы бойынша әлеуметтік медианың артықшылықтарын ешкім жоққа шығара алмайды. Әлеуметтік медиа пайдаланушыларға шұғыл ақпарат беру, келелі ақпаратты үнемі жаңарту іспетті жетекші рөлді атқарғанымен қатар, көптеген ойын-сауық гаджеттері, ICS арқылы жеке адамдар, топтар мен елдер арасындағы байланыс формасын түбегейлі өзгертетін өте маңызды аспектіге ие.

Осылайша, әлеуметтік медиа пайдаланушыларға жылдам және тиімді қосылуға, бөлісуге және ақпарат алуға мүмкіндік беретін көптеген мүмкіндіктері бар танымал бұқаралық ақпарат құралына айналды. Әлеуметтік желілерді тұрақты пайдалану-Қазақстан азаматтары үшін ең танымал ақпараттық ресурстардың бірі. Бұл Facebook зерттеулеріне назар аудару әлеуметтік желінің әсерін нақтылап қана қоймай, сонымен қатар әлеуметтік желінің позициясы, рөлі және жалпы қоғамдық және саяси өмірге әсері туралы кеңірек зерттеулерді қолдау үшін маңызды негіз бола алатындығын көрсетеді.

Түйін сөздер: саяси құндылықтар, әлеуметтік желілер, студент жастары, саяси коммуникация.

Инструменты влияния социальных сетей на формирование политических ценностей студентов

Аннотация. В настоящее время развитие социальных сетей оказывает значительное влияние на жизнь человечества во всем обществе. В эпоху так называемого «Плоского мира» никто не может отрицать преимуществ социальных сетей с точки зрения автора книги «Плоский мир» Томаса Л. Фридмана. Социальные сети, помимо того, что они играют ведущую роль в предоставлении мгновенной информации пользователям, как и постоянная обновление актуальной информации, имеют очень важный аспект, который коренным образом меняет форму общения между людьми, группами и странами с помощью множества развлекательных гаджетов, ICS.

Таким образом, социальные сети стали популярным средством массовой информации с множеством функций, которые позволяют пользователям быстро и эффективно подключаться, делиться и получать информацию. Регулярное использование социальных сетей-один из самых популярных информационных ресурсов для граждан Казахстана. Это показывает, что сосредоточение внимания на исследованиях Facebook может не только прояснить влияние социальной сети, но также может стать важной основой для поддержки более широких исследований о положении, роли и влиянии социальной сети на общественную и политическую жизнь в целом.

Ключевые слова: политические ценности, социальные сети, студенческая молодежь, политическая коммуникация.

Introduction

In democratic societies, conditions exist to the greatest extent for the introduction of social technologies into public relations on a bilateral

basis between the governed and managers. This follows, at least, from the free expression of opinions in the presence of pluralism, from the social responsibility of State institutions for open and transparent work, as well as from the right of ev-

every adult and free citizen to participate in the political process. Thus, the vocation of a PR technologist in the political sphere is being formed - to build and maintain a dialogue between citizens and the government. The ideas of applying strategies and tactics from the arsenal of PR are not alien to politicians.

However, according to researcher Chiara Valentini, the development of political PR has not been sufficiently studied and is known outside the American political context. As a field of public relations, political PR focuses on the political sphere, institutions and actors in it. As a hybrid discipline, political PR enters into symbiosis with other fields, such as marketing and political communications, and uses their inherent methods and approaches. A distinctive feature of political PR is the emphasis on building and maintaining relationships, as well as reputation management. The study of the concept of political PR is relatively new and is not relevant to the practice of this particular activity. Public relations strategies and tactics were initially used by politicians to achieve political goals. However, theory and research in the field of PR are focused on the corporate, business aspect in the activities of organizations [1].

The initial use of the term "public relations" in the field of politics is associated with American President Thomas Jefferson, according to whom the functioning of democracy is unthinkable without "purposeful building of public relations."

In their generalizing work, Jasper Strembak and Spiro Kiosis linked political PR to the implementation of strategies and tactics from the public relations toolkit in the field of politics to achieve certain goals. The researchers propose to correlate the theory and research of political PR with the following more important areas, looking for a connection between them: political management; political campaigns; political marketing; political communication; beliefs; public relations; election campaigns and politics [2].

Strembak and Kiosis define political PR as "a management process through which organizations or individuals involved in politics undertake targeted communication efforts and implement actions aimed at influencing and establishing; building and maintaining fruitful relationships and reputations with key public circles in order to ensure support for their mission and achieve their ultimate goals."

When defining the essence of political PR, this definition focuses on understanding public relations as a management process. Building relationships through communication is at the center of professional efforts. Consequently, political PR includes communication and actions as parallel directions, through the implementation of which constructive relationships are built and managed. Political PR should not be understood as a one-sided dissemination of information. Building relationships with publications or reputation in the field of politics are two conceptual directions that should develop simultaneously and depending on the level of involvement and

characteristics of publications. In the context of this study, political PR is considered as a professional activity that is an integral part of the election campaign and contributes to maintaining bilateral relations between political actors and the electorate [3].

The research method

In the process of studying a scientific article, the scientific works and conclusions of many scientists are used. The stages of the formation of political literacy of students are analyzed. Research methods include general scientific, private scientific and special scientific methods (content analysis, generalization, comparison, etc.). At the same time, its structure is determined by many components: social environment; communicator – event. In the course of the study, the concepts of famous scientists who reveal the topic are analyzed and important information from their works is analyzed.

The main part

In the context of using social media, it is important to mention what students' education should ideally look like and how to arouse their interest in the outside world and political stability in such a way that they do not completely go into social networks later. According to Strual, it is interests that determine development and success in the future life. From the very beginning of the European history of education, the main goal of the student was to arouse interest in a hidden, missing, but decisive truth. Commitment is a prerequisite for effective learning. Lack of interest leads to problems that can be encountered in modern education. But the danger lies not only in the inappropriate interests of the student, but also in the complete absence of interests. Harmful interests of young people can be reoriented to better, more effective ones. If a student lacks interest and sensitivity, which would later develop into understanding if the situation were more serious, this is insoluble for him. It is necessary to stimulate students' interest in the world, in politics, which differs from the ubiquitous reality, and make them responsible for this world, opening it to new opportunities and the world of culture. The purpose of education is to become a person who is open to his own and social needs, able to understand not only biological needs, but also psychosocial ones. A creative person suppresses his need for aesthetic and moral qualities [4].

According to Skarupski, this is a key element in learning to act according to differences, deepen and enrich emotional life. The ability to adapt to its external manifestations. The student must understand his attitude to himself, to people and to the surrounding reality. Develops patterns of emotional reactions. The most important is emotional education in early childhood, when the basis of personality is formed and accompanies it throughout life. Emotional education is related

to moral education. The purpose of moral education is to form an independent, free and responsible being who acts morally on the basis of his inner beliefs and in accordance with social moral norms. Mental hygiene is an important element in the development of social skills [5].

Currently, the study of the phenomenon of political culture is relevant, as it raises 1) the problem of the ratio of objective and subjective factors in the process of Social Development and 2) the problem of the interaction of tradition and innovation in political culture. Ignoring this problem turns the "tradition-innovation" system from a source of knowledge into a barrier to social development. Globalization is characterized by the universalization of World Economic Life, the formation of a global market for goods, finance and services, the emergence of transnational corporations, the development of the global information and telecommunications space, the dominance of liberal democratic values and Western mass culture. Globalization as a social phenomenon implies the spread of the capitalist economic system on a global scale and the unification of political processes in a western direction. Globalization as a political concept is based on the idea of fixation. In the XXI century, we are witnessing two important social processes that bring the concept of political culture to the center of political discourse. First of all, a single global capitalist system, the "core" of which consists of developed countries with a population of about one billion people, and the "periphery" of the rest of the states of the world community. The "Golden billion", holding the financial, scientific and technical lever of the global economy, determines the vectors of development of nations, ensuring their prosperity by exporting raw materials, intelligence, labor "from the edge". It is clear that the "periphery", which has experienced the negative consequences of globalization (poverty, unemployment, rising disease rates and reducing life expectancy), is economically powerless to resist the violent hegemony of the West. However, through joint efforts, it is able to initiate an alternative path of global development aimed at creating a multifaceted and diverse community of states, peoples and cultures that will become equal partners in the international arena.

Individual education has three aspects. Hereditary predisposition, environment and upbringing. The child's attitude to the environment is based on the fact that he is a person who is influenced by a close social environment (family, peer group, school class, interest groups), as well as the local environment (village, city where he lives) and society with its institutions where he lives. The media plays an important role. Education is carried out in accordance with the assumption of the influence of the educator on the educated. They are influenced by the content of education, the space and time in which learning takes place. Biological conditions (hereditary factors, health status) and external conditions (environment) operate in education. Psychological conditions indicate the

level of development of psychological processes and qualities of the person being trained (talents, mental abilities, giftedness, emotional intelligence and other qualities). The social environment of an educated person is an important part of the educational process. People are influenced by family, friends, role models, values, traditions, customs, lifestyle and politics.

The influence of family is very important in everyone's life. The way the family spends time together, what their hobbies are, what they do and how they communicate with children determines the direction the child will go further. If the social relations in the family are unsatisfactory, the child may integrate into an unsuitable peer group, seek questionable entertainment or surf the Internet for an unreasonably long time, and his social development will be limited. According to Wagnerova (2012), awareness of family identity is formed already at preschool age. During this period, the family is the most important social group with which the child identifies himself. Later, it depends more on belonging to a peer group, which may be a class or a group sharing the same interests. In particular, interests shape a child's personality [6].

Currently, social media plays a key role in a student's life, but it is advisable to direct these classes and offer students other options for spending their free time. First of all, the family can significantly influence the interests of the student. As part of socialization, admission to educational institutions is especially important for a school-age child. The child leaves the exclusive influence of the family and enters an institution that represents values and norms close to the middle and upper strata of society. The school gives students the opportunity to prepare for further professional life and confirms the prerequisites for future professional roles already while studying at school. Success or failure usually determines subsequent social integration, and the student acquires the desired skills and behavior at school. During this period, the student builds new relationships with people outside of his family, as well as learns other roles and related positions in social groups.

Social networks as an entity and a way of functioning do not differ from the classical understanding of building relationships between users, having common interests and interacting. These are "web services that allow people to create their public or public-private profile in a limited system, create a list of other users to share links and view a list of links created by other users in the system."

Analysis

Social networks influence the course of various social processes, including the dissemination of ideas and tastes, as well as the formation of public opinion. Social media communication has become the standard in business circles, and politicians are increasingly recognizing their power and using them in their campaigns. There are

many examples. First of all, it should be noted the election campaign of US President Barack Obama, who in 2008 At first, he dared to include social media in the political media mix, and then continued this practice during the 2012 election campaign. His successor in the White House, Donald Trump, also actively used social media for political PR in 2015-2016. His online presence is mainly linked to Twitter, where he has had an account since March 2009.

And the number of his publications on this social media platform exceeds 35 thousand, which gives him 36 million subscribers. His Facebook profile was used with the same activity, where almost every performance of his was broadcast live and gained several million views. Donald Trump's election campaign is considered one of the most innovative and effective, which showed how successful political communication can be in the modern information society based on social networks. Another example is the elections to the European Parliament in 2014 [7,8].

During the election campaign, 409 of the 766 members of the European Parliament had a Twitter account. On May 19, at 12:30 pm, the candidate for the post of President of the European Commission, Martin Schulz, will hold a conversation that will be broadcast live "SPD.de" and will collect questions using the hashtag "AskMartin".

The Internet is becoming the means by which we consume all media, increasingly displacing and, rather, transforming traditional ones. The study showed that 46% of the world's population is online, and 68% of them are active users of social networks, which is 31% of all inhabitants of the planet. Bulgaria is one of the most active countries in the online space: 57% of people use the Internet, with more than half doing so using smart mobile devices, and 80% of them have a social media profile.

The most popular social media platform and therefore the most influential worldwide is Facebook, 79% of all people who use it online, and three quarters of its users visit the site daily.

The communication advantages of social media in relation to the election campaign can be summarized as follows:

- they allow you to reach a politically apathetic and passive audience - young people who are mostly there, online, on the Internet at any time and anywhere, to involve and direct them into public and political discourse;
- Research shows that a large percentage of social media users read other people's posts. This is an opportunity to encourage citizens to participate in discussions on various topics through comments;
- this is a means by which politicians can personally communicate with potential voters, reduce the distance between them, making communication transparent and dialogical;
- Receive instant feedback;
- Tracking and analyzing the reaction to publications by providing statistical data, which is a prerequisite for accurately determining the au-

dience to which the communication message is addressed;

- creating conversations and debates on the Internet that involve the public in offline events.;
- overcoming the limitations of the editorial policy of traditional media, which is especially important for small parties and little-known candidates;
- the network effect helps to convey a political message to a wider audience through social connections between users;
- Communication between politicians and citizens without geographical restrictions. To do this, it is enough just to have an Internet connection, and modern technologies make it easier and more possible using various devices: a computer, laptop, tablet or smartphone;
- Stimulating public discussion, generating ideas and jointly solving case studies with the participation of citizens – thus, commitment and empathy for common problems are achieved;
- integration of various forms of communication – text messages, photos, videos, live chat.

Social networks increase the need for personal presence, therefore, politicians should be more open and flexible to new and non-standard forms of communication, be able to inspire trust and sympathy through interaction with people not only in real, but also in an online environment. If we generally perceive politics as a choice, then "information flows to explain alternative policy options should be distributed to stakeholders, regardless of whether they form a decision or use its consequences" [9].

Results

Thus, communication is the basis of the relationship between the managed and the managers. Communication with citizens in a democratic environment is more than just a solid foundation on which all politicians should rely. An election campaign is, in fact, a period of active rivalry between parties and their candidates in order to gain electoral support and participate in power. A number of legal norms of national legislation regulate the "rules of electoral struggle", but it is known a priori that there is a competitive basis. This presupposes the right of citizens, by virtue of their suffrage, to freely "nominate candidates and political forces to govern the state." The first feature of the presidential election campaign is that candidates are nominated and broadcast according to the majority electoral system. Therefore, we will mention one of its most important distinctive features. Citizens vote for people nominated by the party (very often its prominent representatives) or the initiative committee

Network dynamics follows the general principles of the dynamics of social relations: similarity attracts ("those who are similar attract themselves!"). Homophilia - the tendency of people to associate and get closer to their own kind, with those with whom they have the same qualities, is the basic principle of social organization. In the

social sciences, systematic observations of group formation and networking date back to the 20th and 30th years of the 20th century.

The classic is the study of friendship as a social process by Paul Lazarsfeld and Robert Merton and the difference between homophilic relationships:

1. Status homophilia - refers to socio-demographic characteristics (race, ethnicity, gender, age, education, place of residence, etc);

2. Value homophilia – based on values, attitudes and beliefs; value homophilia also includes a wide range of internal conditions that are supposed to shape future human behavior. For more information on this issue and in connection with a detailed review of various studies of the problem, the publication of MacPherson, Lavin and Cook is useful. Similarities affect who we are as individuals, as well as how others perceive us; however, the bridges connecting us to others are experiences, impressions, and perceptions. The process of determining the connecting features is reflexive, it is based on self-knowledge and assessment of both oneself and the outside world [10].

When a recipient comes across a message that includes an important aspect for them (for example, previous experience or a certain type of affiliation – for example, ethnicity, cultural characteristics, language characteristics, etc.), this process is activated, which affects how the message itself is processed and perceived. The results of a large-scale study “Marketing in culture and the effects of self-reflection” conducted in 2018 are presented as a data source. The Center for Multicultural Studies [11].

Relational states refer to stable and long-term representations of the relationship between network members. These are kinship relationships (brother, daughter) or employer-employee relationships, friendships, etc. In this case, a “long-term view” does not mean that a certain relationship will never end. This means that it is stable and has been around for a long time, unlike relationship-related events such as selling a house, for example, or reading a book, attending a cultural event or an excursion to an exotic place. There are interferences and flows within relationship-related events. Interactions are other-oriented behaviors and can often be controlled by third parties (placing tags in a certain place, friendship, for example, media content, etc.). Interaction makes possible what happens on the network, their result is streams. In turn, flows can be intangible – such as beliefs, attitudes, norms, etc. things that are transmitted from person to person. It is from this position that Manuel Castells speaks of the network as the dominant social practice of flows: flows are “purposeful, repetitive, programmable sequences of exchange and interaction between physically unrelated positions occupied by social participants in the economic, political and symbolic structures of society” [12].

Within the framework of “relationship states,” Stephen Borgati, Martin Everett, and Jeffrey Johnson identify three categories: similarities, roles

in relationships, and cognitive abilities in relationships. Relationship knowledge refers to the thoughts and feelings that people have for each other. This includes getting to know someone – who knows who. Participants in other networks cannot control relational knowledge, unless it follows from the interaction between the network participants themselves. An example of a frequent consequence of relational knowledge is a trust relationship that determines whether a given transaction will take place and at what cost. In the category of relationship roles, some permanent human relationships are represented as “parent...” and “relative...”. All people with whom a direct connection is established are defined as “friends”, and they are expected to enter this role.

With the growth of the Internet coverage area in the modern world, its role in our daily lives is increasing. In the era of laptops, smartphones, mobile devices and millions of applications, it is no longer possible to find a place free of the Internet. People are constantly communicating via digital devices, and most often they do so through social media. In addition to establishing communication, social networks allow you to exchange opinions, find jobs, meet new people, hold meetings online, study remotely at various universities around the world [13].

Their power and scale grow with the Internet and become a constant companion of our lives. Part of society perceives social media as a way to have fun, but as we have already said, social media offers a wide range of activities in the digital world in addition to entertainment. The main advantage of social networks is their effectiveness. Facebook, Youtube and other platforms often spread important information faster than traditional media. For this reason, representatives of news agencies have become more active on social networks, and journalists often offer direct participation via Facebook.

As we have already said, the Internet coverage area is constantly growing, by the first quarter of 2018, 49% of the entire world's population has access to the Internet, 1 since 2009, the Internet coverage area has reached half of the earth's territory as a result of stable growth. This fact convinces us that with the help of the Internet we can cover half of the globe. The large-scale expansion of the Internet space in the field of advertising has also led to a change in trends, a new marketing direction is coming to the leading positions – a social network marketer, new professionals have grown in the labor market: digital media specialists, social network managers, etc. [14]. Advertising methods have also been simplified, with the help of online advertising platforms, anyone can launch the desired advertising campaign and remotely conduct it from Georgia to the United States or any other country. The advantage of social networks lies, first of all, in the fact that they are not as banned as television, radio or print media, which is why we can say that social networks are changing the relationship between people, companies and government agen-

cies. Relationships are becoming more effective, direct and diverse, and it can be said that social media creates an interesting environment for both sides in the digital world.

In the late 1990s, when the search engine was known to everyone around the world Google.com "if you are not on Google, you do not exist" - if you do not search on Google, it means that you do not exist. This saying was once applied to traditional media when positioning on television or in print media was considered the highest priority.

It cannot be said that social networks deprive traditional media of their functions, but the fact remains that more and more marketing events are being held on social networks, where advertisers do not have to "fight" for the place of advertising or the timing of the release of the commercial, they only need a few minutes and that's it. A certain amount of the budget allocated to convey their message about the strengthening of the role of social networks influenced communication between politicians and their supporters [15].

According to Jeffrey Young, a correspondent for Voice of America, the role of social media increases with each presidential election, especially the role of Facebook and Twitter. It is important that election candidates collect information about voters, which they use over and over again to better plan the election campaign.

Those who use social media data in the election campaign should be especially careful. The fact of collecting information about voters and its illegal use is reminiscent of the Cambridge Analytica scandal that broke out in April 2018. Since 2014, the information of 87 million Facebook users has been illegally used to effectively conduct an election campaign. Data processing specialist Alexander Kogan created a simple application "This is your digital life" and distributed it on the social network Facebook. Facebook users filled out a simple questionnaire, as a result of which the application received personal information about the user and his friends, 4 which included basic human data (date of birth, gender, age), and the application, having received information about the location of the survey participants, gained access to their news feed, timeline and even messages 5. This information made it possible to create a psychotype of a person, on the basis of which various political events were planned. An article on the illegal use of data for 2018, published by The Guardian on March 17, received great resonance around the world [16].

Celebrities even demanded the abolition of the social network. On April 10 and 11, the founder of Facebook appeared before Congress, and after two days of long questioning, Mark Zuckerberg repeatedly apologized and promised his clients that such a fact would never happen again. This fact has affected the mood of Facebook users, but their number has not significantly decreased. Georgian companies, representatives of political parties and public figures are increasingly active on social networks and websites. In Georgia, Facebook has become particularly flex-

ible for online purchases and sales, as well as conducting various surveys. It has also become an important tool for Georgian politicians who want to have a positive impact on their constituents. Politicians actively use advertising on social networks. There are several main reasons for this, firstly, social networks are not subject to two laws in force in Georgia, these are the "Electoral Code of Georgia" and the "Law on Broadcasting". It is important to note that no law regulates the placement of advertising on social networks. One of the most important laws from which social networks are exempt is paragraph 16 of Article 50 of the "Electoral Code of Georgia", according to which election advertising, both paid and free, is prohibited on election day. That is why they can actively update their pages even on voting days, they may not use advertising at all and offer customers only live videos, with which they can gain a significant number of views [17].

However, unlike Georgia, in Moldova, a political candidate was removed from the election on the day of voting due to a video posted on Facebook in real time. Andrei Nastase won 52.57% of the vote, although the court declared his results invalid, which was followed by mass protests. 8 using the example of Moldova, the question arises, where is the boundary of political advertising placed on social networks? Is there a need for Facebook to introduce stricter rules? Unfortunately, social networks actively record the facts of "black advertising". In addition to positioning one's own image, it is relatively easy to resort to the method of discrediting a political opponent on social networks. For example, such a case was observed during the local government elections in 2017, when the political rating of independent candidate Aleko Elisashvili was supposed to decrease. A page was created and a video titled "Aleko loves Tbilisi" was published, which became quite popular in a short time. Of course, as a result of the appeal, the video was blocked. Instagram and Facebook are the most popular social networks in the world. The role of the social network is constantly growing, as evidenced by the fact that more and more companies, public organizations or specific individuals are using this platform [18].

Conclusion

Interpersonal communication (mediated by media reports) is homophilic in nature, and its importance in the process of forming opinions and making decisions is very great. In fact, modern social egocentric networks (a kind of personal profiles) are homophilic in nature and structurally similar, since strong offline connections also exist on the Network. The networks of close friends are the same, and communication between them takes place both through personal communication on the Internet and publicly as part of media activities in a personal profile on various social communication platforms. For example, algorithmic prioritization of relationships, carried out through personal communication through the commu-

nication applications Messenger and WhatsApp, directly affects the “visibility” of “friends” in the Facebook news stream. The factors influencing people’s daily lives and their role in decision-making and shaping public opinion in practice are also associated with a new type of consumer behavior - the search for information and the exchange of knowledge and experience both through personal communication and publicly on networks. Personal communication and close people from everyday life play an important role in influencing the Internet and increasingly dynamically developing technologies and communication capabilities. The information saturation of the Internet space and the entry of artificial intelligence as an equal participant in communication processes only accelerate this process. The “compression” of the global world into small worlds of personal connections with daily activities based on interests, acquaintances and similarities is just a step towards giving new value and meaning to a connected person in 21st century network relationships.

References

- 1 Naftalieva V. O. The influence of modern media on youth //Philosophical problems of information technologies and cyberspace. – 2011. – No. 2. – Pp. 182-195.
- 2 Danil M., Fitri E. Political Communication Strategy in Legislative Elections: A Case Study of Nasrul in the Period of 2019-2024 in Payakumbuh City //COMMEN-TATE: Journal of Communication Management. – 2021. – T. 2. – №. 2. – Pp. 141-152.
- 3 Fadel F. New wave of marketing in politics case study: success of millennials in DPRD DKI Jakarta in 2019-2024 legislative election // Journal of Syntax Literate. – 2022. – T. 7. – №. 8.
- 4 Utami B. H. S. et al. Money Politic vs Political Marketing:(Case Study: Legislative Election of the Pringsewu District Legislative Council Members for the 2019-2024 Period) // Journal Bina Praja. – 2020. – T. 12. – №. 2. – Pp. 125-136.
- 5 Darmawan D., Kustandi C., Syah R. Web-based information openness to increasing political participation in Indonesia //International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding. – 2019. – T. 6. – №. 3. – Pp. 642-651.
- 6 Hermansyah H. Habiburokman’s Political Com-

munication Network in the 2019 Election //Journal Transnational Universal Studies. – 2024. – T. 2. – №. 8. – Pp. 417-426.

7 Neuhold C. Priority 6: A New Push for European Democracy //The von der Leyen Commission. – Nomos Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG, 2024. – Pp. 175-198.

8 Tiran R. et al. Women’s Political Representation (Study on the Role of Women Legislative Members in the DPRD of East Nusa Tenggara Province INDONESIA for the 2019-2024 period) //International Journal of Policy Studies. – 2023. – T. 3. – №. 1.

9 Nur H. et al. The Role of the Millennial Generation as Candidates for Legislative Members in 2024 Election //International Journal of Educational Research & Social Sciences. – 2024. – T. 5. – №. 1. – Pp. 37-43.

10 Silva M. M. M., Alves D. R., Ferreira M. J. Notes about digital education in democracy and education about the European Union //INTED2021 Proceedings. – IATED, 2021. – Pp. 2408-2412.

11 Tagmat S., Arsova-Netzelmann T., Aue K. Promoting Active Citizenship Through Civic Education and Active Online Participation Of Youth Role Models: The Case Of Action Project //Edlearn23 Proceedings. – IATED, 2023. – Pp. 2702-2709.

12 Sairambay Y. The contributions of new media to young people’s political participation in Russia and Kazakhstan //Central Asian Survey. – 2022. – T. 41. – №. 3. – Pp. 571-595.

13 Kilinc E., Tarman B., Yussupova S. The association between college students participation behavior and social media use //Res

14 Sariyeva I. R. How to measure perceived political efficacy? A three-component scale //Psychology. Journal of the Higher School of Economics. – 2018. – T. 15. – №. 3. – Pp. 477-490.

15 Bruns A. et al. (ed.). The Routledge companion to social media and politics. – New York: Routledge, 2016. – P. 56.

16 Absattar A., Mambetova M., Zhubay O. The potential of emotive language to influence the understanding of textual information in media coverage // Humanities and Social Sciences Communications. – 2022. – T. 9. – №. 1. – Pp. 1-7.

17 Skiert-Andrzejuk K. Status and Role of the Young Generation in the Social and Political Space of Georgia //Nowa Polityka Wschodnia. – 2021. – T. 28. – №. 1. – Pp. 22-42.

18 Król-Mazur R. The role of the Georgian Apostolic Autocephalous Orthodox Church in conflicts in the South Caucasus //Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. – 2016. – T. 51. – №. 2. – Pp. 117-152.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Gaziza Alibekova

PhD student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: gaziaza.alibekova@gmail.com, ORCID ID: 0009-0001-1260-7921

Gulzhan Abdigaliyeva

Professor, Doctor of Philosophical Sciences, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: gulzhan0104@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9264-9269

Газиза Кенжебекқызы Алибекова

PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: gaziza.alibekova@gmail.com, ORCID ID: http://orcid.org/0009-0001-1260-7921

Гүлжан Қанайқызы Абдигалиева

профессор, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: gulzhan0104@gmail.com, ORCID ID: http://orcid.org/0000-0001-9264-9269

Газиза Кенжебековна Алибекова

PhD докторант, Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: gaziza.alibekova@gmail.com, ORCID ID: http://orcid.org/0009-0001-1260-7921

Гүлжан Канаевна Абдигалиева

профессор, доктор философских наук, Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: gulzhan0104@gmail.com, ORCID ID: http://orcid.org/0000-0001-9264-9269

THE CYPRUS ISSUE: THE ETHNOTERRITORIAL CONFLICT BETWEEN TURKEY AND GREECE IN THE CONTEXT OF EU POLICY

B.B. Bokova

ABSTRACT

This research paper examines the Cyprus issue as an ethno-territorial conflict between Turkey and Greece, viewed in the context of the European Union's policies. The author applies an analytical approach based on key theories of ethnic conflicts, such as primordialism, instrumentalism and constructivism, to explain the dynamics of relations between Greeks and Turks in Cyprus. Within the framework of these theories, the mechanisms of ethnic identity formation and its role in the escalation of the conflict, as well as the influence of foreign policy factors on the development of the crisis are examined.

Particular attention is paid to the historical context of the conflict, including the key ideas of enosis, as a desire for unification with Greece, and taksim, as a concept of the division of the island. These ideas are central to understanding the causes and dynamics of the Cyprus crisis, determining not only the internal policies of Cyprus, but also external intervention, including that of the EU.

The author also analyzes the role of the European Union and the UN as mediators in the conflict, emphasizing their strategic position in the process of Cyprus's integration and their influence on the balance of power in the region. Particular attention is paid to the analysis of contemporary problems related to the possible accession of Cyprus to NATO, which may become a new factor of tension in relations between Turkey and Greece. The interaction of these foreign and domestic policy factors requires a comprehensive approach to understanding the mechanisms of conflict resolution. The work offers a systematic approach to the analysis of the Cyprus conflict through the prism of ethnopolitical theories and international politics, emphasizing the importance of the integration of Cyprus into international structures and the influence of external actors on the solution of the problem.

Key words: European Union, Turkey, Greece, Cyprus Conflict, Greek-Turkish Relations, Turkish Cypriots, Enosis, Taksim.

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Author-correspondent:
Bokova B.B.,
b.re.2016@mail.ru

Reference to this article:
Bokova B.B. The Cyprus Issue: the Ethnoterritorial Conflict Between Turkey And Greece in the Context of EU Policy // Adam Alemi. – 2025. – No.4 (103). – P. 73-83.

Кипр мәселесі: ЕО саясаты контекстіндегі Түркия мен Грецияның этно-аумақтық қақтығысы

Аңдатпа. Бұл ғылыми жұмыс Еуропалық Одақ саясаты контекстінде қарастырылған Кипр мәселесін Түркия мен Грекия арасындағы этнотерриториялық қақтығыс ретінде зерттеуге арналған. Автор Кипр гректері мен түріктері арасындағы қарым-қатынастардың динамикасын түсіндіру үшін примордиализм, инструментализм және конструктивизм сияқты этникалық қақтығыстың негізгі теорияларына сүйене отырып, аналитикалық көзқарасты қолданады. Осы теориялар аясында этникалық бірегейліктің қалыптасу механизмдері және оның шиеленісуіндегі рөлі, сонымен қатар дағдарыстың дамуына сыртқы саяси факторлардың әсері зерттеледі.

Қақтығыстың тарихи контекстіне ерекше назар аударылады, оның ішінде Грециямен бірігуге ұмтылу ретінде энosis-тің негізгі идеялары және аралды бөлу тұжырымдамасы ретінде тасим. Бұл идеялар Кипр дағдарысының себептері мен динамикасын түсінуде орталық орын алады, Кипрдің ішкі саясатын ғана емес, сонымен қатар сыртқы араласуды, оның ішінде ЕО-ны да анықтайды.

Сондай-ақ автор Еуропалық Одақ пен БҰҰ-ның Кипрдің интеграциялану үдерісіндегі стратегиялық ұстанымын және аймақтағы күштердің теңгеріміне әсерін баса көрсете отырып, қақтығыстағы делдал ретіндегі рөлін талдайды. Түркия мен Грекия арасындағы шиеленістің жаңа факторына айналуы мүмкін Кипрдің НАТО-ға кіру мүмкіндігіне байланысты қазіргі заманғы проблемаларды талдауға ерекше назар аударылады. Осы сыртқы саясат пен ішкі факторлардың өзара әрекеттесуі қақтығыстарды шешу тетіктерін түсінуге кешенді көзқарасты талап етеді.

Жұмыс Кипрдің халықаралық құрылымдарға интеграциялануының маңыздылығын және мәселені шешуге сыртқы субъектілердің ықпалын атап көрсете отырып, этносаяси теориялар мен халықаралық саясат призмасы арқылы Кипр шиеленісін талдаудың жүйелі тәсілін ұсынады.

Түйін сөздер: Еуропалық Одақ, Түркия, Греция, Кипр қақтығысы, грек-түрік қатынастары, Кипр түріктері, энosis, тасим.

Кипрский вопрос: этнотерриториальный конфликт Турции и Греции в контексте политики ЕС

Аннотация. Данная научная работа посвящена исследованию кипрского вопроса как этно-территориального конфликта между Турцией и Грецией, рассматриваемого в контексте политики

Европейского Союза. Автор применяет аналитический подход, опираясь на ключевые теории этнических конфликтов, такие как примордиализм, инструментализм и конструктивизм, для объяснения динамики отношений между греками и турками Кипра. В рамках этих теорий исследуются механизмы формирования этнической идентичности и ее роль в эскалации конфликта, а также влияние внешнеполитических факторов на развитие кризиса.

Особое внимание уделено историческому контексту конфликта, включая ключевые идеи энозиса, как стремления к объединению с Грецией, и таксима, как концепции разделения острова. Данные идеи занимают центральное место в понимании причин и динамики кипрского кризиса, определяя не только внутреннюю политику Кипра, но и внешнее вмешательство, включая вмешательство ЕС.

Автор также анализирует роль Европейского Союза и ООН как посредников в конфликте, подчеркивая их стратегическую позицию в процессе интеграции Кипра и влияние на баланс сил в регионе. Особое внимание уделено анализу современных проблем, связанных с возможным вступлением Кипра в НАТО, что может стать новым фактором напряженности в отношениях Турции и Греции. Взаимодействие этих внешнеполитических и внутригосударственных факторов требует комплексного подхода для понимания механизмов разрешения конфликта.

Работа предлагает систематический подход к анализу кипрского конфликта через призму этнополитических теорий и международной политики, подчеркивая важность интеграции Кипра в международные структуры и влияние внешних акторов на решение проблемы.

Ключевые слова: Европейский Союз, Турция, Греция, кипрский конфликт, греко-турецкие отношения, турки-киприоты, энозис, Таксим.

Introduction

The Cyprus issue is one of the most complex and protracted conflicts in the Eastern Mediterranean, affecting the interests of Turkey, Greece, the European Union (EU) and the international community. This ethno-territorial conflict, which has been going on for several decades, is characterized by deep political, cultural and geopolitical differences that prevent its resolution. The origins of the conflict go back to the middle of the 20th century, when Cyprus, freed from British colonial rule in 1960, became an independent state. The Constitution of the new state provided for equal rights for the Greek and Turkish communities, but political tensions and ethnic contradictions quickly led to a crisis. In 1974, a military coup took place, supported by Greece, after which Turkey, citing the need to protect Turkish Cypriots, conducted a military operation. As a result, the island was divided: the Republic of Cyprus controls the southern part and is recognized by the international community, and the northern part of the island announced the creation of the Turkish Republic of Northern Cyprus (TRNC) in 1983, which was recognized only by Turkey.

Turkey views its presence in Northern Cyprus as a guarantee of the security of Turkish Cypriots, as well as a way to strengthen its geopolitical position in the region. Ankara actively supports the TRNC, including economic and military assistance, and rejects any settlement proposals that, in its opinion, may infringe on the interests of the Turkish community. In addition to the ethnic aspect, the issue of the development of natural resources in the Eastern Mediterranean, especially natural gas deposits, is important, which increases tensions between Turkey, Greece and the Republic of Cyprus. Greece, in turn, supports the Republic of Cyprus and advocates the unification of the island on the basis of the federal principle. This position is due to Greece's historical and cultural ties with the Greek Cypriots, as well as Athens' strategic interest in the region. Greece's membership in the EU strengthens its influence on international negotiations on Cyprus.

The European Union plays an important role in the Cyprus issue, especially after the Republic of Cyprus joined the EU in 2004. However, Cyprus's membership in the EU, in the absence of unification of the island, has created additional difficulties. The EU is putting pressure on Turkey to recognize the Republic of Cyprus and resolve the conflict, which has become one of the obstacles to Turkish accession to the EU. In addition, the EU is actively involved in energy projects in the region, which exacerbates rivalry with Turkey, especially in matters of maritime borders and gas exploration rights.

The Cyprus issue remains a multidimensional conflict in which ethnic, geopolitical and economic interests are intertwined. Thus, *the object* of research in the article is the Cyprus conflict as a multidimensional ethnoterritorial confrontation affecting the interests of Turkey, Greece, the European Union and the international community. *The subject* of the research in the article is the role of Turkey, Greece and the European Union in the formation, development and possible settlement of the Cyprus conflict, including ethnopolitical, geopolitical and economic aspects. The main *purpose* of the research put forward by the author is a comprehensive analysis of the Cyprus conflict, taking into account ethnopolitical and geopolitical factors, as well as the study of the role of Turkey, Greece and the EU in the settlement of this conflict, which is one of the factors preventing Turkey from joining the EU. To achieve this goal, the author presents a *number of tasks*:

1. To analyze the historical background and the main stages of the development of the Cyprus conflict, including its ethnic, political and territorial aspects.

2. To explore the role of Turkey in supporting the Turkish Republic of Northern Cyprus.

3. To assess the impact of the Republic of Cyprus' membership in the EU on the negotiation process and the dynamics of the conflict.

4. Identify key factors impeding the resolution of the conflict, including issues of maritime borders, energy resources and international recognition.

Research question of the work: How does the interaction of Turkey, Greece and the European Union shape the dynamics of the Cyprus conflict, and what approaches can contribute to its settlement?

Methodology

In order to achieve the research goal and fulfill the tasks set, an integrated approach will be used, including various methodological tools, which will allow a deep analysis of the Cyprus conflict and the role of Turkey, Greece and the European Union in its evolution and attempts to resolve it.

One of the key methods will be the historical-analytical method, which will provide a comprehensive study of the historical causes and development of the Cyprus conflict. This method will be used to study key historical events such as Cyprus gaining independence from Britain in 1960, the creation and subsequent problems of an independent state, as well as important moments such as the 1974 military coup and the Turkish military intervention. Using this method, it will be possible to identify how these events influenced the emergence of the ethnoterritorial conflict, as well as what long-term consequences they had for relations between Turkish and Greek Cypriots, as well as for the foreign policy dynamics of the island.

A comparative method will be used for an in-depth analysis of the positions of the parties to the conflict. This approach will allow us to examine how Turkey, Greece and the European Union approach the Cyprus issue, what their interests and strategies are, as well as how these approaches have changed at different historical moments. Comparing the political positions of these actors and analyzing their approaches to conflict resolution will reveal contradictions and potential opportunities for compromise. The method will also help to analyze the role of these countries in international processes and their impact on the resolution of the Cyprus issue in the context of broader geopolitical and economic changes, such as EU enlargement, Turkey's role in NATO and the energy security of the Eastern Mediterranean.

The case study method will be used for a more detailed study of individual stages of the negotiation process and attempts to resolve the conflict. Special attention will be paid to the analysis of peacekeeping initiatives, such as UN peacekeeping efforts on the island, and important political developments, such as attempts to create a unified federation. Using this method, it will be possible to assess what was successful in these attempts, and what, on the contrary, led to a further aggravation of the situation. This will not only help to understand what is preventing conflict resolution, but also highlight lessons that can be applied to future initiatives.

Geopolitical and economic analysis will be an important element of the study, given the strategic importance of Cyprus to Turkey, Greece and the European Union, as well as the importance of the energy resources of the Eastern Mediterranean. Turkey and the Republic of Cyprus, as well as the EU, are involved in the struggle for access to marine resources, which aggravates relations between these parties. The geopolitical method will help to analyze how energy resources and control over maritime borders affect the positions of the parties to the conflict and how they determine approaches to settlement.

Thus, the use of the proposed methodology will ensure a comprehensive study of the Cyprus conflict, taking into account all its historical, ethno-political, geopolitical and economic aspects. The results of the study will contribute to the development of recommendations for the settlement of the conflict, taking into account the interests of all its participants.

Main part

1. Analysis of the Cyprus crisis in the context of the main theories of ethnic conflicts

The Cyprus conflict is a complex ethnoterritorial confrontation that has persisted for decades. This conflict, which is based on the contradictions between the Greek and Turkish communities of the island, can be analyzed using conceptual approaches proposed by leading researchers of ethnic conflicts, nationalism and theories of international security. It is important to consider how the ideas of Samuel Huntington, Edward Azar, Donald Horowitz, Barry Posen and Benedict Anderson can be applied to a deep understanding of the causes, dynamics and possible ways to resolve the Cyprus conflict.

Samuel Huntington's work «The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order» [1] focuses on cultural and civilizational fractures as sources of conflict in the modern world. In the context of Cyprus, this approach explains the tension through a civilizational clash: Greek Cypriots identify with the Orthodox Greek culture and Western civilization, whereas Turkish Cypriots belong to the Islamic tradition and the Turkish world. These differences in identity are reinforced by political and historical factors, which makes the conflict not only internal political, but also part of global civilizational contradictions.

Edward Azar, in his theory of «protracted Social Conflicts» («The Management of Protracted Social Conflicts: Theory and Cases») [2], emphasizes that prolonged ethnic conflicts arise from the dissatisfaction of basic needs of groups such as security, political recognition, cultural identity and economic equality. Turkish Cypriots felt threatened by their identity and security under the domination of the Greek community, especially in the context of the latter's desire for Enosis (unification with Greece). This sense of marginal-

ization and the lack of institutional mechanisms to protect the interests of minorities have made the conflict protracted.

Donald Horowitz in his book «Ethnic Groups in Conflict» [3] draws attention to the role of institutional design in the settlement of ethnic conflicts. With regard to Cyprus, attempts to create a federal state in 1960 failed, as the proposed mechanisms of government could not satisfy both communities. Horowitz emphasizes that inadequate institutional structures only intensify the confrontation, which can be observed in the situation with Cyprus, where distrust between ethnic groups blocked any form of constructive dialogue.

Barry Posen in his work «The Security Dilemma and Ethnic Conflict» [4] explains ethnic conflicts through the «security dilemma». In Cyprus, this is manifested in the fact that both sides perceive each other's actions as a threat to their security and identity. For example, Turkey's support for military intervention in 1974 to protect Turkish Cypriots was perceived by the Greeks as aggression, and the desire for Enosis as a threat to the Turkish community. This fear and mutual distrust make compromises almost impossible.

Finally, Benedict Anderson, in his work «Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism» [5], proposes the concept of imaginary communities, explaining how the formation of national identity can lead to ethnic polarization. The Greek Cypriots sought unification with Greece, which contradicted the national identity of the Turkish Cypriots, for whom the priority was to preserve autonomy or even partition the island. These differences in national perceptions have exacerbated the ethnic confrontation. Thus, the use of these theoretical approaches allows not only to reveal the historical and social roots of the Cyprus conflict, but also to understand its stability, as well as the difficulty in finding solutions. These concepts can be useful for developing new settlement strategies that take into account the cultural, institutional and international aspects of the conflict.

The primordialist approach interprets the Turkish-Greek conflict as the result of historically rooted hostility, formed by long-standing territorial, religious and cultural contradictions [6]. One of the key factors in this hostility was the idea of enosis - the desire to unite all Greek territories, including Cyprus, with Greece, which was perceived as a threat by Turkey. During the Ottoman rule 15th-19th centuries, the Greeks considered themselves an oppressed people who sought to restore their independence and national identity. The Ottoman Empire, in turn, feared separatism, which increased repression. After Greece gained independence in 1821, its policy of expanding its borders within the framework of the "Great Idea" became a source of new conflicts. The attempted annexation of territories in Asia Minor during the Greco-Turkish War of 1919–22 ended in Greece's defeat and a forced population exchange that affected millions of people and fueled ethnic animosities.

The idea of enosis exacerbated tensions in the 20th century, particularly over Cyprus. The island's Greek majority demanded unification with Greece, a move supported by Athens but resisted by the Turkish minority and Ankara. In the 1950s, Greek nationalists from EOKA launched an armed rebellion for enosis, leading to escalating violence. The Turkish invasion of Cyprus in 1974 following a Greek coup d'état culminated in the conflict, dividing the island in two, a move that has fueled tensions between the countries ever since.

From a primordialist perspective, the idea of enosis has been the catalyst for centuries of struggle over territory and cultural dominance. The Turkish-Greek conflict is interpreted as inevitable because it reflects deep historical and ethnic differences that cannot be completely resolved.

Advocates of the instrumentalist approach understand ethnicity not as an original essence, but as a tool and resource that is used in the process of competition between groups. Ethnicity itself, in their opinion, is not the cause of conflicts. Ethnic conflict is seen not as a result of incompatibility of group identities, but as a consequence of intergroup rivalry for the possession of economic or natural resources, especially in situations where groups have unequal access to power, wealth and social status.

The instrumentalist approach explains Greek-Turkish relations as a struggle for resources, influence and territory, where ethnicity is used by political and national elites to mobilize the population and justify their actions. The conflict in the Aegean Sea is an example of such rivalry. Greece and Turkey dispute the boundaries of their territorial waters, airspace, and rights to exploit natural resources, including oil and gas. Greek islands located close to the Turkish coast are the subject of disputes due to their impact on maritime control. Turkey insists on revising the boundaries established by the 1923 Treaty of Lausanne, arguing that they limit its access to resources and infringe on its national interests. The Cyprus conflict also illustrates the instrumentalist approach. The Greek side, promoting the idea of enosis (the annexation of Cyprus to Greece), used nationalist rhetoric as a tool to establish control over the island and its economic and strategic resources. In response, Turkey, supporting the Turkish Cypriots, promoted the slogan of Taksim (partition), which implied the division of the island into Greek and Turkish parts. This slogan served not only to protect the rights of the Turkish Cypriots, but also to consolidate Turkish influence in the region. The Turkish invasion of Cyprus in 1974, officially justified by the need to protect the Turkish population, effectively resulted in Ankara controlling the northern part of the island, rich in natural resources and strategically important for Turkey.

Thus, the Taksim slogan has become a symbol of the Turkish approach to Cyprus, which reflects an instrumentalist logic: ethnicity and the idea of protecting minorities are used to justify political

struggle and consolidate control over key resources and territories.

The constructivist understanding of ethnic conflict is similar to the instrumentalist one and is based on the fact that ethnicity itself does not generate conflict. The emergence and escalation of conflicts are decisively determined by the actions of elites who mobilize ethnicity and use it to achieve their own goals [6].

The problem of Turkish-Greek relations in Cyprus is explained through the prism of Joseph Rothschild's theory of ethnic stratification as an ethnopolitical conflict between two ethnic groups - Greek Cypriots and Turkish Cypriots, as well as the states of Greece and Turkey, considered as third-party subjects influencing the conflict. Within the framework of this concept, a key role is played by economic, political and ideological resources that determine the success of the mobilization of ethnic groups [7].

The Greek Cypriots, who constituted the majority of the island's population until 1974, had significant economic and political resources, which allowed them to dominate the public life and state structure of Cyprus. Their nationalist movement for enosis, supported by Greece, was based on the ideological basis of the Great Idea, which ensured broad mobilization and support of the population. However, their dominant position caused dissatisfaction among the Turkish Cypriots, who felt disadvantaged and sought to protect their rights. On the other hand, the Turkish Cypriots, despite their smaller numbers, effectively used the support of Turkey, which provided them with economic, military and political assistance. The Turkish elites, relying on the ideology of protecting compatriots, actively supported the slogan of "Taksim" (partition of Cyprus), which strengthened the position of the Turkish Cypriots and contributed to their mobilization. The Turkish invasion of 1974, officially justified by the need to protect Turkish Cypriots after the Greek coup, led to the de facto partition of the island. Thus, the Cyprus conflict, from the Rothschild perspective, is an example of an ethnopolitical struggle, where the success of each side depended on their resource potential. The Greek Cypriots, having a numerical advantage and significant economic resources, dominated for a long time, but the Turkish Cypriots, having received external support from Turkey, were able to consolidate their position. The conflict was made possible by the effective mobilization of ethnic identity by the elites to achieve their political goals, which led to the partition of the island.

2 Historical discourse on the issues of bilateral relations between Turkey and Greece: the participation of the UN and the EU

After the end of the Second World War, the demands for self-government in Cyprus continued with renewed vigor. In 1954, Greece joined the solution of the issue, submitting a claim for granting the right of self-determination for Cy-

prus for consideration by UN. Great Britain, realizing that the loss of the island could not be avoided, convened a conference on this issue in August 1955, to which Turkey was invited in order to create a counterweight to Greece. At the initial stages of the development of the Cyprus issue, Turkey took a pro-British position in the negotiations. As a result of a long negotiation process, in February 1959, an agreement was signed between Greece, Turkey, Great Britain and representatives of the Greek and Turkish communities of Cyprus. It provided for the granting of independence to Cyprus, excluded the transfer of the island to Greece, and also provided for the provision of two military bases on the island to Great Britain. Greece, Turkey and England acted as the guarantor countries of the new state.

The first step towards the division of the island was the riots and the aggravation of inter-communal relations, which began in 1963. To prevent an escalation of the situation, British troops were brought to the island, and the island was divided by the so-called "green line". Cyprus was divided into the northern part, the majority of which were Turks, and the southern part, whose population consisted mainly of Greek Cypriots. In 1964, it was decided to introduce a peacekeeping contingent of UN to the island [8].

The division of Cyprus by the "green Line" has become a serious prerequisite for the separation of communities and the creation of independent enclaves. In the current situation, Turkey has taken a position on approving the territorial separation of communities.

In 1967, the disengagement went even further: The Turkish community of Cyprus has announced the establishment of the "Provisional Administration of the Republic of Cyprus"[9].

In 1974, a new aggravation of the situation occurred in Cyprus. President Makarios of Cyprus was overthrown by the Greek Cypriot National Guard on the orders of the military dictatorship that ruled in Greece. Turkey, fearing that Cyprus would be annexed to Greece as a result of the coup, began planning a military operation. Initially, Turkey proposed to England, as one of the guarantor countries, to conduct a military operation to restore order in Cyprus jointly. Britain refused, and Turkey unilaterally deployed its troops to Cyprus on July 20, 1974. The operation lasted two days, and Turkish troops gained a foothold in Cyprus. In August, Turkish troops were again deployed on the island. As a result of two operations, Turkish troops occupied 37% of the territory of Cyprus. The line where they stopped became border between the two communities. On February 13, 1975, the establishment of the "Turkish Federal Republic of Cyprus" was announced [10]. This republic has established its own elected Government. Thus, the final separation of communities took place.

The introduction of Turkish troops into Cyprus caused a sharply negative reaction from the

world community. The UN responded with a resolution calling for respect for the sovereignty, independence, territorial integrity and non-aligned policy of Cyprus. However, Turkey ignored this resolution. The negative reaction was not only from UN. Turkey's Western allies also condemned the operation, with the United States imposing sanctions against Turkey.

Up to 1983, the situation in Cyprus did not undergo major changes. A number of negotiations were held in an attempt to resolve the status of the Cypriot communities, but all of them proved fruitless. In 1981, parliamentary elections were held in Cyprus, first in the Greek part, and then in the Turkish part. Presidential elections were also held in the Turkish part. The division of the island was becoming more and more entrenched. At the same time, UN responded with a resolution dated November 18, 1983, in which it demanded the cancellation of the unilateral decision of the Turkish Cypriots.

The reaction of the Greek part of Cyprus was to appeal to UN with a request to take responsibility for peace and tranquility on the island. UN called on all states not to recognize the Turkish Republic of Northern Cyprus (TRNC). At that time, an independent political life was being established in the self-proclaimed republic. A referendum was held approving the constitution, and presidential and parliamentary elections were held. Turkey, in turn, contributed to the strengthening of the TRNC by sending Turkish migrants to the island.

Since the early 1990s, UN has been increasingly involved in the settlement of the Cyprus issue. Now UN was no longer limited to mediation in organizing negotiations with the parties.

In turn, in March 1995, the EC adopted a policy program for the development of relations with Cyprus. Moreover, since only Greek Cyprus was recognized by the world community, it was the authorities of southern Cyprus who acted on behalf of the entire Cypriot people in all contacts with the EC. Since the mid-1990s, an active process of dialogue between Cyprus and the EC has begun. In June 1995, the Association Council of the EC held negotiations on the prospect of Cyprus joining the EC. And in July 1995, it was decided to start a constructive dialogue on the issue of Cyprus's rapprochement with the EC [10].

The active participation of the EC in the negotiation process begins at the turn of 1997-1998. On December 13, 1997, an EC conference was held in Luxembourg, at which a decision was made on the possible accession of Cyprus to the EC. However, the European Union recognized only the Government of its Greek part under the Government of Cyprus, and invited representatives of the Turkish-Greek community of Cyprus to join the delegation from this government. The logical continuation of the EC's approach to solving the Cyprus problem was the resolution of March 10, 1998, which stated that the Turkish

Republic of Northern Cyprus is "a fact that cannot be recognized" and that its recognition as a State is an obstacle to achieving a peaceful solution to the issue. In addition, it was decided that the negotiations between representatives of both communities can only take place on the territory of Southern Cyprus [11].

The response to this was a joint declaration by the Presidents of Turkey and the TRNC, in which they stated that such an EC decision undermines all efforts to resolve the issue peacefully, and the existence of the Turkish Republic of Northern Cyprus is necessary. It was based on the equality of the two sides and called for constructive negotiations aimed at reaching a final solution to the issue. However, the Greek Cypriot side, encouraged by the prospect of joining the European Union, immediately rejected this plan [12]. It was possible to resume negotiations only in 1999.

A new attempt to resolve the issue was the plan of the UN Secretary General Kofi Annan. He envisioned the creation of a single state of Cyprus, including the entire island of Cyprus. The united Cyprus in its state structure was supposed to resemble the model of the confederation of Switzerland, i.e. to become a free confederation of two states - Greek Cypriots and Turkish Cypriots - united together by a mini-apparatus of the federal government. Representatives of the Greek and Turkish communities would alternately become presidents of the country.

The plan included a federal constitution, constitutions for each State, a number of constitutional and federal laws and proposals for the flag of the United Republic of Cyprus and the national anthem.

The Annan Plan was presented to the parties in November 2002 and was the basis for negotiations until 2004. During this time, it has repeatedly undergone changes, various amendments have been included in it. The last negotiations on it began on February 19, 2004. All contradictions had to be settled before May 1, since the date of Cyprus' official accession to the EC was set for that day. New negotiations were held in Switzerland on March 24-31, as a result of which a decision was made on the date of the referendum on the island - April 24, 2004 [13].

The "Annan plan" was submitted to a referendum. Its results turned out to be quite unexpected: more than three quarters of Greek Cypriots refused to create a single model of the state according to the Annan plan ("for" - 24%, "against" - 75.8% with 88% turnout). Turkish Cypriots voted "for" - 64.9%, "against" - 35.1%, with 87% of those who participated in the voting [13].

The Greek Cypriots were not satisfied with the following points in this document:

1) insufficient guarantees for the security of communities; 2) lack of a clear mechanism for applying the plan; 3) maintaining the Turkish military presence on the island; 4) granting the right

of residence on the island to all migrants from Turkey; 5) quotas limiting the number of Greek Cypriots who are allowed to return to the north of the island and return property lost after the introduction of Turkish The army [14].

At the moment, the division of the island remains. Attempts to reunite communities remain fruitless. The Turkish side insists that the solution to the issue has been sufficiently worked out in the Annan plan and if South Cyprus is not satisfied with any points of the plan, then it is necessary to develop amendments to them, and not reject the entire document.

The Greek side is generally ready to accept the comments of the Turkish Cypriots. In addition, there has been some softening of Cyprus' positions towards the TRNC and Turkey. However, during the negotiations on Turkey's accession to the EC, Cyprus plans to put forward five conditions, without which it will not support its candidacy.

1. Turkey should recognize the Republic of Cyprus as a sovereign State.

2. Turkey should stop the practice of vetoing Cyprus' membership in various international organizations.

3. Ankara must stop the resettlement of Turkish citizens in the occupied territories of the island.

4. Cyprus demands compensation from Turkey for illegally used Greek Cypriot property in the occupied territories seized in 1794.

5. Nicosia categorically objects to the presence of the Turkish occupation corps on the island [14].

At the time of joining the European Union (May 1, 2004), Cyprus was still divided into two parts. All EC laws and benefits from membership in the union extended only to the Greek sector, and the underdeveloped Turkish part of Cyprus remained outside the EC.

At the same time, when the Republic of Cyprus became a member of the EU, it became clear that for Ankara, the process of resolving the Cyprus problem would fit into the broad context of its relations with Brussels.

The 11th annual report of the European Commission, published on October 11, 2009, assesses Ankara's fulfillment of its obligations to join the European Union. It is emphasized here that the Turkish government should create an "acceptable climate for negotiations" by starting the withdrawal of troops from the northern part of Cyprus. The main criticism of the authors of the report is directed at the fact that Turkey has been refusing for the fourth year to comply with the provisions of the additional protocol on the customs union with the EC, according to which it has committed to open its air and sea ports to ships of all EU countries, including the Republic of Cyprus. The resolution emphasizes that the unwillingness to comply with the terms of the protocol in full "may have serious consequences for the negotiations on Turkey's accession to the EC" [15].

At the beginning of 2008, important events took place in Cyprus, which created opportunities for a constructive dialogue between the island's communities. On March 21, 2008, Christofias and Turkish Cypriot leader M. Talat met, and thus, after a four-year break, negotiations between the leaders of the two communities of the island began.

A total of 71 rounds of negotiations were held from September 2008 to March 2010. The process of developing a common component was quite difficult, and the main difference was that Talat defended the idea of an equal federation of the two communities of Cyprus with a single sovereignty, representation and citizenship, while Christofias advocated Cyprus as a single state, excluding the confederation.

A new round of negotiations under the auspices of UN between the President of the Turkish Republic of Northern Cyprus D. Eroglu and the President of the Republic of Cyprus D. Christofias was opened by a meeting of representatives of the Cypriot communities in July 2011 at the UN site in Geneva.

In connection with the start of negotiations in Geneva, the President of the European Commission, Jacques Manuel Barroso, made a statement according to which the leaders of the divided communities of Cyprus should urgently take steps to achieve a "mutually agreed solution" and achieve a breakthrough in the negotiations, which will be facilitated by the European Commission. Following the meeting, community leaders promised UN Secretary General Ban Ki-Moon to step up the search for a settlement of differences. The main issue at that time was the determination of the ownership lost after the events of 1974. The Turks agreed to resolve the ownership of the houses abandoned by the Greeks in 1974 on the basis of monetary compensation to the former owners. The Greeks wanted to solve this problem on the basis of restitution — to return everything that had ever belonged to the Greek community in Cyprus. After the meeting in Geneva, the intercommunal talks between D. Christofias and D. Eroglu continued as planned, and at the end of October 2011, both leaders met in New York with the Secretary General of UN Ban Ki-Moon, but no concrete results were achieved [16].

3 Modern challenges in Turkish-Greek relations: energies, integration processes and regional policies

At that time, another factor came to the fore in Turkey's relations with Greece and the Republic of Cyprus, which negatively affected the process of peace negotiations on Cyprus. This destabilizing moment was the energy issue. In 2007, the American company Noble Energy won a tender for exploration work on the shelf of Cyprus.

At the same time, the Republic of Cyprus signed an agreement on the delimitation of its economic zone with Egypt in 2003, with Lebanon in 2007 and with Israel in 2007 [17].

In the notes sent to UN, Turkey stressed that it does not recognize the agreements on exclusive economic zones concluded by the Greek Cypriots. And by sending warships to this region, it demonstrated that it would not remain indifferent to the unilateral actions of the Greek Cypriots. The TRNC has also demonstrated that it does not recognize the Greek Cypriot initiative for a concession to search for natural gas.

In response to Turkey's reaction, the Lebanese Parliament did not ratify the agreement on the delimitation of the economic zone with Cyprus. On September 21, 2011, an agreement was signed between Turkey and the TRNC on the delimitation of the continental shelf in the Mediterranean Sea and the start of exploration work [18].

The Government of Cyprus announced an international tender for the issuance of drilling licenses, and the Turkish Cypriot leadership unilaterally granted a license to work on the Cypriot shelf to the Turkish Petroleum Corporation. In September 2011, Ankara sent warships to support the actions of the Turkish oil company off the coast of Cyprus. Such a show of force by the Turkish Government has caused tension in Turkey's relations with European countries, especially with Greece and the Republic of Cyprus, on the one hand, and between the communities of Cyprus, on the other. At the same time, Turkey would not take military action against the island, since Cyprus has the economic interests of a number of countries that will not stand aside in case of destabilization of the situation in the Eastern Mediterranean. So, Turkey did not receive support for the development of gas offshore Cyprus by the Greek Cypriots, and the conflict over the development of deposits gradually came to naught. Despite this, this conflict will be felt for a long time. After Mustafa Akinci was elected leader of the Turkish Cypriot community in April 2015, and Turkey interrupted illegal seismic exploration in the exclusive economic zone of Cyprus, an agreement was reached to resume inter-communal negotiations on May 15, 2015 [18].

The Greek and Cypriot authorities have signed an intergovernmental agreement on energy interconnection, which was approved by the energy ministers of both countries. Within the framework of this agreement, a high-voltage cable will be built to connect the power systems of Cyprus and Greece, with subsequent integration into the European power grid. Cyprus is expected to join the European power grid between 2028 and 2030. Importantly, the project envisages the construction of the longest high-voltage cable in the world, 1,240 km long, which will connect Cyprus with Crete and then across the Mediterranean to mainland Greece and the rest of Europe [19]. This project is aimed at lifting the energy isolation of Cyprus and strengthening Greece's position as an important transit hub for clean energy in Europe. This intergovernmental agreement between Greece and Cyprus on energy interconnection,

which involves the construction of the longest high-voltage cable in the world, can be seen as a strategic measure aimed at freeing Cyprus from its energy isolation and dependence on Turkey. Bypassing Turkey, this project allows Cyprus and Greece to strengthen their energy links with Europe while minimizing the risks associated with energy transit through Turkish territory. With this agreement, Cyprus and Greece demonstrate their commitment to diversifying their energy sources and strengthening their energy independence, which is important for ensuring energy security in the region.

Since then, negotiations, as indicated in the document, have been proceeding in a more positive and favorable atmosphere, and the parties have reached a certain understanding on a number of important issues related to the sections of public administration and the distribution of powers, property, and economy.

In May 2015, negotiations between the leaders of the two communities of Cyprus, Akyndhi and Anastasiades, resumed and were chaired by Espen Bart Eide, Special Adviser to the Secretary General of UN for Cyprus.

In the last months of 2016, Cypriot President Anastasiades and Turkish Cypriot leader Akindhi intensified reunification talks and met weekly. In January 2017, a conference was held in Geneva with the participation of three guarantor countries, which ended in vain. Turkey and the Turkish Cypriots considered unacceptable the demand to withdraw the Turkish occupation forces from Cyprus and to cancel the guarantee system, which the Greek side considers an anachronism and limitation of the sovereignty of Cyprus [20].

At the same time, a Conference on the Unification of Cyprus was held in Geneva, as well as a working group working on the development of specific proposals.

The next meeting at the level of foreign ministers was planned to be held after March 13, 2017, but the negotiation process again reached an impasse. This time, the reason for the discord was the amendment to the celebration of "Enosis Day" in Cypriot schools, adopted by the Parliament of the Republic of Cyprus on February 10. The next round of negotiations on the Cyprus settlement in July 2017 turned out to be fruitless again, despite the fact that the discussion of the Cyprus problem under the auspices of the United Nations has been going on for half a century. At a press conference held by Turkish President Erdogan at the G20 summit meeting in Hamburg in early July 2017, he made the following assessment of the negotiations on Cyprus: the Cyprus issue has "critical importance" for the security, future and economy of the Mediterranean region, and Turkey, as a guarantor country, is making great efforts to achieve a just and comprehensive solution to the Cyprus problem. Erdogan further stressed: «Despite all our efforts that we have made with the Turkish Republic of North-

ern Cyprus, the second meeting of the Cyprus Conference, which began on June 28, remained inconclusive» [21].

The President of the Republic of Cyprus, Nikos Christodoulides, has confirmed his country's intention to join NATO and said that talks with Washington on this issue are already underway. One of the main problems for Cyprus is the fact that due to Turkey's objections, the Republic of Cyprus cannot become a full member of the alliance, which limits the island's ability to modernize its army and acquire the necessary military equipment. Christodoulides noted that Cyprus is considering three possible levels of participation in NATO, which demonstrates the country's flexible approach to the issue of accession [22].

Strengthening its defense potential is of particular importance for Cyprus, and the President emphasized that the country is actively seeking ways to improve its defense capabilities both through NATO and the United States, as well as through EU defense programs. Cyprus's geographical location in the Eastern Mediterranean, an area of high geostrategic significance, is an important factor that can affect its role in international security. Christodoulides also said that decisions have already been made to modernize the naval and air force bases on the island, and Cyprus is in talks with both the EU and the United States to strengthen its military infrastructure. Speaking about the deadline for submitting an application to join NATO, the President of Cyprus stressed that, despite caution in public statements, the country is actively moving towards its goal.

These aspects, emphasized by the author in the work, explain the strengthening of close relations between Cyprus and Western countries, including in the context of Western countries' support for the Israeli side in the conflict in the Middle East.

Conclusion

Thus, the Cyprus issue, complicated not only by its internal political, ethnocultural content, but also by the interweaving of multi-vector foreign policy interests and civilizational differences of the parties and states involved in it, reflected the global international clashes of the tenth century. The Cyprus conflict provides an example of new cultural and civilizational problems that stand in the way of integration and peacekeeping efforts undertaken by the international community.

Cypriots face a difficult path to achieve the unity of their homeland. There will be mutual concessions, patience and tact, a breakthrough to a new level of political thinking, reaching new frontiers of political practice.

Analyzing the Cyprus crisis through the prism of key schools in the study of ethnic conflicts allows for a deeper understanding of its complex dynamics and multifaceted causes. The primor-

dialist approach focuses on the deep-rooted historical and cultural differences between Greek Cypriots and Turkish Cypriots, viewing the conflict as the result of an "ancient feud" between ethnic groups rooted in Ottoman rule and subsequent historical processes. In this context, the contradictions between the two peoples are perceived as inevitable, immeasurably increasing with each new stage of political mobilization and aggravation of interethnic relations. On the other hand, the instrumentalist approach interprets ethnicity as a resource used by political elites to achieve their goals. In the case of Cyprus, this is evident in how the Greek and Turkish elites used ethnic identity to justify their political ambitions, whether it was enosis from Greece or Turkish Cypriot support. The ethnic conflict in Cyprus is thus becoming a consequence of competition for resources, territorial influence and political dominance, and not just a clash of deep-rooted cultural differences.

Finally, the constructivist approach allows us to consider ethnic identity not as an unchanging entity, but as a dynamic and changeable phenomenon that is formed in the context of political and social processes. The conflict in Cyprus can be interpreted as a result of the political mobilization of ethnic identity, when the actions of elites on both sides used ethnic differences to achieve their strategic goals, which contributed to the escalation of violence and the division of the island. Thus, the Cyprus crisis can be viewed as a multi-layered ethno-political conflict in which key schools of ethnic conflict theory offer different but complementary explanations: from historically rooted feuds through the resources of power to the dynamic mobilization of identity to achieve political goals. Turkish-Greek relations remain complex and tense, largely due to the Cyprus conflict, which continues to be a source of tension between the two countries. The divided island, where Turks and Greeks have long been in a state of ethnic tension, has become an arena for geopolitical competition. Turkey supports the Turkish Cypriot community and continues its military occupation of the northern part of Cyprus, which has been declared the Turkish Republic of Northern Cyprus (TRNC), recognized only by Turkey. At the same time, Greece actively supports the Greek Cypriot part and insists on its right to unity with the European Union. This conflict is exacerbated not only by ethnic and historical differences, but also by rivalry for strategic influence in the Eastern Mediterranean. Turkey seeks to strengthen its influence in the region, including control over energy resources such as gas fields in the disputed waters around Cyprus, which has led to repeated clashes with Greece and Cyprus over energy policy. Greece, for its part, actively supports energy cooperation with the European Union and other international partners, seeking to include Cyprus in the European energy grid, which has bypassed Turkey. The Cyprus conflict is one of the key flashpoints where the geopolitical and

strategic interests of the two countries collide. Turkey, which aspires to closer ties with NATO and an active role in regional security, faces obstacles in the form of Cyprus's European integration and its rapprochement with Greece. This rivalry is not limited to security issues alone, but also touches on broader issues, including energy, economics and international alliances. The interactions between the two countries in the Cyprus conflict thus reflect not only long-standing historical enmity, but also contemporary geopolitical ambitions, with both sides seeking to assert their influence in the Eastern Mediterranean and on the international stage.

References

- 1 Huntington S. P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – New York, NY: Simon & Schuster, 1996.
- 2 Azar E. The Management of Protracted Social Conflict: Theory and Cases. – UK: Edward Elgar, 1990.
- 3 Хоровиц Д. Ethnic Groups in Conflict. 2-е изд. – Беркли: University of California Press, 2000. – 464 с.
- 4 Rose W. The Security Dilemma and Ethnic Conflict // Security Studies. – 1993. – Vol. 9. – No. 4. – Pp. 1–51.
- 5 Андерсон Б. Воображаемые сообщества: размышления о происхождении и распространении национализма. – Лондон: Verso, 1983. – 224 с.
- 6 Ачкасов В. А. Этнополитология: учебник для бакалавров. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2014. – С. 308–347.
- 7 Тишков В. А., Шабаетов Ю. П. Этнополитология: политические функции этничности: учебник для вузов. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательство Московского университета, 2013. – С. 179–203.
- 8 Christou G. The European Union and Enlargement: the Solution of the 'Cyprus Issue': Creating a Climate for Change // Agora Without Frontiers. – 2003. – Vol. 8. – No. 4. – Pp. 383–403.
- 9 Бредихин О. Н. Кипрский конфликт в системе международных отношений // МЭМО. – 2003. – № 4. – С. 54–62.
- 10 Рытов А. Г. Кипр. На пути к объединению. – М.: Икар, 2005.
- 11 Yianguou G. S. The European Union and Cyprus: The Power of Attraction as a Solution to the Cyprus Issue // Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe. – 2002. – Issue 2. – Pp. 1–26.
- 12 Sezer S. Türkiye AB-Kıbrıs üçgeninde şizofrenik ilişkiler // Stratejik Analiz. – 2007. – No. 81. – Pp. 33–43.
- 13 Melamid A. The Geographical Distribution of Communities in Cyprus // Geographical Review. – 1956. – Vol. 46. – No. 3. – Pp. 355–374.
- 14 Grigoriadis I. N. The Unripe Fruits of Rapprochement: Greek-Turkish Relations in the Post-Helsinki Era // International Journal. – 2011–2012. – Vol. 67. – No. 1. – Pp. 119–133.
- 15 Faustmann H., Kaymak E., Sözen A. Cyprus // European Journal of Political Research. – 2014. – Vol. 53. – Pp. 78–91.
- 16 Christou G. The European Union and Enlargement: the Solution of the 'Cyprus Issue': Creating a Climate for Change // Agora Without Frontiers. – 2003. – Vol. 8. – No. 4. – Pp. 383–403.
- 17 Bruce L. H. Cyprus: A Last Chance // Foreign Policy. – 1985. – No. 58. – Pp. 115–133.
- 18 Hakki M. M. Cyprus: Select Treaties and Documents (1878–2004). – Morrisville, NC: Lulu Enterprises, 2004. – 710 p.

19 Кипр присоединится к европейской энергосистеме. // [Электронный ресурс] URL: <https://ru.euronews.com/2024/09/23/cyprus> (дата обращения: 29.11.2024).

20 Sertoglu K., Ozturk I. Application of Cyprus to the European Union and the Cyprus Problem // Emerging Markets Finance & Trade. – 2003. – Vol. 39. – No. 6. – Pp. 54–70.

21 Ankan H. Turkey and the EU: An Awkward Candidate for EU Membership? – Aldershot: Hants, 2006. – 302 p.

22 Кипр намерен вступить в НАТО. // [Электронный ресурс] URL: <https://www.dw.com/ru/kipr-nameren-vstupit-v-nato/a-70913855> (дата обращения: 29.11.2024).

Transliteration

1 Huntington S. P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order [The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order]. – New York, NY: Simon & Schuster, 1996. (in Eng).

2 Azar E. The Management of Protracted Social Conflict: Theory and Cases. – UK: Edward Elgar, 1990.

3 Khorovits D. Ethnic Groups in Conflict [Ethnic Groups in Conflict]. – Berkeley: University of California Press, 2000. – 464 s. (in Russ).

4 Rose W. The Security Dilemma and Ethnic Conflict // Security Studies. – 1993. – Vol. 9. – No. 4. – Pp. 1–51.

5 Anderson B. Voobrazhaemye soobshchestva: razmyshleniia o proiskhozhdenii i rasprostraneni natsionalizma [Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism]. – London: Verso, 1983. – 224 s. (in Russ).

6 Achkasov V. A. Etnopolitologiya: uchebnik dlia bakalavrov [Ethnopolitology: A Textbook for Undergraduates]. – Moscow: Izdatelstvo Iurait, 2014. – Pp. 308–347. (in Russ).

7 Tishkov V. A., Shabaev Iu. P. Etnopolitologiya: politicheskie funktsii etnichnosti [Ethnopolitology: The Political Functions of Ethnicity]. – Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 2013. – Pp. 179–203. (in Russ).

8 Christou G. The European Union and Enlargement: the Solution of the 'Cyprus Issue': Creating a Climate for Change // Agora Without Frontiers. – 2003. – Vol. 8. – No. 4. – Pp. 383–403.

9 Bredikhin O. N. Kipsrskij konflikt v sisteme mezh-dunarodnykh otnoshenii [The Cyprus Conflict in the System of International Relations] // MEIMO. – 2003. – No. 4. – Pp. 54–62. (in Russ).

10 Rytov A. G. Kipr. Na puti k ob'edineniiu [Cyprus: On the Path to Unification]. – Moscow: Ikar, 2005. (in Russ).

11 Yianguou G. S. The European Union and Cyprus: The Power of Attraction as a Solution to the Cyprus Issue // Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe. – 2002. – Issue 2. – Pp. 1–26.

12 Sezer S. Türkiye AB-Kıbrıs üçgeninde şizofrenik ilişkiler [Schizophrenic Relations in the Turkey–EU–Cyprus Triangle] // Stratejik Analiz. – 2007. – No. 81. – Pp. 33–43. (in Turk).

13 Melamid A. The Geographical Distribution of Communities in Cyprus // Geographical Review. – 1956. – Vol. 46. – No. 3. – Pp. 355–374.

14 Grigoriadis I. N. The Unripe Fruits of Rapprochement: Greek-Turkish Relations in the Post-Helsinki Era // International Journal. – 2011–2012. – Vol. 67. – No. 1. – Pp. 119–133.

15 Faustmann H., Kaymak E., Sozen A. Cyprus // European Journal of Political Research. – 2014. – Vol. 53. – Pp. 78–91.

16 Christou G. The European Union and Enlargement: the Solution of the 'Cyprus Issue': Creating a Climate for Change // *Agora Without Frontiers*. – 2003. – Vol. 8. – No. 4. – Pp. 383–403.

17 Bruce L. H. Cyprus: A Last Chance // *Foreign Policy*. – 1985. – No. 58. – Pp. 115–133.

18 Hakki M. M. Cyprus: Select Treaties and Documents (1878–2004). – Morrisville, NC: Lulu Enterprises, 2004. – 710 p.

19 Kipr prisoedinit'sia k evropeiskoi energosisteme [Cyprus Will Join the European Energy System] // [Electronic source] URL: <https://ru.euronews.com/2024/09/23/cyprus>. (the date of referring: 29.11.2024). (in Russ).

20 Sertoglu K., Ozturk I. Application of Cyprus to the European Union and the Cyprus Problem // *Emerging Markets Finance & Trade*. – 2003. – Vol. 39. – No. 6. – Pp. 54–70.

21 Arıkan H. Turkey and the EU: An Awkward Candidate for EU Membership? – Aldershot: Hants, 2006. – 302 p.

22 Kipr nameren vstupit v NATO [Cyprus Intends to Join NATO] // [Electronic source] URL: <https://www.dw.com/ru/kipr-nameren-vstupit-v-nato/a-70913855> (the date of referring: 29.11.2024). (in Russ).

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Bella Bokova

PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: b.re.2016@mail.ru; ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-6119-8593>

Бэлла Багаудиновна Бокова

PhD доктораны, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: b.re.2016@mail.ru; ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-6119-8593>

Бэлла Багаудиновна Бокова

PhD докторант Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: b.re.2016@mail.ru; ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-6119-8593>

ПРОЯВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ НАПРЯЖЕННОСТИ В ПОРЕФОРМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ: ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАСТРОЕНИЯ И ПОВЕДЕНЧЕСКИЕ РЕАКЦИИ

Г.Т. Илеуова

АННОТАЦИЯ

В общественных науках Казахстана социальная напряженность чаще определяется как негативное понятие, которое характеризует общество, как нестабильное, склонное к потенциальному конфликту. При этом состояние социальной напряженности с необходимостью должно быть обязательно изжито. Смысловая наполненность понятия «социальная напряженность» разнится от автора к автору, приобретая то расширительное, то суженное толкование. Зачастую описание социальной напряженности практически не отличается от описания социального самочувствия населения, сходно с выявлением перечня беспокоящих социально-экономических проблем с последующим выходом на возможную протестную активность. Исходя из такого взгляда, в Казахстане за истекшие три десятилетия практически не было периода, когда бы актуальность проблемы социальной напряженности не ставилась под сомнение.

В данной статье использован междисциплинарный подход к анализу социальной напряженности, включающий рассмотрение физиологических, психофизиологических и социально-психологических аспектов социальной напряженности с упором на эмпирическую базу социологических опросов. В работе высказывается идея ограниченности во времени социальной напряженности, в связи с этим использовались результаты опросов населения, проведенных в периоды, отнесенные автором к кризисным. Это период мирового финансово-экономического кризиса 2008–2010 гг., затронувшего в значительной мере и экономику Казахстана, и период, связанный с мировой пандемией ковид-19 (2020–2022 гг.). В качестве контрольных данных приводятся результаты опроса бескризисного 2024 г.

В статье проводится классификация мониторинговых социологических показателей (9 вопросов анкет) согласно указанным аспектам. На основе данных автор делает вывод об отсутствии физиологических и психофизиологических причин для развертывания социальной напряженности с переходом в протестную активность в период 2009–10 гг. В то время как в период 2021–22 гг. был сформирован корпус психофизиологических причин для перехода их на социально-психологический уровень, сопровождавшийся впоследствии повышением неодобрения работы правительства и увеличением протестной активности.

Ключевые слова: социальная напряженность, адаптация, дезадаптация, протестная активность, физиологические аспекты, психофизиологические аспекты, социально-психологические аспекты.

Общественный фонд «Центр социальных и политических исследований «Стратегия», Казахский Национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
Илеуова Г.Т.
gulmira@ofstrategy.kz

Ссылка на данную статью:
Илеуова Г.Т. Проявления социальной напряженности в пореформенном Казахстане: общественные настроения и поведенческие реакции // Адам әлемі. – 2025. – №4 (103). – С. 84–97.

Реформадан кейінгі Қазақстандағы әлеуметтік шиеленістің көріністері: қоғамдық көңіл-күй мен мінез-құлық реакциялары

Аңдатпа. Қазақстанның қоғамдық ғылымдарында әлеуметтік шиеленіс көбінесе қоғамды тұрақсыз, ықтимал қақтығыстарға бейім ретінде сипаттайтын жағымсыз ұғым ретінде қарастырылады. Осыған байланысты әлеуметтік шиеленіс жағдайы міндетті түрде еңсерілуі тиіс құбылыс ретінде қабылданады. «Әлеуметтік шиеленіс» ұғымының мазмұны әр авторда әртүрлі болып, кейде кеңейтіліп, кейде тар мағынада түсіндіріледі. Көп жағдайда әлеуметтік шиеленісті сипаттау халықтың әлеуметтік көңіл-күйін сипаттауда көп айырмашылығы болмайды және әлеуметтік-экономикалық мәселелердің тізімін анықтап, олардың негізінде ықтимал наразылық әрекеттеріне көшу мүмкіндігін көрсетеді. Осындай көзқарас тұрғысынан алғанда, соңғы отыз жылда Қазақстанда әлеуметтік шиеленіс мәселесінің өзектілігіне күмән келтірілген кезең болған емес деуге болады.

Осы мақалада әлеуметтік шиеленісті талдау үшін физиологиялық, психофизиологиялық және әлеуметтік-психологиялық аспектілерді қамтитын пәнаралық әдіс қолданылған. Бұл ретте социологиялық сауалнамалардың эмпирикалық деректеріне ерекше назар аударылған. Мақалада әлеуметтік шиеленістің уақытпен шектелетін құбылыс екендігі туралы пікір ұсынылады. Осыған сәйкес, автор тарапынан дағдарыстық деп танылған кезеңдерде жүргізілген халықтық сауалнамалардың нәтижелері пайдаланылады: 2008–2010 жылдардағы әлемдік қаржы-экономикалық дағдарыс (Қазақстан экономикасына да елеулі әсер еткен) және

2020–2022 жылдардағы Covid-19 жаһандық пандемия кезеңдері. Бақылау үшін дағдарыссыз 2024 жылдың сауалнама нәтижелері келтірілді.

Мақалада мониторингтік социологиялық көрсеткіштер (9 сұрақтан тұратын сауалнама) аталған аспектілер бойынша жіктелген. Жинақталған деректер негізінде автор 2009–2010 жылдары әлеуметтік шиеленістің наразылық әрекетіне ұласуына себеп болатын физиологиялық және психофизиологиялық алғышарттар болмаған деген қорытынды жасайды. Ал 2021–2022 жылдары психофизиологиялық себептердің қалыптасып, олардың әлеуметтік-психологиялық деңгейге өтуі байқалған, бұл үдеріс үкімет жұмысына деген наразылықтың артуымен және наразылық белсенділігінің күшеюімен қатар жүрген.

Түйін сөздер: әлеуметтік шиеленіс, бейімделу, бейімделусіз, наразылық белсенділігі, физиологиялық аспектілер, психофизиологиялық аспектілер, әлеуметтік-психологиялық аспектілер.

Manifestations of Social Tension in Post-Reform Kazakhstan: Public Sentiments and Behavioral Reactions

Abstract. In the social sciences of Kazakhstan, social tension is most often defined in negative terms, characterizing society as unstable and prone to potential conflict. Consequently, the state of social tension is viewed as a phenomenon that must necessarily be eradicated. The semantic content of the concept of “social tension” varies from author to author, sometimes taking on a broader, sometimes narrower interpretation. Frequently, descriptions of social tension are almost indistinguishable from descriptions of the population’s social well-being, closely linked to the identification of a list of pressing socio-economic issues, which may subsequently lead to potential protest activities. From this perspective, over the past three decades in Kazakhstan, there has virtually been no period during which the relevance of the issue of social tension has been called into question.

This article adopts an interdisciplinary approach to analyzing social tension, incorporating the examination of physiological, psychophysiological, and socio-psychological aspects, with a particular emphasis on empirical data drawn from sociological surveys. The paper advances the idea that social tension is temporally limited. Accordingly, it utilizes survey results collected during periods identified by the author as crisis periods: namely, the global financial and economic crisis of 2008–2010, which significantly impacted Kazakhstan’s economy, and the global covid-19 pandemic (2020–2022). As a control, survey results from the non-crisis year of 2024 are also presented.

The article classifies sociological monitoring indicators (based on nine questionnaire items) according to the aforementioned aspects. Based on the data, the author concludes that during 2009–2010 there were no physiological or psychophysiological causes sufficient to escalate social tension into protest activity. In contrast, during 2021–2022, a set of psychophysiological factors emerged that transitioned to the socio-psychological level, subsequently accompanied by a rise in dissatisfaction with the government’s performance and an increase in protest activity.

Key words: Social Tension, Adaptation, Disadaptation, Protest Activity, Physiological Aspects, Psychophysiological Aspects, Socio-Psychological Aspects.

Введение

Понятие «социальная напряженность» (далее – СН) давно и, как кажется, прочно вошло в тезаурус казахстанских социологов и политологов. Более того, за годы независимости о социальной напряженности как о перманентной характеристике состояния общества можно прочитать и в научных трудах, и на страницах публицистических изданий, услышать в выступлениях представителей государства и увидеть в комментариях к этим выступлениям в социальных сетях. При этом обращает внимание, что восприятие данного понятия на разных уровнях общества примерно одинаковое. Социальная напряженность определяется как «плохое», негативное понятие, которое характеризует общество, как, скорее, нестабильное, склонное к потенциальному конфликту, а состояние социальной напряженности с необходимостью должно быть обязательно изжито. Вместе с тем интересно, что смысловая наполненность понятия «социальная напряженность» разнится от автора к автору, приобретая то расширительное (с включением большого числа индикаторов), либо суженное (на основе одного показателя) толкование. Отметим и то, что зачастую описание социальной напряженности в малой степени отличается от описания социального самочувствия населения, выявления перечня беспо-

коящих население социально-экономических проблем и т.п. Это приводит к тому, что если посмотреть в исторической ретроспективе, то за истекшие три десятилетия в Казахстане не было периода, когда бы актуальность проблемы социальной напряженности под воздействием направленных действий со стороны субъектов – будь то из государственного или гражданского секторов – заметно увеличивалась или существенно уменьшалась.

Возникают вопросы: насколько правомерно присваивать понятию только один, при этом негативный, смысл? Возможно ли нахождение иного содержания данного понятия, полагая, что явление под ним скрывающееся вполне объективно и носит долговременный характер? Или же социальная напряженность – это состояние общества, которое не носит длительный характер, имеет свою структуру, стадии, причины появления и затухания, а потому на нее можно воздействовать и, возможно, даже прогнозировать?

Не отрицая значения СН в том понимании, которое распространено среди отечественных исследователей и экспертов, хотелось бы обратить большее внимание на проявления социальной напряженности в качестве адаптационного механизма в условиях (резкого) изменения социальной среды, а также возможных конструктивных сторон этого явления.

Методология

В отечественной социологической и политологической науке, в целом, сложился консенсус в важности понимания влияния социальной напряженности на стабильность общества [1, 2, 3]. В качестве инструмента изучения социальной напряженности чаще всего выступает мониторинговый подход, позволяющий анализировать изменения параметров социальной напряженности, например, таких, как протестная активность: «Мониторинг социальной напряженности и протестной активности является одним из методов выявления и своевременного регулирования опасных тенденций, роста их уровня для предотвращения кризисных явлений» [4, с. 278;]. Также надо отметить, что были попытки создания целевых индексов социальной [5] или межэтнической [6] напряженности как по стране, так и по отдельным регионам [7]. Т. е., изучение социальной напряженности связано с превентивным подходом, в качестве способа выявления возможных очагов нестабильности в обществе [8].

В настоящее время очагами потенциальной нестабильности могут выступать трудовые коллективы, «в Казахстане, как и во всем мире, происходит рост запроса на социальную справедливость, кризис доверия всем институтам, отстаивание своих трудовых прав посредством трудовых конфликтов» [9], а также места компактного проживания представителей различных этносов [10].

Таким образом, мы согласны, что мониторинг социальных показателей, позволяющий отслеживать динамику ситуации, характеризовать ее, является важнейшим исследовательским инструментом. Вместе с тем хотим обратить внимание на следующее обстоятельство: состояние социальной напряженности не может быть длительным, поскольку такие состояния требуют значительной мобилизации сил граждан и напряжения социальных связей в обществе, и могут заканчиваться социальными взрывами, революциями, сменами власти. Т.е., СН имеет объективные временные ограничения с двумя сценариями выхода из кризисного состояния: негативным (открытый протест) и конструктивным (по А.С.Ахиезеру – с использованием медиации).

Выдвинем гипотезу, что за последние десятилетия в истории Казахстана как минимум два периода могут быть отнесены к кризисным, и поэтому должны были сопровождаться социальной напряженностью. Это период мирового финансово-экономического кризиса 2008-2010 гг., затронувшего в значительной мере и экономику Казахстана, и период, связанный с мировой пандемией covid-19 (2020-2022 гг.).*

В связи с этим нами было принято решение использовать их для изучения в качестве временных рамок СН.

В данной статье в качестве методологической основы будет использован трехаспектный подход к анализу социальной напряженности, предложенный психологом А.Н.Суховым. В качестве эмпирической базы выступают результаты собственных опросов населения Общественного фонда «ЦСПИ «Стратегия» (мониторинговый блок проекта «Евразийский монитор»), а также опроса, выполненного в августе 2021г. (грантовый проект МОН РК «Протестный потенциал в Казахстане: особенности, факторы и тренды»). В качестве контрольных привлекались данные опроса декабря 2024г. (грантовый проект МОН РК «Политическое участие в Казахстане: динамика и возможности расширения») поскольку этот год, несмотря на свою сложность, кризисным признан не был.

Группировка результатов осуществлялась на стыке психологического и социологического подходов, при этом результаты опросов населения выступили показателями социальной напряженности. Обращаем внимание, чтобы не перегружать статью, а также для удобства чтения, в тексте использовались данные двух лет в каждом периоде и были введены условные обозначения: кризис 1. (опросы 2009 и 2010 гг.) и кризис 2. (опросы 2021 и 2022 гг.).

Основная часть. Аспекты социальной напряженности

Как уже указывалось выше, социальную напряженность (СН) в Казахстане и ее влияние на протестность и конфликтность в обществе исследуют достаточно часто. Однако на основе социологических данных редко изучается то, как формируется СН, какова ее длительность, какие стадии она проходит, какое влияние, кроме экономических и социальных факторов, оказывают другие аспекты, например, психологические.

В связи с анализируемой темой можно привести исследование, проведенное сотрудниками Института философии, политологии и религиоведения в 2014 г., с акцентом на региональные различия факторов, приводящих к социальной напряженности и протестной активности. В данной работе не дается авторского определения социальной напряженности, но указано, что под СН «обычно понимают характеристику состояния социальной системы, выражающуюся в повышении ее нестабильности, вызванной нарушением прав индивидов на удовлетворение их потребностей» И далее указывается, что СН способствует разрушению старых связей в обществе и в результа-

* В данном контексте мы основываемся на информации о том, что в августе 2022 года все регионы страны вошли в

«зеленую» зону по заболеваемости ковидом. Вместе с тем полное окончание пандемии Казахстан, вслед за всеми другими странами мира, признал в мае 2023 г.

те приводит к уменьшению социального капитала и доверия [4, с. 280].

В методологической части проекта авторы выделили элементы структуры социальной напряженности, имеющие, по нашему мнению, значение для описания причин возникновения СН с помощью социологических данных:

1. Социально-психологический элемент напряженности – доминирование негативных настроений и переживаний в повседневной жизни людей, формирование и развитие стрессовых реакций в ответ на условия жизни, неумение приспособиться к новым социальным и экономическим реалиям, распространенность многочисленных форм социальных конфликтов и рост числа людей, готовых к действиям, разрушительным по отношению к существующей социальной структуре.

2. Социально-экономический элемент напряженности – снижение социальной солидарности, консолидации в социуме, рост имущественной разобщенности.

3. Политический элемент СН – изменение социально-политических ориентаций, идеологических и ценностных установок, которое происходит у членов социума под влиянием действующих продолжительное время неблагоприятных социально-политических факторов [4, с. 286-287].

Считаем, что предложенная структура социальной напряженности может быть признана вполне рабочей. Однако авторы публикации Института не показали, как именно использовали ее для описания СН на региональном уровне, ограничившись линейным анализом полученных мониторинговых данных (за 2013 и 2014гг.) [4, с. 288-314].

Отличающимся от описанного можно считать подход к СН психологов, в частности, нам импонирует позиция российского психолога А.Н.Сухова, который, исходя из того, что «социальная напряженность – это массовый адаптационный синдром, который отражает во многих случаях степень дезадаптации различных категорий населения к хронической фрустрации (понижению уровня жизни к социальным изменениям)» [11, с. 48], предлагает рассматривать аспекты СН с учетом психологического фактора. Итак, социальная напряженность возникает в силу:

а) физиологической дезадаптации определенных слоев населения к трудностям (например, невозможности приспособиться к повышению цен без снижения уровня жизни), что объясняет ухудшение социально-демографической ситуации;

б) психофизиологической дезадаптации населения, выражающейся в виде неосознаваемых массовых психических состояний (тревожности, компенсаторных реакций – агрессии, апатии) при приспособлении к трудностям и социальным изменениям;

в) социально-психологической дезадаптации, отражающей осознанные конфликтные ситуации некоторых слоев населения к трудностям и социальным изменениям, проявляющиеся в повышенной политизации, забастовках, недовольстве, пессимизме, миграции, эмиграции, разгуле преступности и т.п. [11, с. 47-48].

Такой подход применительно к социологии позволяет локализовать проявления СН во временном отношении, фиксировать с помощью социологических инструментов стадии развертывания социальной напряженности – от ее зарождения/появления первых сигналов до определенного завершения. Причем мы согласны с высказанными мнениями, что возникновение социальной напряженности не обязательно заканчивается конфликтом или выходом на открытый протест [1].

В свою очередь для динамики СН важное значение оказывает то, является ли она стихийной или в ней заинтересованы некие силы, канализирующие напряженность в своих интересах. Также важна степень проявления фоновых причин (общих для всех или многих групп, регионов, страны в целом) в конкретный период времени (обострение экономического кризиса, транзит власти) и наличие потенциальных очагов, в которых социальная напряженность в силу особых обстоятельств приобретает наибольшую значимость (трудовые споры, межэтнические и иные социальные разногласия, сложная экологическая обстановка, разгул криминалитета и т.п.).

Таким образом, применяя классификацию А.Н.Сухова, базирующуюся на феномене адаптации/дезадаптации, считаем возможным для анализа определять СН через следующие аспекты:

1. физиологические;
2. психофизиологические;
3. социально-психологические.

Очевидно, что, будучи представителем социологической отрасли и не имея результатов специальных психологических исследований, мы попытались описать аспекты социальной напряженности с помощью результатов социологических исследований. В Таблице 1 представлены выделенные аспекты СН и формулировки мониторинговых вопросов социологических опросов, которые, по нашему мнению, раскрывают суть того или иного аспекта.

Таблица 1- Классификация аспектов социальной напряженности

Аспекты	Вопросы анкеты
физиологические	Перечень актуальных проблем; Оценка материального положения семьи; Оценка потребительского потенциала

психо-физиологические	Оценка ситуации в стране; Общественные настроения; Социальный оптимизм
социально-психологические	Удовлетворенность индивида жизнью; Одобрение деятельности правительства Протестное поведение

Состояние физиологических аспектов

Описание состояния социальной напряженности очень часто начинается, а иногда и заканчивается, перечнем проблем, которые волнуют население страны, поскольку именно сами проблемы рассматриваются как источник СН, а потому как причина протестной активности. По итогам опроса 2010г. социолог А.Жусупова приводит иерархию наиболее значимых проблем для населения, в числе основных: рост цен на продукты питания (72,4%), безработица (39,5%), рост тарифов на коммунальные услуги (28,6%), рост цен на промышленные товары и услуги (24,1%) и далее замечает: «Подавляющее большинство населения считает, что кризис в Казахстане будет сопровождаться ростом преступности и социальной напряженности:

- 89,4% полагает, что произойдет рост социальной напряженности;
- 85,1% респондентов полагает, что увеличится уровень преступности». [3, с. 10].

В 2015г. политолог М.Нургалиева, изучившая вопросы уровня жизни казахстанцев и проблемы социального неравенства, указывала, что «протестный потенциал, также как и распространенность протестных настроений – невысокие. Респонденты считают, что акции протеста скорее маловероятны. Однако перечень причин, по которым могут состояться протестные выступления, достаточно внушителен. Вызвать протесты могут безработица, низкий уровень зарплат, рост цен и тарифов, девальвация и инфляция, нарушение прав человека и коррупция, социальное неравенство и еще ряд различных проблем» [12, с. 66].

Если обратиться к результатам мониторинга ОФ «ЦСПИ «Стратегия», привлекаемого для

описания физиологических аспектов социальной напряженности, то можно сказать, что в ретроспективе перечень актуальных проблем населения в целом совпадает с результатами опросов других казахстанских социологов. Это рост цен на продукты и товары первой необходимости, беспокоящий более половины населения и в кризис 1, и в кризис 2, и в 2024г.; низкий уровень доходов, на который указывает около трети населения; проблемы безработицы, важность которой в 2009-10гг. была высокой (на уровне трети), снизилась в 2021-22гг. до пятой части опрошенных, в 2024г. вновь повысила свою актуальность (до трети); низкое качество здравоохранения, на которое регулярно жалуется значимое число казахстанцев. Вместе с тем результаты опросов фиксируют снижение актуальности для населения проблем коррупции, а также некоторое снижение озабоченности преступностью.

Не ставя перед собой задачу полного анализа социальных проблем населения за период независимости страны, отметим, что, к сожалению, они стали частью социально-экономического ландшафта страны, и теперь могут быть отнесены в большей мере к фоновым условиям, а потому не влияющими напрямую на состояние социальной напряженности. И очевидно, что успешное решение жизненных проблем показывает, с одной стороны, что у населения Казахстана ресурсы адаптации все еще не истощены, но с другой, каждодневное напряжение сил на протяжении длительного периода времени может привести к накопительному эффекту и в условиях резких изменений в экономике способствовать нарастанию социальной напряженности и в дальнейшем к протестной активности.

Таблица 2-Проблемы, которые беспокоят население (выбор не более трех вариантов ответа)

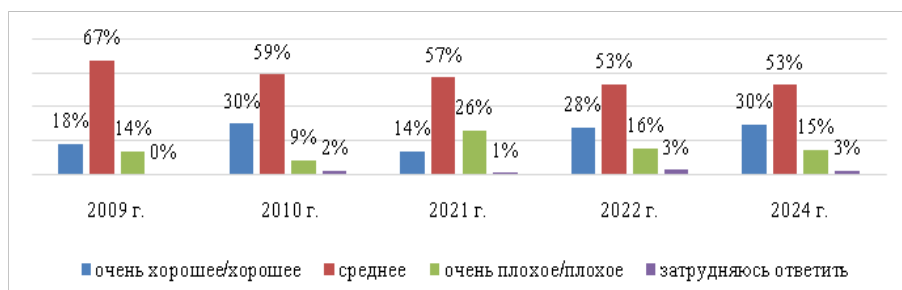
Проблемы	2009 г.	2010 г.	2021 г.	2022 г.	2024 г.
Рост цен на продукты, товары первой необходимости	61%	59%	53%	57%	74%
Низкий уровень доходов	35%	38%	32%	29%	31%
Проблема безработицы	41%	30%	21%	20%	30%
Высокая оплата учебы в вузах	25%	26%	нет данных	нет данных	26%
Низкое качество здравоохранения	26%	28%	10%	14%	25%
Проблема выплаты кредита	нет данных	10%	нет данных	15%	23%
Отсутствие собственного жилья	14%	17%	15%	12%	21%
Низкое качество образования	10%	11%	6%	7%	17%

Коррупция	22%	21%	29%	14%	15%
Экологические проблемы	11%	10%	3%	6%	15%
Преступность	18%	12%	7%	5%	10%
Низкий уровень пенсий	13%	15%	5%	7%	9%
Плохое состояние дорог	12%	14%	нет данных	10%	20%

При рассмотрении такой составляющей физиологического аспекта социальной напряженности как оценка материального положения индивида и его семьи в кризисных ситуациях заметна очевидная зависимость: снижается доля тех, кто полагает, что их материальное положение хорошее/очень хорошее при практически таком же увеличении числа тех, кто называет свое матположение плохим и очень плохим. Вместе с тем, несмотря на колебания показателей долей позитивных и негативных ответов, во все рассматриваемые периоды самой большой является группа тех, кто оценивает экономическое положение своей семьи, как среднее (53-67%), что можно считать стабилизирующим фактором, показывающим наличие адаптационного потенциала семей.

Данные в период кризиса 1. показывают сравнительно быстрое восстановление материального положения казахстанских семей: после «проседания» показателей в 2009г. как реакции на события 2008г., уже в 2010г. произошло увеличение доли тех, кто считал, что семейное материальное положение хорошее (с 18 до 30%) при уменьшении доли отрицательных ответов (матположение плохое – с 14 до 9%).

Вызывает интерес то, что распределение долей по матположению семей по окончании коронкризиса не изменилось: в 2024г. число тех, кто считает положение семей плохим, остается на уровне 2022г. (15% и 16%) при сравнительно высоких долях тех, кто называет семейное положение хорошим (30% и 28%).

Рисунок 1- Как бы Вы оценили в настоящее время материальное (экономическое) положение Вашей семьи? (результаты мониторинговых опросов)

Если рассмотреть экономическое положение респондентов более внимательно, сквозь призму их потребительских возможностей, то можно заметить, что с точки зрения потребления кризис 1. казахстанцы прошли довольно легко. Так, в 2009г. каждый десятый опрошенный сказал, что денег не хватает даже на продукты, а в 2010г. доля таких уменьшилась более чем в 2 раза, до 4%. Но при этом число тех, кого можно отнести по потреблению к нижнему среднему слою (самому массовому в условиях Казахстана), т. е., тех, кто испытывает затруднения при покупке товаров длительного пользования, оставалось на одном уровне (41–43%).

Прохождение кризиса 2. отличалось заметной амплитудой оценок. В 2021г. имело место существенное увеличение доли тех, кого можно отнести к малообеспеченным и бедным слоям (41% в сумме), и также заметное снижение нижнего среднего слоя (36%). В

2022г. число бедных (денег не хватает даже на питание) все еще оставалось высоким (7%), но при этом восстановились доли среднего нижнего и среднего высокого (можем без труда покупать товары длительного пользования) слоев. В 2024г. доли бедных слоев снизились в сумме до 19%, число респондентов со средними и выше средних доходов увеличилось.

Резюмируя, можем сделать вывод, что на уровне физиологических аспектов казахстанцы в кризисные периоды показывают хорошие способности адаптироваться к изменяющимся условиям, и даже несмотря на временные «проседания» показателей удовлетворенности материальным положением и уровня потребительского потенциала, в течение года-двух происходит стабилизация этих показателей, дезадаптация если и есть, то фиксируется в отдельных социальных группах, а не на всем обществе.

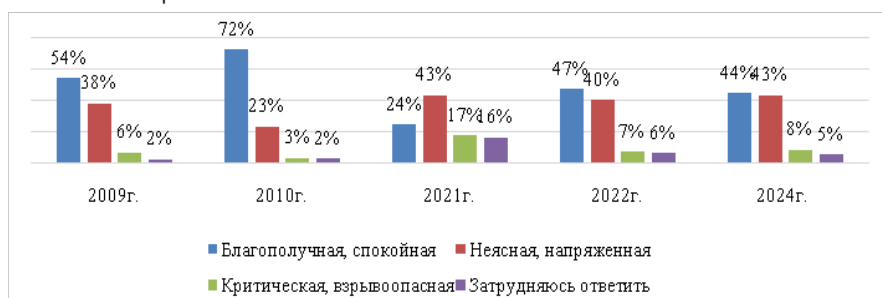

Рисунок 2 – К какой из следующих групп населения Вы скорее могли бы себя отнести? (результаты мониторинговых опросов)

Состояние психофизиологических аспектов

Сравнительно спокойные показатели физиологических основ социальной напряженности заметно контрастируют с состоянием психофизиологических аспектов СН. Это хорошо видно на оценках ситуации в стране. В период кризиса 1. большинство населения оценивало ситуацию в стране как благополучную, спокойную (54%), хотя мы не можем не отметить колебание долей положительных и отрицательных ответов в эти годы. Так, например, в 2009г. 6% называли ситуацию критической, взрывоопасной, больше трети считали ее неясной, напряженной, а уже в 2010г. доля полагающих, что ситуация напряженная, упала до четверти, а с мнением, что ситуация в стране благополучная были согласны 72% опрошенных.

В 2021 г. только четверть опрошенных считала, что ситуация в Казахстане благополучная, спокойная, с точки зрения 60% у страны были проблемы, на основе которых положение дел можно было назвать напряженным и взрывоопасным, а каждый шестой затруднился с диагнозом. В 2022 г. оценки улучшились (47% стали считать, что ситуация в стране благополучная), однако все еще высокой (47%) оставалась доля тех, кто считал, что положение дел в стране напряженное или даже взрывоопасное. При этом итоги 2024г. показывают, что произошла стагнация оценок, мнение населения практически не изменилось по сравнению с 2022 г. и даже несколько ухудшилось (на 3% снизилось число положительных ответов с 47% до 44%).

Рисунок 3 – В целом как бы Вы оценили ситуацию в Казахстане на сегодняшний день? (результаты мониторинговых опросов)

Еще один из вопросов, характеризующих психофизиологический аспект социальной напряженности, – оценка наиболее распространенного настроения среди населения. В кризис 1. главным настроением была надежда, она была присуща 56% опрошенных. В период кризиса 2. надежда хоть и оставалась главным настроением, но ее доля была заметно ниже: в 2021г. она упала до 30%, в 2022г. ее показатель достиг 46%, но надежда не стала доминирующим настроением в обществе и по окончании

коронакризиса в 2024г. (35%).

Заметны колебания распространенности в рассматриваемые периоды такого настроения, как уверенность в завтрашнем дне. В кризис 1. его показатели оставались довольно высокими (в 2009г. – 17%, в 2010г. – 23%). В 2021г. только 5% испытывали уверенность в будущем, в 2022г. показатели уверенности повысились до 14%, но не достигли высоких значений 2010г. (в 2024г. – 17%). В то время как настроение сомнения, отсутствия видения

четких перспектив, достигнув в 2021 г. 27% остается на этом же уровне и в 2022 г. (26%), и в 2024 г. (27%).

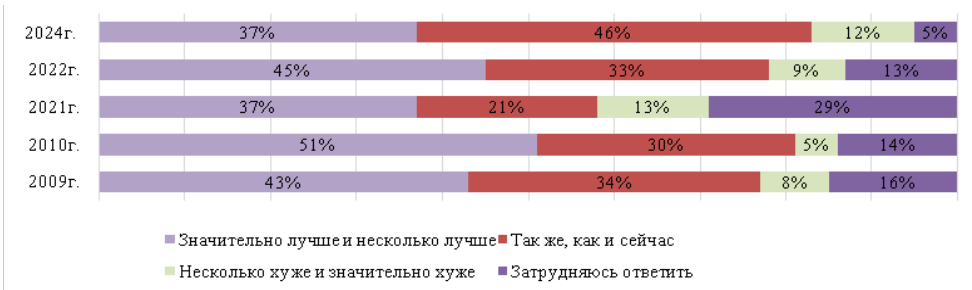
Практически не проявленное в 2009-10гг. настроение разочарования и безысходности (3–5%), в кризис 2. стало заметным: в 2021 г.

его испытывали 21% опрошенных, в 2022 г. – 11%, отметим его повышение в 2024г. до 16%. Вместе с тем чувства раздражения и агрессии, которые в 2021г. достигли 12%, быстро упали до «обычных» 2% в 2022г. и сохраняются практически на том же уровне в 2024 г. (3%).

Рисунок 4- На Ваш взгляд, какое настроение характерно для большинства населения в настоящее время? (результаты мониторинговых опросов)

По нашему мнению, социальный оптимизм выступает важной психофизиологической характеристикой СН. И, как видим, в период кризиса 1. оптимизм населения оставался на высоком уровне: около половины населения считала, что через год будет жить лучше, чем сейчас, при 5–8% предполагающих противоположное (будем жить хуже). В 2021 году только 37% были положительно настроены на будущее, 13% предполагали ухудшение жизни, а 29% затруднялись с ответом. В 2022г. оценки населения несколько скорректировались: увеличились доли социальных оптимистов и тех, кто считал, что изменений в жизни не будет. Обращают внимание результаты опроса 2024г., показавшие, что самой большой в обществе стала доля прагматиков-реалистов (46%), не ожидающих значимых изменений в своей жизни (ни положительных, ни отрицательных). Эти результаты совершенно иные в разрезе изучаемых периодов и могут быть рассмотрены, как начало некоего нового тренда: отход от инфантильных ожиданий «светлого» будущего и формирование реалистических оценок на основе восприятия наличествующей жизненной ситуации.

Рисунок 5- Как Вы считаете, через год Вы (Ваша семья) будете жить лучше или хуже, чем сейчас? (результаты мониторинговых опросов)

Таким образом, результаты опросов показывают, что имеет место отличающееся состояние психофизиологических аспектов социальной напряженности в разные временные периоды. Кризис 1. общество прошло сравнительно безболезненно, быстро приспособившись к возникшим сложностям, люди в течение года восстановили положительные оценки ситуации в стране (ситуация благополучная), не теряя при этом надежду и оптимизм. В то время как последствия пандемии (кризис 2.) оказали и продолжают оказывать существенное дестабилизирующее влияние на население Казахстана на психофизиологическом уровне: выше 40% разделяют мнение, что ситуация в стране неяс-

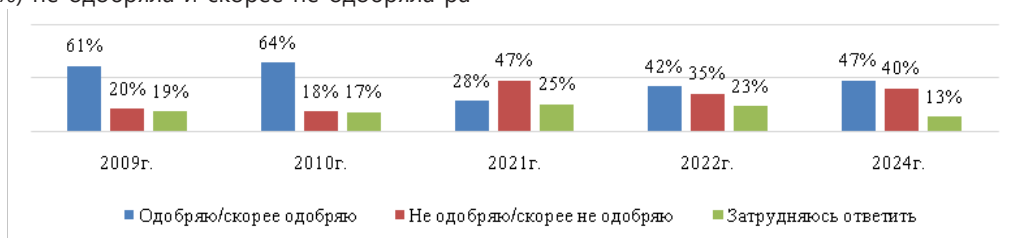
ная, напряженная; четверть согласны с мнением, что в населении распространены неуверенность, отсутствие ясных перспектив на будущее, на уровне шестой части населения присутствуют разочарование и чувство безысходности. Количество оптимистов заметно уменьшилось, и если все предшествующие годы наблюдений оно всегда было выше доли других групп, то к 2024г. основной группой стали прагматики-реалисты; число пессимистов сформировалось на уровне десятой части. Вместе с тем в 2022 и 2024 гг. показатели раздражения и агрессии не превышают статистически значимых величин, при том, что в 2021 г. количество испытывающих агрессию составляло 12%.

Состояние социально-психологических аспектов

Результаты опроса периода кризиса 1. показывают, что одобрение деятельности правительства, несмотря на всю сложность социально-экономической ситуации в 2008-2010гг. оставались высокими: более 60% одобряли работу органа исполнительной власти, пятая часть не одобряла и скорее не одобряла, чуть меньше пятой части не имела мнения по этому вопросу.

Совершенно иначе складывались оценки правительства в период второго кризиса: в 2021 г. уже почти половина опрошенных (47%) не одобряла и скорее не одобряла ра-

боту правительства, позитивно оценивали правительство только 28%, каждый четвертый затруднялся с ответом. В 2022 г. оценки скорректировались – количество одобряющих ответов выросло, но все еще не достигло устойчиво высоких результатов (42%), при этом каждый третий мог быть отнесен к числу неодобряющих работу правительства, каждый четвертый – к затрудняющимся с ответом. В 2024г. количество одобряющих работу правительства несколько повысилось (47%), но при этом увеличилось число тех, кто не одобряет и скорее не одобряет работу исполнительной власти (40%) за счет снижения доли затруднившихся с ответом (13%).

Рисунок 6- Одобряете ли Вы деятельность правительства? (результаты мониторинговых опросов)

Рассмотрим далее, какие другие социально-психологические аспекты СН показывают состояние адаптации казахстанцев. Прежде всего, это такой важнейший социальный показатель как уровень удовлетворенности населения своей жизнью. Отметим характерную особенность в этой связи: показатель удовлетворенности жизнью казахстанцев на протяже-

нии всех рассматриваемых периодов всегда оставался сравнительно высоким – выше 50%. Вместе с тем если в кризис 1. он не опускался ниже 65%, то в последующие замеры он упал до 58% и остается на этом же уровне вплоть до 2024 г. Сохраняется на одном уровне и доля тех, кто не удовлетворен/скорее не удовлетворен своей жизнью (35–36%).

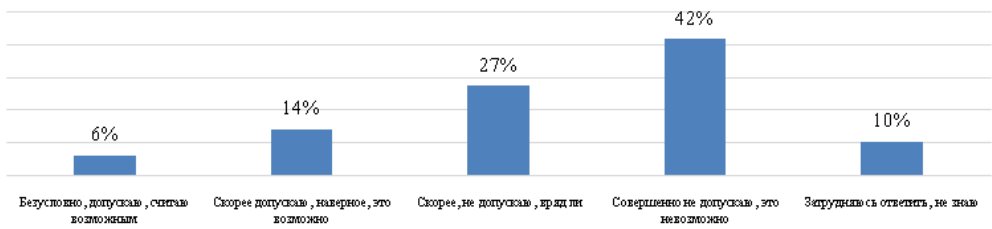

Рисунок 7- Скажите, в целом, Вы удовлетворены или не удовлетворены жизнью, которую ведете? (результаты мониторинговых опросов)

Таким образом, как показывают вышеприведенные данные, от четверти до трети опрошенных в разные годы были в той или иной степени не удовлетворены своей жизнью. Отражается ли эта неудовлетворенность в поведенческом отношении? Куда уходит энергия возникающей социальной напряженности? Становятся ли люди более активными, например, в протестном отношении?

Попытаться ответить на эти вопросы мы можем с привлечением нескольких вопросов,

поскольку не располагаем мониторинговыми данными по всем изучаемым периодам. Итак, в 2009г. в самый разгар финансово-экономического и ипотечного кризиса 69% опрошенных не считали для себя допустимым принимать участие в массовых акциях протеста (выступлениях, митингах) против роста цен, безработицы и падения уровня жизни. 20% такую личную возможность допускали или скорее допускали. Каждый десятый затруднялся с ответом.

Рисунок 8- Допускаете ли Вы для себя лично (считаете возможным) или не допускаете участие в массовых акциях протеста (выступлениях, митингах) против роста цен, безработицы и падения уровня жизни? (опрос, ноябрь 2009 г.)

В 2021г. 58% опрошенных в случае, если в их городе или селе состоятся протестные выступления с социально-экономическими требованиями, скорее всего не примут в них

личного участия. 17% такую возможность для себя не исключали. Каждый четвертый затруднялся с ответом на этот вопрос.

Рисунок 9- Если в Вашем городе/селе состоятся протестные выступления с социально-экономическими требованиями, Вы лично примете в них участие или нет? (опрос, август 2021г.)

Ответы на мониторинговый вопрос о том, как поступят казахстанцы в случае ухудшения социально-экономической ситуации в стране, показывают, что основной выбор ими делается с упором на две поведенческие стратегии в рамках конвенционального подхода – терпеливо ждать лучших времен и самостоятельно искать пути улучшения своей жизни. Причем последняя поведенческая стратегия хотя является главной для многих казахстанцев – а в 2010 году доминирующей (55%), – в последующие годы стала менее востребованной: в 2021 г. – 45%, в 2022 г. – 39%.

Эмиграцию как способ решения проблем в случае ухудшения социально-экономической ситуации в стране в 2010г. выбирали только

3% опрошенных, в кризис 2. доля тех, кто пытается уехать из страны в сложной ситуации, заметно выросла, особенно в 2021 г. – 17%.

Обратим внимание, что число тех, кто выберет неконвенциональные способы выхода из кризисной ситуации, такие как участие в организации, добивающейся смены власти или участие в массовых акциях протеста, ни в один из изучаемых периодов не имело значимо высоких величин. Вместе с тем в кризис 2. можно отметить увеличение доли тех, кто примкнет к организации, добивающейся смены власти, в два и более раза: так, если в 2010г. ее показатель составлял 2%, в 2021 г. – 5%, то в 2022 г. доля таких ответов стала еще выше – 7%.

Рисунок 10- Если в ближайшем будущем социально-экономическая ситуация в стране ухудшится, то как Вы поступите? (результаты мониторинговых опросов)

Закljučая этот раздел, отметим, что социально-психологические аспекты социальной напряженности связаны с ощущением несправедливости, неравенства, отсутствием социальных лифтов, разобщенностью общества и недоверием власти. Если сравним показатели одобрения/неодобрения работы исполнительной власти двух кризисных периодов, то можем увидеть, что в период 2009-10гг. проявились адаптирующие способности населения на стадии физиологических и психофизиологических аспектов социальной напряженности и не произошло перевода недовольства на более высокую, социально-психологическую, стадию, в виде резкого падения одобрения работы правительства. В кризис 2. дезадаптация пандемического периода проявилась на примере существенного падения показателя одобрения правительства, и эта тенденция продолжает сохраняться в более спокойный постпандемический период.

Интересно, что в оба периода кризисов пятая часть населения была готова/считала для себя допустимым принять участие в протестных выступлениях, связанных с социально-экономической проблематикой. Однако при этом кризис 2. выявил изменение степени терпения в обществе, выражающееся в уменьшении доли людей, склонных к самостоятельным действиям, в увеличении доли желающих эмигрировать (каждый десятый) и в повышении числа тех, кто пока не знает, как бы он поступил в кризисных условиях (до 10–17%).

Подводя итоги анализа результатов опросов, отметим, что с определенной степенью уверенности можно отнести физиологические и психофизиологические аспекты в Казахстане к фоновым, а социально-психологические к деятельностным, активистским. Фоновые аспекты имеют длительное воздействие, и в большей степени опираются на адаптационные способности населения страны. В то время как социально-психологические аспекты социальной напряженности приводятся в действие силами дезадаптации, поскольку именно невозможность для людей встроиться в социальную систему и почувствовать себя её полноценной частью становится триггером для роста недовольства работой власти, увеличения числа конфликтов и напряженности.

Вместе с тем в обществе есть механизмы, которые помогают казахстанцам эффективно адаптироваться в меняющихся социальных условиях, иногда приводящих к кризисам, в ответе за которые могут быть как внешние (экономические, социальные, экологические и иные) обстоятельства, так и действия властей. Таким механизмом выступает социальное окружение, поддержки внутри семьи. В этой связи можно привести интересное психологическое исследование жителей Казахстана и России, согласно которому «у жителей двух государств социальная напряжённость вы-

зывает в первую очередь тревогу, волнение, нервность, страх, с которыми жители России справляются при помощи регуляторных механизмов, а жители Казахстана – опираясь на социальное окружение». В работе отмечается, что россияне склонны к более сильному, но не очень разнообразным реакциям переживания социальной напряженности, в то время как «жители Казахстана склонны к более сдержанным и более разнообразным реакциям на социальную напряжённость» [13, с. 65] и, добавим, показывают высокие адаптационные способности в периоды кризисов.

Влияние информационного фактора

Итак, казахстанцы показывают, что ресурсы адаптации к кризисным явлениям в экономике у них достаточно высокие. Недовольство и напряженность если и возникает, то сравнительно быстро находит свое разрешение, и не обязательно через протестный выброс социальной энергии. Но при этом есть дополнительные внешние факторы/раздражители, которые могут оказывать воздействие на формирование социальной напряженности. И судя по всему, мощное воздействие на возникновение СН оказывает информационный фактор, работа традиционных и сетевых средств массовой информации.

Коротко остановимся на этом моменте, поскольку не ставили задачу изучения влияния данного фактора и не располагаем необходимым рядом мониторинговых данных. Вместе с тем, согласно исследованию ОФ «ЦСПИ «Стратегия» 2009г. более половины опрошенных выражали свое недовольство качеством информации об экономическом кризисе, которую они получают из газет, радио, телевидения. С одной стороны, поводом для нареканий в адрес СМИ выступали случаи преувеличения с их стороны последствий кризисных явлений, разжигания страстей на пустом месте (18%). С другой стороны, респонденты жаловались на недостаточную откровенность и полноту освещения экономического кризиса в СМИ, что не дает необходимой информации о происходящем (34%). С мнением о том, что информация, которую подают СМИ о кризисных явлениях в стране, является объективной и ее вполне достаточно, чтобы разобраться в происходящем, были согласны лишь 38% респондентов [14, с.9].

В рамках исследования «Быстрая гендерная оценка в отношении covid-19 в Республике Казахстан», проведенного нами в 2020г. по заказу «ООН-Женщины», на основе инструмента, разработанного структурой «Women Count Data Hub», были получены следующие результаты. 53% участников опроса получали информацию о ситуации с пандемией из интернета и социальных сетей (Facebook, Instagram и т.д.), 25% – радио/телевидения/газет, 8% – с по-

мощью мессенджеров и SMS-рассылок (приложения Telegram, Viber, Whatsapp), 8% – с помощью официальных правительственных веб-сайтов, 3% – через ближнее окружение, включая семью и друзей. При этом для 64% опрошенных информация о ситуации с covid в стране была понятной и своевременной, помогала вовремя реагировать на ситуацию, 18% жаловались, что информация была нечеткой, противоречивой, создавала трудности для понимания и своевременной реакции на ситуацию, еще 11% сказали, что информация была понятной, но поступала слишком поздно, чтобы успевать вовремя реагировать на ситуацию, 7% затруднились с ответом. Таким образом, в этот сложный период у трети возникали проблемы с получением информации и принятием адекватных решений.

Итоги опроса 2024 г. подтверждают, что восприятие и оценки населения относительно экономической и социально-политической ситуации в стране формируются в основном на базе материалов средств массовой информации. При этом 35% опрошенных считают, что информации в СМИ много, но зачастую журналисты преувеличивают масштаб явлений, разжигают страсти на пустом месте. 30% полагают, что СМИ недостаточно полно освещают экономическую ситуацию в Казахстане. И только по мнению 28% информацию в СМИ можно назвать объективной и ее вполне достаточно для понимания и выработки своего отношения к ситуации.

Заключение. Позитивно о социальной напряженности

А.С.Ахиезер, автор понятия конструктивная напряженность, считал, что она встроена в любую (суб) культуру и является необходимым элементом существования любого общества [15]. По мнению ученого, нельзя односторонне смотреть на общественные процессы, требуется развитие «социокультурной методологии исследования общества, которая нацелена на выдвижение в качестве фокуса исследования процессов напряженного поиска между противоположностями эффективной деятельности, решений, воплощение которых обеспечивает необходимый уровень обеспечения выживаемости». При этом двойственность, противоречивость предмета не следует расценивать, описывать через виновность одной стороны и невиновность другой, в черно-белом формате. «Причины конфликтов, подчас разрушительных, лежат не в самом факте существования в обществе качественных различий в векторах направленности, но прежде всего в недостаточном культурном развитии общества, особенно недостаточного развития ценности диалога, недостаточной способности искать на основе развития культуры и организационных форм диалога, пути

предотвращения опасностей дезорганизации, катастроф, пути использования специфических ценностей разных процессов для жизнеутверждающего синтеза» [16, с. 99-100].

С этим взглядом согласны исследователи из Института философии, политологии и религиоведения, которые пишут в своей работе, что нельзя трактовать социальную напряженность как однозначно негативное явление. «Зачастую она показывает необходимость преобразований и отражает изменение социальных связей. Определенный уровень социальной напряженности свойственен любому обществу» [4, с. 280]. И если рассматривать «социальное бытие не в статике, но как процесс перехода социума из одного состояния в другое, то можно заключить, что определенный уровень СН оказывается необходимым фактором для поддержания целостности социальной системы» [4, с. 282].

И, в заключение, в качестве примера приведем мнение исследователя, занимающегося изучением трудовых конфликтов, Е.Исмаилова. В своей работе 2022 года он указывает в числе позитивных изменений за два года на «более конструктивное восприятие социально-трудовых конфликтов с точки зрения их последствий для общественного развития. Так, многие теоретики в сфере конфликтологии исходят из того, что конфликты имеют не только негативные, но и позитивные стороны». Исмаилов приводит результаты опроса, согласно которым произошел рост числа экспертов (с 43,2 в 2021 до 51,6% в 2022 году), поддерживающих точку зрения, что урегулирование конфликта приводит к созданию новых форматов взаимодействия между работниками и работодателями; 64,8% в разрешении социально-трудовой напряженности видят возможность выявить скрытые проблемы, привлечь к ним внимание, еще 39,1% полагают, что трудовые конфликты в конечном итоге повышают социальную ответственность работодателей [9]. Т.е., появляются примеры изменения отношения к социальной напряженности среди казахстанских практиков в сторону оценки ее конструктивных сторон.

Безусловно, данная статья не исчерпывает всех возможных подходов к изучению такого сложного, многосоставного, явления, как социальная напряженность. Вместе с тем хотелось бы привлечь внимание исследователей к возможности рассмотрения ее конструктивного потенциала, что будет полезным и в рамках управленческой деятельности государства. Также предлагаем преодолеть сложившуюся нерасчлененность понятия СН, операционализировать его, и попытаться использовать в прогностических целях.

Финансирование

Исследование проведено в рамках грантового научного проекта AP23488744 «Политическое участие в Казахстане: динамика и возможности расши-

рения», финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Список литературы

1 Nasimova G. O., Buzurtanova M. M., Saitova N. A. Social protests in Kazakhstan: Factors and trends // Вестник СПбГУ. Философия и конфликтология. – 2019. – Т. 35. – № 3. – С. 472–484.

2 Национальные ресурсы НТИ. Отчеты о НИР. Основные факторы социальной напряженности и протестности на региональном уровне (мониторинг протестной активности и социальной напряженности в регионах) // [Электронный ресурс] URL: https://nauka.kz/page.php?page_id=108&id=50541 (дата обращения: 25.04.2025).

3 Мухамеджанов Б. Г., Жусупова А. С. Кризис и казахстанское общество (социологическое измерение). – Алматы: Фонд Первого Президента, КИСЭИП, 2010. – 202 с.

4 Основные факторы социальной напряженности на региональном уровне // В сб.: Ценности и идеалы независимого Казахстана. – Алматы: ИФПИР КН МОН РК, 2015. – 315 с.

5 Шибутов М., Шибутова Л. Индекс социальной напряженности в Казахстане. – 27.06.2012. // [Электронный ресурс] URL: https://vlast.kz/kz/obsshestvo/indexes_socialnoj_napryazhennosti_v_kazahstane_v_mae-603.html (дата обращения: 25.04.2025).

6 Мустафаев Н. Диагностика межэтнической напряженности от ИПР. – 04.11.2011. // [Электронный ресурс] URL: <https://abai.kz/post/11332> (дата обращения: 25.04.2025).

7 Очаги социальной напряженности на контроле. – 10.07.2023. // [Электронный ресурс] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/maslikhat-aqmola/press/news/details/585898?lang=ru> (дата обращения: 25.04.2025).

8 Социальная напряженность по сравнению с прошлым годом снизилась – исследование в Алматы. – 28.08.2009. // [Электронный ресурс] URL: https://www.inform.kz/ru/social-naya-napryazhennost-posravneniyu-s-proshlym-godom-snizilas-issledovanie-v-almaty_a2194133 (дата обращения: 25.04.2025).

9 Исмаилов Е. Трудовые конфликты в Казахстане: невыученные уроки. – 09.11.2022. // [Электронный ресурс] URL: https://forbes.kz/articles/trudovyye_konflikty_v_kazahstane_nevyuchennyye_uroki (дата обращения: 25.04.2025).

10 Хабдулхабар Ж. В Казахстане создали карты социальной напряженности: как они помогут решить межэтнические конфликты. – 20.03.2021. // [Электронный ресурс] URL: <https://informburo.kz/interview/v-kazahstane-sozdali-kartu-socialnoi-napryazonnosti-cto-pomozet-resit-mezetniceskie-konflikty> (дата обращения: 25.04.2025).

11 Сухов А. Н. Социальная напряженность и конфликтология. // [Электронный ресурс] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-napryazhennost-i-konfliktologiya> (дата обращения: 25.04.2025).

12 Нургалиева М. Уровень жизни казахстанцев и проблемы социального неравенства (по результатам социологического исследования). – Алматы: Исследовательский институт международного и регионального сотрудничества при КНУ, 2015. – 101 с.

13 Афанаскин А. Б., Шульга Т. И. Сравнительный анализ восприятия социальной напряженности жителями России и Казахстана // Вестник Государственного университета просвещения. Серия: Психологические науки. – 2024. – № 1. – С. 48–67

14 Отчет по проекту «Динамика социально-политического самочувствия населения Казахстана (ноябрь 2009 года)». – 30 с. // [Электронный ресурс] URL: <https://ofstrategy.kz/ru/research/socialresearch/item/217-dinamika-sotsialno-politicheskogo-samochuvstviya-naseleniya-kazahstana-noyabr-2009-goda> (дата обращения: 29.04.2025).

15 Значение «конструктивная напряженность» в «Основных терминах, используемых в книге А. С. Ахиезера “Критика исторического опыта”» // [Электронный ресурс] URL: <https://slovar.cc/ist/ahiezer/2284137.html> (дата обращения: 29.04.2025).

16 Ахиезер А. С. Архаизация как категория общественных наук // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2001. – Т. IV. – № 1. – С. 89–100.

Transliteration

1 Nasimova G. O., Buzurtanova M. M., Saitova N. A. Social protests in Kazakhstan: Factors and trends // Vestnik SPbGU. Filosofii i konfliktologii. – 2019. – Vol. 35. – No. 3. – Pp. 472–484.

2 Natsionalnye resursy NTI. Otchety o NIR. Osnovnye faktory sotsialnoi napriazhennosti i protestnosti na regionalnom urovne (monitoring protestnoi aktivnosti i sotsialnoi napriazhennosti v regionakh) // [Electronic source] URL: https://nauka.kz/page.php?page_id=108&id=50541 (data obrashheniya: 25.04.2025) (in Russ).

3 Mukhamedzhanov B. G., Zhusupova A. S. Krizis i kazakhstanskoe obshchestvo (sotsiologicheskoe izmerenie) [Crisis and Kazakhstani Society (A Sociological Dimension)]. – Almaty: Fond Pervogo Prezidenta, KISEIP, 2010. – 202 s. (in Russ).

4 Osnovnye faktory sotsialnoi napriazhennosti na regionalnom urovne [Key Factors of Social Tension at the Regional Level]. – Almaty: IFPR KN MON RK, 2015. – 315 s. (in Russ).

5 Shibutov M., Shibutova L. Indeks sotsialnoi napriazhennosti v Kazakhstane [Index of Social Tension in Kazakhstan]. – 27.06.2012. // [Electronic source] URL: https://vlast.kz/kz/obsshestvo/indexes_socialnoj_napryazhennosti_v_kazahstane_v_mae-603.html (data obrashheniya: 25.04.2025) (in Russ).

6 Mustafaev N. Diagnostika mezhetniceskoi napriazhennosti ot IPR [Diagnostics of Interethnic Tension by IPR]. – 04.11.2011. // [Electronic source] URL: <https://abai.kz/post/11332>. (data obrashheniya: 25.04.2025) (in Russ).

7 Ochagi sotsialnoi napriazhennosti na kontrole [Foci of Social Tension Under Control]. – 10.07.2023. // [Electronic source] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/maslikhat-aqmola/press/news/details/585898?lang=ru> (data obrashheniya: 25.04.2025) (in Russ).

8 Sotsialnaia napriazhennost po sravneniiu s proshlym godom snizilas – issledovanie v Almaty [Social Tension Decreased Compared to Last Year – a Study in Almaty]. – 28.08.2009. // [Electronic source] URL: https://www.inform.kz/ru/social-naya-napryazhennost-posravneniyu-s-proshlym-godom-snizilas-issledovanie-v-almaty_a2194133 (data obrashheniya: 25.04.2025) (in Russ).

9 Ismailov E. Trudovye konflikty v Kazakhstane: nevyuchennyye uroki [Labor Conflicts in Kazakhstan: Unlearned Lessons]. – 09.11.2022. // [Electronic source] URL: https://forbes.kz/articles/trudovyye_konflikty_v_kazahstane_nevyuchennyye_uroki (data obrashheniya: 25.04.2025) (in Russ).

10 Khabdulkhabar Zh. V Kazakhstane sozdali karty sotsialnoi napriazhennosti: kak oni pomogut reshit mezhetniceskie konflikty [Kazakhstan Created Social

Tension Maps: How They Will Help Resolve Interethnic Conflicts]. – 20.03.2021. // [Electronic source] URL: <https://informburo.kz/interview/v-kazaxstane-sozdali-kartu-socialnoi-napryazhonnosti-cto-pomozet-resit-mezetniceskie-konflikty> (data obrashheniya: 25.04.2025) (in Russ).

10 Sukhov A. N. Sotsialnaia napriazhennost i konfliktologiya [Social Tension and Conflictology]. // [Electronic source] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-napryazhennost-i-konfliktologiya> (data obrashheniya: 25.04.2025) (in Russ).

11 Nurgalieva M. Uroven zhizni kazakhstantsev i problemy sotsialnogo neravenstva (po rezul'tatam sotsiologicheskogo issledovaniia) [Kazakhstani Living Standards and Social Inequality Issues (Sociological Survey Results)]. – Almaty: Issledovatel'skii institut mezhdunarodnogo i regional'nogo sotrudnichestva pri KNU, 2015. – 101 s. (in Russ)

12 Afanaskin A. B., Shulga T. I. Sravnitel'nyi analiz vospriiatiia sotsialnoi napriazhennosti zhiteliami Rossii i Kazakhstana [Comparative Analysis of the Perception of Social Tension by Residents of Russia and Kazakhstan] // Vestnik Gosudarstvennogo universiteta

prosveshcheniia. Seriia: Psikhologicheskie nauki. – 2024. – No. 1. – Pp. 48–67. (in Russ).

13 Otchet po proektu "Dinamika sotsialno-politicheskogo samochuvstviia naseleniia Kazakhstana (noiabr 2009 goda)" [Project Report "Dynamics of Socio-Political Well-Being of Kazakhstan's Population (November 2009)". – 30 s. // [Electronic source] URL: <https://ofstrategy.kz/ru/research/socialresearch/item/217-dinamika-sotsialno-politicheskogo-samochuvstviya-naseleniya-kazakhstana-noyabr-2009-goda> (data obrashheniya: 25.04.2025) (in Russ).

14 Znachenie "konstruktivnaia napriazhennost" v Osnovnykh terminakh, ispolzuemykh v knige A. S. Akhiezer "Kritika istoricheskogo opyta" [The Meaning of "Constructive Tension" in the Basic Terms Used in A. S. Akhiezer's "Critique of Historical Experience"]. // [Electronic source] URL: <https://slovar.cc/ist/ahiezer/2284137.html> (data obrashheniya: 25.04.2025) (in Russ).

15 Akhiezer A. S. Arkhaizatsiia kak kategoriia obshchestvennykh nauk [Archaization as a Category of the Social Sciences] // Zhurnal sotsiologii i sotsialnoi antropologii. – 2001. – Vol. IV. – No. 1. – Pp. 89–100 (in Russ).

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Гульмира Токшалыковна Илеуова

президент Общественного фонда «Центр социальных и политических исследований «Стратегия», кандидат социологических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, gulmira@ofstrategy.kz, ORCID ID: 0000-0001-6349-4720

Гульмира Токшалыковна Илеуова

«Стратегия» әлеуметтік және саяси зерттеулер орталығының президенті, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, gulmira@ofstrategy.kz, ORCID ID: 0000-0001-6349-4720

Gulmira Ileuova

President of Public Foundation «Strategia» Center for Social and Political Studies», Acting Associate Professor, al-Farabi Kazakh National University, Candidate of Sociological Science, Almaty, Kazakhstan, gulmira@ofstrategy.kz, ORCID ID: 0000-0001-6349-4720

РЕСЕЙ МЕН ҚЫТАЙ АРАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН: КӨП ПОЛЯРЛЫ ӘЛЕМДЕГІ САЯСИ ТЕПЕ-ТЕҢДІК ЖӘНЕ ЯДРОЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК

¹Ә.А. Болат, ²Ш.А. Саймова, ¹Б.Е. Молдабеков

АНДАТПА

Көпполярлы әлемнің қалыптасу жағдайында Қазақстан Ресей мен Қытай тәрізді аса ірі екі ядролық державаның ортасында өзіндік геосаяси мәртебесімен ерекшеленеді. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін еліміз әлемдегі төртінші ең ірі ядролық арсеналды мұраға алғанына қарамастан, жаһандық қауіпсіздік пен қарусыздану қағидаттарына адал екенін көрсетіп, одан саналы түрде бас тартты. Бір жағынан, бұл қадам Қазақстанның сенімді серіктес және бейбітшіл ел ретіндегі халықаралық беделін нығайтуға мүмкіндік берді. Екінші жағынан, елдің Ресей мен Қытай ортасындағы қазіргі географиялық орналасуы ұлттық қауіпсіздік саласында қосымша сын-тегеуріндер тудырады, бұл мүдделер тепе-теңдігін сақтауды әрі икемді сыртқы саясат жүргізуді талап етеді. Басты мәселе – Қазақстанның әр тараппен өзара тиімді қарым-қатынас орнатуға ұмтылысы ядролық қаруы орасан зор державалардың жаһандық бәсекесінен туындайтын қайшылықтарға тап болуы мүмкін. Ядролық қауіпсіздік тұрғысынан алғанда, бұл мемлекеттердің ядролық қаруды тартпау және қару-жарақты шектеу жөніндегі халықаралық шарттары аясындағы міндеттемелерін ұлттық мүдделермен ұштастыру қажеттігін туғызады. Бұл мәселенің шешімі Қазақстанның бейтарап көпір ретіндегі рөлін одан әрі жалғастырып, өңірде диалогты нығайту мен шиеленісті төмендетуге белсенді ықпал ету мүмкіндігінде жатыр. Автордың пайымы бойынша, ауқымды ядролық әлеуеттен ерікті түрде бас тарту тәжірибесі және тиісті бастамаларға белсенді қатысу Қазақстанға маңызды делдал ретінде әрекет етуге мүмкіндік береді. Мұндай стратегия ұлттық қауіпсіздікті арттырумен қатар, ядролық мәселелерді жауапты ынтымақтастық пен дипломатиялық көшбасшылық арқылы шешудің әлеуетін көрсетеді.

Түйін сөздер: Қазақстан, ядролық қарусыздану, ядролық арсеналдан бас тарту, халықаралық қауіпсіздік, көпполюстік әлем, сыртқы саясат, геосаясат.

Казakhstan между Россией и Китаем: политический баланс и ядерная безопасность в условиях многополярного мира

Аннотация. В условиях формирующегося многополярного мира Казахстан оказывается в уникальной геополитической позиции между двумя крупнейшими ядерными державами – Россией и Китаем. После распада Советского Союза республика унаследовала четвёртый по величине ядерный арсенал в мире, однако сознательно отказалась от него, демонстрируя приверженность принципам глобальной безопасности и разоружения. С одной стороны, такой шаг позволил Казахстану укрепить свой международный имидж надёжного партнёра и миротворца. С другой – текущее расположение страны между Россией и Китаем создаёт дополнительные вызовы в сфере национальной безопасности, требуя сложного баланса интересов и гибкой внешней политики. Главная проблема заключается в том, что стремление Казахстана к развитию взаимовыгодных отношений с каждой из сторон может столкнуться с противоречиями, вызванными глобальной конкуренцией ведущих ядерных держав. В контексте ядерной безопасности это приводит к необходимости тонко соотносить национальные интересы с соблюдением обязательств в рамках международных соглашений о нераспространении и ограничении вооружений. Решение видится в дальнейшей поддержке Казахстаном роли нейтрального моста, готового способствовать диалогу и снижению напряжённости в регионе. Авторская позиция исходит из того, что уже накопленный опыт отказа от крупного ядерного потенциала и активное участие в профильных инициативах позволяют стране выступать ключевым медиатором. Подобная стратегия не только укрепляет национальную безопасность, но и продемонстрирует возможности урегулирования ядерных вопросов путём ответственного сотрудничества и дипломатического лидерства.

Ключевые слова: Казахстан, ядерное разоружение, отказ от ядерного арсенала, международная безопасность, многополярный мир, внешняя политика, геополитика.

Kazakhstan between Russia and China: political balance and nuclear security in a multipolar world

Abstract. In the emerging multipolar world, Kazakhstan finds itself in a unique geopolitical position between two major nuclear powers – Russia and China. Following the collapse of the Soviet Union, the Republic inherited the world's fourth-largest nuclear arsenal, yet deliberately renounced it, thereby demonstrating its commitment to global security and disarmament principles. On one hand, this decision strengthened Kazakhstan's interna-

¹И.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан

²МТҚБ «Парламентаризм институты» ШЖҚ РМҚ, Астана, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Болат Ә.А.
a.bolat.edu@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Болат Ә.А., Саймова Ш.А.,
Молдабеков Б.Е. Ресей мен
Қытай арасындағы Қазақстан:
көп полярлы әлемдегі саяси
тепе-теңдік және ядролық
қауіпсіздік // Адам әлемі. –
2025. – №4 (103). – Б. 98-105.

tional reputation as a reliable partner and peacekeeper. On the other, the country's geographic location between Russia and China imposes additional challenges for national security, necessitating a delicate balance of interests and a flexible foreign policy. The core issue stems from Kazakhstan's pursuit of mutually advantageous relations with both powers, which may come into conflict with the global rivalry among leading nuclear-armed states. In the realm of nuclear security, this dynamic compels a careful reconciliation of national interests with obligations under international agreements on non-proliferation and arms control. The proposed solution lies in Kazakhstan's sustained role as a neutral bridge, actively contributing to dialogue facilitation and tension reduction in the region. According to the author's view, the country's accumulated experience in voluntarily relinquishing a sizable nuclear arsenal, combined with its proactive engagement in relevant initiatives, enables it to serve as a pivotal mediator. Such a strategy not only reinforces national security but also underscores the potential for addressing nuclear issues through responsible cooperation and diplomatic leadership.

Key words: Kazakhstan, Nuclear Disarmament, Renunciation of Nuclear Arsenal, International Security, Multipolar World, Foreign Policy, Geopolitics.

Кіріспе

Қазіргі таңда ядролық қарусыздану мәселесі әскери не дипломатиялық тұрғыдан қарастырылатын тар шеңберден шығып, жаһандық қауіпсіздік, халықаралық құқық және түрлі мемлекеттердің саяси мүдделері тұрғысынан жан-жақты талданатын көпқырлы зерттеу нысанына айналды. Дүниежүзілік саяси жүйе күрделеніп, көпполюсті күш орталықтары қалыптасқан сайын, бұрын ядролық қаруға ие болып, одан ерікті түрде бас тартқан елдердің рөлі мен тәжірибесін тереңірек зерделеуге деген сұраныс артып келеді. КСРО ыдырағаннан кейін әлемдегі төртінші ең ірі ядролық арсеналды мұраға алған Қазақстан – мұндай елдердің жарқын мысалы. Республика ядролық әлеуеттен саналы түрде бас тарту арқылы жаһандық қауіпсіздік пен қарусыздану қағидаттарын ұстанатынын дәлелдеп қана қоймай, бұл қадамды өз дипломатиялық стратегиясы мен «бейбітшілік ел» ұлттық брендіне айналдыра алды. Бұл тәжірибе ұлттық мүдде, халықаралық міндеттемелер және жаһандық қауіпсіздік факторларының өзара байланысын жаңа қырынан қарастыруға мүмкіндік береді.

Бұған дейінгі көптеген зерттеулер көбіне ядролық таратпау туралы келісімдердің құқықтық тұстарына немесе Қазақстанның осы саладағы тарихи шешімдеріне басымдық беретін. Ал осы зерттеу ресейлік және қытайлық ықпалдар ортасында орналасқан республиканың өзіндік геосаяси ахуалын тереңірек талдауға бет бұрады. Мұндай бірегей геосаяси жағдай Қазақстанды екі ірі ядролық державаның арасындағы байланыстырушы буынға айналдырғанымен қатар, өз мүддесін сақтай отырып, сенімді де болжамды серіктес мәртебесін бекіту үшін күрделі тепе-теңдікті ұстауды талап етеді. Атап айтқанда, Ресей мен Қытаймен тату қарым-қатынасты дамыта отырып, бір мезгілде ядролық қаруды таратпау саласындағы халықаралық міндеттемелерді орындау қажеттігі көбіне назардан тыс қалып жүр.

Тақырыптың өзектілігі бірнеше факторға негізделеді. Біріншіден, жаппай қырып-жою қаруының таралу қаупі күшейген заманда бейтарап әрі «бейтарап ойыншылар» болуға қабілетті мемлекеттердің қызметі ерекше маңызды болуда. Екіншіден, Қазақстанның тәжірибесі басқа елдердің ядролық қарудан

бас тарту мүмкіндіктерін айқындап қана қоймай, ірі ядролық державалар мен олардың көршілері арасындағы сенімді нығайтудың түрлі үлгілерін де ұсынады. Үшіншіден, Қазақстанның халықаралық ядролық дискурстағы орнына деген қызығушылық елдің дипломатиялық алаң ретінде ықпалды позициясын бекітуіне байланысты арта түсті (мысалға, Иранның ядролық бағдарламасы жөніндегі келіссөздер өткенін атап өтуге болады) [1, б. 124].

Осы зерттеудің жаңалығы көпқырлы талдау әдісінде жатыр: біз ядролық қарусыздануды тек халықаралық келісімдер мен құқықтық нормалардың нәтижесі ретінде ғана емес, сондай-ақ ықпалды сыртқы күштердің қысымына ұшырай отырып қабылданатын тарихи ымыралар мен стратегиялық шешімдердің күрделі жиынтығы ретінде қарастырамыз. Бұған қоса, зерттеудің назарында Қазақстанның бұрынғы ірі ядролық арсенал иесі ретіндегі ерекше мәртебесі тұр, ол бүгінде Ресей мен Қытай мүдделері тоғысып жатқан өңірде орналасқан. Мұндай көзқарас қуатты тежеу тетігінен ерікті түрде бас тарта отырып, мемлекет өз қауіпсіздігі мен сыртқы саясат күн тәртібін қалай қалыптастыра алатынын тереңірек түсінуге жол ашады.

Осылайша, қазіргі зерттеу жұмысы ядролық қарусыздану тақырыбына арналған зерттеулер жиынтығын жаңа қырынан толықтырып, оның саяси және геосаяси өлшемдерін кеңейтеді. Зерттеу нәтижелері қару-жараққа бақылау орнату режимдерінің эволюциясын теориялық тұрғыдан пайымдауға да, өз егемендігін сақтай отырып бейбітшілік пен қауіпсіздікті нығайтуға ұмтылатын мемлекеттерге практикалық ұсыныстар жасауға да септігін тигізеді.

Әдіснама

Бұл зерттеу мақаласында бірнеше зерттеу құралдарының үйлесіміне негізделген кешенді әдіснамалық тәсілдер қолданылды. Біріншіден, Қазақстанның ядролық қарусыздану тәжірибесін басқа елдердің, атап айтқанда, ядролық әлеуетінен бас тартқан немесе әскери доктринаны түбегейлі өзгерткен елдердің ұқсас жағдайларымен салыстыруға мүмкіндік беретін салыстырмалы талдау әдісі қолданылды. Екіншіден, тарихи-генетикалық

әдіс КСРО ыдырағаннан кейін Қазақстанның сыртқы саясатының қалыптасуына байланысты себеп-салдарлық байланыстарды анықтау үшін пайдаланылды. Үшіншіден, құрылымдық-функционалдық талдау мемлекеттік институттар мен халықаралық ұйымдардың қарусыздану және одан кейінгі мониторинг бойынша шешімдер қабылдау процесіндегі рөлін анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, жұмыс ресми құжаттардың, саяси көшбасшылардың және БАҚ-тың сөйлеген сөздерінің мазмұнын талдаудың сапалы әдістеріне сүйенді, бұл қазақстандық дипломатия мен халықаралық аренадағы ұстанымының қыр-сырын тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. Осы әдістемелік нұсқаулардың үйлесімі Қазақстанның ядролық арсеналдан бас тарту тәжірибесінің ерекшеліктерін жан-жақты ашуға және бұл тәжірибенің ядролық қарусыздану мен тартатудың жаһандық үдерістеріне қалай әсер еткенін және ықпал етуді жалғастырып жатқанын түсіндіруге мүмкіндік берді.

Негізгі бөлім

Ғылыми ортада ядролық қарусыздану мәселесі ұзақ уақыт бойы әскери және саяси дискурс аясында талқыланып келді. Алайда жаһандық қауіпсіздік күн тәртібінің күрделенуі және көпполюсті геосаяси жүйенің орнығуы зерттеушілерді бұл тақырыпты кең көлемде қарастыруға итермеледі. Ядролық қарусыздану тұрғысынан алғанда, Қазақстанның тәжірибесі – аса маңызды әрі бірегей зерттеу нысаны. Өйткені республика әлемдегі төртінші ең ірі ядролық арсеналдан ерікті түрде бас тартумен қатар, халықаралық аренада белсенді дипломатиялық күшке айнала білді. Ендеше, ядролық қарудан бас тарту мен елдің жаһандық қауіпсіздік жүйесіндегі орны өзара тығыз байланыста екенін ғылыми талдау арқылы ашып көрсету қажет.

Қазақстанның ядролық қарусыздану саясаты бұрын көбіне тар құқықтық немесе тарихи шеңберде зерттелсе, қазіргі жағдайда бұл мәселені халықаралық қатынастар теориясы, геосаясат және саяси коммуникация тұрғысынан да сараптау қажет.

Ғылыми қауымдастықта ядролық қарусыздану негізінен мемлекеттік қауіпсіздік, ядролық тежеу және халықаралық келісімдер аясында қарастырылып келеді. Бірқатар зерттеулер Қазақстанның ядролық мұрадан бас тартуын елдің саяси-экономикалық тәуелсіздігіне бағытталған қадам ретінде сипаттайды. Енді бір еңбектерде бұл қадам халықаралық аренада оң имидж қалыптастырудың қуатты құралы ретінде танылады. Екі әдіснама да белгілі бір тұста шындыққа жақын, дегенмен мәселені тұтастай ғылыми сипатта зерделеуде мемлекеттің ішкі және сыртқы саяси мүдделерін, халықаралық нормалар мен қоғамдық пікірді кешенді түрде ескерген жөн.

Ядролық қарусызданудың ғылыми дискурсында бірнеше талас тудыратын мәселелер бар. Біріншіден, «ядролық қарудың болуы – мемлекеттің халықаралық аренадағы салмақты орнының көрсеткіші» деген ұғымнан бас тарту қаншалықты орынды деген сұрақ туындайды. Қазақстан мысалы көрсеткендей, ядролық әлеуеттен ерікті түрде бас тарту елдің қауіпсіздігіне нұқсан келтірмей, керісінше, халықаралық қоғамдастықтың сенімін арттыруға жағдай жасауы мүмкін. Екінші жағынан, «ядролық қарудан бас тарту – бұл халықаралық ойыншылардың қысымының нәтижесі ме, әлде өз ерік-жігері ме?» деген пікірталастар кездеседі. Қазақстан жағдайында ел басшылығының саяси жігері, халықаралық ықпалдастық құрылымдарымен байланысты орнату және тарихи зардаптардың ауыр сабақтары (Семей полигоны) шешуші факторға айналғанын байқаймыз.

Үшіншіден, «кепілдік мәселесі»: Қазақстан ядролық құралдардан бас тартқан кезде түрлі державалардан қауіпсіздік кепілдігін алды. Бұл кепілдіктер қаншалықты тиімді? Сыншылар бұл құжаттардың декларативті сипатын сыннайды, ал жақтаушылар мұндай кепілдіктердің халықаралық құқықтық және саяси маңызына назар аударады. Осыдан келіп, ядролық қарусыздану режимінің тұрақтылығы мен тиімділігін қамтамасыз ету үшін халықаралық институттар мен механизмдерді күшейту қажеттілігі туындайды.

Ядролық қарусыздану тұрғысынан алғанда, Қазақстанның тәжірибесі халықаралық қағидаттар мен өңірлік қауіпсіздік талаптарының үйлесуінің көрнекі мысалы болып табылады. Дегенмен, «ядролық қарусыз статус» пен «ұлттық қауіпсіздік» ұғымдары арасында кейде қайшылықтар туады. Ядролық қаруы жоқ елдің өз қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі мүмкіндігі қандай? Тіпті «мұндай қарусыз мәртебенің жалғасуына сыртқы күштер қалай әсер ете алады?» деген сұрақтар да өрбиді. Аталған қайшылықтар қарусыздану процестерін тек құқықтық деңгейде ғана емес, сонымен қатар халықаралық қатынастардың өзге қырларында да шешу керектігін көрсетеді.

Мәселені шешу жолдары:

- *Халықаралық келісімдерді жетілдіру.* Ядролық қарудан ерікті түрде бас тартқан мемлекеттердің құқығы мен мүддесін қорғауға арналған халықаралық-құқықтық құралдарды қайта қарау маңызды. Бұл тұрғыдан Қазақстанның сақтандыру және кепілдік жөнін-дегі тәжірибесі үлгі ретінде ұсынылуы мүмкін.

- *Өңірлік және жаһандық қауіпсіздік тетіктерін нығайту.* Қазақстан Орталық Азияда Ядролық қарусыз аймақ (CANWFZ) құруға белсенді атсалысты [2]. Мұндай келісімдер сол өңірдегі сенім деңгейін арттыруға және ядролық қарудың таралу қаупін төмендетуге ықпал етеді. Басқа өңірлерде де осындай келісімдерді қабылдау ядролық қарусыздануға серпін бере алады.

- *Экономикалық ынтымақтастық пен «дипломатиялық бренд» саясатын күшейту.* Қазақстан ядролық қарусыз саясат пен бейбіт даму ұстанымын сыртқы экономикалық және саяси стратегиясының бір бөлігіне айналдыра алды. Бұл ұстаным инвестициялар тарту мен халықаралық серіктестердің сенімін арттыруға септеседі. Басқа елдер де бейбіт имидж бен антиядролық бастамаларды өз брендінің бөлшегіне айналдыру арқылы ұқсас нәтижеге қол жеткізе алады.

- *Қоғамдық пікір мен тарихи тәжірибені пайдалану.* Семей ядролық полигонының жабылуы мен оның қасіретінің кейінгі ұрпақ санасындағы ізі – Қазақстандағы ядролық қарусыздану саясатын ішкі қолдаудың негізгі моральдық тұғыры. Ендеше, басқа мемлекеттер мен халықаралық қауымдастық бұл аспектіні де ескеріп, ядролық қарусызданудың қоғамдық қолдау арқылы бекемделетінін назарда ұстауы керек.

Жоғарыдағы шешу жолдарын іске асыру «ядролық қарусыздану – бұл тікелей әскери ғана емес, сонымен бірге саяси, экономикалық және әлеуметтік факторлардың жиынтығы» деген ғылыми тұжырымды бекітеді. Қазақстанның жағдайында халықаралық қарым-қатынас теориясының бірнеше бағыты (реализм, неолиберализм, конструктивизм) тоғысады. Реалистік тұрғыдан алғанда, ел ядролық қарудан бас тарту арқылы жетекші державалармен серіктестік қатынас орнатты. Неолиберализм призмасы бойынша, мемлекет халықаралық институттармен ықпалдасып, өз қарусыз мәртебесін ратификацияланған келісімдермен және көпжақты форматтармен нығайтты. Ал конструктивизм тұрғысынан, Семей полигонының ауыр тәжірибесі мен ұлттың тарихи жадындағы ұжымдық травма «ядролық қарусыз» идеяны қоғамдық санада мықты құндылықтық негізге айналдырды.

Міне, осылай ядролық қарудан бас тартудың саяси, құқықтық және мәдени-әлеуметтік алғышарттары Қазақстанда бір-бірімен біте қайнасып, елдің сыртқы саясатындағы темірқазық ұстанымға айналды. Бұл өз кезегінде Қазақстанға халықаралық аренада «бейбітшілік жаршысы» және «делдал» рөлін нығайтуға мүмкіндік берді. Демек, мәселе «ядролық қаруды иеленуге деген ұмтылыс қана елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ете ала ма?» деген ұғымды қайта қарауға түрткі болып, оның орнына «жаһандық жауапкершілік және халықаралық бедел» түйінді сипатқа шығып отыр.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері Қазақстанның Ресей мен Қытай сияқты ірі ядролық державалардың ортасында орналасуымен байланысты бірегей геосаяси жағдайын ескере отырып, елдің халықаралық ядролық қарусыздану үдерістеріндегі рөлін кешенді түрде сипаттауға мүмкіндік береді. Жиналған және талданған мәліметтер республика сыртқы саясатының тарихи және қазіргі

қырларын, оның халықаралық институттармен және екіжақты серіктестермен өзара іс-қимылын қамтиды. Сондай-ақ Қазақстан өзіне тиесілі ауқымды ядролық арсеналдан ерікті түрде бас тарта отырып, жаһандық қауіпсіздік қағидаттарын насихаттау мен дипломатиялық субъектілігін нығайту үшін бұл қадамды қалай пайдаланғаны айқындалды [3, б. 975-993]. Атап айтқанда, Қытай, Ресей және АҚШ Орталық Азиямен өздерінің «қарым-қатынастары тарихына» қарамастан, негізінен бір нәрсеге мүдделі, яғни аймақтың жаһандық тұрақсыздықтың тағы бір ошағына айналуына жол бермеу [4, б. 5].

Осылайша, Қазақстанның ядролық қарусыздану тақырыбын «тақырландырып» оның ғылыми, саяси және тарихи негіздерін ашып көрсету барысында бірнеше тұжырымға келеміз. Біріншіден, республика тәжірибесі мемлекет ішкі саяси мүдделерін әлемдік нормалармен ұштастыру арқылы жаһандық қауіпсіздікке үлес қоса алатынын дәлелдейді. Екіншіден, ядролық қарудан бас тарту елдің қорғаныс әлеуетін әлсіретпей, керісінше, халықаралық аренадағы дипломатиялық мүмкіндіктерін кеңейтуі мүмкін екеніне нақты мысал. Үшіншіден, мәселеге қатысты дискуссия әлі де жалғаса бермек, әсіресе өңірлік интеграцияның жаңа форматтары мен жаһандық күштердің қайта орналасуы жағдайында. Төртіншіден, Семей полигоны тәжірибесі ядролық сынақтардың ауыр зардаптарын нақты дәлелдей отырып, мұндай қарусыздану бастамаларына қоғам ішінде берік қолдау бар екенін айғақтайды.

Авторлар талқылау дискурсында да мәселені ашып көрсетуге ат салысқан, Қазақстанның сыртқы саяси стратегиясына және Қытай мен Ресейдің республика қабылдайтын стратегиялық шешімдеріне тигізетін ықпалына арналған бірнеше автордың еңбектері назарға алынды. Мысалы, Тянь өзінің диссертациясында Қазақстан мен Қытай арасындағы стратегиялық әріптестіктің эволюциясын талдап, 2003 жылдан кейінгі екіжақты тығыз қарым-қатынастардың ресми әрі институционалдық сипатқа ие бола бастағанын атап өтеді. Сонымен қатар экономикалық және дипломатиялық салалардағы ресурстық теңгерімсіздік пен ҚХР-дың өсіп келе жатқан геосаяси ықпалы салдарынан бірқатар проблемалар мен сын-қатерлер туындайтыны да көрсетіледі [5]. Осы ұстаныммен Ohle, Cook және Han ұсынған Қазақстанның Ресей мен Қытай арасындағы «аймақтық қуаттарды хеджирлеу» теориясы да үндеседі [6, б. 86]. Kazantsev және Safarov өз еңбектерінде Қазақстанның «көпполуты әлемде» РФ мен ҚХР арасында өз мүддесін тең ұстауға талпынатынын айрықша атап көрсетеді [7, б. 34].

Савкович Қазақстан мен Қытай арасындағы қарым-қатынастың тәуелсіздік алған алғашқы жылдарындағы саясатын қарастырып, Бейжіңнің республиканың

энергетикалық және стратегиялық қорларына деген қызығушылығы артып келе жатқанын көрсетеді [8]. Бұл Қазақстанның сыртқы саяси бағытында Қытайдың рөлін ерекше етеді. Ал RLI (Robert Lancing Institute) сарапшылары Қазақстан мен Қытай арасындағы уран саудасын атом энергетикасы мен ядролық қауіпсіздік тұрғысынан стратегиялық маңызға ие фактор деп атап өтеді. Осылайша, Қазақстан-Қытай қарым-қатынастарында ядролық мәселелердің рөлі, оның ішінде Қытайдың энергетикалық бағдарламасын алға жылжыту және Қазақстанның ресурстарды тасымалдау жүйесіндегі орны қосымша ашылады [9].

Ресей факторы да айтарлықтай ықпалды екенін ескермеуге болмайды, өйткені Мәскеу әлі де ауқымды әскери әлеуетке және посткеңестік кеңістіктегі институттық ықпалға ие. Kazantsev және Safarov пікірінше, Қытаймен байланысты нығайтуға тырысқанымен, Астана тарихи, экономикалық және мәдени тұрғыдан терең байланған Ресеймен де тығыз қатынастарда болуға мәжбүр. Сондықтан РФ мен ҚХР-дың арасында «тепе-теңдік» сақтауда дипломатиялық ұқыптылық пен мұқияттылық қажет [7, б. 35-36]. Нұрсұлтан Назарбаев ядролық қарудан бас тарту және көршілес мемлекеттермен достық қарым-қатынас орнату Қазақстан үшін этикалық әрі саяси басымдық қана емес, «тәуелсіздік дәуірінің» негізінде жатқан принцип деп қайталай айтып келеді [10].

1. Алынған мәліметтердің қысқаша шолуы.

Біріншіден, салыстырмалы талдау (Қазақстанның ядролық қарудан бас тартудағы тәжірибесін басқа елдердің мысалдарымен салыстыру) республикада ядролық таратпау саласында институционалдандыру деңгейінің жоғары екенін көрсетті. Мәселен, кейбір мемлекеттер ядролық бағдарламаларын уақытша тоқтатып немесе шектеу арқылы экономикалық не саяси пайда көздесе, Қазақстан өз ядролық қарусыз мәртебесін ұлттық заңнама мен көпжақты келісімдер деңгейінде бекіту үшін ауқымды қадамдар жасады. Төртінші ірі ядролық арсеналдан бас тарту мен дүниежүзілік державалармен (АҚШ, ЕО, Ресей, Қытай) сенімді байланыстар орнату арасындағы өзара байланыс Савкович [8] пен Тянь [5] еңбектерінде бірнеше рет атап өтіледі.

Екіншіден, тарихи-генетикалық талдау көрсеткендей, ядролық қарусыздану саласындағы басты шешімдер ауқымды саяси және экономикалық трансформациялар кезеңінде қабылданды. Қазақстан ядролық әлеуеттен саналы түрде алшақтай отырып, өзін «жауапты мемлекет» ретінде танытуға және бұл қадамды халықаралық деңгейде бекітуге ұмтылды [10]. Тәуелсіз курс қалыптасуымен бір мезгілде ерекше жағдай орын алды: бір жағынан, Қытай Орталық Азияда экономикалық ықпалын күшейтті [8; 9], екінші жағынан, Ресей кеңестік кезеңнен мұраланған

институционалдық және әскери байланыстарын сақтап қалды. Осындай ішкі және сыртқы факторлардың жиынтығы Қазақстанды сыртқы акторлардың мүдделерін ескеріп, оларды теңестіруге мәжбүр етті.

Үшіншіден, құрылымдық-функционалдық талдау Қазақстанның ядролық қарусыздану саясатын ілгерілетудегі табыстары негізінен мемлекеттік институттар мен халықаралық ұйымдардың (МАГАТЭ, БҰҰ, ЕҚЫҰ) арасындағы тиімді әріптестікке сүйенетінін анықтады. Соның арқасында елде қарусыз мәртебені бекітуге бағытталған құқықтық база құрылып, қару-жараққа бақылау орнату жөніндегі жаһандық келіссөздерге қатысу алаңдары қалыптасты. Kazantsev және Safarov атап көрсеткендей, бұл құқықтық инфрақұрылым мен ел басшылығының саяси ерік-жігері Қазақстанға өңірлік қақтығыстарда делдал рөлін атқаруға және белсенді позиция ұстануға мүмкіндік береді [7, б. 36-40].

Соңында, қазақстандық саяси көшбасшылардың сөздерін және БАҚ материалдарын контент-талдау Қазақстанның «бейбітшілік миссиясы» туралы қоғамдық дискурсында Семей полигонының тарихи тәжірибесіне үнемі басымдық берілетінін байқатты. Мұндай ұстаным ядролық қарудан бас тарту шешімінің ішкі саяси заңдылығын нығайтып қана қоймай, халықаралық аренада моральдық және эмоционалдық аргумент қызметін атқарады [10].

2. Геосаяси фактор тұрғысынан нәтижелерді талқылау.

Ядролық қарусыздану контекстінде талқылауға тұрарлық маңызды жайт – Қазақстанның Ресей мен Қытайдың ортасында орналасуы. Maximilian Ohle, Richard J. Cook және Zhaoying Han атап көрсеткендей, Астананың екі қуатты көрші арасындағы «Бейтарап стратегиясын» пайдалануы – елдің көпвекторлы сыртқы саясатты ұстануына негіз болады [6, б. 90]. Мұндайда Қытаймен тығыз экономикалық байланыстар [5; 9] Ресеймен сақталып отырған әскери және саяси байланыстармен қатар дамиды. Бұл Қазақстанға «байланыстырушы көпір» рөлін атқаруға мүмкіндік береді. Алайда бұл рөлді жүзеге асыру үшін Мәскеу мен Бейжіңнің түрлі сыртқы саяси мақсат-мүдделерімен санасу керек.

Ресей жағдайында Қазақстан Еуразиялық экономикалық одақ және Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы сияқты интеграциялық бірлестіктердің қатысушысы болып қала береді. Қытай тарапынан «Бір белдеу – бір жол» бастамасы шеңберінде ауқымды инвестициялар мен инфрақұрылымдық жобалар, сондай-ақ қазақстандық ресурстарға деген стратегиялық қызығушылық байқалады [9]. Қос мемлекеттің арасында сенімді қарым-қатынасты жоғалтпау және бейтарап позицияны ұстана отырып, өз ұлттық мүддесін қорғау – Қазақстанның дипломатиялық маневрлерінде негізгі басымдық. Бұл өз кезегінде, Савкович

[8], Kazantsev және Safarov [7, б. 34-50], Ohle, Cook және Han [6, б. 86-103] еңбектерінде айтылғандай, біржақты тәуелділіктен аулақ болу және халықаралық аренада көпжақты саясат жүргізу қажеттігін растайды.

Сонымен бірге Тянь атап көрсеткендей, мұндай көпвекторлы саясат елге ұзақ мерзімді келешекте бірқатар сын-қатерлер де әкелуі мүмкін: ҚХР ықпалының өсуі немесе РФ ұстанымының күшеюі Қазақстанның дипломатиялық еркіндігін тарылтуы ықтимал, оның ішінде ядролық қарусыздану бастамаларына қатысты да. Дегенмен Қазақстан осы уақытқа дейін өзара сенімге негізделген, прагматикалық қадамдар арқылы сыртқы саяси бағытты сәтті жүргізіп келеді [5].

3. Бұған дейінгі зерттеулермен салыстыру.

Бұрынғы зерттеулермен салыстырғанда, біздің жұмысымыз бірқатар жаңа тұжырымдар ұсынады. Савкович [8] пен Назарбаев [10] еңбектерінде Қазақстан-Қытай және Қазақстан-Ресей қарым-қатынастарының қалыптасуы көбінесе тарихи аспектіге басымдық беріле, кейінгі жұмыстарда [5; 7, б. 42; 6, б. 96; 9] аймақтағы геосаяси өзгерістер мен Қазақстанның жаңа сын-тегеуріндер мен мүмкіндіктерге жауап беру талпынысына назар аударылады.

Көптеген бұрынғы еңбектер Қазақстанның ядролық қарусыздануын тек құқықтық немесе тарихи факт ретінде сипаттаумен шектелді. Ал біздің зерттеуіміз бұл процесті тұтас қарап, оның тарихи, құқықтық және саяси қырларын байланыстыра талдауға ұмтылады. Нәтижесінде, Қазақстанның ядролық таратпау саласындағы рөлі тек «ядролық қарудан бас тартудың үлгісі» емес, жаһандық ядролық қауіпсіздік дискурсына белсенді араласатын, өз қауіпсіздігі мен экономикалық пайдасын сақтау үшін ірі державалармен ынтымақтастықты дамытатын көпжақты әрекет субъектісі ретінде көрініс табады.

4. Алынған нәтижелердің маңыздылығын талқылау.

Практикалық тұрғыдан алғанда, Қазақстанның тәжірибесі өз дипломатиялық беделін ядролық қарусыз саясат және қарусыздану жөніндегі халықаралық бастамаларға қатысу арқылы арттырғысы келетін елдер үшін үлгі бола алады. Мұндай саясаттың жемісті болуы үшін ішкі институттар халықаралық келісімдерге сай ашықтық пен адалдықты қамтамасыз етуге дайын болуы қажет [5; 6, б. 98].

Сонымен бірге Қытайдың өңірлік ықпалының өсуі және Ресей мен батыс елдері арасындағы күрделі қатынастар Қазақстанды екі алыптың арасында «өз орнын табуға» итермелейді. Kazantsev және Safarov [7, б. 46], сондай-ақ Robert Lancing Institute сарапшылары [9] атап көрсеткендей, осыған байланысты Қазақстан дипломатиялық мүмкіндіктер мен ұлттық қауіпсіздікті сақтау шарала-

рын одан әрі нығайтуға ұмтылады. Бұның барлығы республиканың Еуразия кеңістігінде «көпір» қызметін атқарып, сыртқы күштердің шиеленіскен мүдделерінен өз ұпайын жоғалтпауға ықпал етеді.

Семей полигонының жабылуы мен ядролық сынақтардың зардаптары тарихи фактор ретінде де маңызды екені даусыз. Бұл бір жағынан ел ішінде ядролық қарусыздану шешімін қолдауды күшейтсе, екінші жағынан Қазақстанның халықаралық аренадағы дәйегін күшейтетін моральдық негіз ретінде танылады. Назарбаев атап өткендей, бұл тәжірибе жаһандық қауымдастыққа ядролық қаруды қолданудың қаншалықты қауіпті екенін еске салып отырады [10].

5. Зерттеу нәтижелері бойынша қорытындылар

1. *Қазақстанның ядролық мұрадан бас тарту үлгісі.* Республика тәжірибесі ірі ядролық арсеналдан ерікті түрде бас тарту ұлттық қауіпсіздікке қатер төндірмей, керісінше, сыртқы саясатта «жұмсақ күшті» арттыратын құрал бола алатынын растайды [8; 10].

2. *Көпполюсті ортадағы мүдделер теңгерімі.* Ресей мен Қытайдың ортасында орналасқан Қазақстан «дипломатиялық көпір» рөлін атқарады, бірақ бұл үшін аймақтағы ірі державалардың жаһандық ұмтылыстарын ескеріп, сыртқы саясат басымдықтарын мұқият реттеу қажет [5; 6; 7].

3. *Өңірлік ядролық қауіпсіздік саласындағы көшбасшылық.* Қазақстан Орталық Азияда ядролық таратпау бастамаларының негізгі қозғаушысы саналады. Елде тиісті құқықтық инфрақұрылым мен халықаралық институттармен өзара іс-қимыл жолға қойылған, соның арқасында мемлекет жаһандық аренада бітімгершілік қызметін кеңейте алды.

4. *Тарихи тәжірибені қазіргі саясатқа ықпалдастыру.* Семей полигоны трагедиясы — Қазақстанның ядролық қарудан бас тартуының моральдық тұғырын бекітетін рәміз. Бұл бейбітшілікке бағытталған саяси шешімнің заңдылығын айқын күшейтіп, әлемдік қауымдастық алдында сенім ұялатады [10].

5. *Көпвекторлылық — нақты дипломатиялық құрал.* Зерттеулері көрсеткендей, Қазақстанның көпвекторлы саясаты жай ғана ұран емес. Ел нақты саяси қадамдар арқылы бірнеше ірі державаның мүдделерін қатарынан теңестіруге тырысып, тәуелсіздігін сақтай отырып, жанжалды жағдайларда медиатор рөлін атқарады [3; 4].

Жалпы қорытындылай келе, Қазақстан қолданыстағы жаһандық қауіпсіздік механизмдеріне тиімді кірігіп қана қоймай, ядролық қарусызданудың өзіндік тарихи ерекшеліктері мен екі ядролық держава арасында орналасуы тәрізді факторлардың есебінен жаңа сипат енгізе алды. Біздің жұмысымыз «бұрын ядролық қаруға ие мемлекеттер» рөлінің жаңа қырын аша түсіп, көпполярлы әлем ая-

сында олардың делдалдық қызметі сұранысқа ие екенін көрсетеді. Қазақстан тәжірибесі халықаралық қатынастар жүйесінде белсенді рөл атқару үшін жаппай қырып-жою қаруымен қарулану міндетті емес екенін дәлелдейді. Керісінше, ашықтық, диалог және жауапты ынтымақтастық қағидаттарын ұстана отырып, қауіпсіздікті нығайтуға және сыртқы саяси маневр алаңын кеңейтуге болады.

Қорытынды

Осы зерттеу барысында Қазақстанның ядролық қарусыздану саясатын талдау арқылы елдің бірегей тарихи тәжірибесі мен геосаяси ұстанымының жаһандық қауіпсіздік үдерістеріне ықпал ету мүмкіндіктері талданды. Төртінші ірі ядролық арсеналдан саналы түрде бас тарту, Семей полигонының жабылуы және халықаралық келісімдерге белсенді түрде қосылу – республиканың ядролық қарусыз мәртебесінің негізгі тіректеріне айналды. Жүргізілген талдау келесі қорытындыларды негіздейді:

1. *Ядролық қарусызданудың көпқырлы сипаты.* Қазақстанның мысалы ядролық қарусызданудың тек әскери немесе құқықтық аспектімен шектелмейтінін көрсетті. Бұл үдеріс саяси, экономикалық және қоғамдық факторлармен тығыз байланысты. Елдің экономикалық және дипломатиялық дамуы тұтас алғанда ядролық қарусыз саясатпен қатар жүріп, халықаралық аренада сенімді серіктес ретіндегі бейнесін нығайтты.

2. *Геосаяси тепе-теңдік пен көпвекторлы стратегия.* Мемлекет өзінің геостратегиялық орналасуы арқасында Ресей мен Қытай сияқты ірі державалардың мүдделерін тең ұстауға және сыртқы саясатындағы тепе-теңдікті сақтауға ұмтылады. Ядролық қарусыздану қағидаттарын ұстану арқылы Қазақстан өз егемендігін нығайтып, өңірлік және жаһандық деңгейде бейбітшіл делдал рөлін атқара алды.

3. *Тарихи-мәдени негіздің маңызы.* Семей полигонының зардаптары мен тарихи жад Қазақстан қоғамында ядролық қарудан бас тартуды ішкі және сыртқы саясат үшін міндетті норма ретінде қалыптастырды. Тиісінше, бұл үрдіс елдің біртұтас стратегиясын құруға және халықаралық қауымдастықтағы беделін арттыруға септігін тигізді.

4. *Халықаралық құрылымдармен өзара іс-қимыл.* Қазақстанның ядролық қарусыз мәртебесі жаһандық және өңірлік институционалдық механизмдерге белсенді қатысу барысында бекітілді. МАГАТЭ, БҰҰ және басқа да ұйымдармен ынтымақтастықтың нәтижесінде республика ядролық қарудың таралуына қарсы табысты күрестің үлгісін көрсетті.

5. *Экономикалық және дипломатиялық мүмкіндіктер.* Ядролық қарусыздану саясаты Қазақстанға халықаралық аренада инвестиция тартуға, ынтымақтастық бағдарламаларын кеңейтуге және бейбітшілік бастамаларын

көтеруге қолайлы ахуал жасады. Бұл елдің ішкі дамуына да оң ықпал етіп, экономикалық әртараптандыру мен инновациялық жобаларды ілгерілетуге жол ашты.

Алдағы зерттеулердің болашағы - ядролық қарусыздануды қарапайым құқықтық не тарихи фактіден гөрі кешенді халықаралық үрдіс ретінде тереңірек зерттеуді көздейді. Біріншіден, басқа мемлекеттердің ядролық қарудан бас тарту тәжірибесіне салыстырмалы талдау жасау арқылы Қазақстанның бірегей және әмбебап тұстарын анықтауға болады. Екіншіден, ядролық қарудан бас тарту мен ұлттық қауіпсіздік арасында ұзақ мерзімді перспективада туындауы ықтимал тәуекелдер мен мүмкіндіктерді бағалайтын зерттеулер өзекті болмақ. Үшіншіден, Қазақстанның өңірлік қауіпсіздіктегі рөлі (әсіресе Орталық Азияда) және әлемдегі жаңа геосаяси өзгерістерге бейімделу әлеуеті де көбірек назар аударуды қажет етеді. Сонымен қатар бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтаудағы халықаралық ынтымақтастықтың жаңа тетіктерін іздестіру үшін Қазақстанның медиациялық тәжірибесін кеңінен талдау үлкен ғылыми және практикалық маңызға ие.

Қорыта айтқанда, Қазақстанның ядролық қарусыздану саласындағы қызметі тек тарихи оқиғаның мысалы ғана емес, қазіргі кезеңдегі халықаралық қарым-қатынастар теориясы мен тәжірибесіне ықпал ететін маңызды фактор екені анық. Бұл зерттеуде алынған қорытындылар мен ұсыныстар ядролық қарусызданудың жаһандық саясатына жаңа идеялар мен тәсілдерді қосып, мемлекеттің тұрақты да бейбіт даму стратегияларын нығайтуға үлес қосады.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2025-2027 жылдарға арналған «Жас Ғалым» ІРН №AP25795633 Ядролық қарусыздану саласындағы халықаралық келісімдердің құқықтық тиімділігі» атты жобасы аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

1 Alipbayev A., Buuyzheeva B. Иранның ядролық бағдарламасына қатысты келіссөздердің мәні мен рөлі // Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право. – 2016. – № 62(2). – С. 124–128.

2 Central Asian Nuclear-Weapon-Free Zone Treaty. // [Электронный ресурс] URL: <https://www.un.org/nwtfz/content/treaty-nuclear-weapon-free-zone-central-asia> (дата обращения: 23.03.2025).

3 Vanderhill R., Joireman S. F., Tulepbayeva R. Between the Bear and the Dragon: Multivectorism in Kazakhstan as a Model Strategy for Secondary Powers // International Affairs. – 2020. – Vol. 96. – Issue 4. – Pp. 975–993.

4 Бордачев Т., Смолл Э., Вань Цинсун. Россия, Китай и США в Центральной Азии: баланс интересов и возможности сотрудничества // Доклад международного дискуссионного клуба «Валдай». – 2016. – С. 5.

5 Тянь Е. Отношения Китайской Народной Республики и Республики Казахстан в 1992–2022 годы: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.03. – М.: РУДН, 2022. – 172 с.

6 Ohle M., Cook R. J., Han Z. China's Engagement with Kazakhstan and Russia's Zugzwang: Why Is Nur-Sultan Incurring Regional Power Hedging? // Journal of Eurasian Studies. – 2020. – Vol. 11(1). – Pp. 86–103.

7 Kazantsev A., Safarov R. Balancing between Russia and China: Kazakhstan's Geopolitical Strategy in a Multipolar World // Central Asia and the Caucasus. – 2018. – Vol. 19(1). – Pp. 34–50.

8 Савкович Е. В. Китай во внешней политике Республики Казахстан в 1992–2001 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.03. – Томск, 2005. – 262 с.

9 Uranium Trade between Kazakhstan and China: Strategic Implications for Nuclear Energy and Security // Robert Lansing Institute. // [Электронный ресурс] URL: <https://lansinginstitute.org/2024/12/26/kazakhstan-uranium-deal-with-china-strategic-gains-and-hidden-risks/> Ұдата обращения: 23.03.2025)

10 Назарбаев Н. А. Эра независимости. – Астана, 2017. – 508 с.

Kazakhstan as a Model Strategy for Secondary Powers // International Affairs. – 2020. – Vol. 96. – Issue 4. – Pp. 975–993.

4 Bordachev T., Small E., Van Tsinsun. Rossiia, Kitai i SShA v Tsentralnoi Azii: balans interesov i vozmozhnosti sotrudnichestva [Russia, China and the USA in Central Asia: Balance of Interests and Opportunities for Cooperation] // Doklad mezhdunarodnogo diskussionnogo kluba «Valdai». – 2016. – P. 5. (in Russ).

5 Tian E. Otnosheniia Kitaiskoi Narodnoi Respubliki i Respubliki Kazakhstan v 1992–2022 gody: diss. ... kand. ist. nauk: 07.00.03. – Moscow: RUDN, 2022. – 172 s. (in Russ).

6 Ohle M., Cook R. J., Han Z. China's Engagement with Kazakhstan and Russia's Zugzwang: Why Is Nur-Sultan Incurring Regional Power Hedging? // Journal of Eurasian Studies. – 2020. – Vol. 11. – No. 1. – Pp. 86–103.

7 Kazantsev A., Safarov R. Balancing between Russia and China: Kazakhstan's Geopolitical Strategy in a Multipolar World // Central Asia and the Caucasus. – 2018. – Vol. 19. – No. 1. – Pp. 34–50. (in Eng).

8 Savkovich E. V. Kitai vo vneshnei politike Respubliki Kazakhstan v 1992–2001 gg.: diss. ... kand. ist. nauk: 07.00.03. – Tomsk, 2005. – 262 s. (in Russ).

9 Uranium Trade between Kazakhstan and China: Strategic Implications for Nuclear Energy and Security [...]. // Robert Lansing Institute. // [Electronic source] URL: <https://lansinginstitute.org/2024/12/26/kazakhstan-uranium-deal-with-china-strategic-gains-and-hidden-risks/>. (in Eng).

10 Nazarbaev N. A. Era nezavisimosti [Era of Independence]. – Astana, 2017. – 508 s. (in Russ).

Transliteration

1 Alipbayev A., Buyzheeva B. Iranny yadrolyq bagdarlamasy qatysty kelisozderdin mani men roli [The Meaning and Role of Negotiations on Iran's Nuclear Program] // Vestnik KazNU. Seriya mezhdunarodnye otnosheniia i mezhdunarodnoe pravo. – 2016. – No. 62(2). – Pp. 124–128. (in Kaz).

2 Central Asian Nuclear-Weapon-Free Zone Treaty // [Electronic source] URL: <https://www.un.org/nwzf/content/treaty-nuclear-weapon-free-zone-central-asia>. (the date of referring: 23.03.2025).

3 Vanderhill R., Joireman S. F., Tulepbayeva R. Between the Bear and the Dragon: Multivectorism in

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Әлібек Алмазұлы Болат

деканның ғылыми жұмыс жөніндегі орынбасары, заң ғылымдарының магистрі, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан, email: a.bolat.edu@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7098-1305>

Шолпан Алтынбековна Саймова

жария заңнама және мемлекеттік басқару орталығының бастығы, PhD, МТҚБ «Парламентаризм институты» ШЖҚ РМҚ, Астана, Қазақстан, email: saimova85@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9000-6136>

Болат Есенғалиевич Молдабеков

оқытушы-дәріскер, университеттің құрметті профессоры, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан, email: bolat1948@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0009-0002-1885-4250>

Әлібек Алмазұлы Болат

заместитель декана по научной работе, магистр юридических наук, Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Талдықорған, Казахстан, email: a.bolat.edu@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7098-1305>

Шолпан Алтынбековна Саймова

начальник Центра публичного законодательства и государственного управления, PhD, РГП на ПХВ «Институт парламентаризма» Управления материально-технического обеспечения, Астана, Казахстан, email: saimova85@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9000-6136>

Болат Есенғалиевич Молдабеков

преподаватель-лектор, почетный профессор университета, Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Талдықорған, Казахстан, email: bolat1948@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0009-0002-1885-4250>

Alibek Bolat

Deputy Dean of scientific work of the faculty, master of juridical sciences, Zhetysu University, Taldykorgan, Kazakhstan, email: a.bolat.edu@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7098-1305>

Sholpan Saimova

Head of the Center for public law and public administration, PhD, RSE on REM «Institute of Parliamentarism» of the Department of Material and Technical Support, Astana, Kazakhstan, email: saimova85@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9000-6136>

Bolat Moldabekov

Senior Lecturer, Honorable Professor of Zhetysu University, Zhetysu University, Taldykorgan, Kazakhstan, email: bolat1948@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0009-0002-1885-4250>

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ВАЛЮТАСЫ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕГЕ СЕМАНТИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАС ТҰРҒЫСЫНАН

¹А.К. Жолдубаева, ²Д.Р. Сапарова, ³А.М. Қадыралиева

АНДАТПА

Мақалада Қазақстан Республикасының ұлттық валютасының семантикалық мазмұнын қазақ қоғамының ұлттық бірегейлігінің көрнекі көрінісі ретінде талдау ұсынылған, оның мазмұнының өзгеруі теңге дизайнында пайдаланылатын ақша бейнелерінің өзгеруінен көрінеді (қағаз ақша мысалында). Зерттеудің өзектілігі дерексіз ақша стилистикасында бейнеленген Қазақстан Республикасының мәдениетін зерттеуге арналған ғылыми құралдарды кеңейтумен; құқықтық маңызы бар кезеңдерін пікірталас мәселелерін көрсететін бейнелерді талдау қажеттілігімен; сондай-ақ ұлттық валюта мысалында символдық бейненің әдіснамалық ресурстарын зерттеу мен көрнекі бейнелеуді сынақтан өткізумен айқындалады. Зерттеудің теориялық негізін семантика, семиотика, мәдени антропология, саясаттану, өнертану және тарих бойынша еңбектер құрайды. Зерттеу әдістемесі семиотикалық, мәдениеттану, салыстырмалы-тарихи және формальды-стилистикалық әдістердің үйлесіміне негізделген; нақтылаушы әдістер ретінде: семантикалық-бейнелі және семантикалық-функционалды тәсіл; жалпы ғылыми әдістер талдау, синтез, деректер арқылы ұсынылған. Зерттеудің негізгі нәтижелері келесі тұжырымдармен ұсынылған: Қазақстан Республикасының ұлттық валютасының семантикасы қазақ халқының әлеуметтік маңызы бар тәжірибесін сақтау және мұра ету шарты ретінде көрінеді; тұжырымдамалық тұрғыдан Қазақстан Республикасының Ұлттық валютасының дизайны қазақ халқының тарихи жолының негізгі мағыналық категорияларын айқын бейнелейді; Қазақстан Республикасының ұлттық валютасының дизайн тарихында ұзақ мерзімділігімен немесе қысқа мерзімділігімен ерекшеленетін бірқатар стильдік композициялар орын алады, бұл елдің ұлттық-мемлекеттік идеологиясының өзгеруімен және қазақ халқының этникалық бірегейлігін бейнелеу динамикасымен тікелей байланысты. Зерттеу барысында алынған нәтижелердің көпқырлылығы жоғары тәжірибеге бағдарланған перспективамен сипатталады, өйткені ол қазақ халқының ұлттық бірегейлігін семантикалық-бейнелі және семантикалық-функционалды тәсілдер тұрғысынан талдаудың әдіснамалық қырларын кеңейтеді, қазақстандық қағаз банкноттарының жобалауында қазақ тарихының мәдени-этникалық ақпаратын семантикалық бейнелеу тәсілдерін жүйелеуді қамтамасыз етеді, сондай-ақ қазақ халқының ұлттық-мәдени ерекшелігі туралы білімнің әлемдік ғылымға қосылатын ғылыми үлесін кеңейтуге ықпал етеді.

Түйін сөздер: семантика, ұлттық валюта, теңге дизайны, ақша бейнелерінің эволюциясы, қазақ мәдениеті, қазақ тарихы, тәуелсіздік.

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

² Астана халықаралық университеті, Астана, Қазақстан

³ М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Сапарова Д.Р.,
ajulazh@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:

Жолдубаева А.К.,
Сапарова Д.Р.,
Қадыралиева А.М. Қазақстан Республикасының ұлттық валютасы туралы мәселеге семантикалық көзқарас тұрғысынан // Адам әлемі. – 2025. – №4 (103). – Б. 106-115.

К вопросу о национальной валюте Республики Казахстан с семантической точки зрения

Аннотация. В статье представлен анализ семантического содержания национальной валюты Республики Казахстан как визуальной репрезентации национальной идентичности казахского общества, изменение содержания которой отражается в изменении денежных изображений, используемых в дизайне тенге (на примере бумажных банкнот).

Актуальность исследования определяется расширением научного инструментария в изучении культуры Республики Казахстан, запечатленной в абстрактной денежной стилистике; необходимостью анализа изображений, отражающих дискуссионные вопросы правозначимых этапов Республики Казахстан; в апробации анализа методологических ресурсов символической образности и визуальной репрезентации на примере национальной валюты.

Теоретическую основу исследования составили труды по семантике, семиотике, культурной антропологии, политологии, искусствоведению, истории. Методология исследования основана на сочетании семиотического, культурологического, сравнительно-исторического и формально-стилистикального методов; конкретизирующими методами выступают семантически-образный и семантически-функциональный подход; общенаучные методы представлены анализом, синтезом, фактографией.

Основные результаты исследования представлены следующими выводами: семантика национальной валюты Республики Казахстан проявляет себя как условие сохранения и наследования казахским народом

своего социально-значимого опыта; концептуально дизайн национальной валюты Республики Казахстан наглядно иллюстрирует базисные категории импlications исторического пути казахского народа; в истории дизайна национальной валюты Республики Казахстан имеет место ряд стилизованных композиций, отличающихся своей длительностью или недолговечностью, что напрямую связано с изменениями национально-государственной идеологии страны и динамикой репрезентации этнической идентичности казахского народа.

Многоплановость получаемых в ходе исследования результатов характеризуется высокой практико-ориентированной перспективностью, поскольку расширяет методологические ракурсы анализа национальной идентичности казахского народа с позиций семантически-образного и семантически-функционального подходов, обеспечивает систематизацию способов семантического отображения культурно-этнической информации казахской истории в дизайне казахстанских бумажных банкнот, а также способствует расширению научного вклада в мировую науку знаний о национально-культурной специфике казахского народа.

Ключевые слова: семантика; национальная валюта; дизайн тенге; эволюция денежных изображений; казахская культура; казахская история; независимость.

To the question of the national currency of the Republic of Kazakhstan from a semantic point of view

Abstract. The article presents an analysis of the semantic content of the national currency of the Republic of Kazakhstan as a visual representation of the national identity of Kazakh society, the changes in which are reflected in the evolution of monetary images used in the design of the tenge (using the example of paper banknotes).

The relevance of the study is determined by the expansion of scientific tools in the study of the culture of the Republic of Kazakhstan, captured in the abstract monetary style; the necessity of analyzing images that reflect the debated issues of legally significant stages of the Republic of Kazakhstan; and the testing of methodological resources for symbolic imagery and visual representation using the example of the national currency.

The theoretical foundation of the study is based on works in semantics, semiotics, cultural anthropology, political science, art and history. The research methodology is based on a combination of semiotic, cultural, comparative-historical, and formal-stylistic methods. The specifying methods include the semantic-imagery and semantic-functional approaches, while general scientific methods are represented by analysis, synthesis and factography.

The main results of the study are presented in the following conclusions: the semantics of the national currency of the Republic of Kazakhstan manifests itself as a condition for the preservation and transmission of the socially significant experience of the Kazakh people; conceptually, the design of the national currency of the Republic of Kazakhstan clearly illustrates the fundamental categories implicating the historical path of the Kazakh people; the history of the design of the national currency of the Republic of Kazakhstan includes a series of stylistic compositions, varying in longevity or transience, which is directly related to changes in the national-state ideology of the country and the dynamics of the representation of the ethnic identity of the Kazakh people.

The multifaceted nature of the results obtained in the study is characterized by a high level of practical applicability, as it expands the methodological perspectives for analyzing the national identity of the Kazakh people from the standpoint of the semantic-imagery and semantic-functional approaches. It ensures the systematization of methods for the semantic representation of cultural and ethnic information about Kazakh history in the design of Kazakhstan's paper banknotes, while also contributing to the expansion of scientific knowledge about the national and cultural specificity of the Kazakh people in global scholarship.

Key words: Semantics, National Currency, Tenge Design, Evolution of Monetary Images, Kazakh Culture, Kazakh History, Independence.

Kipice

Ұлттық валюта мемлекеттік рәміздердің маңызды элементі болып табылады, ол ту мен елтаңбамен қатар елдің идеологиялық және мәдени мағыналарын кодтайды, өзінің қағаз банкноттары мен металл монеталарының дизайнында объективтендірілген. Дәл осы ақша белгілерінің дизайнында қолданылатын бейнелердің метафоралық ерекшелігі туралы D. Cohen, F. Shin, X. Liu «Cultural psychology of money» атты ұжымдық еңбектің авторлары атап өтеді, олар монеталар мен банкноттардың мемлекеттік идеологияны таратудағы, билікті айқындаудағы және мәдени құндылықтарды бейнелеудегі рөлін көрсетеді. Қолма-қол ақша белгілері, деп жалғастырады авторлар, оларды өндіру үшін пайдаланылатын кескіндерде, материалдарда және пішіндерде кодталған тарихи және мәдени қабаттарды оқуға болатын ортаның бір түріне айналады [1, 601-602 б.]. Осылайша, ақша белгілі бір мәдени, тари-

хи және әлеуметтік мағыналардың тасымалдаушысы ретінде қабылданады, бұл оларды утилитарлық пән ретінде ғана емес, сонымен қатар маңызды мәдени және символдық объект ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

«Banknotes and national identity in central and eastern Europe» мақаласының авторлары жазғандай, көптеген мемлекеттердің монеталары мен банкноттарында ұлттық бірегейлікті нығайтуда және азаматтардың белгілі бір мемлекетке қатыстылығын түсінуде рөл атқаратын Ұлттық батырлардың, тарихи оқиғалардың және рәміздердің бейнелері бар [2, 6.1016]. Осыған ұқсас пікірді «Money as a medium of transnational identification» монографиясының авторы Дж. Fornas, көптеген елдердің валютаны бірегей ұлттық бірегейлікті қалыптастыру құралы ретінде, әсіресе тәуелсіздік алғаннан кейін немесе саяси жағдай өзгерген кезде пайдаланыныны атап өтеді [3, 21 б.]. Осылайша, «тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап елдің (Қазақстанның – бізден қосылған) сая-

си басшылығы билігін заңдастыру, сондай-ақ әлем картасында жаңа елдің символдық шекараларын белгілеу үшін қазақ ұлтшылдығының рәміздеріне (мәдениет, тарих, тіл) жүгінді» [4, 3 б.]. Осы үдерістің нәтижелерінің бірі 1993 жылы ұлттық валютаның – теңгенің енгізілуі болды, ол ұлттық тәуелсіздік пен мемлекеттік егемендікке ие болғандығын растап, соның нәтижесінде елдің өз қаржы жүйесін қалыптастыруына негіз болды.

Бұл мақалада зерттеудің мақсаты – теңге дизайнында (қағаз банкноттар мысалында) қолданылатын метафоралық бейнелердің өзгерістерін талдау және мемлекеттік тәуелсіздік алған сәттен бастап (1991 ж.) Қазақстандық қоғамның мәдени тәжірибелерінің эволюциясын көрсету болып табылады. Нәтижесінде, қазақ қоғамының ұлттық болмысының көрнекі көрінісі ретінде Қазақстан Республикасы ұлттық валютасының семантикалық мазмұнын зерттеу осы қуатты мәдени құбылыстың астарында жатқан мәдени-тарихи үдерістерді түсінудің жаңа көзжиектерін ашады. Осылайша, біз, әдетте, экономикалық ғылымдардың объектісі ретінде қарастырылатын ұлттық валютаның аналитикалық өрісін кеңейтіп, қазақ теңгесінің дизайнын мысалға ала отырып, символдық бейнелеу мен көрнекі бейнелеуді зерттеудің жаңа әдістемелік аспектілерін сынаймыз.

Осыған байланысты екі міндеттер блогын қарастырудың орынды деген қорытынды жасадық.

Біріншіден, Қазақстандық қағаз банкноттарды мысалға ала отырып, ұлттық валютаның тарихи-стильдік топтарының біріктіруші және ерекшеленетін белгілерін жүйелеу. Бұл міндет теңге дизайнында қолданылатын бейнелердің концептуалды-бейнелі және пәндік-практикалық элементтерін талдау арқылы жүзеге асырылады. Концептуалды-бейнелі элементтер ретінде біз қағаз банкноттардағы түсті белгілермен, су белгілерімен, микроұлгілермен, мәтіннің графикалық ерекшеліктерімен нысандағал құрылымдарды түсінеміз. Пәндік-практикалық элементтер ретінде Қазақстанның қағаз банкноттары дизайнында қолданылатын тарихи тұлғалардың бейнелері, пейзаж бөлшектері, сәулет нысандары қарастырылады.

Екіншіден, Қазақстан Республикасының негізгі тарихи кезеңдерін бейнелейтін қағаз банкноттар дизайнында қолданылатын символдық құрылымдардың трансформациясын талдау. Бұл тапсырма бейнелерді салыстыру және теңгеге қолданылатын символдық элементтерге ықпалдастырылған саяси және экономикалық факторлардың, жаңа технологиялардың, мәдени және экономикалық үгіт-насихаттың әсерін талдау арқылы жүзеге асырылады.

Қарастырылып отырған зерттеу тақырыбының өзектілігі мен ғылыми жаңашылдығы жоғары деңгейде, өйткені, біріншіден, қазақ мәдениетін талдаудың дәстүрлі ғылыми әдістерін

Қазақстан Республикасының ұлттық валютасына семантикалық бағалау жүргізу арқылы біріктіреді; екіншіден, Қазақстанның ұлттық-мемлекеттік идеологиясы мен қазақтардың этникалық бірегейлігінің ерекшеліктерін бейнелі түрде көрсететін ұлттық валютаны бағалаудың қажеттілігін негіздейді, олардың мазмұндық өзгерістері ұлттық валютаға салынатын метафоралық бейнелердің өзгеруі арқылы көрініс табады; үшіншіден, абстрактілі стильде бейнеленген Қазақстан мәдениетін қайта жаңғыртудағы зерттеу құралдарының мазмұндық кеңістігін кеңейтеді.

Әдістеме

Ұлттық валютаның семантикалық талдауын жүргізу үшін келесі әдістерді қамтитын кешенді тәсілді қолдану қажет:

1. Тиісті мәдени кодқа енгізілуіне байланысты ҚР ұлттық валютасын адамдардың санасында қалыптасқан ерекше белгі жүйесі ретінде бағалауды қамтамасыз ететін семиотикалық әдіс. Осы мақсатта түс белгілерімен, су белгілерімен, микроұлгілермен және мәтіннің графикалық ерекшеліктерімен ұсынылған ұғымдық-бейнелі құрылымдарды және тарихи тұлғалардың, пейзаждың, сәулет нысандарының бейнелерінде объективтендірілген пәндік-практикалық бейнелерді ажырату негізінде хронологиялық реттілікте біріктіруші және айрықша белгілерді бөліп көрсете отырып, жасырын мәндерді анықтау жүзеге асырылатын болады.

2. Мәдениеттану әдісі – бұл әдіс арқылы ұлттық валютаның бейнелерінің эволюциясын ел тарихы, мәдениеті және саясаты аясында бағалау жүзеге асырылады, осылайша олардың белгілі бір кезеңде және саяси жағдайда қандай мағына беретінін түсінуге мүмкіндік береді. Аталған әдіс шеңберінде біз екі нақтылау тәсілін қолдандық: теңгеге орналастырылған семантикалық-бейнелік элементтерді анықтау қазақ қоғамының ұжымдық бірегейлігін қалыптастыратын мәдени кодтарды бейнелейтін суреттердің көрнекі және мағыналық бірлігін талдауды қамтамасыз етеді, ал теңгеге орналастырылған семантикалық-функционалдық элементтерді зерттеу арқылы символдық конструкциялар мен Қазақстан дамуының негізгі тарихи кезеңдері арасындағы өзара байланыс анықталады.

3. Салыстырмалы-тарихи әдіс, оның көмегімен пайдаланылатын символдық бейнелер мен қазақ халқының ұлттық-мәдени ерекшелігінің әртүрлі фактілері арасындағы байланыс дәрежесі айқындалады. Жоғарыда айтылғандардан басқа, осы әдісті қолдану Қазақстанда болып жатқан негізгі саяси, әлеуметтік және идеологиялық оқиғаларға ұлттық валютаның ағымдағы шығарылымы дизайны стилінің реакциясын салыстыруға мүмкіндік береді.

4. Формальды-стилистикалық әдіс мәдени және идеологиялық жолдауды жүзеге асыратын, ҚР Ұлттық валютасында орналастырылған көрнекі ақпарат бейнелерінің бейнелілігін, мәнерлілігін және мағынасын түсінуді бағалауды қамтамасыз етеді. Өз кезегінде, теңге бейнелерінің құрылымында мазмұндық және формальды сипаттамаларды бөліп көрсету теңгенің тарихи-стильдік топтарын хронологиялық тұрғыда құрылған объектілік, пәндік және оқиғалық семантикалық аспаптармен көрнекі ұқсастықтар мен белгілер бойынша жүйелеуге мүмкіндік береді.

5. Фактографиялық әдіс өңделген ақпарат негізінде алынған нәтижелердің графикалық визуализациясын қамтамасыз етеді.

Негізгі бөлім

Ақша экономикалық жүйенің маңызды элементі, алайда олардың рөлі тек айырбас және құн сақтау функциясымен шектелмейді. Айқын символдық мағынаға ие нысандар ретінде ақша қоғамның мәдени, тарихи және саяси шындығын бейнелейді, әлеуметтік құндылықтарды бекітуде маңызды рөл атқарады, мемлекеттің тарихи маңыздылығы мен ұлттық жетістіктерін көрсетеді. Осылайша, «...валюта тек экономикалық құрал емес, сонымен қатар халықтың тарихын, мәдениетін және идеологиясын бейнелейтін ұлттық бірегейліктің маңызды элементіне айналады» [5, 36 б.].

Семантика – бұл мәдени контекстерде бар белгілердің, бейнелердің және мағыналардың мәнін зерттеу. Семантиканы белгілер мен олардың мағыналары туралы, сондай-ақ белгілердің заттарды, оқиғаларды немесе идеяларды қалай білдіретіні және оларды қабылдайтын субъектілер қалай түсіндіретіні туралы ілім ретінде анықтады [6, 12-бет]; семиология және құрылымдық лингвистиканың негізін қалаған швейцариялық лингвист Фердинанд де Соссюр семантиканы белгілерді, олардың мағыналарын және тіл мен мәдениет ішіндегі айырмашылықтар жүйесі арқылы қалыптасатын белгілер мен олардың нысандары арасындағы өзара байланыстарды зерттеу деп санады [7, 46 б.]; ресейлік семиотик және семиотикалық байланыс моделі теориясының авторы Юрий Лотман семантиканы нақты мәдени контекстерде белгілердің семиотикалық кодталу процестерін зерттейтін сала ретінде қарастырды [8, 11 б.]; XX ғасырдың көрнекті лингвистерінің бірі, француз тілтанушысы және мәдениеттанушысы Эмиль Бенвенист семантиканы қарастыру барысында мағыналардың динамикалық сипатына назар аударып, олардың контексте және әлеуметтік тәжірибеге байланысты өзгеретінін атап өтті [9, 61 б.]. Бұл анықтамалар семантикаға деген әртүрлі тәсілдерді көрсете отырып, әрбір визуалды бейне элементі белгілі бір мәдени

ақпаратты тасымалдаушы болып табылатын принципке негізделеді.

Ұлттық валюталарды қарастыру шеңберінде семантикалық талдау әртүрлі элементтердің – суреттер, мәтіндер, түстер мен пішіндер сияқты белгілердің белгілі бір мәдени және саяси мағыналарға ие екенін анықтауға мүмкіндік береді. Бұл белгілер вербалды (сөздер, сөйлемдер) және вербалды емес (суреттер, қимылдар, сәулет) болуы мүмкін. «The Psychology of Money: Timeless Lessons on Wealth, Greed, and Happiness» кітабының авторы M. Housel атап өткендей, мұндай белгілер «...мемлекеттің өз бірегейлігін қалай қалыптастыратынын және қоғамның билік пен тарихты осы белгілер арқылы қалай қабылдайтынын» түсінуге көмектеседі [10, 31 б.]. Осылайша, ұлттық валюта символдық мағыналардың тасымалдаушысы ретінде әрекет етеді, ал оның дизайнында қолданылатын бейнелер ұлт пен мемлекеттің мәдени және саяси мағыналарын кодтайтын мәтіндер ретінде қарастырылуы мүмкін.

Бұл мақалада біз валюталық белгілерді зерттеудің семантикалық тәсілін екі нақты бағытқа бөлеміз: ақша дизайнында қолданылатын визуалды белгілердің метафоралық мағыналарына бағытталған семантикалық-бейнелік талдау, олар тиісті мәдени кодқа енуіне байланысты адамдар санасында қалыптасқан белгілер жүйесі ретінде қарастырылады; және семантикалық-функционалдық талдау, ол ақша дизайнының символикасын оның функционалдық қолданылуы мен елдің ұлттық идеологиясымен өзара әрекеттестігі тұрғысынан қарастырады.

Алдыңғы ғылыми зерттеулерге шолу жасай отырып, біз белгілеген мазмұнды шекарадағы ҚР ұлттық валютасын талдау отандық та, шетелдік те зерттеу алаңында әлі ғылыми зерттеу нысанасы болған жоқ деген қорытындыға келдік. Сонымен бірге, белгіленген мәселені зерделеу кезінде біз семантика, семиотика, мәдени антропология, саясаттану, өнертану, тарих салаларындағы көптеген еңбектерге жүгіндік. Мысалы, семиотикалық теория аясындағы әдіснамалық бағдар ретінде біз бұрын атап өткен F. de Saussure-дің «Курс общей лингвистики» жұмысы болып табылады, ол мәдени-маңызды ақпаратты таратудың түрлі аспектілерін қамтитын белгі жүйесі ретінде ақшаны талдауға негіз болды [7]; Barthes R.-дің жұмысы «Selected works. Semiotics. Poetics» [11], оның аясында ақша мәдени мифтер мен символдардың элементі ретінде қарастырылатын бұқаралық мәдениеттегі белгілерді түсінуді кеңейткен; Ж. Бодрийардың «Символический обмен и смерть» еңбегінде постмодернистік қоғамдағы ақша симуляция ретінде қаралады, онда нақты құндылық символдық құндылықпен ауыстырылады [12].

Осы мақаланың әдіснамалық негізі – ақшаны антропологиялық зерттеулердің қатарына

ақшаны мәдени салт-жоралармен, дәстүрлермен, әлеуметтік иерархиямен байланысты символдық артефакт ретінде талдаған К. Леви-Стросстың («Структурная антропология») [13]; ақшаны әлеуметтік құрылымдарды, билік пен иерархияны қолдайтын символикалық жүйенің бір бөлігі ретінде қарастырған М. Гodelь «Дар и фетишизм») [14]; D. Graeber, ақша әлеуметтік міндеттемелер мен биліктің символы және қоғамның мәдени және әлеуметтік құрылымдарын көрсетеді деп бекіткен («Debt: The First 5000 Years») [15] еңбектері жатады.

Семиотиканы, антропологияны және мәдениеттануды үйлестіретін ақшаны пәнаралық зерттеу мынадай авторлармен ұсынылған: билеушілер бейнеленген монеталар олардың саяси және құдайлық билігін білдіретін, монархиялық қоғамдар контекстінде билік символы ретінде ақшаны талдауды жүзеге асырған М. Блок («Короли-чудотворцы») [16]; Zelizer V., әлеуметтік қатынастарға байланысты ақшаны символикалық мағынамен берудің ерекшеліктерін қарастырған («The Social Meaning of Money: «Special Monies») [17]; Dodd N., ақша арқылы символдық құндылықтар жасау туралы идеяны негіздеген («The Social Life of Money») [18]; Kulvicki J., рәміздер мазмұнының жеке адамның қабылдауына әсер ету ерекшеліктерін қарастырған («Images») [19].

Ұсынылып отырған мәселенің проблемасына қатысты негізгі жұмыстар ретінде ақша дизайнында пайдаланылатын визуалды бейнелердің мемлекеттің идеологиясымен байланысын қарастыратын McGinley Ch. зерттеуі («Coining Nationality: Woman as Spectacle on the 19th Century Currency») [20], ұлттық валюта мен ұлттық бірегейлікті құрастыру арасында корреляция жүргізуді ұсынған Helleiner E. («National Currencies and National Identities»), «The Politics of Money and National Identity») [21], көрнекі бейнелер арқылы кодтау арқылы мемлекет өзін осы мәртебеде бекіту құқығын заңдастырады деп санаған Lauer J. («Money as Mass Communication: U.S. Paper Currency and the Iconography of Nationalism») [22]; ақшаны қоғамдық нормалар мен өзара іс-қимылды қалыптастыратын мәдени феномен ретінде қарастыратын Maurer B. («The Anthropology of Money») [23].

Зерттеу алаңы бөлінген мәселенің тақырыбымен қандай да болмасын байланыста болатын қазақстандық еңбектерді талдау жұмыстардың кең ауқымының бар екенін көрсетті. Атап айтқанда, Б. Азибаеваның зерттеуі («Предметный код культуры «Казахская юрта»: генезис и семантика») [24], Н. Альджанованың («Семиотический анализ коммуникативной культуры казахов») [25], К.Елибаеваның («Символика и семантика цвета в казахской культуре») [26], К. Жанабаева және басқалары («Семантика устойчивых

топонимических единиц жырау XV-XVIII веков – объект патриотического воспитания») [27], К. Рысберген және басқалары («Культурная репрезентативность семантики казахских географических названий») [28], В.Уарзиати және басқалары («Символы и знаки Великой Степи: история культуры древних кочевников») [29] және т.с.с. Аталған жұмыстардың авторлары қазақ мәдениетін шоғырландыру және реактивтендіру тәсілдері болып табылатын тілді, өнерді, әдет-ғұрыпты, ою-өрнекті, тұрғын үйді, музыканы, мәтінді, түсін, дыбысты және т.б. толыққанды қарастырады. Алайда, аталған зерттеулердің бірде-біреуінде ҚР ұлттық валютасының дизайнында пайдаланылатын символдық бейнелер мәселелері қозғалған жоқ, дегенмен, біздің ойымызша, теңге семантикасы жоғарыда аталғандармен бірдей өзін қазақ халқының ұжымдық сәйкестендірудің жүйе құраушы мәдени кодтарының бірі ретінде көрсетеді.

Қазақстан Республикасы ұлттық валютасының тарихы 1993 жылғы 15 қарашасынан басталады, ел Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан Республикасының ұлттық валютасын енгізу туралы» Жарлығына сәйкес сағат 09:00-де айналымға жаңа ұлттық валюта – теңге енгізілді. [30]. Бұл күні 1, 3, 5, 10, 20, 50 және 100 теңгелік банкноттардың бірінші қатары шығарылды.

1993 жылы жүзеге асырылған қазақстандық қағаз банкноттардың алғашқы шығарылымы қарапайым түсті дизайнды орындалды және өлшемдері әртүрлі болды: 105 мм-де 65 мм, 124 мм-де 62 мм, 144 мм-де 69 мм. Бірінші шығарылымдағы ақша банкноттарының бет жағында Қазақстанның түрлі мәдениет, ғылым және саясат салаларындағы тарихи тұлғаларының портреттері орналастырылған болатын, олардың бейнесі ұлттық тәуелсіздікті, аумақтық егемендікті және туған жерін мақтан тұтуды білдіруі тиіс болатын.

Бейнесі Қазақстан Республикасының қағаз банкноттарының бірінші шығарылымында орналастырылған тарихи тұлғалардың ішкі мағыналық мәнін қарастырайық. Абылай хан (номиналы 100 теңгелік купюра) Қазақстан тарихындағы басты тұлғалардың бірі болып табылады; үш жүздің ханы және Жоңғар хандығы мен Ресей империясы тарапынан сыртқы қауіп төнген кезеңде қазақ жерлерін біріктіруші болған; Абылай ханның тұлғасы тәуелсіздік пен мемлекеттілікті бейнелейді, бұл Қазақстанның ұлттық бірегейлігі үшін маңызды. Әбілқайыр хан (номиналы 50 теңгелік купюра) қазақ тайпаларының дербестігі мен ұлттық мемлекет құру үшін күрескен саяси және мемлекеттік қайраткер болды; оның бостандық пен тәуелсіздік үшін күресі Қазақстанның саяси егемендікке ұмтылысын білдіреді. Абай Құнанбаев (номиналы 20 теңгелік купюра) қазақ жазба әдебиеті мен қазақ әдеби тілінің қалыптасуына зор ықпал еткен ақын, философ

және қоғам қайраткері болған; Абай есімі қазақ халқының мәдениетінің символы болып табылады және оның еңбектері қазақ сана-сезімі тұрғысынан әлі күнге дейін өзекті болып келеді. Шоқан Уәлиханов (номиналы 10 теңгелік купюра) Орталық Азияның тарихы мен мәдениетін зерттеуге зор үлес қосқан көрнекті ғалым, этнограф және саяхатшы болған, Ш.Уәлихановтың ғылыми жаңалықтары мен зерттеулері Қазақстанның бай мәдени және ғылыми өткені бар өңір ретіндегі бейнесін нығайтуға ықпал етеді. Танымал күйші-композитор және қоғам қайраткері Құрманғазы Сағырбайұлы (номиналы 5 теңгелік купюра), оның шығармашылығы қазақтардың рухани мәдениетінің ажырамас бөлігіне айналды; Құрманғазы күйлері қазақ халқының еркіндік сүйгіш рухын, ұлттық тарихтың әуен тілімен жазылған ұлы эпосын бейнелейді. Сүйінбай Аронұлы (номиналы 3 теңгелік купюра) қазақтың ең талантты ақыны, айтыстың теңдессіз шеберлерінің бірі болған, оның таланты арқасында бізге ата-бабаларымыздың рухани мұрасының тұтас бір бөлігі жеткен; Сүйінбай Аронұлы өзінің ақындық дарынымен және орындаушылық шеберлігімен қазақтардың өз тәуелсіздігі үшін күресін бейнелейді. Әл-Фараби (номиналы 1 теңгелік купюра) – танымал философ және ғалым, оның философия және ғылым саласындағы еңбектері Шығыстың зияткерлік дамуына зор ықпал етті; Әл-Фарабидің әлемдік ғылым мен философияға қосқан үлесі Қазақстанның бай зияткерлік мұрасын көрсетеді.

Бірінші шығарылымдағы қағаз банкноттардың артқы жағында елдің сәулеттік мәдениет ескерткіштері мен табиғи ландшафтарының суреттері бейнеленген: ежелгі түркі ақыны және суфизмді уағыздаушы Қожа Ахмет Яссауи кесенесі, Маңғыстаудың жартастағы суреттері, Бурабай көлі, Алатау пейзажы, бүркіт салынған шабандоз. Бейнелері ақшалай банкноттарда орналасқан ескерткіштер мен табиғи ландшафттарды таңдау кезінде барлық төрт өңір – Батыс Қазақстан, Солтүстік Қазақстан, Шығыс және Оңтүстік Қазақстан ескерілді. Оның үстіне, қағаз банкноттардың бірінші және одан кейінгі шығарылымдарында пайдаланылатын барлық табиғи көрікті орындар қазақстандық табиғаттың бірегейлігін, оның экологиялық аралуандығын, табиғи ұлылығын көрсетеді, болашақ ұрпақ үшін тарих пен табиғатты сақтаудың маңыздылығын еске салады.

Сонымен, бірінші шығарылымдағы ақша банкноттарының бейнелерін семантикалық талдау мынадай қорытындыларға алып келеді:

1. Портреттік тұжырымдаманы таңдау тарихи тұлғаларды ақшалай купюраларда қабылдау дағдыларына негізделді, бұл бұрынғы кеңестік кеңістіктегі адамдардың психологиясы мен тәрбиесі үшін маңызды фактор болды.

2. Тарихи тұлғаларды таңдау халықаралық аренада өзін танытқан жас, жаңадан құрылған

мемлекеттің ұлттық идеологиясының құндылық бағдарын ұстанымдау ретінде көрініс тапты.

3. Тарихи персоналды іріктеу, біріншіден, елдің байырғы тұрғындарын жүз-тайпалық анкластарға бөледі ескере отырып жүзеге асырылды, өйткені жүз-тайпалық тиесілігі бүгінгі күнге дейін қазақ халқының кейбір топтарын сәйкестендірудің маңызды факторы болып қала береді: Сүйінбай Аронұлы – Ұлы жүз, Абай Құнанбаев және Абылай хан – Орта жүз, Әбілқайыр хан және Құрманғазы Сағырбайұлы – Кіші жүз. Төре-шыңғысидтер сияқты қазақтардың даулы тобы да ескерілді – Шоқан Уәлиханов; екіншіден, зайырлы және діни, этникалық және мемлекеттік-азаматтық бірегейліктер арасындағы қақтығыстарды азайту үшін Әл-Фараби және қазақ тектес емес халықтың бір бөлігі «ұмытылған жоқ».

4. Мәдениет пен табиғи ландшафтардың сәулеттік ескерткіштерін іріктеу Қазақстанның өңірлерге аумақтық бөлінуін ескере отырып жүзеге асырылып, елдің бірегей экожүйелерін бейнелей отырып, өзінің жас мемлекеті мен оның тарихи-мәдени мұрасы үшін мақтанш сезімін көрсетеді.

Қазақстандық қағаз банкноттардың екінші шығарылымы кезінде (1993 жылдан 2003 жылға дейінгі кезеңде) олардың едәуір қайта жасалуы жүзеге асырылды. Банкноттардың бұл шығарылымының аса маңызды ерекшелігі Қазақстан Республикасының елтаңбасының пайда болуы болды (алғашқы шығарылым кезінде ол тек тиындарға ғана орналастырылды, бұл инфляцияның өсуіне байланысты кейінірек айналымнан шығарылған 1/100 теңгені құрады). Екінші шығарылымның тағы бір маңызды айырмашылығы - тек Әл-Фарабидің бейнесін орналастырылған қағаз банкноттардың дизайнын біріздендіру болды. Жоғарыда бірінші шығарылымды талдау кезінде атап өтілгендей, Әл-Фарабидің тұлғасы мен рухани мұрасы қазақтар үшін елдің өзіндік мәдени символы болып табылды, сондықтан оған ақша банкнот сериясының тұтас шығарылымы арналды.

Екінші шығарылым банкноттарының сырт жағында Қожа Ахмет Яссауи кесенесінің түрлі үзінділері орналастырылған. Бұл архитектуралық ескерткішті таңдау кездейсоқ емес, өйткені ЮНЕСКО-ның бүкіләлемдік мұра нысаны және Орталық Азия мұсылмандарының рухани өмірінің маңызды орталығы мәртебесіне ие бола отырып, бұл кесене Қазақстан аумағындағы Ислам мәдениеті мен тарихының маңызды символы болып табылады, елдің діни және мәдени дәстүрлерін баса көрсетеді.

Сонымен, екінші шығарылымдағы ақша банкноттарының бейнелерін семантикалық талдау мынадай қорытындыларға алып келеді:

1. Тек бір ғана тарихи дербестік бейнесінің біріздендірілген таңдауы, біріншіден,

халықтың бытыраңқы көпмәдениетті тобы аясында елдің полиэтникалық құрамы үшін, екіншіден, біртектіліктің өсіп келе жатқан ұлтшылдық және популистік нысандары аясында, үшіншіден, қазақтардың жүздік және тайпалық бытыраңқылығын бейтараптандыру үшін, төртіншіден, қазіргі Қазақстан аумағында тұратын барлық халықтардың тамырларының ортақтығын атап өту үшін Әл-Фарабидің бейтараптылығымен айқындалды.

2. Азаматтық қазақстандық бірегейлік идеясын қазақ бірегейлігінің этникалық-ұлтшылдық баяндарына қарама-қайшы ретінде ілгерілету.

3. Тек бір нысанның суреті өзге де сәулет және табиғи мәдениет ескерткіштерінің суреттерін пайдаландудың даулылығы туралы пікірталастарға жол бермеді.

2006 жылы қазақстандық қағаз банкноттардың үшінші шығарылымы кезінде көрнекі үйлесімді ақша белгілерін жақсартуға бағытталған тағы бір жаңырту жүргізілді. Түс палитрасы мен қаріптерді түрлендіру жұмысы орындалды, банкноттарды қолдан жасаудан қорғайтын жаңа қауіпсіздік элементтері қосылды, мысалы, неғұрлым күрделі голографияны және банкнотты қараудың белгілі бір бұрышында ғана көрінетін элементтерді, сондай-ақ ұшатын қыран түріндегі қорғау элементін пайдалану.

Қағаз банкноттардың үшінші шығарылымында елдің экономикалық және мәдени нысандарының белсенді дамып келе жатқан өндірістік салалар түріндегі жаңа бейнелері пайда болып, Қазақстанның мұнай және тау-кен өнеркәсібі саласындағы инновациялық элементтері мен технологиялық жетістіктеріне баса назар аударылды. Қаралып отырған қағаз банкноттар шығарылымының негізгі ерекшелігі елдің қазіргі заманғы дамуымен байланысты ірі объектілердің бейнелерін орналастыру болды, мысалы, ежелгі қазақтардың ғаламшар туралы космогониялық көзқарастарын, сабақтастығын білдіретін «Бәйтерек» сәулеттік-мүсіндік монументінің бейнесі («Өмір ағашы», «Бейбітшілік ағашы» аудармасында) ұрпақтар, ата-бабалардың дана нұсқауларын сақтау, өмірдің жаңа тарихи кезеңіне кіруді білдіреді. Айта кету керек, «Бәйтерек» монументі қазақ санасы үшін жаңа архитектуралық құрылым ғана емес, сонымен қатар елдің өткені, бүгіні және болашағы, Қазақстанның қайта өркендеуі, дамуы мен қазіргі заманның көрінісі. Сондай-ақ, қазіргі заманғы архитектураның жарқын үлгісі, елдің серпінді дамуының және оның болашаққа бағдарлануының көрінісі болып табылатын Астанадағы Тәуелсіздік сарайының бейнесі пайда болды. Аталған нысандардан басқа үшінші шығарылымның қағаз банкноттарында орналастырылған жаңа сәулет нысандарының тізімі еліміздің ұрпақтар арасындағы мәдени мұрасы мен тарихи сабақтастығын бейнелейтін Қазақстанның елордалық Президенттік мәдениет орталығының бейнесін орналасты-

румен толықтырылды. Қазақстан астанасында орналасқан Бейбітшілік және келісім сарайы бейнесінің пайда болуын да атап өту қажет. Бұл архитектуралық нысан Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының конгресін өткізу үшін салынған және қазақстандықтар үшін толеранттылықты, мәдениетаралық және дінаралық диалогты білдіреді, бұл қазіргі көпұлтты қазақстандық қоғам үшін маңызды. Бұдан басқа, қағаз банкноттардың дизайнына қазақтың дәстүрлі өнері мен қолөнерін еске түсіретін ою-өрнектер сияқты қазақ мәдениетінің бірегейлігін көрсететін элементтер енгізілді.

Сондай-ақ қағаз банкноттардың үшінші шығарылымын, олардың сыртқы жағына ашылған алақанның орналастырылуы біріктіреді. Айта кетейік, бұл бейненің мағынасы туралы кейбір даулар әлі күнге дейін жалғасып келеді (әсіресе публицистикалық алаңда) және оны біреулер елдің тұңғыш президентінің қолының таңбасы деп біледі. Біз қазақстандықтардың басқа тобының пікірімен бөлісе отырып, ашық алақанның бейнесі қазақ этносының ата-бабаларының ежелгі рухани дүниетанымы ретінде тәңіршілдікке тән достықтың, шынайылықтың, диалогқа дайындықтың символы деп есептейміз.

Сонымен, үшінші шығарылымдағы ақша банкноттарының бейнелерін семантикалық талдау мынадай қорытындыларға алып келеді:

1. Қарастырылған банкноттар тобында (кейінгі шығарылым сияқты) адамдардың суреттері жоқ, өйткені, бәлкім, біріншіден, мұндай тәжірибе мұсылмандардың сезімдеріне әсер еткен шығар, олардың сенімі адамдарды бейнелеуге тыйым салады (мұсылмандар саны халықтың 60% - дан астамын құрайды); екіншіден, тек титулдық ұлттың портреттік көрінісінде (Әл-Фараби бейнесін есептемегенде) Қазақстандық мекендейтін басқа этностар өздерінің әлдебір алшақтығын сезінді (130-ға жуық этникалық топтардан тұратын жергілікті емес халық саны 30% -ды құрайды) [31].

2. Мемлекет пен Қазақстан Республикасының жаңа астанасы – Астана қаласының көрнекті архитектуралық рәміздері ретінде жаңа салынған мәдени нысандарды ілгерілету (жаңа астанаға көшіру 1997 жылы жүзеге асырылды).

2011-2022 жылдар кезеңінде неғұрлым заманауи және пайдалануға ыңғайлы дизайнға бағдарланған қағаз банкноттардың төртінші шығарылымы жүзеге асырылды. Бұл шығарылымдағы маңызды қадамдардың бірі пайдаланушылар үшін біріздендірілген, заманауи және түсінікті дизайн жасауға бағытталған, бұл сондай-ақ нашар көретін адамдар үшін қабылдау ыңғайлылығын жақсартуды қамтыды. Жаңартылған дизайн қауіпсіздікті арттыруға бағытталған, оның ішінде қосымша қорғау элементтері (микрошрифтерді интеграциялау, материалдар мен қосымша қорғау жолақтарын өзгерту) енгізілген.

Барлық банкноттарда тек Әл-Фараби профилі орналастырылған екінші шығарылымдағы ақша банкноттары сияқты немесе жалпы лейтмотиві «Бәйтерек» монументі мен ашық алақан орналастырылған үшінші шығарылым сияқты, төртінші шығарылымдағы барлық банкноттардың алдыңғы жағында қазақ халқының ежелгі тарихын, мәдениеті мен мемлекеттілігін бейнелейтін «Қазақ Елі» архитектуралық-тарихи монументі орналастырылған, ал монументтің басында отырған қасиетті Самұрық құсы Егемен Қазақстан-ның болашағын бейнелейді. Төртінші шығарылымдағы барлық ақша банкноттарының тағы бір біріктіруші, бейбітшілік символы ретінде ұшып бара жатқан көгершіндерді алдыңғы жағына орналастыру.

Осылайша, төртінші шығарылымдағы ақша банкноттарының бейнелерін семантикалық талдау мынадай қорытындыларға алып келеді:

1. XXI ғасырдағы Қазақстан Республикасы дамуының негізгі бағдарларын ұлт және қоғам деңгейінде ұстанымдау.

2. Кейбір шетелдік тұлғалар айтқан Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекараларының жария дауларына жабық жауап (әсіресе, бұл сәт мемлекет картасының барлық банкноттарында қазақ халқына оның ата-баба аумақтарына тиесілі болу идеясы ретінде орналастырылуында айқын көрініс тапты).

2023 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін Қазақстан Республикасының банкноттарының бесінші шығарылымын кезең-кезеңімен енгізу жүзеге асырылуда, ол көрнекі қабылдауды жақсарту және жоғары технологиялық қорғау элементтерін түрлендіргіш баспа мен голографиялық элементтерде пайдалану үрдісін жалғастыруда.

Қағаз банкноттардың бесінші шығарылымының айрықша ерекшелігі – ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда қазақ халқының сенімдері мен дәстүрлерінің этномәдени сабақтастығын көрсететін сақ мәдениетінің метафоралық бейнелерінің едәуір санын пайдалану [32]. Жаңа сериядағы барлық банкноттардың бет жағында Өмір ағашының ұшқан құсы бар киелі бұтақтың бейнесі орналасқан. («Алтын адамның» бас киімінен жасалған бөлшек түрінде), ДНК спиралі түріндегі сәндік параметрлік нысанның бейнесі (немесе, басқаша айтқанда, Мебиус ленталары), қазіргі заманғы өмір салтының табиғатпен және тарихпен ажырамастығын білдіретін, сақ мәдениетіне жататын және елдің тарихи және мәдени даму контекстінде қазақтардың мұрасын көрсететін ежелгі қорғандар артефактілері.

Сондай-ақ, қағаз банкноттардың бесінші шығарылымы сақ мифологиясы мен өнеріне тән және ежелгі өркениеттің ұлылығы мен қуатының символдары болып табылатын жануарлардың бейнелерін пайдаланумен ерекшеленеді. Мысалы, номиналы 500 теңгелік банкнотада архар, номиналы 1 мыңдық банкнотада Қазақстанда

танымал тазы мен алабай тұқымдас екі ит, 2 мыңдық банкнотада – киік, 5 мыңдық банкнотада – бүркіт, 10 мыңдық банкнотада – барыс, ал 20 мыңдық банкнотада – жылқы бейнеленген. Бесінші шығарылымдағы қағаз банкноттарда қолданылатын сақ жануарларының бейнелері терең символизммен басқа, мәдени дәстүрлерді, табиғи байлықты, тарихи жадыны сақтаудың маңыздылығын көрсетеді. Сақ мотивтерін пайдалану эстетикалық мақсатқа ғана қызмет етіп қоймай, ұлттық мақтанышқа тәрбиелеу қызметін де атқарады, қазіргі қоғам мен оның ежелгі тамыры арасындағы байланысты нығайтуға ықпал етеді, өзінің табиғи байлығын ғана емес, сондай-ақ қазіргі Қазақстан үшін маңызы бар терең тарихи тамырларын да әлемге көрсетеді.

Сонымен, бесінші шығарылымдағы ақша банкноттарының бейнелерін семантикалық талдау мынадай қорытындыларға алып келеді:

1. Қазақтардың мәдени өзін-өзі көрсетуінде дәстүрлі құндылықтарды насихаттауды күшейту, көне мәдени тамырлар мен тарихи мұраға сүйену, халықаралық аренада қазақ халқының ұлттық бірегейлігін көрсетудегі тарихи сабақтастықты бекіту.

2. Қазіргі заманғы қазақстандық қоғамды исламдандырудың белсенді процесіне қарсы тұру ретінде түркі рухани дәстүрлері мен қазақ халқының өзіндік көзқарасы идеясын ілгерілету.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеудің негізгі тұжырымдары келесідей:

Қазақстан Республикасының ұлттық валютасының семантикасы қазақ халқының әлеуметтік-маңызды тәжірибесін сақтаудың және мұра етудің шарты ретінде көрінеді. Әрбір қағаз ақша шығарылымы қолданылатын визуалды бейнелерді кеңейтіп, осылайша елдегі идеологиялық және мәдени өзгерістердің динамикасын көрсетеді.

Тұжырымдамалық тұрғыдан алғанда, Қазақстан Республикасының ұлттық валютасының дизайны қазақ халқының тарихи жолының негізгі категорияларын айқын бейне-лейді. Көрнекі үйлесімділігі мен басым мағыналық контекстте қарай айналымға шығарылған барлық қағаз ақшаларды бес топқа бөлуге болады: «Портреттер», «Әл-Фараби», «Бәйтерек», «Қазақ Елі», «Самұрық», «Сақ стилі».

Қазақстан Республикасының ұлттық валютасы дизайнының тарихында ұзақ мерзімді немесе қысқа мерзімді болған бірнеше стильдік композициялар орын алған. Бұл ұлттық-мемлекеттік идеологияның өзгерістерімен және қазақ халқының этникалық бірегейлігінің бейнелеу динамикасымен тікелей байланысты. Осылайша, ұлттық валютадағы кейбір белгілердің жойылып, олардың орнына жаңа белгілердің келуі қалай және не себепті орын алатыны тұ-

сіндіріледі. Мысалы, алғашқы қағаз ақша шығарылымдары елдің батырлық өткені мен егемендігін ерекше көрсетсе, қазіргі шығарылымдар заманауи Қазақстанның жетістіктері мен оның халықаралық аренадағы рөлін баса көрсетеді.

Барлық бес қағаз ақша шығарылымының дизайн өзгерістерінің негізгі ерекшеліктері: көрнекі қабылдаудың жетілдірілуі: банкноттар стилді әрі эстетикалық жағынан тартымды бола түсіп, елдің тарихы, мәдениеті мен символикасына баса назар аударылады; қолайлылық; банкнот дизайны барлық пайдаланушыларға, соның ішінде көру қабілеті нашар адамдар үшін ыңғайлы бола түсуде; қауіпсіздік деңгейін арттыру: халықаралық стандарттарға сәйкес келетін, күрделірек қорғаныс элементтерін енгізу жүзеге асырылуда.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Cohen D., Shin F., Liu X. Cultural psychology of money [Handbook of cultural psychology]. – N-Y., 2019. – The Guilford Press. – 2nd ed. – Pp. 599-629.
- 2 Unwin T., Hewitt V. Banknotes and national identity in central and eastern Europe // Political Geography. – 2001. – Vol. 20, – Issue 8. – Pp. 1005-1028.
- 3 Fornas J. Money as a medium of transnational identification. – Norrköping: Linköping University, 2007 // [Электронды ресурсы] URL: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:262398/fulltext01.pdf> (Қаралған күні: 18.02.2025)
- 4 Бейсембаев С. Феномен казахского национализма в контексте сегодняшней политики: от отрицания к пониманию. – А., 2015 // [Электронды ресурсы] URL: https://www.soros.kz/wp-content/uploads/2015/09/kazakh_nationalism.pdf (Қаралған күні: 19.02.2025)
- 5 [Электронды ресурсы] URL: <https://www.rightclicksave.com/article/the-art-of-money-ashmolean-museum-money-talks-artifacts-interview> (Қаралған күні: 19.02.2025)
- 6 Peirce Ch. Peirce on Signs: Writings on Semiotic. – Ch.: University of North Carolina Press, 2009. – 240 с.
- 7 Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. – М.: Юрайт, 2020. – 432 с.
- 8 Lotman Y. Структура художественного текста. – М.: издательство «Эксмо-Пресс», 2023. – 512 с.
- 9 Бенвенист Е. Общая лингвистика. – М.: «Прогресс», 1994. – 448 с.
- 10 Housel M. The Psychology of Money: Timeless Lessons on Wealth, Greed, and Happiness. – Harriman House Publishing, 2020.
- 11 Barthes R. Selected works. Semiotics. Poetics. – Hill and Wang, 1988. – 186 с.
- 12 Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – М., издательство АСТ, 2020. – 387 с.
- 13 Леви-Стросс К. Структурная антропология. – М.: Наука, 1985. – 536 с.
- 14 Годелье М. Дар и фетишизм. – М.: Восточная литература, 2007. – 296 с.
- 15 Graeber D. Debt: The First 5000 Years. – Ad Marginem, 2015. – 544 с.
- 16 Блок М. Короли-чудотворцы. – М.: Альма-матер, 2023. – 560 с.
- 17 Zelizer V. The Social Meaning of Money. – N.Y.: Basic Books, 1994. – 320 с.
- 18 Dodd N. The Social Life of Money. – Princeton: Princeton University Press, 2014. – 456 с.
- 19 Kulvicki J. Images. – London, New York: Routledge, 2014. – 224 с.
- 20 McGinley Ch. Coining Nationality: Woman as Spectacle on the 19th Century Currency // American

Transcendent Quarterly. – 1993. – Vol. 7. – № 3. – P. 247-269.

21 Helleiner E. National Currencies and National Identities // American Behaviour Scientist. – 1998. – Vol. 10. – № 41. – P. 1409-1436; The Politics of Money and National Identity // International Studies Quarterly. – 2003. – Vol. 47(3). – P. 351-368.

22 Lauer J. Money as Mass Communication: U.S. Paper Currency and the Iconography of Nationalism // The Communication Review. – 2008. – Vol. 11. – № 2. – P. 109-132.

23 Maurer B. The Anthropology of Money // Annual Review of Anthropology. – 2006. – Vol. 35. – P. 15-36.

24 Азибаева Б.У. Предметный код культуры «Казахская юрта»: генезис и семантика // Керуен. – 2022. – № 2. – Т. 75. – С. 17-32.

25 Альджанова Н. Семиотический анализ коммуникативной культуры казахов. – А., 2016. – 143 с.

26 Елибаева К.Ж. Символика и семантика цвета в казахской культуре // Вестник МГУКИ. – 2012. – № 4 (48). – С. 60-67.

27 Жанабаев К., Тургенбаева А., Ешметова Б. Семантика устойчивых топонимических единиц жырау XV-XVIII веков – объект патристического воспитания // Вестник НАН РК. – 2022. – № 3. – С. 69-82.

28 Рысберген К., Уали Н. Культурная репрезентативность семантики казахских географических названий // TILTANYM. – 2023. – № 1 (89). – С. 189-200.

29 Уарзиати В.С., Галиев А.А. Символы и знаки Великой Степи: история культуры древних кочевников. – А.: Казахская академия труда и социальных отношений, 2006. – 197 с.

30 Указ Президента Республики Казахстан от 12.11.1993 г. № 1399 «О введении национальной валюты Республики Казахстан» // [Электронды ресурсы] URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U9300001399> (Қаралған күні: 15.03.2025).

31 Счетчик населения Казахстана // [Электронды ресурсы] URL: <https://countymeters.info/ru/Kazakhstan#religion> (Қаралған күні: 16.03.2025).

32 Жаксыбеков А.С., Нурпейс Т.А. Преемственность идей искусства саков в символах независимого Казахстана //Естественно-гуманитарные исследования. – 2013 // [Электронды ресурсы] URL: <file:///C:/Users/%D0%90%D0%B6%D0%B0%D1%80/Downloads/preemstvennost-idey-iskusstva-sakov-v-simvolah-nezavisimogo-kazahstana.pdf> (Қаралған күні: 17.03.2025)

Transliteration

1 Cohen D., Shin F., Liu X. Cultural psychology of money [Handbook of cultural psychology]. – N-Y., 2019. – The Guilford Press. – 2nd ed. – S. 599-629.

2 Unwin T., Hewitt V. Banknotes and national identity in central and eastern Europe // Political Geography. – 2001. – Vol. 20, – Issue 8. – S. 1005-1028.

3 Fornas J. Money as a medium of transnational identification. – Norrköping: Linköping University, 2007 // [Elektronnyy resurs] URL: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:262398/fulltext01.pdf> (Qaralğan kuni: 18.02.2025).

4 Bejsembaev S. Fenomen kazahskogo nacionalizma v kontekste segodnjashnej politiki: ot otricanija k ponimaniyu. – A., 2015 // [Elektronnyy resurs] URL: https://www.soros.kz/wp-content/uploads/2015/09/kazakh_nationalism.pdf (Qaralğan kuni: 01.02.2025). (in Russ)

5 [Elektronnyy resurs] URL: <https://www.rightclicksave.com/article/the-art-of-money-ashmolean-museum-money-talks-artifacts-interview> (Qaralğan kuni: 19.02.2025). (in Eng)

6 Peirce Ch. Peirce on Signs: Writings on Semiotic. – Ch.: University of North Carolina Press, 2009. – 240 s.

7 Ferdinand de Saussure. Kurs obshhej lingvistiki. – M.: Jurajt, 2020. – 432 s. (in Russ)

- 8 Lotman Y. Struktura hudozhestvennogo teksta. – M.: izdatel'stvo «Jeksmo-Press», 2023. – 512 s. (in Russ)
- 9 Benvenist E. Obshhaja lingvistika. – M.: «Progress», 1994. – 448 s. (in Russ)
- 10 Housel M. The Psychology of Money: Timeless Lessons on Wealth, Greed, and Happiness. – Harriman House Publishing, 2020.
- 11 Barthes R. Selected works. Semiotics. Poetics. – Hill and Wang, 1988. – 186 s.
- 12 Bodrijar Zh. Simvolicheskiy obmen i smert'. – M., izdatel'stvo AST, 2020. – 387 s. (in Russ)
- 13 Levi-Stross K. Strukturnaja antropologija. – M.: Nauka, 1985. – 536 s. (in Russ)
- 14 Godel'e M. Dar i fetishizm. – M.: Vostochnaja literatura, 2007. – 296 s. (in Russ)
- 15 Graeber D. Debt: The First 5000 Years. – Ad Marginem, 2015. – 544 s.
- 16 Blok M. Koroli-chudotvorcy. – M.: Al'ma-mater, 2023. – 560 s. (in Russ)
- 17 Zelizer V. The Social Meaning of Money. – N.Y.: Basic Books, 1994. – 320 s.
- 18 Dodd N. The Social Life of Money. – Princeton: Princeton University Press, 2014. – 456 s.
- 19 Kulvicki J. Images. – London, New York: Routledge, 2014. – 224 s.
- 20 McGinley Ch. Coining Nationality: Woman as Spectacle on the 19th Century Currency // American Transcendent Quarterly. – 1993. – Vol. 7. – № 3. – P. 247-269.
- 21 Helleiner E. National Currencies and National Identities // American Behaviour Scientist. – 1998. – Vol. 10. – № 41. – P. 1409-1436; The Politics of Money and National Identity // International Studies Quarterly. – 2003. – Vol. 47(3). – P. 351-368.
- 22 Lauer J. Money as Mass Communication: U.S. Paper Currency and the Iconography of Nationalism // The Communication Review. – 2008. – Vol. 11. – № 2. – P. 109-132.
- 23 Maurer B. The Anthropology of Money // Annual Review of Anthropology. – 2006. – Vol. 35. – P. 15-36.
- 24 Azibaeva B.U. Predmetnyy kod kul'tury «Kazahskaja jurta»: genezis i semantika // Keruen. – 2022. – № 2. – T. 75. – S. 17-32. (in Russ)
- 25 Al'dzhanova N. Semioticheskiy analiz kommunikativnoj kul'tury kazahov. – A., 2016. – 143 s. (in Russ)
- 26 Elibaeva K.Zh. Simvolika i semantika cveta v kazahskoj kul'ture // Vestnik MGUKI. – 2012. – № 4 (48). – S. 60-67. (in Russ)
- 27 Zhanabaev K., Turgenbaeva A., Eshmetova B. Semantika ustojchivyyh toponimicheskikh edinic zhyrau XV-XVIII vekov – ob'ekt patrioticheskogo vospitanija // Vestnik NAN RK. – 2022. – № 3. – S. 69-82. (in Russ)
- 28 Rysbergen K, Uali N. Kul'turnaja reprezentativnost' semantiki kazahskikh geograficheskikh nazvanij // TILTANYM. – 2023. – № 1 (89). – S. 189-200. (in Russ)
- 29 Uarziati V.S., Galiev A.A. Simvoly i znaki Velikoy Stepi: istoriya kul'tury drevnih nomadov. – A.: Kazahskaja akademija truda i social'nyh otnoshenij, 2006. – 197 s. (in Russ)
- 30 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 12.11.1993 g. № 1399 «O vvedenii nacional'noj valyuty Respubliki Kazakhstan» // [Elektronnyy resurs] URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U9300001399> (Qaralghan kuni: 15.03.2025). (in Russ)
- 31 Schetchik naselenija Kazahstana // [Elektronnyy resurs] URL: <https://countrymeters.info/ru/Kazakhstan#religion> (Qaralghan kuni: 16.03.2025). (in Russ)
- 32 Zhaksybekov A.S., Nurpejs T.A. Preemstvennost' idej iskusstva sakov v simvolah nezavisimogo Kazahstana // Estestvenno-gumanitarnye issledovaniya. – 2013 // [Elektronnyy resurs] URL: <file:///C:/Users/%D0%90%D0%B6%D0%B0%D1%80/Downloads/preemstvennost-idej-iskusstva-sakov-v-simvolah-nezavisimogo-kazahstana.pdf> (Qaralghan kuni: 17.03.2025). (in Russ)

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

<i>Ажар Қуанышбекқызы Жолдубаева</i>	профессор, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: azar.08@mail.ru , ORCID ID: 0000-0002-8864-6820
<i>Динара Рахметқызы Сапарова</i>	аға оқытушы, PhD докторы, Астана халықаралық университеті, Астана қ., Қазақстан, email: ajulazh@gmail.com , ORCID ID: 0000-0003-3234-1830
<i>Алтынай Мұстафақызы Қадыралиева</i>	доцент, PhD докторы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, email: k.altinaei2604@mail.ru , ORCID ID: 0000-0002-3854-3583
<i>Ажар Қуанышбековна Жолдубаева</i>	профессор, доктор философских наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: azar.08@mail.ru , ORCID ID: 0000-0002-8864-6820
<i>Динара Рахметовна Сапарова</i>	старший преподаватель, PhD, Международный университет Астана, Астана, Казахстан, email: ajulazh@gmail.com , ORCID ID: 0000-0003-3234-1830
<i>Алтынай Мустафаевна Кадыралиева</i>	доцент, PhD, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, email: k.altinaei2604@mail.ru , ORCID ID: 0000-0002-3854-3583
<i>Azhar Zholdubayeva</i>	Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: azar.08@mail.ru , ORCID ID: 0000-0002-8864-6820
<i>Dinara Saparova</i>	Senior Lecturer, Phd, Astana International University, Astana, Kazakhstan, Email: ajulazh@gmail.com , ORCID ID: 0000-0003-3234-1830
<i>Altinaei Kadiralieva</i>	Associate Professor, PhD, South Kazakhstan University named after M. Auezova, Shymkent, Kazakhstan, email: k.altinaei2604@mail.ru , ORCID ID: 0000-0002-3854-3583

INDUSTRIALIZATION AND GEOPOLITICAL BALANCING: CENTRAL ASIA BETWEEN NATIONAL STRATEGIES AND THE BELT AND ROAD INITIATIVE

M.M.Omarov, K.Ch.Baysultanova

ABSTRACT

This article explores the dynamics of industrial development in Central Asia within the context of the Belt and Road Initiative (BRI), focusing on the interaction between national strategies of the Central Asian republics and China's economic and geopolitical ambitions. By examining key projects, policy frameworks, and foreign investment trends, the article sheds light on how Central Asian countries strive to balance their sovereign industrial agendas with external influences, particularly from China. It also discusses the role of Russia, the USA, the EU, Türkiye and multilateral development institutions in this geopolitical balancing act.

Key words: Central Asia, Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, Belt and Road Initiative, industrialization, geopolitics, economic diplomacy, regional development, infrastructure, Eurasia.

Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Author-correspondent:
Omarov M.M.,
meirat.omarov@gmail.com

Reference to this article:
Omarov M.M.,
Baysultanova K.Ch.
Industrialization and
Geopolitical Balancing:
Central Asia Between National
Strategies and the Belt and
Road Initiative // Adam Alemi.
– 2025. – № 4 (103).
– P. 116-124.

Индустриализация и геосаяси тенгерістік: Орталық Азия ұлттық стратегиялар мен «Белдеу және Жол» бастамасы арасында

Аңдатпа. Бұл мақала Орталық Азия республикаларының ұлттық стратегиялары мен Қытайдың экономикалық және геосаяси амбицияларының өзара әрекеттесуіне назар аудара отырып, «Белдеу және жол» бастамасы (BRI) аясында Орталық Азиядағы өнеркәсіптік даму динамикасын зерттейді. Негізгі жобаларды, саяси құрылымдарды және шетелдік инвестиция тенденцияларын қарастыра отырып, мақала Орталық Азия елдерінің егемен өнеркәсіптік күн тәртібін сыртқы әсерлермен, әсіресе Қытайдан қалай теңестіруге ұмтылатынын көрсетеді. Сондай-ақ Ресей, АҚШ, ЕО, Түркия және көпжақты даму институттарының осы геосаяси тепе-теңдік актіндегі рөлі талқыланады.

Түйін сөздер: Орталық Азия, Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан, Белдеу және жол бастамасы, индустриализация, геосаясат, экономикалық дипломатия, аймақтық даму, инфрақұрылым, Еуразия.

Индустриализация и геополитический баланс: Центральная Азия между национальными стратегиями и инициативой «Пояс и Путь»

Аннотация. В данной статье рассматривается динамика промышленного развития Центральной Азии в контексте инициативы «Один пояс, один путь» (ОПОП), уделяя особое внимание взаимодействию национальных стратегий центральноазиатских республик с экономическими и геополитическими амбициями Китая. Анализируя ключевые проекты, политические рамки и тенденции иностранных инвестиций, статья проливает свет на то, как страны Центральной Азии стремятся сбалансировать свои суверенные промышленные программы с внешним влиянием, в частности со стороны Китая. Также обсуждается роль России, США, ЕС, Турции и многосторонних институтов развития в этом геополитическом балансировании.

Ключевые слова: Центральная Азия, Казахстан, Узбекистан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан, инициатива «Один пояс, один путь», индустриализация, геополитика, экономическая дипломатия, региональное развитие, инфраструктура, Евразия.

Introduction

The collapse of the Soviet Union in 1991 marked a new phase in China-Central Asia relations. China quickly recognized the independence of Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan in 1992, establishing the foundation for bilateral diplomatic ties. The initial focus was on establishing embassies and consulates, and crucially, peacefully resolving inherited Soviet-era border disputes. China successfully negotiated and demarcated its

borders with Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan, laying a vital foundation for trust and stability.

Central Asia, located at the crossroads of global trade and geopolitical competition, has since faced the dual challenge of economic transition and industrial revitalization. The Belt and Road Initiative (BRI), launched by China in 2013, has significantly intensified infrastructure development and trade connectivity in the region, with Kazakhstan playing a key role. Starting from the beginning it should be remembered that while the BRI offers substantial investment

opportunities, it also raises concerns about economic dependence and strategic autonomy. Because, global supply chains may speed up industrialization but make it less resilient for smaller Asian economies that lack the bargaining power of a country like China (Devesh Kapur and Manik Suri (2014) [1].

Central Asia seeking for leveraging the opportunity for industrialization presented by the BRI to achieve regional economic prosperity. While previous regional economic integration efforts of Central Asian Union were largely unsuccessful, the BRI's infrastructure projects, including transportation networks, are fostering greater connectivity among Central Asian countries. The BRI is a major infrastructure and economic development project aimed at enhancing connectivity, expanding economic influence, and promoting regional integration [2].

The war in Ukraine and the resulting sanctions against Russia have led Central Asian countries to seek new trade routes to Europe and other areas, as the sanctions made it much harder to export goods through Russia, their traditional transit route. This search for alternative routes is driven by the need to diversify their economies as well.

The sanctions affecting the primary northern trade route, which the former Soviet Central Asian countries relied upon for trade with Europe, spurred those five nations to urgently seek alternative routes, such as the Trans-Caspian International Transport Route (TITR), opened in 2017.

It is obvious that Central Asia must seize the current window of opportunity for active industrialization — offered by China's Belt and Road Initiative — as a vital pathway to regional economic prosperity.

Methodology

The research methodology employed in this article includes an analysis of scientific literature, comparative studies of Central Asian countries' economic development in the frames of BRI, content analysis and a comparative analysis of the geopolitical and infrastructural projects. Using a qualitative approach, the author sought to establish the correlation between economic, industrial and geopolitical factors and their impact on the outcomes of Central Asian regional development.

Theoretical and empirical analysis is based on the study of official documents and national economic strategies. A historical-comparative approach is applied to analyze the dynamics of participation of countries in the region in international structures. Projects such as the Belt and Road Initiative, Organization of Turkic States, Eurasian Economic Union, and the "Middle Corridor" are studied as examples. A comparative analysis of cooperation formats allows us to identify their advantages and disadvantages.

Main part

Industrialization Strategies in Central Asia: a National Perspective

Since gaining independence, Central Asian countries have navigated their foreign relations,

adopting a "multi-vector foreign policy" to balance historic ties with Russia and expanding partnerships with other global powers. They aim for balanced relations with Russia, China, the Western world (US, EU), and Turkey. This strategy involves maintaining economic and security links with Russia while exploring alternatives. They utilize hedging strategies or "hybrid allegiances" to seek a balance between economic opportunities offered by China and the security shield offered by the West, avoiding alignment with any single bloc [3]. They seek to maximize their goals regarding superpowers without compromising independence and want to avoid being excessively mortgaged to any great power.

Let us understand the objectives and development plans of Central Asian nations concerning the Belt and Road Initiative.

According to a CADGAT report, as of 2019, Kyrgyzstan was implementing 46 BRI projects, Tajikistan 44, Uzbekistan 43, and Kazakhstan 102, compared to 26 in Turkmenistan. Overall, there were 237 bilateral and 24 multilateral BRI projects in Central Asia, with 209 local and 52 regional projects [4].

The BRI priorities in Central Asia include: (a) rail and road connectivity, (b) energy connectivity, (c) trade promotion and industrial development (mineral/petroleum exploration, industry, finance/IT, and agriculture/food), and (d) people-to-people projects [5].

Kazakhstan

The energy transition's effects vary significantly by nation, strengthening technologically advanced states while forcing hydrocarbon exporters to adapt. Rather than simply reducing geopolitical tension, it reshapes it, presenting new opportunities and challenges for global collaboration (Agajanova (2025) [6].

Kazakhstan aims to double its national economy to \$450 billion within five years, prioritizing citizen well-being. This goal is to be achieved through industrial projects, a new tax code, and revised fiscal policies [7]. According to the World Bank the potential economic impact of the BRI on Kazakhstan's GDP is substantial. Estimates suggest that infrastructure improvements alone could contribute around 6.5% to Kazakh GDP, while advancements in trade facilitation and tariff reductions along the corridors are expected to add a further 15% [8].

Kazakhstan's "Nurly Zhol" program, focusing on infrastructure and industrial modernization, aligns with the BRI's logistics objectives. Its Strategy 2050 seeks economic diversification away from raw materials [8]. Kazakhstan plans to repair over 27,000 km of local roads by 2025 along with other 112 projects [9]. China's BRI complements Kazakhstan's Nurly Zhol by developing infrastructure and boosting connectivity across Eurasia. This synergy positions Kazakhstan as a key transit corridor, enabling economic diversification, investment attraction, and a stronger role in regional trade [10].

Kazakhstan's participation in the BRI has enhanced its geopolitical status and reduced its

dependence on Russia. The synergy between the BRI and Kazakhstan's "Nurly Zhol" program creates opportunities for strengthening the strategic partnership between China and Kazakhstan.

The war between Russia and Ukraine has created a "window of opportunity" for Kazakhstan, increasing the transit potential of routes through the country, particularly the TMTM. The decline in transit through Russia has driven the need for alternative routes [11]. China has become Kazakhstan's top trading partner, surpassing Russia. Furthermore, China and Kazakhstan have established a special fund for cooperation in production capacity and utilize financial platforms like the Asian Infrastructure Investment Bank has a total planned capital expenditure of US\$26 billion and the Silk Road Fund has allocated US\$2 billion for equity to support BRI in potential projects. Over the past 25 years, China has committed approximately US\$30 billion in loans and equity investment to Kazakhstan [12]. In 2016, Kazakhstan and China signed a cooperation plan to align "Nurly Zhol" with the "Silk Road Economic Belt", outlining joint projects in Kazakhstan within the framework of which a list of 51 joint projects in Kazakhstan was formed for a total of \$24–26 billion, later, the list expanded to 55 enterprises [13]. In 2023, the trade volume between the two countries reached \$41 billion [14].

However there is a risk that Kazakhstan could become overly dependent on exporting raw materials to China. Chinese trade with Central Asia predominantly involves importing energy and natural resources while exporting processed goods.

By 2050, Kazakhstan aims to become a key Eurasian power, with China as a modern global power [15]. Thus, Kazakhstan is the leading power in Central Asia in terms of transit potential and the richest. It has the ambitious goals that can be achieved in the frames of BRI project. And the economic achievements will strengthen its middle-power status.

Uzbekistan

Uzbekistan's post-independence economic transformation involved gradual reforms, which mitigated the impact of the Soviet Union's collapse and fostered economic growth. Initially reliant on raw material exports, Uzbekistan strategically pursued economic independence and self-sufficiency, prioritizing industrial policy.

Uzbekistan implemented a multifaceted industrialization policy to reduce dependence on cotton, achieve food and energy self-sufficiency, and increase industry's share of GDP. The government used various instruments, including incentives, state orders, selective FDI, and trade measures.

Uzbekistan's industrial development shows encouraging trends. Uzbekistan has shown significant industrial growth, with the World Bank (2024) reporting an increase in value-added industry from \$11 billion in 2010 to \$25 billion in 2022. Additionally, industrial employment rose from 20% to 24% of total employment during 2000–2022 [16].

Under President Shavkat Mirziyoyev, Uzbekistan has pursued economic reforms. The new Uzbekistan Development Strategy 2022–2026 aims to pursue 100 defined goals and 398 actions, one of which is aimed at increasing the country's GDP per capita from the current USD 1,983 to USD 4,000 by the end of 2026, by mobilizing available resources and opportunities. This goal will be achieved by stimulating Uzbekistan's private sector, attracting foreign direct investment, and establishing a cluster system for key industries such as textiles, electrical engineering, automotive, building materials, chemicals, petrochemicals, agricultural machinery, and energy, all in support of the national development strategy. To boost regional economic potential, the country established free trade zones and provided foreign investors with subsidies and rebates for modernization projects. Additionally, specialized small industrial zones were developed, complete with the necessary infrastructure for efficient operation [17]. Uzbekistan is the second largest economy in Central Asia, and the government aims to achieve uppermiddle income status by 2030 [18].

Uzbekistan's 2030 Development Strategy supports industrial clusters, technology parks, and energy diversification, with goals to significantly increase GDP and per capita income. Uzbekistan also aims to enhance its integration into global transport and logistics networks.

A cornerstone of Uzbekistan's 2030 Strategy involves a dramatic increase in investor protections, safeguarding rights and enhancing the Tashkent International Arbitration Centre's dispute mechanisms. This is complemented by a strategic expansion of its visa-free policy, now covering 93 countries, which actively draws global talent and investment [19].

Thus, under President Shavkat Mirziyoyev's leadership, Uzbekistan anticipates a promising future, driven by strategic national industrialization plans aligned with the Belt and Road Initiative (BRI).

Kyrgyzstan

Kyrgyzstan pursued rapid market-based reforms, joining the WTO early. Despite this, it experienced a severe economic depression in the early post-Soviet period. The Kyrgyz government has sought to foster growth through tax incentives and infrastructure development, benefiting sectors like gold mining and the garment industry. The garment industry is a major part of Kyrgyzstan's manufacturing sector, benefiting from low wages but facing low productivity. The government prioritizes this sector due to its economic contribution [20].

The BRI is important for Kyrgyzstan, with China as its largest exporter and investor. The BRI is improving Kyrgyzstan's infrastructure and energy security [21].

The largest projects on which Kyrgyz side has major expectations within the BRI are the China-Kyrgyzstan-Uzbekistan railways and the Turkmenistan-China gas pipeline, both crossing the Kyrgyz territory.

China has supported social development in Kyrgyzstan through various projects. In addition to the BRI cooperation program, both sides formalized agreements on trade, the digital economy, artificial intelligence (AI), social security, energy, and infrastructure. Other agreements include Chinese assistance for Kyrgyzstan's judicial information system, medical equipment for hospitals, and economic reforms [22].

However, Kyrgyzstan is among the nations considered potentially vulnerable to falling into a "debt trap" due to Chinese loans. Some experts note that a lack of trust among the people of Kyrgyzstan is the only factor preventing the thorough promotion of the Belt and Road project [23].

Tajikistan

According to Tajikistan's National Development Strategy until 2030 outlines goals for energy security, transit development, food security, and employment expansion. It emphasizes structural reforms, investment attraction, and industry growth in sectors like energy, mining, light and food industries, metallurgy, and building materials. The strategy aims to increase industrial production and the share of industry and private investment in GDP, emphasizing the processing of local raw materials and attracting foreign direct investment [24].

Industrial development in Tajikistan is influenced by various factors and partnerships, with China's BRI playing a role primarily in the context of infrastructure and connectivity.

BRI transport infrastructure in Tajikistan mainly facilitates the movement of goods from western China towards markets in Iran, the Caucasus, and the Middle East, with limited direct benefit to Tajikistan's domestic industry. Tajikistan's mountainous terrain means that many BRI trade routes bypass the country [25].

China is a significant investor in Tajikistan's industrial sector, particularly in mining and processing. China involved in Tajikistan's modernization of the TALCO aluminum plant by China Machinery Engineering Corp. (CMEC) [26]. Chinese companies involved in gold mining and processing. The joint venture Bilol Suyulin, a cement factory in Konibodom, Sughd Province, with an annual capacity of 200,000 tonnes. Most cement plants in Tajikistan have been built with Chinese assistance [27]. Expected increase in Chinese investment in aluminum, antimony, and gold production continued.

In 2022, Tajikistan received \$257 million in Chinese investment, of which \$192 million was direct investment, constituting 74% of the country's total foreign direct investment for that year.[28]

The BRI-induced fall in shipment time and increased FDI are estimated to raise Tajikistan's GDP by 5 percent from transport infrastructure improvements alone, potentially by 32 percent if accompanied by complementary reforms that halve border crossing delays [29].

Tajikistan is also pursuing other international partnerships for industrial and economic development, including a joint industrial park with Russia by 2030 [30] and cooperation with the European Union [31].

Turkmenistan

Turkmenistan has 12 projects within the "Trade and industrial development" sector under China's BRI and bilateral projects [32]. Turkmenistan's development strategies, synchronized with China's BRI, aim to transform the country from primarily agricultural to industrial, attract investment, and develop free trade zones [33].

China, through the BRI, seeks to expand transportation and logistics infrastructure, trade links, and industrial promotion in Turkmenistan. Turkmenistan views China as its most important partner and aligns its national development plans with BRI cooperation [34].

To ensure comprehensive development, the China-Turkmenistan Cooperation Committee plays a crucial coordinating role in aligning the Belt and Road Initiative with Turkmenistan's national strategy for reviving the Silk Road. This involves intensifying efforts to effectively execute the 2021-2025 five-year cooperation plan between the two governments, thereby promoting parallel advancements in diverse areas of collaboration[35].

There are several specific areas of industrial development linked to BRI cooperation in Turkmenistan. Gas cooperation is a cornerstone of the China-Turkmenistan relationship, with BRI assistance speeding up the development of the Galkynysh field. Expansion and deepening of investment in chemical Industry through BRI cooperation[36]. Besides there are also value-added processing through the development of free trade and economic zones along transport corridors.

Since the collapse of the Soviet Union, Central Asia has been navigating a complex path of economic transition and industrial revitalization, with China and its Belt and Road Initiative (BRI) playing an increasingly significant role. The early post-Soviet period saw the establishment of diplomatic ties and the resolution of border disputes, laying the groundwork for future cooperation.

The BRI has since become a major driver of infrastructure development and trade connectivity across the region, offering opportunities for economic growth but also raising concerns about potential over-reliance on China. Central Asian nations are actively pursuing industrialization strategies, with varying degrees of BRI involvement, to diversify their economies, enhance their geopolitical standing, and secure regional economic prosperity.

The war in Ukraine has further accelerated the need for new trade routes, highlighting the strategic importance of initiatives like the TITR. While each Central Asian country has its own unique approach, the common thread is a desire to leverage the opportunities presented by the BRI and other international partnerships to achieve sustainable industrial development and a more prominent role in the global economy.

Geopolitical Implications and Strategic Balancing

Central Asia, long perceived as the crossroads of empires and civilizations, has reemerged as a strategic pivot in the 21st century. Situated between major

powers — China to the east, Russia to the north, and proximate to the Middle East and South Asia — this region is experiencing renewed interest due to its vast natural resources, transport potential, and political significance. Infrastructure development, particularly in transportation, energy, and digital connectivity, has become a central domain through which geopolitical rivalries and partnerships manifest.

Industrialization also spurs technological advancements that affect international relations. Innovations in transportation, communication, and information technology can shift the balance of power and influence diplomatic relations. Countries at the forefront of technological advancements can leverage this to gain strategic advantages in various geopolitical contexts [37].

The geopolitical implications and strategic balancing acts undertaken by Central Asian states in managing infrastructure projects, while navigating the competing interests of China, Russia, the USA, the European Union (EU), and Türkiye.

China's Infrastructure Ambitions: The Belt and Road Initiative (BRI)

Industrialization can lead to the emergence of new powers, altering traditional geopolitical hierarchies. The rise of industrialized nations like China has reshaped global power dynamics, challenging the dominance of previously established powers and leading to a more multipolar world [38].

China's Belt and Road Initiative (BRI) has had a transformative effect on the infrastructure landscape of Central Asia. Through significant investments in roads, railways, pipelines, and logistics hubs, China has positioned itself as a principal economic partner. The China-Kyrgyzstan-Uzbekistan railway project, Khorgos dry port in Kazakhstan, and various highways and energy pipelines demonstrate Beijing's commitment. These projects enhance China's westward connectivity, reducing its dependence on maritime routes and increasing its geopolitical leverage. China has become and will certainly remain the largest investor in Central Asia, capable of mobilizing huge investments beyond what Western countries and Russia can offer [39]. China's Belt and Road Initiative (BRI) is a key driver of its engagement, seen as a holistic strategy with political, logistical, and economic interests intertwined, aiming to increase China's capacity to project influence. BRI aims to spur growth in China's hinterland, address excess capacity, and find alternative markets for state-owned companies [40]. China is seen as offering the most promising proposal for regional integration compared to other projects. Through BRI, China expands its geopolitical influence and seeks resource security. China's increasing influence is reinforced by major infrastructure projects and investment abroad. While appreciative of investments, countries like Kazakhstan and Uzbekistan seek to avoid overdependence, occasionally renegotiating terms or diversifying partners.

Russia's Regional Clout and Infrastructure Legacy

Russia retains considerable influence in Central Asia due to historic, linguistic, economic,

and security ties especially for Kazakhstan and Kyrgyzstan. The region's infrastructure systems — railways, energy grids — remain deeply interconnected with Russian networks. Participation in the Eurasian Economic Union (EAEU), joint energy projects, and digital infrastructure integration (e.g., Russia-led data centers). The EAEU promotes customs union integration, often overlapping or competing with Chinese BRI infrastructure strategies. Moscow seeks to preserve its sphere of influence through the CSTO, counterbalance China's rising dominance, and prevent Western encroachment. Moscow needs Central Asia now more than ever as a conduit for sanctions evasion, to re-orient its trade and to demonstrate that it still has allies [41]. Russia's economic constraints and the Ukraine conflict have limited its investment capabilities, causing Central Asian states to recalibrate their dependency and it strengthened intra-regional cooperation, fostering regional autonomy. The governments of Central Asian nations prioritize a broad network of relationships conducting the multi-vector diplomacy over participation in trade blocs created by Moscow. Central Asia has historically relied on Russia for economic and security partnerships. Russia maintains significant influence through institutions like the CIS, CSTO, and the Eurasian Economic Union (EAEU), serving as platforms for regional security and economic collaboration [42]. The EAEU is described as Russia's regional integration project, driven more by geopolitics than economics, with member states hesitant to cede national sovereignty. Despite this, Russia is noted as one of BRI's most enthusiastic partners, pledging to link the EAEU with BRI. However, experts are skeptical of this partnership's economic asymmetry, given Russia's economy is much smaller than China's [43]. Russia's two-century-long dominance is described as receding and likely to shrink. Russia continues to dominate the region's information space. Moscow has explicitly threatened Kazakhstan and issued warnings to others following the war in Ukraine. Turkmenistan and Tajikistan continue to seek accommodation with Russia.

The USA's Selective Engagement: Soft Infrastructure Focus

While geographically distant, the USA remains an active geopolitical player in Central Asia through diplomatic, economic, and security channels. Washington has shown interest in supporting infrastructure that promotes sovereignty, transparency, and independence from authoritarian influence. USAID's infrastructure capacity-building projects, CASA-1000 electricity transmission project, and support for digital infrastructure resilience [44]. The US has engaged with the region through initiatives like the C5+1 platform, holding a summit in September 2023 [45]. The United States aims to counter China's Belt and Road Initiative (BRI) by promoting its own strategic interests in the Eurasian Convergence Zone. This includes fostering military, political and economic ties with regional powers

like India and Japan while advocating for a multilateral approach to avoid unilateralism. The US seeks to maintain its influence in the region and prevent the establishment of a new geopolitical Shatter-belt that could arise from the increased competition among Eurasian powers[46]. The USA's strategic Goal is to curb the influence of China and Russia, enhance regional energy export options (e.g., toward South Asia), and promote good governance. However the absence of massive investment compared to BRI; U.S. projects often emphasize standards and institutions over hardware. Moreover the USA is able to conduct the overseas operations as the Colored Revolutions in the Middle East known as Arab Spring and in the post-Soviet space. Besides the Biden's administration left great mass of various weapons in Afghanistan making the Taliban's army one of the mightiest in the region. There is a risk of starting insurgencies by the Afghan militants under the aegis of the USA into the territory of Central Asian countries to undermine the BRI project.

The US closed its last base in Central Asia in 2014. Some argue that America has fallen far behind in the communication sphere and that giving China and Russia a free hand risks creating a situation where Central Asia falls under exclusive Sino-Russian control, impacting US interests. Competition between the US and China is intensifying, although some argue it's not a "new cold war" due to a lack of clear ideological camps. Providing alternatives to BRI is suggested as a way for the US to deal with China's influence [47].

Recognizing the strategic importance of heavy industry, the United States has sought to counter China's influence. The U.S. administration views China as a major economic and geopolitical competitor and has actively sought to counter the BRI.

EU's Role: Sustainability and Connectivity

The EU, recognizing Central Asia's geostrategic value, has rolled out its Global Gateway strategy, aiming to offer an alternative to the BRI through sustainable, transparent, and green infrastructure. EU-funded transport corridors, green energy transitions, and digital economy initiatives in Kazakhstan and Uzbekistan. Its strategic purpose is to Counterbalance China, promote climate-resilient development, and foster regional connectivity with Europe via the Trans-Caspian International Transport Route (TITR). The EU primarily projects its influence through setting new norms. The EU also promotes job creation through programmes that catalyse the growth of young small and medium-sized enterprises [48]. In January of this year, the European Union committed 10 billion euros (approximately US\$10.75 billion) to support logistics and transportation initiatives in Kazakhstan and other Central Asian countries. This initial funding is set to be complemented by a further 18.5 billion euros (around US\$19.9 billion), aimed at upgrading highways, rail networks, and the seaports of Aktau and Kuryk to facilitate smooth transit of goods from China to Europe [49]. National security concerns

have become a key motivation behind many EU industrial measures, with significant investments aimed at strengthening domestic industrial capabilities to prepare for potential geopolitical conflicts or challenges [50].

The rise of protectionism and economic nationalism, the main preacher of which is the United States - is becoming increasingly clear. Under these conditions, political and business circles of the European Union are beginning to fear that the U.S., ignoring international treaties and thus destabilizing the situation in the world, can impose conditions disadvantageous for Brussels on the European Union [51].

Thus the EU is extremely interested in fostering the infrastructure projects. It is worth mentioning that the EU is perceived by the Central Asian countries as a neutral and technologically advanced partner, though bureaucratic processes can slow implementation. The EU has been involved in investments aimed at freeing countries from the "Russian yoke" and expanding democratic spaces [52]. Like the US, the EU's ability to expand its sphere of influence could be crippled by potential Sino-Russian control.

Türkiye's Cultural Leverage and Regional Integration

Türkiye's involvement in Central Asia is grounded in linguistic, cultural, and historical ties, reinforced through the Organization of Turkic States (OTS).

As the international order's center of power moves from West to East, Türkiye finds itself at a crucial geostrategic nexus. Its unique geographical placement is believed to be key to unlocking new alignments and influencing evolving power balances across the region. Consequently, Türkiye, along with the Organization of Turkic States (OTS), is deemed highly significant for the Belt and Road Initiative's success, functioning as a primary conduit connecting Asia to Europe [53].

OTS's infrastructure cooperation has grown, especially in logistics, transport corridors, and energy. Contribution to the Middle Corridor, the Baku-Tbilisi-Kars railway, and logistics hubs to connect Türkiye with Central Asia via the Caspian Sea[54]. Turkish Geopolitical Intent is establish itself as a Eurasian connector, reduce Russian and Iranian transit dependency, and promote Turkic solidarity. Central Asian states generally welcome Türkiye's presence, though they balance it carefully to avoid upsetting other great powers. It should be noted that among the mentioned before projects the most promising are the Organization of Turkic States and Chinese "One Belt One Road" projects, as they have the potential to connect through the territories of Turkey, Azerbaijan and Kazakhstan as the main route. And there is another transport route that lies on the territories of Kyrgyzstan and Uzbekistan as well. The Zangezur corridor will sew the Turkic space and allow to reduce the time of delivery and accelerate the transit of goods from China to Europe and back [55]. OTS has the most effective political, cultural

and linguistic platform for the integration of the Central states. The “Belt and Road” project provides the largest financial base and coincides with the infrastructure development programs of the countries of the region themselves.

Discussions

Central Asian countries adopt a “multi-vector” foreign policy, seeking to maintain strategic autonomy by engaging multiple powers simultaneously. Kazakhstan emphasizes balance among China, Russia, the West, and Türkiye. It is a key promoter of the Middle Corridor and a cautious partner in BRI. Since 2016, Uzbekistan has invited infrastructure cooperation from all actors, aligning projects with its economic liberalization strategy. Kyrgyzstan and Tajikistan are economically reliant on China and Russia, yet increasingly seek Western and Turkish investment for diversification. Turkmenistan maintains neutrality but shows growing openness to diversify infrastructure partners for its gas exports. Central Asian states made several attempts to integrate into a regional entity, however it was futile. There is a window of opportunity for the Central Asia opened with the engagement of Russia into the war against Ukraine and its economic and geopolitical weakening and strengthening of China and Türkiye to get united into a real union just like the EU.

Conclusion

Infrastructure development in Central Asia is far more than an economic exercise — it is a geopolitical chessboard where global powers compete and cooperate. Central Asian states, aware of their strategic value, have mastered the art of balancing competing interests to maximize benefits while preserving sovereignty.

As global competition intensifies, the region's ability to maintain this delicate equilibrium will define its future stability, prosperity, and geopolitical orientation. The infrastructure domain will remain the crucible in which the new regional order is shaped.

Central Asia's post-Soviet development is defined by the pursuit of economic revitalization and industrialization within a complex geopolitical landscape. The Belt and Road Initiative has emerged as a crucial factor, offering both opportunities and challenges to the region.

Kazakhstan has strategically aligned its “Nurly Zhol” program with the BRI, positioning itself as a key transit hub and aiming to diversify its economy. Uzbekistan has adopted a gradual reform approach, focusing on industrial policies to achieve self-sufficiency and reduce reliance on raw material exports. Kyrgyzstan, while embracing market reforms early on, is leveraging the BRI to improve its infrastructure, though concerns about debt dependence exist. Tajikistan, while participating in the BRI, sees its primary benefit in facilitating transit trade, with Chinese investment focused on its mining sector. Turkmenistan aligns its national

development strategies with the BRI, emphasizing industrial transformation, particularly in energy and chemical sectors.

The BRI has undeniably reshaped Central Asia, fostering greater connectivity and attracting substantial Chinese investment. However, this has also led to concerns about economic dependence and the need to balance national strategies with the broader objectives of the BRI. The challenge for Central Asian states lies in maximizing the benefits of the BRI while safeguarding their economic and strategic autonomy. Furthermore, as the global geopolitical landscape evolves, with the U.S. and other actors seeking to counterbalance China's influence, Central Asia must navigate these competing interests to ensure its long-term stability and prosperity. The future of Central Asia hinges on its ability to leverage its strategic location and resources, implement effective national industrialization strategies, and engage with initiatives like the BRI in a way that promotes sustainable and balanced development.

References

- 1 Kapur D., Suri M. Geoeconomics versus geopolitics: Implications for Asia // *The Oxford Handbook of the Economics of the Pacific Rim*. – 2014. – P. 290–313.
- 2 The role of BRI and Energy in China-Turkmenistan relations [Electronic resource]. – URL: <https://www.only-naturalenergy.com/the-role-of-bri-and-energy-in-china-turkmenistan-relations/> (accessed: 27.10.2025).
- 3 Ubaydullaeva D., Genauer J. Shifting geopolitics of Central Asia: The regional impact of the Russia-Ukraine war [Electronic resource]. – 2024. – URL: <https://www.internationalaffairs.org.au/australianoutlook/shifting-geopolitics-of-central-asia-the-regional-impact-of-the-russia-ukraine-war/> (the date of referring: 27.10.2025).
- 4 Fresh impact of the BRI Projects in Central Asia [Electronic resource]. – URL: <https://www.eurasian-research.org/publication/fresh-impulse-of-the-bri-projects-in-central-asia/> (the date of referring: 27.10.2025).
- 5 Agazhanova A. K. The geopolitics of energy transition: The impact of renewable energy on the global balance of power [The geopolitics of energy transition: The impact of renewable energy on the global balance of power] // *Izvestiia. Seriya: Mezhdunarodnye otnosheniia i regionovedenie*. – 2025. – Vol. 59. – No. 1. (in Russ.).
- 6 K. Tokaev postavil zadachu dovesti ob'em natsional'noi ekonomiki do 450 mlrd dollarov [K. Tokayev set the task to raise national GDP to 450 billion USD]. // [Electronic source] URL: <https://khabar.kz/ru/news/politika/156525-k-tokaev-postavil-zadachu-dovesti-obem-natsionalnoj-ekonomiki-do-450-mlrd-dollarov> (the date of referring: 27.10.2025). (in Russ.).
- 7 Government of Kazakhstan. Nurly Zhol State Program [Electronic resource]. – 2014. – URL: <https://primeminister.kz/en/gosprogrammy/gosprogramma-nurly-zhol> (the date of referring: 27.10.2025).
- 8 V ramkakh gosprogrammy «Nurly Zhol» do 2025 goda planiruetsia realizovat' 112 infrastrukturykh proektov [Under the Nurly Zhol state program, 112 infrastructure projects are planned by 2025]. // [Electronic source] URL: <https://primeminister.kz/ru/news/v-ramkah-gosprogrammy-nurly-zhol-do-2025-goda-planiruetsya-realizovat-112-infrastrukturykh-proektov-213248> (the date of referring: 27.10.2025). (in Russ.).
- 9 Laruelle M. (Ed.). China's Belt and Road Initiative and its impact in Central Asia. – George Washington University, Central Asia Program, 2018.
- 10 Kak eksperty otsenivaiut tranzitnyi potentsial Kazakhstana [How experts assess Kazakhstan's transit po-

tential). // [Electronic source] URL: <https://kpmg.com/kz/ru/home/insights/2023/03/transport-potential.html> (the date of referring: 27.10.2025). (in Russ).

11 10-letie sovmeznogo stroitel'stva initsiativ «Odin poias i odin put'»: dostizheniia i novaiia glava plodotvornogo sotrudnichestva [10th Anniversary of Joint Construction of the Belt and Road Initiative: Achievements and a New Chapter of Cooperation]. // [Electronic source] (the date of referring: 27.10.2025). (in Russ).

12 «55 kitaiskikh zavodov v Kazakhstane»: Forbes. kz ob'iasniaet, o chem idet rech' [“55 Chinese factories in Kazakhstan”: Forbes.kz explains what this is about]. // [Electronic source] URL: https://forbes.kz/articles/55_kitayskikh_zavoda_forbeskz_obyasnyayet_pochemu_v_kazakhstane_etih_predpriyatiy_ne_poyavitsya (the date of referring: 27.10.2025). (in Russ).

13 Chinese investment in Kazakhstan deepens with \$2.5 billion in new deals [Electronic resource]. – URL: <https://thediplotam.com/2024/11/chinese-investment-in-kazakhstan-deepens-with-2-5-billion-in-new-deals/> (the date of referring: 27.10.2025).

14 Uchenye Kazakhstana i Kitaia sovmejno issleduiut sopriazhenie strategii dvukh stran [Kazakh and Chinese scientists jointly study alignment of the two countries' strategies]. // [Electronic source] URL: <https://forbes.kz/news/newsid-172676> (the date of referring: 27.10.2025). (in Russ).

15 The World Bank Group. Country Climate and Development Report: Uzbekistan [Electronic resource]. – 2023. – URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099111423124532881/pdf/P1790680f452f10ba0a34c06922a1df0003.pdf> (the date of referring: 27.10.2025).

16 Veres S. Priorities for the New Uzbekistan Development Strategy 2022–2026 [Electronic resource]. – URL: https://eurasiacenter.hu/wp-content/uploads/2023/01/EC_2022_19.pdf (the date of referring: 27.10.2025).

17 World Bank. Country Economic Memorandum for Uzbekistan [Electronic resource]. – URL: <https://www.worldbank.org/en/country/uzbekistan/publication/cem-2025> (the date of referring: 27.10.2025).

18 OECD. Responsible Business Conduct for Sustainable Infrastructure in Kazakhstan, Mongolia and Uzbekistan [Electronic resource]. – URL: https://www.oecd.org/en/publications/responsible-business-conduct-for-sustainable-infrastructure-in-kazakhstan-mongolia-and-uzbekistan_2762f803-en/full-report/uzbekistan_02731111.html (the date of referring: 27.10.2025).

19 Lee E., Mah J. S. Industrial Policy, Industrialization and Economic Development of Kyrgyzstan [Electronic resource]. – URL: file:///C:/Users/dinmu/Downloads/Industrial_Policy_Industrialization_and_Economic_D.pdf (the date of referring: 27.10.2025).

20 «Odin poias, odin put'». 10 let na puti sovmeznogo razvitiia [“One Belt, One Road”: 10 years on the path of joint development]. // [Electronic source] URL: <https://kg.akipress.org/news/2002687?f=cp> (the date of referring: 27.10.2025). (in Russ).

21 China, Kyrgyzstan extend Belt and Road Initiative cooperation until 2026 [Electronic resource]. – URL: <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/china-kyrgyzstan-extend-belt-and-road-initiative-cooperation-until-2026/3472208> (the date of referring: 27.10.2025).

22 Fresh Impulse of the BRI projects in Central Asia [Electronic resource]. – URL: <https://www.eurasian-research.org/publication/fresh-impulse-of-the-bri-projects-in-central-asia/> («Odin poias, odin put'». 10 let na puti sovmeznogo razvitiia [“One Belt, One Road”: 10 years on the path of joint development]. // [Electronic source] URL: <https://kg.akipress.org/news/2002687?f=cp> (the date of referring: 27.10.2025). (in Russ.): 27.10.2025).

23 National Development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period until 2030 [Electronic resource]. – URL: <https://www.fao.org/faolex/results/details/en/c/>

LEX-FAOC195945/ (the date of referring: 27.10.2025).

24 Market Challenges [Electronic resource]. – URL: <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/tajikistan-market-challenges> (the date of referring: 27.10.2025).

25 China set to assist Tajikistan in modernising Tajik Aluminum Company [Electronic resource]. – URL: <https://www.alcircle.com/news/china-set-to-assist-tajikistan-in-modernising-tajik-aluminum-company-110940> (the date of referring: 27.10.2025).

26 The Joint Venture Bilol Suyulin [Electronic resource]. – URL: <https://china-centralasia.org/en/project/9> (the date of referring: 27.10.2025).

27 China-Tajikistan BRI cooperation boosts Tajik economy, fortifies ties [Electronic resource]. – URL: <https://news.cgtn.com/news/2024-07-04/China-Tajikistan-BRI-cooperation-boosts-Tajik-economy-fortifies-ties-1uVIPAG9aDe/p.html> (the date of referring: 27.10.2025).

28 World Bank. South Caucasus and Central Asia: The Belt & Road Initiative Tajikistan Country Case Study [Electronic resource]. – URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/938531593500864017/pdf/South-Caucasus-and-Central-Asia-The-Belt-and-Road-Initiative-Tajikistan-Country-Case-Study.pdf> (the date of referring: 27.10.2025).

29 Russia, Tajikistan to establish joint industrial park by 2030 [Electronic resource]. – URL: <https://thediplomaticinsight.com/russia-tajikistan-joint-industrial-park/> (the date of referring: 27.10.2025).

30 World Bank. Overview: Tajikistan [Electronic resource]. – URL: https://international-partnerships.ec.europa.eu/countries/tajikistan_en (the date of referring: 27.10.2025).

31 The role of BRI and Energy in China-Turkmenistan relations [Electronic resource]. – URL: <https://www.onlynaturalenergy.com/the-role-of-bri-and-energy-in-china-turkmenistan-relations/> (the date of referring: 27.10.2025).

32 Turkmenistan's Opportunities and Challenges from China's Belt and Road Initiative [Electronic resource]. – URL: <http://silkroad2021.org/index-974.html> (the date of referring: 27.10.2025).

33 The role of BRI and Energy in China-Turkmenistan relations [Electronic resource]. – URL: <https://www.onlynaturalenergy.com/the-role-of-bri-and-energy-in-china-turkmenistan-relations/> (the date of referring: 27.10.2025).

34 Turkmenistan exploring more development opportunities with China [Electronic resource]. – URL: <https://www.globaltimes.cn/page/202401/1305675.shtml> (the date of referring: 27.10.2025).

35 Turkmenistan's Opportunities and Challenges from China's Belt and Road Initiative [Electronic resource]. – URL: <http://silkroad2021.org/index-974.html> (the date of referring: 27.10.2025).

36 Muhammad A. The geopolitical implications of shifting alliances in a multipolar world // Ulusal ve Uluslararası Sosyoloji ve Ekonomi Dergisi. – 2023. – Vol. 5, No. 2. – P. 410–430. [Electronic resource]. – URL: https://www.researchgate.net/publication/374332148_The_Geopolitical_Implications_of_Shifting_Alliances_in_a_Multipolar_World (the date of referring: 27.10.2025).

37 Metushaj M., Luli E. Strategic Studies and the New Geopolitical International Scenario // Acta Universitatis Danubius. Relationes Internationales. – 2024. – Vol. 17, No. 2. – P. 35–41. [Electronic resource]. – URL: <https://dj.univ-danubius.ro/index.php/AUDRI/article/view/3110> (the date of referring: 27.10.2025).

38 China's Belt and Road Initiative and its impact in Central Asia [Electronic resource]. – URL: https://centralasiaprogram.org/wp-content/uploads/2018/01/OBOR_CAP_2018.pdf (the date of referring: 27.10.2025).

39 Belt and Road Initiative: Case Studies from Sri Lanka, Nepal and Thailand // Athens Journal of Social

Sciences. [Electronic resource]. – 2022. – URL: <https://www.athensjournals.gr/social/2022-4856-AJSS-POL-Smith-05.pdf> (the date of referring: 27.10.2025).

40 Playing both sides: Central Asia between Russia and the West [Electronic resource]. – Chatham House. – 2025. – URL: <https://www.chathamhouse.org/2025/03/playing-both-sides-central-asia-between-russia-and-west> (the date of referring: 27.10.2025).

41 Heckenhaler J. Central Asia's shifting regional dynamics [Electronic resource]. – DGAP. – URL: <https://dgap.org/en/research/publications/central-asias-shifting-regional-dynamics> (the date of referring: 27.10.2025).

42 China's Belt and Road Initiative and its impact in Central Asia [Electronic resource]. – URL: https://central-asiaprogram.org/wp-content/uploads/2018/01/OBOR_CAP_2018.pdf (the date of referring: 27.10.2025).

43 What is CASA-1000? [Electronic resource]. – URL: <https://www.casa-1000.org/> (the date of referring: 27.10.2025).

44 The US approach towards Central Asia revisited [Electronic resource]. – Hague Research Institute. – URL: <https://hagueresearch.org/the-us-approach-towards-central-asia-revisited/> (the date of referring: 27.10.2025).

45 Vlad L. B., Josan A., Vlasceanu G. Active geo-strategic players, geopolitical pivots and the changing balance of power in Eurasia // Revista Română de Geografie Politică. – 2010. – Vol. 12, No. 1. – P. 116–125. [Electronic resource]. – URL: https://rrgp.uoradea.ro/art/2010-1/10_OK_Vlad+Josan+Vlasceanu.pdf (the date of referring: 27.10.2025).

46 The geopolitics of technology: Charting the EU's path in a competitive world // European Parliament. [Electronic resource]. – 2024. – URL: [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2024\)762384](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2024)762384) (the date of referring: 27.10.2025).

47 Building Trade and Transport Links: EU–Central Asia Connectivity and Economic Cooperation [Electronic resource]. – European External Action Service. – URL: <https://www.eeas.europa.eu/eeas/building-trade-and-transport-links-eu-central-asia-con>

nectivity-and-economic-cooperation_en (the date of referring: 27.10.2025).

48 Kazakhstan and Middle Corridor: Impact on Global Trade [Electronic resource]. – The Astana Times. – 2024. – URL: <https://astanatimes.com/2024/06/kazakhstan-and-middle-corridor-impact-on-global-trade/> (the date of referring: 27.10.2025).

49 Gavrilita N. Balancing economic efficiency and national security: Industrial policy at the nexus of geopolitics and globalisation // European View. – 2024. – Vol. 23, No. 2. – P. 194–202. [Electronic resource]. – URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/17816858241291642> (the date of referring: 27.10.2025).

50 One Belt and One Road Initiative: The most important factor in building modern international relations. – Almaty: Research Institute of International and Regional Cooperation, Kazakh-German University, 2019. – 176 p.

51 Geopolitical Implications of the Belt and Road Initiative: The Backbone for a New World Order? [Electronic resource]. – Center for Chinese and Asia-Pacific Studies. – URL: [https://icaps.nsysu.edu.tw/var/file/131/1131/img/2374/CCPS4\(1\)-Cau.pdf](https://icaps.nsysu.edu.tw/var/file/131/1131/img/2374/CCPS4(1)-Cau.pdf) (the date of referring: 27.10.2025).

52 Belt and Road Initiative and Organization of Turkic States as the balance shifts in Central Asia [Electronic resource]. – BRIQ Journal. – URL: <https://brijournal.com/en/belt-and-road-initiative-and-organization-turkic-states-the-balance-shifts-central-asia> (the date of referring: 27.10.2025).

53 Kazakhstan and Middle Corridor: Impact on Global Trade [Electronic resource]. – The Astana Times. – 2024. – URL: <https://astanatimes.com/2024/06/kazakhstan-and-middle-corridor-impact-on-global-trade/> (the date of referring: 27.10.2025).

54 The Zangezur corridor as part of the global transport route [Electronic resource]. – Security and Defence Quarterly. – URL: <https://securityanddefence.pl/The-Zangezur-corridor-as-part-of-the-global-transport-route-against-the-backdrop,161993,0,2.html> (the date of referring: 27.10.2025).

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Meirat Omarov

Associate Professor, Candidate of Political Sciences, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, email: meirat.omarov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6553-6197

Kulipa Bayisultanova

Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, email: bayisultanova.k@ablaikhan.kz, ORCID ID: 0000-0001-9575-1576

Меират Муратович Омаров

саясаттану ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, email: meirat.omarov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6553-6197

Кулипа Чарипкановна Байсултанова

саяси ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, email: bayisultanova.k@ablaikhan.kz, ORCID ID: 0000-0001-9575-1576

Меират Муратович Омаров

кандидат политических наук, ассоциированный профессор кафедры, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, email: meirat.omarov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6553-6197

Кулипа Чарипкановна Байсултанова

кандидат политических наук, профессор кафедры, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, email: bayisultanova.k@ablaikhan.kz, ORCID ID: 0000-0001-9575-1576

INSTITUTIONAL AND SOCIOPOLITICAL ASPECTS OF TOURISM IN REDUCING CONFLICT RISKS IN CENTRAL ASIAN STATES

¹S.E. Shakirov, ¹A.T. Tleubayeva, ¹A.A. Amangeldiyev, ²A.T. Kachkynova

ABSTRACT

The article examines the role of institutional and sociopolitical aspects of tourism in Central Asian countries in reducing the region's conflict potential. The study analyzes the opportunities and limitations of tourism in strengthening interstate cooperation, intercultural dialogue, and mutual trust. By revealing the influence of historical and cultural heritage, ethnic and linguistic diversity, as well as water and border issues on the tourism industry in the region's countries, the authors propose ways to achieve regional integration and stability.

The article highlights the importance of institutional reforms, improvement of the legal framework, and implementation of regional projects. It also analyzes the impact of joint initiatives, such as the «Silk Road Visa», on ensuring sustainable peace and socio-economic growth in Central Asia.

Key words: Central Asia, Tourism, Conflict, Institutional Development, Regional Cooperation, Ethnic Diversity, Border Disputes, Integration, Sustainable Development, Silk Road Visa.

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Zh. Balasagyn Kyrgyz National University, Bishkek, Kyrgyzstan

Author-correspondent:

Amangeldiyev A.A.,
a.azimkhanuly@gmail.com

Reference to this article:

Shakirov S.E., Tleubayeva A.T.,
Amangeldiyev A.A.,
Kachkynova A.T. Institutional
and Sociopolitical Aspects of
Tourism in Reducing Conflict
Risks in Central Asian States //
Adam Alemi. – 2025.
– № 4 (103). – P. 125-131.

Орталық Азия мемлекеттерінде конфликт қаупін азайтудағы туризмнің институционалдық және әлеуметтік-саяси аспектілері

Аңдатпа. Мақалада Орталық Азия елдеріндегі туризмнің институционалдық және әлеуметтік-саяси аспектілерінің аймақтың конфликт әлеуетін төмендетудегі рөлі қарастырылған. Зерттеу мемлекетаралық ынтымақтастықты, мәдениетаралық диалогты және өзара сенімді нығайтудағы туризмнің мүмкіндіктері мен шектеулерін талдайды. Авторлар тарихи-мәдени мұраның, этникалық және лингвистикалық әртүрліліктің, сондай-ақ су және шекара мәселелерінің аймақ елдеріндегі туризм индустриясына әсерін аша отырып, аймақтық интеграция мен тұрақтылыққа қол жеткізу жолдарын ұсынады.

Мақалада институционалдық реформалардың, құқықтық базаны жетілдірудің және өңірлік жобаларды іске асырудың маңыздылығы атап өтілген. Сонымен бірге, «Silk Road Visa» (Жібек жолы визасы) сияқты бірлескен бастамалардың Орталық Азиядағы тұрақты бейбітшілік пен әлеуметтік-экономикалық өсуді қамтамасыз етуге әсері талданған.

Түйін сөздер: Орталық Азия, туризм, конфликт, институционалдық даму, аймақтық ынтымақтастық, этникалық әртүрлілік, шекара даулары, интеграция, тұрақты даму, Silk Road Visa.

Институциональные и социополитические аспекты туризма в снижении риска конфликтов в государствах Центральной Азии

Аннотация. В статье рассматривается роль институциональных и социополитических аспектов туризма в странах Центральной Азии в снижении конфликтного потенциала региона. Исследование анализирует возможности и ограничения туризма в укреплении межгосударственного сотрудничества, межкультурного диалога и взаимного доверия. Авторы, раскрывая влияние историко-культурного наследия, этнического и лингвистического многообразия, а также водных и пограничных вопросов на индустрию туризма в странах региона, предлагают пути достижения региональной интеграции и стабильности.

В статье отмечена важность институциональных реформ, совершенствования правовой базы и реализации региональных проектов. Кроме того, проанализировано влияние совместных инициатив, таких как «Silk Road Visa» (Виза Шёлкового пути), на обеспечение устойчивого мира и социально-экономического роста в Центральной Азии.

Ключевые слова: Центральная Азия, туризм, конфликт, институциональное развитие, региональное сотрудничество, этническое многообразие, пограничные споры, интеграция, устойчивое развитие, Silk Road Visa.

Introduction

Tourism is a multifaceted sociopolitical phenomenon that provides an opportunity for active recreation and new knowledge. It is closely related to economic, cultural, and political factors. The role of tourism in preventing and mitigating regional conflicts is of particular importance.

Today, classical methods of geopolitical pres-

sure and force are being replaced by mechanisms of informational, economic and cultural influence. At the same time, tourism is recognized as an important element of «soft power», becoming a peaceful and effective tool for influencing international relations. The movement of tourist flows strengthens trust and mutual understanding between countries, creates favorable conditions for the peaceful resolution of border issues, the cre-

ation of customs privileges, and the adoption of mutual political and economic decisions [1].

From a geopolitical perspective, tourism can contribute to increasing the country's prestige and influence in the international arena. In this regard, Kazakhstan has great tourism potential: its natural, cultural and historical resources can play a significant role in strengthening stability and cooperation in the Central Asian region.

In addition, through tourism, tourists get acquainted with new cultures and traditions, change their views on a country, get rid of previous erroneous «preconceived notions», and form a positive public opinion. The abundance of such experiences can influence the collective consciousness of society and reduce conflict situations.

In this case, «conflict» is considered as a conflict of interests between interacting parties. Dialogue and cultural exchange through tourism increase the adaptive capacity of social systems and contribute to the improvement of mechanisms for managing conflict situations.

The development of the tourism industry and its use as a tool for socio-cultural influence should be considered as an important institutional and cultural mechanism for strengthening regional stability in Central Asia [2]. Therefore, border issues in our countries have developed as a complex, multi-factorial phenomenon of our lives, reflecting the diversity of state-building issues.

Methodology

This article uses comparative, historical, and logical methods to conduct research. The comparative method plays an important role in analyzing the potential and development priorities of the tourism industry, specific to each country in Central Asia. This method allows us to compare the institutional and socio-cultural characteristics of the states in the region, as well as the role of tourism in reducing the potential for conflict.

The historical method was used to identify the formation of modern interstate relations in the region, the factors that contributed to their emergence, as well as the roots of current conflicts. This approach contributes to the historical understanding of regional interaction and the evolution of tourism.

The logical method was used to identify the features of the development of the tourism industry, its socio-economic impact, as well as factors that cause conflict and ways to prevent or neutralize them. By identifying cause-and-effect relationships, it is possible to scientifically substantiate the potential of tourism to strengthen stability in society.

Overall, the combined use of these methods allows for a comprehensive analysis of the institutional and socio-cultural aspects of tourism in Central Asian countries, as well as its role in regional stability and conflict reduction.

Main part

The border tension between Kazakhstan and Kyrgyzstan in 2017 had a significant impact on in-

terstate and interregional relations in the region. In world practice, one of the main sources of conflict is the divergence of the parties' views, goals, methods of resolving situations, and personal interests. In this case, the concept of «conflictogen» is used, which is considered as a factor that provokes or intensifies a conflict. The tourism industry is also directly dependent on these processes. For example, the tension on the border between Kazakhstan and Kyrgyzstan during this period led to an increase in the number of border crossings, a temporary decrease in trade and tourism flows, and a negative impact on the living conditions of ordinary people. This, in turn, reduced the level of mutual trust between the two countries and temporarily hindered the development of tourism in the region.

Conflictology, or conflict theory, focuses on the subjective nature of conflicts. In many cases, the emergence of conflicts is associated with personal interests, personal ambitions, and socio-psychological factors [3].

In practice, these factors are often reflected in interpersonal and intergroup relations, as well as at the political level. During the border conflict in the region, for example, insufficient information and subjective decisions by political figures exacerbated the situation. In the fall of 2017, the conflict on the border between Kazakhstan and Kyrgyzstan severely restricted trade, transit, and tourism between the countries for two months. This situation had a particularly negative impact on citizens, business representatives, and tourists crossing the border. Various customs and border restrictions have had a negative impact on the lives of ordinary people. For example, Russian citizens crossing from Kazakhstan have also faced these obstacles. As a result of increased customs control, hundreds of trucks have been stuck at the border for several days [4]. Of course, all of these issues have led to a slowdown in economic and international relations in general.

Political scientist Francis Fukuyama notes the existence of «artificial psychological barriers» in Central Asia. He says that the obstacles to real integration in the region are mutual distrust and lack of communication. The researcher emphasizes the need to eliminate these psychological and cultural barriers in order to strengthen the mutual independence of the Central Asian countries. It also argues that the US and the West are increasingly interested in Central Asia and that interaction between countries in the region is important for effectively utilizing the region's political and economic potential [5].

In such a situation, the role of the tourism sector, especially cross-border and humanitarian tourism, is particularly important. Through tourism, mutual understanding and trust between states increase, and cultural and information exchange between peoples increases. This, in turn, reduces conflict-generating factors, that is, the tendency to conflict situations, and strengthens stability and peace in the region.

The countries of Central Asia have not become centers of world tourism. In this regard, there is no direct competition in the field of tourism between

countries in this region, on the contrary, each state seeks to realize its tourism potential in distant foreign markets. Meanwhile, tourists in Central Asia are increasingly choosing destinations such as Turkey and Egypt, as the level of service in these countries is much higher than in the «post-Soviet» countries [6].

Most foreign tourists visiting the region want to visit several countries in one trip. This, in turn, requires coordination between tourist destinations, integration of infrastructure and visa policies. In recent years, the issue of environmental sustainability has become particularly important in the tourism industry.

Minister of Natural Resources of the Republic of Uzbekistan Aziz Abdukhakimov said, «The introduction of international standards and the use of environmental innovations are one of the main factors that increase the competitiveness of tourism. Increasing environmental education, introducing international standards and eco-technologies are crucial prerequisites for the development of regional tourism» [7].

Kazakhstani researchers also noted the uniqueness of the ecological development of the tourism industry and the exchange of experience in the Central Asian regions. These programs include the economical use of water and electricity, the introduction of waste sorting and recycling systems. Such initiatives have a positive impact on the long-term profitability of the tourism business and the improvement of the region's ecology. These programs are of particular strategic importance for regional tourism [8].

The development of regional tourism is of great importance for the preservation of cultural heritage and natural resources, improving the efficiency of infrastructure and management, cooperation between countries and international integration. Although many experts believe that tourism can be one of the most profitable industries in Central Asia, differences in countries' development models, levels of political freedom, and economic policies hinder the industry's uneven development.

Table 1 – Tourism development in Central Asian countries.

State name	Number of tourists in 2024 (million people) *	International popularity	Environmental policy	Infrastructure
Kazakhstan	7,2	average	average	average
Uzbekistan	5,4	average	average	low
Kyrgyzstan	1,1	low	low	low
Tajikistan	0,85	low	low	low
Turkmenistan	0,14	very low	low	very low

Source: *Compiled by the authors of the article based on sources [9, 10, 11] during the research.*

Table 1 presents the top five countries of Central Asia. The data presented in the table provide a comparative description of the tourism potential and the level of environmental and infrastructural development of the countries. Based on this information, it is possible to identify key issues and areas of development that should be focused on in the region's tourism industry. The sustainable development of tourism in Central Asia is directly related to the political and economic integration of countries, the implementation of international standards, environmental responsibility and the quality of infrastructure. To this end, interstate projects, exchange of experience and joint research are among the pressing issues.

Most modern tourist routes include the sites of the Great Silk Road. However, infrastructure and scientific and educational opportunities are limited. Although each country forms its own tourism brand and products, there is a lack of a unified development strategy at the regional level. The lack of common methodologies and concepts in tourism management and marketing is becoming an obstacle to development.

The concept of the Central Asian region is perceived differently by different countries and experts. While European researchers often perceive the region as a single space, the region's own states often see themselves as separate political and cultural entities. Open, large-scale

armed conflicts are rare in Central Asia, and the main conflicts in the region – issues related to «borders», the use of water resources, ethnic enclaves, and historical and cultural heritage – often occur in a latent form [12].

The historical interrelationship of nomadic and agricultural cultures, and the development of the Great Silk Road, have strengthened the values of multiculturalism, tolerance, and cultural dialogue in the region. It is widely known that medieval cities such as Otrar, Talas, Taraz, Syganak, Sauran, and Suzak were centers of trade, culture, and political interaction, through which contacts were established between Central Asia, India, China, Iran, and Byzantium.

In the years since independence, each country has chosen its own development model. This lack of political and economic reforms and the homogeneity of national interests reflects the weakness of integration in the region. Currently, Kazakhstan and Uzbekistan are more focused on their external partners than on the region in economic terms. Security, water, and border issues have not yet been fully resolved.

Experts emphasize the need to develop mutual trade, cultural exchange, and tourism in order to improve interregional institutions, strengthen political and economic development in the region, and strengthen the tourism industry. These steps are perceived as an important means not

only of promoting socio-cultural integration, but also of preventing tensions in the region.

Researcher O. Boyarkina believes that one of the main causes of conflicts in Central Asia is the incomplete definition of borders and enclave territories in the Fergana Valley. This is stated in the

article «The complete definition and clarification of borders in the years following independence has not been carried out, which over time has led to the escalation of regional conflicts. There are a total of eight enclaves in this region, located mainly between Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan» [13].

Table 2 – Major border disputes and ethnic enclaves in Central Asia.

State name	Border dispute (plots)	Number of enclaves	Large ethnic enclaves	Historical / culturally controversial sites
Kyrgyzstan – Tajikistan	Batken Region, Vorukh	4	Barak (Kyrgyzstan), Vorukh (Tajikistan),	Fergana Valley
Uzbekistan – Kyrgyzstan	Sokh, Shakhimardan	3	Sokh, Shakhimardan, Chon-Kara	Samarkand, Bukhara
Uzbekistan – Tajikistan	Fergana Valley border	1	Sarvan	Samarkand, Bukhara
All countries	Delimitation is incomplete	8+	Total	Cities of the Great Silk Road

Source: Compiled by the authors of the article based on sources [14, 15] during the research.

Table 2 presents the geography, ethnic characteristics, historical and cultural factors of the location of the main border conflicts and enclaves in the region, and the main sources of latent conflictogenicity, or rather conflict factors, in the region.

Economic and political reasons, along with historical and cultural factors, contribute to regional instability. Distrust in interregional foreign policy, uneven implementation of socio-economic reforms, and weak integration are seen as key risks to the region's future development. In general, the combination of cultural and historical heritage and different ethnic groups in the region leads to cultural dialogue and tolerance. And the main mechanism for preventing conflicts and strengthening integration is the development of effective governance and regional cooperation institutions.

Many of the conflicts in Central Asia over ethnic, territorial, and water resources issues persist to this day as a legacy of the Soviet-era policy of national-territorial border demarcation. A striking example of this is the recurring conflicts between Kyrgyzstan and Tajikistan in the Batken region. The enclaves located in this region – Sokh, Shakhimardan and Vorukh – are not only border administrative subdivisions, but also major sources of tension related to historical and ethnic identity and water (Figure 1). Especially in spring and summer, when irrigated agriculture increases, water use and distribution become a major factor of tension in the region [16].

Border conflicts in Batken region (Kyrgyzstan) in April 2021 required urgent intervention by the top leaders of both countries and an agreement on a ceasefire. However, low levels of mutual trust among local residents, water issues, and the strengthening of national identity did not allow for a full resolution of the conflicts.

Currently, the concept of national identity, the «state-forming nation» («titular nation»), is of particular importance for the states of Central Asia. This is especially noticeable in Kyrgyzstan and Tajikistan. The severe consequences of the civil war in Tajikistan, political instability and several revolutions in Kyrgyzstan, and the events in Osh in the

south (1990, 2010) reveal the important role of the ethnic factor and historical and territorial conflicts.

Figure 1 – Enclaves and border regions in the Fergana Valley. Source: [16].

The situation in southern Kyrgyzstan is unique: here, Kyrgyz and Uzbeks have deep historical and cultural ties, but local residents often have questions about ethnic differences in their relations and local autonomy. These issues are directly related to the state language, cultural and religious identity, and access to resources. The status of the autonomy of Karakalpakstan in Uzbekistan in 2022 once again demonstrated the relevance of the concept of a «state-forming nation» in the region [17].

Since the national-territorial delimitation carried out during the Soviet era often did not correspond to ethnic reality, today issues such as enclaves in Central Asia, border disputes, and the distribution of water resources remain one of the main sources of instability in the region. Researchers conclude that the complex borders and ethnic diversity in the Fergana region are not due to power politics, but rather an attempt to adapt to the specific historical and demographic situation in the space. However, it is known that these issues have not yet been fully resolved, and for future stability, the countries of the region need mutual trust and effective mechanisms for interregional cooperation [18].

The institutional and socio-cultural role of tourism in Central Asia is currently becoming an important factor in regional stability and reducing the risk of conflict. This trend is especially relevant in the post-Soviet period, when new national borders and political and economic systems are being formed. The results of the study show that tourism development is recognized not only as a source of economic income, but also as an effective tool for strengthening social harmony and intercultural dialogue.

The institutional framework of the tourism industry in the region is still weak, which is one of the main obstacles to the development of this sector. In particular, political instability in the region, the imperfection of legal and regulatory acts, and the weakness of mechanisms for implementing joint projects – narrow the scope for cross-border cooperation. Nevertheless, the tourism potential of the countries of the region is enormous, especially the historical and cultural heritage of the Great Silk Road, cities and ancient trade routes, and ethnic diversity are a powerful mechanism for attracting foreign tourists and developing cultural exchange between peoples.

In recent years, international experts have noted a number of structural problems that hinder the sustainable development of tourism in the region. These include border conflicts, disagreements over the distribution of water resources, conflicts in ethnic enclaves, as well as the specifics of national policies pursued by various states. These situations can manifest themselves as «hidden» factors of instability in the region, sometimes leading to direct conflicts. The negative impact of such a situation is clearly visible in the border conflict between Kyrgyzstan and Tajikistan, as well as in the disputes over water resources management. Such conditions are hindering the development of sustainable and inclusive tourism in the region.

Comprehensive reforms are needed to institutionally strengthen the tourism sector. This includes harmonizing the regional legislative framework, launching transnational tourism projects, and improving security and logistics. The organization of interstate cultural and humanitarian programs, joint festivals, and knowledge exchange platforms is also of particular importance in order to promote interethnic harmony, peace, and mutual trust through tourism. In addition, by studying the issue of «state-building nation» and national identity in the region, it is possible to strengthen the historical trust and level of agreement between peoples.

Countries in the region need to coordinate institutional and socio-cultural development, taking into account best practices in the global tourism industry. This, in turn, can serve as a basis for deepening trust and peaceful dialogue in cross-border areas, as well as for establishing long-term stability and economic growth in the region. Viewing tourism as a catalyst for peaceful coexistence and social stability should be a strategic priority for the Central Asian states.

Conclusion

A comprehensive analysis of the institutional and sociopolitical aspects of tourism in Central

Asia demonstrates the strategic importance of the tourism sector in the region's efforts to achieve peace and stability. Thanks to the effective development of the tourism industry, mutual trust and cooperation between countries will increase, conditions will be created for economic diversification, coordination of water resources, environmental sustainability, and the revitalization of integration processes. In addition, the countries of the region can gain new status as attractive tourist destinations in the international arena.

However, a number of structural and subjective obstacles prevent the full implementation of regional cooperation. The dominance of political elites over national interests, «subjectivism» in negotiations, and regional ambitions can lead to temporary restrictions on trade, transport, and cultural ties. At the same time, issues of national identity and ethnic diversity could lead to a recurrence of some historical conflicts in the region, in particular, the events in southern Kyrgyzstan (1990, 2010) and the situation in Karakalpakstan (2022). This situation demonstrates that the status of ethnic groups and «state – forming nations» is fluid and complex.

The lack of common, internationally recognized principles and legal frameworks for the management of water and energy resources in the region is a major cause of conflicts in border areas and enclaves. Failure to resolve such contentious issues undermines mutual trust and hinders the process of integration and sustainable development.

In addition, it is necessary to recognize that the borders of the Central Asian countries are not only the boundaries of statehood, but also a platform for centuries of cultural, linguistic and ethnic dialogue. Such multiculturalism enhances the region's uniqueness and potential, demonstrating the possibilities of social adaptation and integration.

In recent years, initiatives aimed at modernizing regional tourism, including the «Silk Road Visa», have underscored the openness and aspiration of the countries of the region towards global integration. This project will reduce logistical and visa barriers for foreign tourists and increase investment and tourism flows to the region. The Silk Road Visa experience, initiated by Kazakhstan and Uzbekistan, can become an important impetus for the socio-economic development of Central Asian countries in the future.

In conclusion, the development of tourism and mutual trade industries are key platforms for regional cooperation and sustainable development in Central Asia, as well as the formation of new institutions. Tourism reflects the similarities and common culture of peoples, opens the way to strengthening regional identity, the priorities of peace and sustainable development. Effective policies in this direction and mutual understanding, exchange of experience and information – open up new opportunities for the countries of Central Asia on the global tourism map.

Funding

This research has been funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (AP26197871 – «The Issue of Institutionalization of Conflictology in the Countries of the Central Asian Five: Status and Development Strategy»).

References

- 1 Sarybayev M., Dikanbayeva A., Utkelbay R. French Soft Power Model and Its Adaptation in Central Asia: Cultural Diplomacy, Tourism, and National Branding // Al-Farabi Kazakh National University, International Relations and International Law Journal. – 2025. – Vol. №2 (110). – P. 27–39.
- 2 Marat E. Nation Branding in Central Asia: A New Campaign to Present Ideas about the State and the Nation // Europe-Asia Studies. – 2009. – Vol. 61. – №9. – P. 1123–1136.
- 3 Конькова К.С., Пеньковская В.Э. Современные подходы к классификации конфликтов // Территория науки. – 2018. – №4 // [Electronic source] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-podhody-k-klassifikatsii-konfliktov> (the date of referring: 16.07.2025).
- 4 Хетагурова В.Ш. Открываем Центральную Азию: перспективы развития туризма по тропам Великого Шёлкового пути // Сервис в России и за рубежом. – 2017. – №6(76) // [Electronic source] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otkryvaem-tsentralnuyu-aziyu-perspektivy-razvitiya-turizma-po-tropam-velikogo-shyolkovogo-puti> (the date of referring: 20.07.2025).
- 5 Жедёнова К. Френсис Фукуяма: казахам подойдет либеральная автократия, но ненадолго // Exclusive.kz // [Electronic source] URL: <https://exclusive.kz/frensis-fukuyama-kazaham-podojdet-liberalnaya-avtokratiya-nonenadolgo/?fbclid=IwAR2o5s9tlb5GDVG1Kak9AzG50wbyOBFBx3zOHIAGpNXLH8v0kONTkzeTJ0> (the date of referring: 23.08.2024).
- 6 UNDP. Annual Report 2023 – UNDP's Regional Programme for Europe and Central Asia. – 2024 // [Electronic source] URL: <https://www.undp.org/eurasia/publications/annual-report-2023-undps-regional-programme-europe-and-central-asia> (the date of referring: 01.05.2025).
- 7 В Ташкенте на Международной конференции обсудили экосертификацию гостиничных услуг // Официальный сайт Правительства Республики Узбекистан (gov.uz). 27 марта 2023 // [Electronic source] URL: <https://gov.uz/ru/news/view/1079> (the date of referring: 18.07.2025).
- 8 Green Climate Hub: prospects for Central Asia region // QazaqGreen. 8 September 2022 // [Electronic source] URL: <https://qazaqgreen.com/en/journal-qazaqgreen/environmental-policy/612/> (the date of referring: 15.04. 2025).
- 9 World Tourism Organization (2024), International Tourism Highlights, 2024 Edition, November 2024, UN Tourism, Madrid. <https://doi.org/10.18111/9789284425808>.
- 10 Asian Development Bank. CAREC Tourism Strategy 2030. – Манила, 2020. <https://www.adb.org/documents/carec-tourism-strategy-2030> (the date of referring: 11.07.2025).
- 11 United Nations Development Programme (UNDP). (2024, January 31). 2024 UNDP Trends Report: The Landscape of Development. Strategy & Futures Team. – New York: UNDP // [Electronic source] URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-02/undp_trends_report_deck_2024.pdf (the date of referring: 11.02.2025).
- 12 International Crisis Group. Central Asia's Silk Road Rivalries. Europe and Central Asia Report № 245. – 2017 // [Electronic source] URL: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/central-asia/245-central-asias-silk-road-rivalries> (the date of referring: 11.04.2025).
- 13 Бояркина О.А. Основные проблемы государств Ферганской долины // Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета. – 2017. – №2 (26) // [Electronic source] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-problemy-gosudarstv-ferganskoy-doliny> (the date of referring: 22.06.2025).
- 14 Медеров А. Приграничные конфликты в Ферганской долине, как фактор дезинтеграции в Центральной Азии. – 2013 // [Electronic source] URL: https://region.kg/article/prigranichnye_konflikty_v_ferganskoy_kak_480 (the date of referring: 25.01.2025).
- 15 Туманов И. Исходный рубеж: причины конфликтов в Ферганской долине. МК-KZ // [Electronic source] URL: <https://mk-kz.kz/politics/2020/06/10/iskhodnyy-rubezh-prichiny-konfliktov-v-ferganskoy-doline.html> (the date of referring: 20.02.2025).
- 16 Приграничные конфликты в Ферганской долине: причины, последствия и варианты решения. – 2023 // [Electronic source] URL: https://www.inform.kz/ru/prigranichnye-konflikty-v-ferganskoy-doline-prichiny-posledstviya-i-varianty-resheniya_a4058956 (the date of referring: 25.03.2025).
- 17 Uzbekistan: End use of unlawful force against Karakalpakstan protesters. – 2022. <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2022/07/uzbekistan-end-use-of-unlawful-force-against-karakalpakstan-protesters/> (the date of referring: 01.03.2025).
- 18 Мирзоев С.З. Ситуация в Ферганской долине и ее влияние на стабильность и безопасность в Центральной Азии // Постсоветские исследования. – 2021. – №5 // [Electronic source] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/situatsiya-v-ferganskoy-doline-i-ee-vliyanie-na-stabilnost-i-bezopasnost-v-tsentralnoy-azii> (the date of referring: 22.05.2025).

Transliteration

- 1 Sarybayev M., Dikanbayeva A., Utkelbay R. French Soft Power Model and Its Adaptation in Central Asia: Cultural Diplomacy, Tourism, and National Branding // Al-Farabi Kazakh National University, International Relations and International Law Journal. – 2025. – Vol. №2 (110). – P. 27–39.
- 2 Marat E. Nation Branding in Central Asia: A New Campaign to Present Ideas about the State and the Nation // Europe-Asia Studies. – 2009. – Vol. 61. – №9. – P. 1123–1136.
- 3 Kon'kova K.S., Pen'kovskaja V.Je. Sovremennye podhody k klassifikatsii konfliktov [Modern approaches to the classification of conflicts] // Territorija nauki. – 2018. – №4 // [Electronic source] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-podhody-k-klassifikatsii-konfliktov> (the date of referring: 16.07.2025). (in Russ)
- 4 Hetagurova V.Sh. Otkryvaem Central'nuju Aziyu: perspektivy razvitiya turizma po tropam Velikogo Shjol'kovogo puti [Discovering Central Asia: Prospects for Tourism Development along the Great Silk Road] // Servis v Rossii i za rubezhom. – 2017. – №6 (76) // [Electronic source] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otkryvaem-tsentralnuyu-aziyu-perspektivy-razvitiya-turizma-po-tropam-velikogo-shyolkovogo-puti> (the date of referring: 20.07.2025). (in Russ)
- 5 Zhedjonova K. Frensis Fukujama: kazaham podojdet liberal'naja avtokratija, no nenadolgo [Francis Fukuyama: Liberal autocracy will suit Kazakhs, but not for long] // Exclusive.kz // [Electronic source] URL: <https://exclusive.kz/frensis-fukuyama-kazaham-podojdet-liberalnaya-avtokratiya-nonenadolgo/?fbclid=IwAR2o5s9tlb5GDVG1Kak9AzG50wbyOBFBx3zOHIAGpNXLH8v0kONTkzeTJ0> (the date of referring: 23.08.2024). (in Russ)
- 6 UNDP. Annual Report 2023 – UNDP's Regional Programme for Europe and Central Asia. – 2024 // [Electronic source] URL: <https://www.undp.org/eurasia/publications/annual-report-2023-undps-regional-programme-europe-and-central-asia> (the date of referring: 01.05.2025).
- 7 V Tashkente na Mezhdunarodnoj konferencii obsudili jekosertifikaciju gostinichnyh uslug [Eco-certification of hotel services was discussed at an international conference in Tashkent.] // Oficial'nyj sajt Pravitel'stva Respubliki Uzbekistan (gov.uz). 27 marta 2023 // [Electronic source] URL: <https://gov.uz/ru/news/view/1079> (the date of referring: 18.07.2025). (in Russ)
- 8 Green Climate Hub: prospects for Central Asia region // QazaqGreen. 8 September 2022 // [Electronic source] URL: <https://qazaqgreen.com/en/journal-qazaqgreen/environmental-policy/612/> (the date of referring: 15.04. 2025).

9 World Tourism Organization (2024), International Tourism Highlights, 2024 Edition, November 2024, UN Tourism, Madrid. <https://doi.org/10.18111/9789284425808>.

10 Asian Development Bank. CAREC Tourism Strategy 2030. – Manila, 2020. <https://www.adb.org/documents/carec-tourism-strategy-2030> (the date of referring: 11.07.2025).

11 United Nations Development Programme (UNDP). (2024, January 31). 2024 UNDP Trends Report: The Landscape of Development. Strategy & Futures Team. – New York: UNDP // [Electronic source] URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-02/undp_trends_report_deck_2024.pdf (the date of referring: 11.02.2025).

12 International Crisis Group. Central Asia's Silk Road Rivalries. Europe and Central Asia Report № 245. – 2017 // [Electronic source] URL: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/central-asia/245-central-asias-silk-road-rivalries> (the date of referring: 11.04.2025).

13 Bojarkina O.A. Osnovnye problemy gosudarstv Ferganskoj doliny [The main problems of the Fergana Valley states] // Gumanitarnye nauki. Vestnik Finansovogo universiteta. – 2017. – №2 (26) // [Electronic source] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-problemy-gosudarstv-ferganskoy-doliny> (the date of referring: 22.06.2025). (in Russ)

14 Mederov A. Prigranichnye konflikty v Ferganskoj doline, kak faktor dezintegracii v Central'noj Azii [Border conflicts in the Fergana Valley as a factor of disintegration

in Central Asia]. – 2013 // [Electronic source] URL: <https://region.kg/article/prigranichnye-konflikty-v-ferganskoy-kak-480> (the date of referring: 25.01.2025). (in Russ).

15 Tumanov I. Ishodnyj rubezh: prichiny konfliktov v Ferganskoj doline. MK-KZ [The Starting Line: Causes of Conflict in the Fergana Valley. MK-KZ] // [Electronic source] URL: <https://mk-kz.kz/politics/2020/06/10/iskhodnyy-rubezh-prichiny-konfliktov-v-ferganskoy-doline.html> (the date of referring: 20.02.2025). (in Russ)

16 Prigranichnye konflikty v Ferganskoj doline: prichiny, posledstviya i varianty resheniya [Border conflicts in the Fergana Valley: causes, consequences, and possible solutions]. – 2023 // [Electronic source] URL: https://www.inform.kz/ru/prigranichnye-konflikty-v-ferganskoy-doline-prichiny-posledstviya-i-varianty-resheniya_a4058956 (the date of referring: 25.03.2025). (in Russ)

17 Uzbekistan: End use of unlawful force against Karakalpakstan protesters. – 2022. <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2022/07/uzbekistan-end-use-of-unlawful-force-against-karakalpakstan-protesters/> (the date of referring: 01.03.2025).

18 Mirzoev S.Z. Situacija v Ferganskoj doline i ee vlijanie na stabil'nost' i bezopasnost' v Central'noj Azii [The situation in the Fergana Valley and its impact on stability and security in Central Asia] // Postsovetские исследования. – 2021. – №5 // [Electronic source] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/situatsiya-v-ferganskoy-doline-i-ee-vliyanie-na-stabilnost-i-bezopasnost-v-tsentralnoj-azii> (the date of referring: 22.05.2025). (in Russ).

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Symbat Shakirov

Head of the Department of Philosophy, PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: simba_004@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8354-5844

Aitolkyn Tleubayeva

Associate Professor, PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: tleubayeva_at@enu.kz, ORCID ID: 0009-0000-9557-5082

Assan Amangeldiyev

Senior Lecturer, PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: a.azimkhanuly@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9257-1609

Aida Kachkynova

Head of the Department of Philosophy, Candidate of Philosophical Sciences, Zh. Balasagyn Kyrgyz National University, Bishkek, Kyrgyzstan, email: kachkynova.aida@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9465-829X

Сымбат Еркебаевич Шакиров

философия кафедрасының меңгерушісі, PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: simba_004@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8354-5844

Айттолкын Тлеубайқызы Тлеубаева

қауымдастырылған профессор, PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: tleubayeva_at@enu.kz, ORCID ID: 0009-0000-9557-5082

Асан Азимханович Амангельдиев

аға оқытушы, PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: a.azimkhanuly@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9257-1609

Аида Турдубековна Качкынова

философия кафедрасының меңгерушісі, философия ғылымдарының кандидаты, Ж. Баласағұн атындағы Қырғыз ұлттық университеті, Бішкек, Қырғызстан, email: kachkynova.aida@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9465-829X

Сымбат Еркебаевич Шакиров

заведующий кафедрой философии, PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: simba_004@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8354-5844

Айттолкын Тлеубайқызы Тлеубаева

ассоциированный профессор, PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: tleubayeva_at@enu.kz, ORCID ID: 0009-0000-9557-5082

Асан Азимханович Амангельдиев

старший преподаватель, PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: a.azimkhanuly@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9257-1609

Аида Турдубековна Качкынова

заведующий кафедрой философии, кандидат философских наук, Кыргызский национальный университет имени Ж.Баласагына, Бишкек, Кыргызстан, email: kachkynova.aida@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9465-829X

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢ ШЫҒАРУШЫ ОРГАНЫНЫҢ РЕФОРМАСЫН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

¹ У.А.Ахатов, ²М.И.Исаева, ³Ж.Қ.Мадалиева

АНДАТПА

Мемлекеттің заң шығарушы, атқарушы және сот билігінің болуы биліктің бөлінуі қағидасының негізін құрайды. Заң шығарушы биліктің болуы мемлекеттіліктің қажетті шарты ретінде қабылданған. Мемлекеттердегі заң шығарушы органдардың құрылымы әр мемлекеттің ішкі құрылымдық ерекшеліктеріне қатысты бір палаталы немесе екі палаталы түріне негізделеді.

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес Қазақстан Республикасының заң шығару билігін жүзеге асыратын Парламент – Сенат және Мәжіліс палаталарының қызметін қамтиды. 2025 жылдың 8 қыркүйегінде Қазақстан Республикасы Президенті Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауында маңызды бастамалардың бірі әлемде кеңінен таралған бір палаталы Парламентке көшу қажеттілігі баяндалды. Бұл маңызды реформа 2027 жылы жалпыхалықтық референдум өткізу арқылы халық қолдауымен жүзеге асатынын баяндады. Мемлекет басшысы еліміздегі жоспарланған реформа «Әділетті және қуатты Қазақстанды» құру мақсатындағы маңызды қадамдар ел игілігіне қызмет ететіне үмітті екендігін білдірді.

Ғылыми зерттеулерде екі палаталы жүйені қолдайтын және қарсы көзқарастағы пікірлер де бар. Бір палаталы және екі палаталы жүйенің саяси шешім қабылдау процестеріндегі артықшылықтарымен қатар кемшіліктері де баяндалған бұл мақалада Қазақстан Республикасының заң шығарушы орган қызметін Түркия Республикасының тәжірибесімен салыстырмалы талдау жасалынады.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы, Түркия Республикасы, Парламент, Бір палаталы Парламент, Екі палаталы Парламент, Реформа.

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Исаева М.И.,
miraisa777@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Ахатов У.А., Исаева М.И.,
Мадалиева Ж.Қ. Қазақстан
Республикасының заң
шығарушы органының
реформасын салыстырмалы
талдау // Адам әлемі. – 2025.
– №4 (103). – Б. 132-137.

Сравнительный анализ реформы законодательного органа Республики Казахстан

Аннотация. Наличие законодательной, исполнительной и судебной ветвей власти является основой принципа разделения властей. Наличие законодательных органов власти признается необходимым условием государственности. Структура законодательных органов в государствах основана на однопалатном или двухпалатном типе в зависимости от особенностей внутреннего устройства каждого государства.

В соответствии с Конституцией Республики Казахстан, Парламент Республики Казахстан, осуществляющий законодательную власть, включает в себя деятельность палат Сената и Мәжілісі. 8 сентября 2025 года в Послании Президента Республики Казахстан народу Казахстана К.К. Токаева одной из важных инициатив стала необходимость перехода к однопалатному Парламенту, широко распространенному в мире. Было заявлено, что эта важная реформа будет реализована путем проведения при поддержке народа общенационального референдума в 2027 году. Глава государства выразил надежду, что планируемая реформа послужит интересам страны и станет важным шагом на пути к созданию «Справедливого и сильного Казахстана».

В научных исследованиях существуют как положительные, так и отрицательные мнения о двухпалатной системе. В данной статье, в которой рассматриваются преимущества и недостатки однопалатной и двухпалатной систем в процессе принятия политических решений, проводится сравнительный анализ деятельности законодательного органа Республики Казахстан с опытом Турецкой Республики.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Турецкая Республика, Парламент, однопалатный Парламент, двухпалатный Парламент, Реформа.

Comparative Analysis of the Reform of the Legislature of the Republic of Kazakhstan

Abstract. The existence of legislative, executive and judicial branches of government is the basis of the principle of separation of powers. The existence of legislative branches is accepted as a necessary condition of statehood. The structure of legislative bodies in states is based on the unicameral or bicameral type, depending on the internal structural features of each state.

In accordance with the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the Parliament of the Republic of Kazakhstan, which exercises legislative power, includes the activities of the Senate and the Majilis chambers. On September 8, 2025, in the Address to the People of Kazakhstan by the President of the Republic of Kazakhstan K.K. Tokayev, one of the important initiatives was the need to transition to a unicameral Parliament, which is widespread in the world. It was stated that this important reform would be implemented with the support of the people by holding a nationwide referendum in 2027. The Head of State expressed hope that the planned reform in the country will serve the country's interests as important steps towards the creation of a «Just and Powerful Kazakhstan».

In scientific research, there are both opinions in favor of and against the bicameral system. This article, which outlines the advantages and disadvantages of unicameral and bicameral systems in political decision-making processes, provides a comparative analysis of the activities of the legislative body of the Republic of Kazakhstan with the experience of the Republic of Turkey.

Key words: Republic of Kazakhstan, Republic of Turkey, Parliament, Unicameral Parliament, Bicameral Parliament, Reform.

Kіpіcne

Екі палаталы жүйенің пайда болу себептерін және оның енгізілген елдерде берген нәтижелерін зерттейтін академиялық зерттеулер мен талқылаулардың соңғы 30 жылда халықаралық деңгейде артқанын байқауға болады [1, 1 б.]. Мемлекеттердің бір палаталы немесе екі палаталы жүйеге бейімділігінің себептерін бір ғана критериймен анықтау мүмкін емес. Бұл критерийлер: демографиялық, географиялық, экономикалық және саяси сипаттамалары әртүрлі елдер бір жүйеде бола алатындығын, ал ұқсас сипаттамалары бар елдер басқа жүйені таңдағаны байқалады. Дегенмен, осы тақырып бойынша зерттеулерде елдердің бір палаталы немесе екі палаталы жүйеге деген таңдаулары мен үрдістеріне әсер ететін белгілі бір сипаттамалары (халық саны, аумағы және тарихи мұрасы) бар. Халқы көп және жер көлемі үлкен елдерде жалпы үрдіс екі палаталы жүйені қолдайтыны көбірек кездесетіні секілді, федералды елдердегі бір палаталы жүйе сирек жағдай. Керісінше, қос палаталы жүйе федералды елдерге ғана тән ерекшелік емес екендігін, унитарлы елдердің үштен бірінде (шамамен 60 ел) қос палаталы парламентті таңдағандығы дәлелдейді. Сонымен қатар, мемлекеттік басқару жүйелері мен екі палаталы жүйелер арасында байланыс бар деген көзқарастар да ақталмайды. Атап айтсақ, екі палаталы парламенті бар елдердің ішінде президенттік, жартылай президенттік немесе парламенттік жүйелерді қабылдайтын елдердің саны шамамен бірдей. Елдерді халық саны мен аумағы бойынша жіктегенде, халқы көп және жер көлемі үлкен елдердің әдетте екі палаталы жүйені қалайтыны байқалады [1, 12 б.].

Материалдар мен зерттеу әдістері

Әлемдік саяси және құқықтық тәжірибеде белгілі болғандай, мемлекеттердің бір режимнен екінші бір режимге өтуінде өте үлкен реформалар жүзеге асқанын көреміз. Қазақстан Республикасында тәуелсіздік алған жылдардан бері құқық саласында бірнеше рет реформалар жүзеге асты: Конституциямыздан бастап бірнеше заңдарға түзетулер мен толықтырулар енгізілді. Еліміздің құқықтық мемлекет ретінде дамуына бағытталған бұл реформалардың мақсаты әлемдік тәжірибеден Қазақстан жағдайына сәйкес келетін мейлінше тиімді жүйесін орнату. Зерттеудің теориялық негізін мемлекет және құқық теориясы, салалық заң ғылымдары

және саясаттану саласындағы отандық және шет елдік ғалымдардың еңбектері құрайды. Зерттеуде тарихи-салыстырмалы, талдау және сыни әдістері қолданылды.

Бір палаталы және екі палаталы заң шығарушы органдар: артықшылықтар мен кемшіліктер

Әлемнің 190 елінің 79-ында, яғни 40%-дан астамында, екі палаталы парламент бар. Екі палаталы жүйені таңдайтын елдерде басқарудың айтарлықтай әртүрлі формалары, басқару жүйелері, саяси, экономикалық және әлеуметтік сипаттамалары бар. Федералды құрылымы, үлкен жер аумағы және көп халқы бар елдер әдетте екі палаталы жүйені қалайды. Екі палаталы парламент қоғамдағы әртүрлі мүдделердің (әртүрліліктің) өкілдігіне мүмкіндік береді және заң жобаларын екінші рет талқылау арқылы заңнаманың сапасын жақсартады деген негізде қорғалса да, олар заң шығару процесінде қажетсіз кідірістер мен тіпті тұйыққа тірелулер тудырғаны үшін де сынға алынады [1, 6 б.].

Парламентаралық одақтың (PAB) деректері бойынша, 2022 жылдың тамыз айындағы жағдай бойынша әлемнің 111 (58,4%) елінде бір палаталы парламент, ал 79 (41,6%) елінде екі палаталы парламент болған. Еуропадағы Парламенті екі палатадан тұратын елдер 17 (35,4%) елде, Америкада 20 (57,1%), Азияда 13 (46,4%), Таяу Шығыс және Солтүстік Африка аймағы аймағында 7 (38,9%), Оңтүстік Африкада 20 (42,6%) және Тынық мұхиты аймағында 2 (14,3%) елде бар. Әлемдегі ең ірі 30 елдің 22-сінде екі палаталы парламент бар. Халқы үш миллионнан аз елдердің көпшілігінде бір палаталы парламент болса, екі палаталы парламенті бар Палауда шамамен 18 000 адам тұрады [1, 7 б.]. Қазіргі таңда әлем елдерінің шамамен үштен бір бөлігі екі палаталы парламенттік жүйені қолданады деп есептеледі [2, 218 б.].

Қос палаталы жүйенің институционалдық тамыры Ежелгі Греция мен Ерте Римнің кеңесші жиналыстарынан бастау алады. Қазіргі заманғы мағынадағы алғашқы екі палаталы заң шығарушы орган 14 ғасырдағы Англияда пайда болды [2, 225 б.]. Қазіргі мағынасы мен қызметі бойынша алғашқы парламент болып саналатын 20 ғасырда жаңадан тәуелсіз мемлекеттердің көпшілігі бір палаталы жүйені таңдады. Соңғы 30 жылда екі палаталы жүйесі бар елдердің саны артты [1, 7 б.].

XX ғасырдың басында ұлттық парламенттердің көпшілігі екі палаталы болып,

XX ғасыр бойы бір палаталы жүйеге бет бұру үрдісі байқалды. 1950 жылдары 80 тәуелсіз елдің (29 ел) 35%-ында бір палаталы парламент болған болса, бұл үлес келесі 30 жылда 68%-ға дейін өсті. 93 Екі палаталы парламенттің үлесі 1961 жылы 59%-ға, 1976 жылы 46%-ға, 1986 жылы 34%-ға және 1996 жылы 33%-ға дейін төмендеді. 1945 жылдан кейін тәуелсіздік алған елдердің заң шығарушы органдарында 77 елдің 56-сында (73%) бір палаталы парламент, ал 21-інде (27%) екі палаталы парламент болды [3, 4 б.]. Екі палаталы парламент ұзақ уақыт бойы проблемасыз жұмыс істегенімен, жылдар бойы қажетсіз және демократиялық емес деп қабылданды және осы себептерге байланысты немесе жаңа конституциялық реформаның бөлігі ретінде таратылды [4, 156 б.]. 1996 және 2014 жылдар аралығында екі палаталы жүйені қабылдаған елдердің көпшілігінің демократиялық көрсеткіштері айтарлықтай нашар болып, екі палаталы жүйе «авторитарлық құбылысқа» айналу ретінде түсіндірілді [5, 2 б.].

Екі палаталы парламент жүйесіне қатысты көзқарастарды жүйелей келе артықшылықтары мен кемшіліктерін төмендегідей көрсетуге болады. Екі палаталы жүйенің артықшылықтары:

- Екі палаталы жүйе заңнамалық және саяси тұрақтылықты қамтамасыз етеді;

- Жеке құқықтар мен бостандықтарды қорғайды;

- Төменгі палата ұсынған заңнамалық ұсыныстарды жетілдіреді және төменгі палатаның жұмыс жүктемесін азайтады;

- Заңнамалық іс-қимылдың сапасын жақсартады;

- Заң шығару процесіндегі қателіктер мүмкіндігін азайтады;

- Екінші палата сапаны бақылау функциясы ретінде қызмет етеді;

- Заң шығаруда қателіктерді/кемшіліктерді түзетуге болады;

- Тежеулер мен тепе-теңдік жүйесін нығайтады;

- Қоғамдық талқылау жүзеге асады;

- Сыбайлас жемқорлықты азайтады;

- Бір мезгілде халықтың өкілдігі мен элита мен азшылықтардың мүдделерін қорғайды;

- Қабылдаған заңдардың конституцияға сәйкестігіне қарай қайта қарайды [1; 2; 3].

Екі палаталы жүйенің кемшіліктері:

- Жоғарғы палатада халық тікелей сайламаған өкілдердің болуы демократиялық заңдылықтың сақталмауы;

- Халық алдында тікелей есеп бермейтіндігі;

- Екі палата арасындағы өзара билік ққтығысы заң шығару процесіне кедергі келтіру ықтималдылығы;

- Екінші палата тек бірінші палатаның функцияларын қайталауы;

- Екінші палата бірінші палата қабылдаған ұсынысты мақұлдаған жағдайда, қызметінде

үлесі болмайды; ал ұсынысты қабылдаса, бірінші палата арқылы білдірілген халық дауысына қайшы келеді;

- Екінші палата маңызды заңнамалық ұсыныстарды талқылауда тиімсіз жәйталауларға жол береді және кейде оларды жеткілікті сыни бағалауға ұшыратпағаны үшін сынға алынады.

- Екі палата арасындағы келіспеушіліктер болған жағдайда, қажетсіз кідірістер болуы процесстің қайталануы жүйенің тиімсіздігін көрсетеді;

- Заң шығару қызметін қиындатады және баяулатады [1; 2; 6].

Екі палаталы жүйенің кемшіліктері де бір палаталы жүйенің артықшылықтары ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, бір палаталы жүйе экономикалық тұрғыдан тиімдірек және қарапайым, сондай-ақ қажетсіз қайталану мен тұйыққа тірелудің алдын алады деген пікір айтылады [1, 39]. Бір палаталы жүйенің басты артықшылығы – заң шығарушылар заң қабылдамаған жағдайда немесе қоғам оны мақұлдамаған жағдайда басқа палатаны кінәлай алмайды. Бұл тек парламент бір палатадан тұратын біртұтас орган болған жағдайда ғана мүмкін. Заңдар бір палаталы жүйелерде қабылдануы екі палаталы жүйеге қарағанда жылдамырақ қабылданады [7, 373 б.].

Түркия Республикасындағы бір Палаталы және екі Палаталы Парламенттік құрылымдар және Қазақстан Республикасындағы Парламенттік реформа

Түркияның алғашқы конституциясы, Kanun-i Esasi (Канун-и Эсаси), 1876 жылы жарияланды және Осман-Түрік конституциялық тарихының бастамасы болып саналады [8, 3]. Түркияда 1876 жылғы Конституция мен 1961 жылғы Конституция екі палаталы парламенттік құрылымдарды қолдады, ал 1921 және 1924 жылғы Конституциясы мен 1982 жылғы Конституция бір палаталы парламенттік құрылымдарды қолдады [2, 237 б.]. Түркияның парламенттік тарихында заң шығарушы органдардың жұмыс істеуі екі бөліктен тұратын жүйе болды. Түркияның алғашқы Конституциясы Канун-и Эсасиге сәйкес алғашқы парламент құрылды. Бас Ассамблея деп аталатын бұл парламент екі қанаттан тұрды: Депутаттар палатасы және Мәжілісі Аян палатасы. Мәжілісі Аян Конституциямен маңызды міндеттер жүктелген және құрметті мүшелерден тұратын орган болғанымен, оның құрылу мақсаты негізінен билікті, яғни, сұлтан мен оның еркін білдірді. Оның мақсатының қазіргі мағынадағы парламенттің екінші палаталарына ұқсастығы жоқ және биліктің тараптары болып, халық еркіне қарсы болды [9, 60 б.].

1961 жылғы Конституцияға сәйкес, Түркия Ұлы Ұлттық Мәжілісі әрқайсысының өзіндік

ұйымы мен өкілеттіктері бар екі бөлек палатадан тұрды. Бұл палаталардың біріншісі Ұлттық Мәжіліс, ал екіншісі Республика Сенаты болды. Ол заң шығарушы билікті Түркия Ұлы Ұлттық Мәжілісіне берді, екі құрылтайшы органның өкілеттіктерін кейбір айырмашылықтарымен бірдей етті, тіпті екі палатаның жиналып, белгілі бір мәселелерді бірге шешуі керек деген қағиданы қабылдады [10, 176 б.]. 1961 және 1980 кезеңдерде Республикалық Сенат әртүрлі сынға ұшырады. Нәтижесінде, 1982 жылғы Конституция Республикалық Сенатты күтілетін пайда әкелмеді деген негізде таратты [11. 543 б.]. 1982 жылғы Конституцияның қабылдануымен заң шығарушы орган бір палаталы орган ретінде бекітілді [2, 235 б.].

1961 және 1980 жылдар аралығында қабылданған заң жобалары мен ұсыныстардың шамамен 84%-ы Сенат тарапынан Ұлттық Ассамблея ұсынғандай қабылданды. Қажетті мерзімде талқыланбағандықтан қабылданған деп саналғандарды қоса алғанда, 2117 мәтін сол қалпында қабылданды. Басқаша айтқанда, заң жобалары мен ұсыныстардың, соның ішінде белгіленген мерзімде талқыланбағандықтан қабылданған деп саналғандарды қоса алғанда, барлық заң жобалары мен ұсыныстарға қатынасы шамамен 86%-ды құрайды. Заңдардың екінші палатада бекітуге жұмсалатын орташа уақыты екі айды құрайды. Басқаша айтқанда, екі палаталы жүйенің заңдардың 86%-ы үшін практикалық әсері әрбір заң жобасы немесе ұсыныс үшін бірінші палатаның тұрақты түрде қабылдау процесін екі айға кешіктіру болып табылады. Бірінші палата қабылдаған заңдардың екінші палатаның сол қалпында қабылдануының 86%-дық көрсеткіші қалыпты жағдай деп саналуы керек екенін атап өткен жөн [2, 237 б.].

Түркияның 1876 жылғы Конституциясымен екі палаталы парламенттік жүйе енгізілді. Кейінірек 1924 жылғы 20 сәуірдегі Конституциялық заңмен бір палаталы заң шығарушы орган құрылды. Түркияның саяси өміріндегі екінші және ең маңызды екі палаталы парламенттік тәжірибе 1961 жылғы Конституциямен құрылған және 19 жыл бойы заң шығарушы орган құрамында жұмыс істеген Республикалық Сенат болды. 1950 жылдардың ортасынан бастап Түркияда жеке құқықтар мен бостандықтар тек атқарушы биліктен ғана емес, сонымен қатар парламенттегі көпшіліктен де қорғалуы керек деген пікірлер алға тартыла бастады. Заң шығарушы тармақтағы екінші палата парламенттік үстемдіктің алдын алады, заңдардың сапасы мен сәйкестігін қамтамасыз етеді және парламент пен билеуші партия арасындағы ықтимал дауларды шешеді деген идея пайда болды. Либералды демократия үшін екі палаталы құрылым өте маңызды деген пікір айтылды. Осыған байланысты 1961 жылғы Конституция заң шығарушы тармақты

екі палатаға бөлді: Ұлттық жиналыс және Республика Сенаты [6, 532 б.].

2025 жылдың 8 қыркүйегінде Қазақстан Республикасы Президенті Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауында әлемде жаңа геосаяси тәртіп орнаған күрделі жаһандық жағдайда елдегі ахуал мен мемлекеттің ішкі және сыртқы қатынастарында атқарылатын жұмыстың нақты бағдарларына тоқталды. Бұл Жолдауда Президент «елімізде көп ұзамай әлемде кеңінен таралған бір палаталы Парламент құру туралы» бастама көтерді. Бұл реформаны асығыс жүзеге асыруға болмайтынына, жан жақты талқылаулардан кейін 2027 жылы жалпыхалықтық референдум өткізу арқылы жүзеге асыру үшін қажетті механизмдердің қалыптасуына дайындықты бастау қажет екенін атап өтті.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 49 бабының 1 тармағына сәйкес «Парламент - Қазақстан Республикасының заң шығару билігін жүзеге асыратын Республиканың ең жоғары өкілді органы» болып табылатындығы және 50 баптың 1 тармағында: «Парламент тұрақты негізде жұмыс істейтін екі Палатадан: Сенаттан және Мәжілістен тұрады» деп нақтыланған [11]. 1995 жылғы қабылданған Конституцияға бүгінгі күнге дейін бірнеше елеулі реформа жүргізілгенімен заң шығарушы орган – Парламент палаталарының құрылымының өзгерісі туралы алғашқы рет көтеріліп отырған үлкен бастама. Жоғарыда ғылыми зерттеулердегі екі палаталы парламенттің артықшылықтары мен кемшіліктері туралы көзқарастарға сүйене отырып, әлемдік тәжірибеде мемлекеттер саяси жүйесін жақсарту мақсатында бір палаталы жүйеден екі палаталы жүйеге немесе керісінше екі палаталы жүйеден бір палаталы жүйеге ауысқандығы туралы мәліметтер көрсетілген. Қазақстан жағдайында екі палаталы жүйеден бір палаталы жүйеге көшуде бір палаталы жүйенің артықшылықтарына басымдылық беруді мақсат етілуі қажет.

Қорытынды

Конституциялық құқық пен саясаттануда ұзақ уақыт бойы талқыланып келе жатқан мәселелердің бірі – заң шығарушы органның бір палаталы немесе екі палаталы жүйесінің тиімділігін анықтау. Парламенттің бір палаталы немесе екі палаталы болуы мемлекеттің негізгі құрылымына, қоғамның әлеуметтік және саяси құрылымына, оның тарихи жағдайына және ол ұстанатын саяси және экономикалық негізге байланысты. Сарапшылардың пікірінше екі палаталы жүйе демократияны құруға қолайлы болғанымен, заң шығарушы тармақты әлсіретуге, оны тиімсіз етуге әкелуі мүмкін. Сондай-ақ, екі палаталы жүйе өркениетті қоғамдар үшін емес, керісінше, аз

дамыған қоғамдар үшін пайдалы болады деген пікір айтылды. Дегенмен, қазіргі дамыған демократиялық елдерде де екі палаталы жүйенің жұмыс істейтіндігі бұл көзқарастың екіұшты екендігін көрсетеді. Демократиясы аз дамыған, саяси тұрақсыздығы қалыптаспаған және үнемі сайлау жағдайында болатын елдерде екі палаталы жүйе баяу жұмыс істейтін және тұйыққа тірелетін құрылым ретінде қарастырылады [2, 231 б.].

Мақалада бір палаталы және екі палаталы парламент құрылымдарының артықшылықтары мен кемшіліктері, сондай-ақ салыстырмалы талдау ретінде Түркия Республикасы тәжірибесіндегі екі палаталы парламенттен бір палаталы парламентке ауысуының себептері, бір парламентке деген қажеттіліктің алғышарттары баяндалды. 1982 жылғы Түркия Республикасы Конституциясын әзірлеу кезінде екі палаталы парламент жүйесіне сындар айтылып, консультативтік жиналыста талқылаулар барысында 1961 жылғы Конституция негізінде құрылған Республика Сенаты 1961 және 1980 жылдар аралығында күтілген пайданы бере алмағандығы және заң шығару процестерінде тиімді болмағандығы айтылып, 1982 жылғы Түркия Республикасының Конституциясында заң шығарушы орган ретінде бір палаталы парламент бекітілді [11, 30 б.]. Дүниежүзілік саяси аренадағы мемлекеттер саяси жүйесін жақсарту мақсатында бір палаталы жүйеден екі палаталы жүйеге немесе керісінше екі палаталы жүйеден бір палаталы жүйеге ауысқандығы саяси дамуды көздеудегі бір бағыт ретінде сипаттасақ болады. Қазақстан Республикасы жоспарланған парламенттік реформаның екі палаталы жүйеден бір палаталы жүйеге көшуде бір палаталы жүйенің артықшылықтарына басымдылық беруді мақсат етілуі қажет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Erdem K., Tunçkaşı H. Çift Meclisli Parlamentolar ve İkinci Meclisler. – Türkiye Büyük Millet Meclisi Araştırma Hizmetleri Başkanlığı, Yayın No: 14. – Ankara: TBMM Basımevi, 2023. – 239 s.
- 2 Yavuz B., Bülbül M. Çift Meclis Sistemi ve Türkiye // Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. – 2012. – C. XVI, № 1. – C. 217–260.
- 3 Baturo A., Elgie R. Bicameralism and Bicameral Reforms in Democracy and Dictatorship: A Comparative Perspective // Taiwan Journal of Democracy. – 2018. – Vol. 14, no. 2. – P. 1–29 // [Электронды ресурс] URL: <http://www.tfd.org.tw/export/sites/tfd/files/publication/journal/001-029-Bicameralism-and-Bicameral-Reforms.pdf> (қаралған күні: 04.02.2025).
- 4 Massicotte L. Legislative Unicameralism: A Global Survey and a Few Case Studies // The Journal of Legislative Studies. – 2001. – Vol. 7, no. 1. – P. 151–170.

5 Baturo A., Elgie R. Why do authoritarian regimes adopt bicameralism? Cooptation, control, and masking controversial reforms // Democratization. – 2018. – Vol. 25, no. 5. – P. 1–2 // [Электронды ресурс] URL: https://www.researchgate.net/publication/323751572_Why_do_authoritarian_regimes_adopt_bicameralism_Cooptation_control_and_masking_controversial_reforms (қаралған күні: 04.02.2025).

6 Karakuş E., Ener T. Ş. Türkiye’de Çift Meclis Sistemi Üzerine Bir İnceleme // Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. – 2024. – Yıl 17, Sayı 48. – S. 541–575.

7 Teziç E. Anayasa Hukuku. – Beta Yayınları, 2003.

8 Özbudun E. Anayasa Hukuku. – Anadolu Üniversitesi, 2018.

9 Özdemir Y. Türk Parlamento Tarihinde Çift Meclisli Yasama Sistemi Bakımından “Meclis-i Ayan” // KTO Karatay Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. – Cilt 2, Sayı 2. – C. 57–78.

10 Arsel İ. Türk Anayasa Hukukunun Umumi Esasları. Birinci Kitap: “Cumhuriyetin Temel Kuruluşu”. – Ankara: Mars Matbaası, 1965. – C. 176–177.

11 Қазақстан Республикасының Конституциясы. – 1995 // [Электронды ресурс] <https://senate.parlam.kz/attachmentfiles/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D1%8F%20Kk.pdf> (қаралған күні: 04.02.2025).

12 Uran P. Çift Meclis Sistemi ve Türk Siyasal Tarihindeki Yeri. – Yetkin Yayınları, 2008.

Transliteration

1 Erdem K., Tunckasi H. Cift Meclisli Parlamentolar ve İkinci Meclisler. – Türkiye Büyük Millet Meclisi Arastirma Hizmetleri Baskanligi, Yayin No: 14. – Ankara: TBMM Basimevi, 2023. – 239 s.

2 Yavuz B., Bulbul M. Cift Meclis Sistemi ve Türkiye // Gazi Universitesi Hukuk Fakultesi Dergisi. – 2012. – C. XVI, No. 1. – S. 217–260.

3 Baturo A., Elgie R. Bicameralism and Bicameral Reforms in Democracy and Dictatorship: A Comparative Perspective // Taiwan Journal of Democracy. – 2018. – Vol. 14, no. 2. – P. 1–29 // [Elektrondy resurs] URL: <http://www.tfd.org.tw/export/sites/tfd/files/publication/journal/001-029-Bicameralism-and-Bicameral-Reforms.pdf> (qaralg'an kuni: 04.02.2025).

4 Massicotte L. Legislative Unicameralism: A Global Survey and a Few Case Studies // The Journal of Legislative Studies. – 2001. – Vol. 7, no. 1. – P. 151–170.

5 Baturo A., Elgie R. Why do authoritarian regimes adopt bicameralism? Cooptation, control, and masking controversial reforms // Democratization. – 2018. – Vol. 25, no. 5. – P. 1–2 // [Elektrondy resurs] URL: https://www.researchgate.net/publication/323751572_Why_do_authoritarian_regimes_adopt_bicameralism_

Cooptation_control_and_masking_controversial_reforms (qaralg'an kuni: 04.02.2025).

6 Karakus E., Ener T. S. Türkiye'de Cift Meclis Sistemi Uzerine Bir Inceleme // Adiyaman Universitesi Sosyal Bilimler Enstitusu Dergisi. – 2024. – Yil 17, Sayi 48. – S. 541–575.

7 Tezic E. Anayasa Hukuku. – Beta Yayinlari, 2003.

8 Ozbudun E. Anayasa Hukuku. – Anadolu Universitesi, 2018.

9 Ozdemir Y. Turk Parlamento Tarihinde Cift Meclisli Yasama Sistemi Bakimindan "Meclis-i Ayan" // KTO Karatay Universitesi Hukuk Fakultesi Dergisi. – Cilt 2, Sayi 2. – S. 57–78.

10 Arsel I. Turk Anayasa Hukukunun Umumi Esaslari. Birinci Kitap: "Cumhuriyetin Temel Kurulusu". – Ankara: Mars Matbaasi, 1965. – S. 176–177.

11 Qazaqstan Respublikasynyn Konstitutsiyasy. – 1995 // [Jelektrondy resurs] URL: <https://senate.parlam.kz/attachmentfiles/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D1%8F%20Kk.pdf> (qaralg'an kuni: 04.02.2025).

12 Uran P. Cift Meclis Sistemi ve Turk Siyasal Tarihindeki Yeri. – Yetkin Yayinlari, 2008.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Уалихан Акыпбекович Ахатов

факультет деканы, қауымдастырылған профессор, заң ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: yali-79_kz@mail.ru

Мейрамкул Ибадуллаевна Исаева

ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: miraisa777@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3207-2706

Жаңыл Қайыржанқызы Мадалиева

қауымдастырылған профессор, философия ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, email: zhanna_madalieva@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-3050-4301

Уалихан Акыпбекович Ахатов

декан факультета, ассоциированный профессор, кандидат юридических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: yali-79_kz@mail.ru

Мейрамкул Ибадуллаевна Исаева

научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: miraisa777@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3207-2706

Жаныл Кайржанқызы Мадалиева

ассоциированный профессор, кандидат философских наук, Казахский национальный педагогический университет имен Абая, Алматы, Казахстан, e-mail: zhanna_madalieva@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-3050-4301

Ualikhan Akhatov

Dean of the Faculty, Associate Professor, Candidate of Law, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: yali-79_kz@mail.ru

Meiramkul Issayeva

PhD, Researcher, Institute of Philosophy, Political Science and Religion, Almaty, Kazakhstan, email: miraisa777@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3207-2706

Zhanyl Madalieva

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, email: zhanna_madalieva@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-3050-4301

MODELS OF ISLAMIC TOLERANCE: A COMPARATIVE ANALYSIS OF TURKEY, MALAYSIA AND THE UAE

¹L.Toktarbekova, ²M. Bektenova

ABSTRACT

This article presents a comparative analysis of models of Islamic tolerance in Turkey, Malaysia, and the United Arab Emirates (UAE). The objective of this study is to ascertain the distinguishing characteristics of each model and the factors that influence religious tolerance in these countries. The research is grounded in discourses pertaining to Islam, secularism, political modernization, and religious diversity. The methodology employed in this study is anchored in a multifaceted approach, encompassing comparative historical analysis, discursive analysis, and content analysis. The primary sources utilized for this research are analytical articles, which serve as the foundation for the study's empirical underpinnings.

To illustrate the concept of diversity, three examples are examined. Turkey, as a secular state; Malaysia, as a multiethnic democracy; and the UAE, as a monarchy in the Persian Gulf region. This selection facilitates an examination of disparate political systems.

The primary conclusions that emerged from this study are as follows: Turkish secularism guaranteed the separation of Islam from political authority; however, it did not result in the establishment of complete religious egalitarianism. The rise of religiosity in recent decades has been accompanied by a decline in social tolerance. Malaysian institutional pluralism has achieved relative harmony among ethno-confessional communities through the ideology of "unity in diversity" and the practice of "passive tolerance". However, interreligious dialogue remains superficial. The Emirati approach to "moderate Islam" endeavors to promote tolerance values through state institutions and positive rhetoric. This approach establishes a correlation between religious tolerance and national identity, as well as the image of a modernizing state on the global stage.

Despite the evident disparities in the relationship between religion and the state, tolerance functions as a mechanism that serves to fortify national unity and legitimize political authority, while being firmly rooted in fundamental Islamic values.

Key words: Islamic Tolerance, Religious Pluralism, Secularism, laicism, Moderate Islam, Political Modernization, Turkey, Malaysia, the United Arab Emirates, Interfaith Relations, Cultural Policy..

¹ Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MES RK, Almaty, Kazakhstan

² L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Author-correspondent:
Bektenova M.,
mbektenova13@gmail.com

Reference to this article:
Toktarbekova L., Bektenova M.
Models of Islamic Tolerance:
a Comparative Analysis of
Turkey, Malaysia and the UAE
// Adam Alemi. – 2025.
– № 4 (103). – P. 138-146.

Түркия, Малайзия және Біріккен Араб Әмірлігіндегі ислам толеранттылығы үлгілері: салыстырмалы талдауы

Аңдатпа. Мақала Түркия, Малайзия және Біріккен Араб Әмірлігіндегі ислам толеранттылығының үлгілерін салыстырмалы талдауға арналған. Зерттеудің мақсаты – әрбір модельдің ерекшеліктерін және осы елдердегі діни толеранттылықтың қалыптасуына әсер ететін факторларды анықтау. Зерттеу ислам, зайырлылық, саяси модернизация және діни саналуандыққа қатысты мәселелерді талқылауға негізделген. Әдістеме салыстырмалы тарихи, дискурсивті және мазмұндық талдауға негізделген, дереккөздер аналитикалық мақалалар. Зерттеу саналуандықты көрсету үшін таңдалған үш жағдайды қарастырды: зайырлы мемлекет, көпұлтты демократиялық мемлекет және Парсы шығанағы аймағындағы монархия. Бұл таңдау әртүрлі саяси жүйелерді қамтуға мүмкіндік берді. Негізгі тұжырымдар: түрік зайырлылығы исламның биліктен формальды бөлінуін қамтамасыз етті, бірақ діндердің толық теңдігіне әкелмеді, ал соңғы онжылдықтардағы діндарлықтың өсуі әлеуметтік толеранттылықтың төмендеуімен қатар жүрді. Малайзиялық институционалдық плюрализм «әртүрліліктегі бірлік» идеологиясы мен «пассивті төзімділік» тәжірибесіне негізделген этноконфессиялық қауымдастықтар арасындағы салыстырмалы үйлесімділікке қол жеткізді, дегенмен дінаралық диалог үстірт болып қалады. Әмірліктердегі «қалыпты ислам» көзқарасы мемлекеттік институттар мен позитивті риторика арқылы толеранттылық құндылықтарын енгізумен, діни толеранттылықты ұлттық бірегейлікпен және әлемдік аренадағы жаңғырушы мемлекеттің имиджімен байланыстырумен сипатталады. Дін мен мемлекеттің қарым-қатынасындағы айырмашылықтарға қарамастан, барлық жағдайда толеранттылық негізгі ислам құндылықтарына сүйене отырып, ұлттық бірлікті нығайту және билікті заңдастыру құралы ретінде қызмет етеді.

Түйін сөздер: исламдық толеранттылық, діни плюрализм, зайырлылық, лаицизм, қалыпты ислам, саяси модернизация, Түркия, Малайзия, Біріккен Араб Әмірліктері, дінаралық қатынастар, мәдени саясат.

Модели исламской толерантности: сравнительный анализ Турции, Малайзии и ОАЭ

Аннотация. Статья посвящена сравнительному анализу моделей исламской толерантности в Турции, Малайзии и ОАЭ. Цель исследования – выявить особенности каждой модели и факторы, влияющие на формирование религиозной терпимости в этих странах. В основе исследования лежат обсуждения

вопросов, связанных с исламом, светскостью, политической модернизацией и религиозным многообразием. Методология опирается на сравнительно-исторический, дискурсивный и содержательный анализ; источниками служат аналитические статьи. В рамках исследования были рассмотрены три примера, которые были выбраны для демонстрации разнообразия: светское государство, многонациональное государство с демократией и монархия в регионе Персидского залива. Такой выбор позволил охватить различные политические системы. Основные выводы: турецкий лаицизм обеспечил формальное отделение ислама от власти, но не привел к полноценному равноправию религий, и рост религиозности в последние десятилетия сопровождался снижением социальной терпимости. Малайзийский институциональный плюрализм достиг относительной гармонии этно-конфессиональных общин на основе идеологии «единства в многообразии» и практики «пассивной толерантности», хотя межрелигиозный диалог остается поверхностным. Эмиратский подход «умеренного ислама» характеризуется внедрением ценностей терпимости через государственные институты и позитивную риторику, связывая религиозную терпимость с национальной идентичностью и имиджем модернизирующегося государства на мировой арене. Несмотря на различия в соотношении религии и государства, во всех случаях толерантность служит инструментом укрепления национального единства и легитимации власти, опираясь на базовые исламские ценности.

Ключевые слова: исламская толерантность, религиозный плюрализм, секуляризм, лаицизм, умеренный ислам, политическая модернизация, Турция, Малайзия, Объединенные Арабские Эмираты, межрелигиозные отношения, культурная политика.

Introduction

The relationship between Islam and tolerance is a particularly salient question in contemporary Muslim societies, where religious revival and cultural diversity present novel challenges to states. The primary challenge confronting Islamic societies is the reconciliation of Islamic values with the principles of a pluralistic, tolerant society. The theoretical framework of this study encompasses discourses pertaining to Islam and secularism, political modernization, and religious pluralism. A prime example of this phenomenon is Turkey's experience with secularization under the leadership of Atatürk, which for a considerable duration, suppressed the religious sphere in the pursuit of modernization. Nevertheless, even in the wake of substantial reforms, Islamic values remained firmly entrenched in society, resulting in a resurgence of the religious dimension in politics. Conversely, other nations, such as Malaysia, have adopted institutionalized pluralism while maintaining Islam's symbolic significance. A third trajectory is emerging: The concept of "moderate Islam" is employed as a component of a broader modernization and soft power strategy. A notable illustration of this phenomenon is observed in the United Arab Emirates (UAE) [3]. The distinguishing characteristics among these cases allow us to formulate the following research question: A rigorous examination of the models of Islamic tolerance in Turkey, Malaysia, and the UAE is imperative to elucidate the historical, political, legal, and cultural factors that determine their similarities and differences. The objective of this article is to provide a comparative analysis of these three models, to identify their salient features, and to examine the relationship between religion, the state, and cultural practices in the formation of tolerance.

Research Methods

The present study is founded upon a comparative historical and discursive analysis. The data sources encompass analytical articles, empirical survey results (including comparative studies of

values), and regulatory and legal acts. This set of sources facilitates a comprehensive characterization of approaches to religious tolerance. A comparative analysis of three cases is conducted. Turkey, Malaysia, and the United Arab Emirates. The selection of these cases was predicated on the presence of maximal contrast in the domains of political and cultural models. Turkey is a secular republic with a Muslim majority, Malaysia is a multi-ethnic democracy with Islam as the state religion, and the UAE is a Gulf monarchy that promotes the ideology of "moderate Islam". This methodological approach facilitates the identification of the impact of historical conditions, state-religious relations, and socio-cultural factors on the development of tolerance models.

This approach involves a comparative analysis of the evolution of relations between religion and the state over time. Additionally, the discourse of official ideologies, including the principles of Rukun Negara and the "Year of Tolerance" initiative, is analyzed. Furthermore, an examination of political and legal measures that support religious diversity is conducted.

Turkey: Secularism and Islamic Tolerance

Turkey's unique concept of laicism, which is based on the principle of secularism, is a noteworthy example of this approach. This principle was established subsequent to the dissolution of the Ottoman Empire and the establishment of the Turkish Republic in 1923 under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk. The fundamental principle of the concept under discussion is the establishment of a secular state in which religion is to be disentangled from the realm of politics. This historical juncture gave rise to the conceptualization of a model of religious tolerance predicated on the tenets of secular governance, while simultaneously exhibiting deference to Islamic traditions, which exerted a profound influence on both cultural expression and private spheres.

Nevertheless, the notion of "tolerance" functioned as state ideology for an extended period, obscuring the structural disparities between the predominant Sunni Muslim majority and "other"

demographic groups, including ethnic and religious minorities, secular societal segments, and migrants.

The term "millet" was employed during the Ottoman Empire to denote the heterogeneity of the population. "The millet system emerged gradually as an answer to the efforts of the Ottoman administration to take into account the organization and culture of the various religious-ethnic groups it ruled" [4, p. 482-483]. The policy of Fatih Mehmed II in the early period of his reign, when, after the capture of Constantinople, he demonstrated examples of "tolerance and acceptance of the "others" in terms of race, religion, language, and culture" [4, p. 481], became the basis for the formation of a persistent myth about the «Ottoman multinational paradise.» However, as Ayhan Kaya observes, "toleration in the Ottoman context... refers to the "absence of persecution of people but not their acceptance into society as full and welcomed members of community" [5, p. 55]. In essence, tolerance can be interpreted as a form of condescension rather than genuine equality.

The modernization reforms of the 19th century, particularly the Tanzimat [6], profoundly transformed the empire. According to the findings of the study, the implementation of modernization reforms has led to the adoption of a more nation-state-like structure, thereby creating significant challenges for the ongoing sustainability of religious pluralism [7, p. 599]. Following the year 1908, the ideological tenets of Ottoman nationalism underwent a transformation, gravitating towards a homogenizing model [7, p. 579]. As stated in the Treaty of Lausanne [8], which was signed in 1923, the term "minority" was narrowed to encompass Greeks, Armenians, and Jews, while excluding Muslim groups, including Kurds and Alevis. Contrary to expectations, a growing trend towards stricter uniformity is emerging within a secular state. «Turkey's political elites voluntarily attempted the most radical secularization among the Muslim countries. The principle of democracy was secondary to that of state secularism» [1, p. 17, 19]. The implementation of the authoritarian secular model, known as Kemalism, resulted in the removal of religious symbols from public spaces. However, this intervention did not lead to the complete eradication of religion from the social structure. "Despite sweeping reforms... Islamic values remained deeply rooted in Turkish society... The revival of Islam... gathered momentum after the 1980s" [4, p. 505-510].

Therefore, the emergence of the Welfare Party (Refah Partisi) in the 1990s became a "profound challenge to the state-centric, republican, and secular regime" [9, p. 11]. The combination of neoliberal reforms and transnational Islamic networks allowed the party to "attract the votes of the Islamic bourgeoisie, the upper middle class, and the marginalized lower class" [9, p. 11], overcoming previous class and regional barriers. The

World Values Survey confirms: "rising religiosity and intolerance can be traced back to 1995 and have become more visible during the AKP's rule" (Justice and Development Party/Adalet ve Kalkınma Partisi) [2, p. 9]. Empirical data collected by researchers Birol A. Yeşilada and Peter Noordijk based on four waves of comparative surveys (1990, 1996, 2001, 2007) indicate a stable, though not always statistically flawless, inverse relationship between religiosity and social tolerance: "The pattern of positive correlations means the more religious an individual, the less tolerant (s) he seems to become" [2, p. 21]. Despite the consideration of gender, frequency of church attendance, and other factors, the regression model did not demonstrate a statistically significant change in the strength of the relationship between religiosity and tolerance over the study period. This finding indicates that the relationship between religiosity and tolerance remains relatively stable over time [2, p. 22]. This finding suggests that the value gap is not mitigated by modernization processes or institutional reforms; rather, it is reinforced by cultural practices.

Concomitant with the persistence of negative correlation, there is an escalation in socio-political polarization. An analysis of a survey conducted in 2006 by Professor Ayhan Kaya reveals that only 20% of respondents identify as "secular", while 49% align with the Islamic pole. "The data from the survey conducted in 2006, provides insight to the division ... while 20 % of the participants placed themselves towards the secularist end, 49 % places themselves towards the Islamist side" [9, p. 25]. This imbalance serves to corroborate the conclusion of Birol A. Yeşilada and Peter Noordijk that a high degree of religiosity is associated with a reduced willingness to accept difference. Concurrently, it demonstrates how asymmetrical the "fields of attraction" of secularism and Islam are in Turkish society at the beginning of the 21st century.

When considered as a whole, these results suggest a twofold process: initially, religiosity remains a reliable predictor of declining tolerance; secondly, due to the shift in public sentiment toward Islamic identity, the scale of potential intolerance is expanding. A logical conclusion to be drawn from the available data is that policies of "tolerance" in Turkey must take into account not only institutional mechanisms, but also deep-rooted cultural determinants. Judging by the dynamics of the surveys, these determinants do not yet show a clear trend towards liberalization.

"The definition of tolerance is limited to the acceptance of Sunni Muslims and their secular colleagues under the banner of the Sunni Muslim Turkish nation" [9, p. 28]. The AKP's attempt to rethink the discourse through "diversity as ideology" in the process of European reform "did not lead to a significant change in the attitude of the Sunni Turkish majority towards... diversity" [9, p.

22]. Moreover, the growth of Salafi influence has reinforced a textualist-traditionalist reading of Islam, which, according to Ebru Altınöglü, directly correlates with everyday intolerance: "that intolerance towards others (foreign groups) in public life is the result of a textualist traditionalist understanding of religion (in this case, Islam), and that religious devotion exacerbates this negative effect" [10, p. 2]. Among textualists, "35% of Turks do not want neighbors of other faiths, 40% do not want non-Muslims, and almost half do not want atheists" [10, p. 3]; the gap is particularly large "in the family and neighborhood" [10, p. 23].

The migration crisis after 2011 revealed the limits of the myth of hospitality. Accepting four million Syrians, the state acted in a "State of Exception", introducing accelerated norms from 2013 [11, p. 342]. Although "social acceptance remains extremely high despite discomfort" [11, p. 345], the degree of rejection grew: "tolerance towards Syrian refugees has decreased" [11, p. 356], and "the proportion of people who identify immigration as a problem... rose from 29% to 75%" [11, p. 350]; economic competition and rumors about naturalization have become key factors of alienation [11, p. 356].

The socio-economic dimension is also important: research by Ayfer Karayel reveals that "women are more tolerant of income inequality than men", and "people who never attend religious services are highly tolerant of inequality and oppose redistribution" [12, p. 101]. This indicates a complex configuration of values, where economic tolerance is not identical to cultural or religious tolerance. Similarly, a cross-cultural comparison of financial "risk tolerance" shows that Turkish students are more likely to demonstrate a high willingness to take risks than American students [13, p. 7], which can be interpreted as an adaptive strategy in conditions of instability, but not as a direct indicator of social liberalism.

Nevertheless, in recent years there have been attempts to soften the strict Kemalist control over religion. Dr. Şule Albayrak notes "eliminating obstacles that prevented religion and religious symbols from being displayed in public spaces" and "reinstating the seized rights of religious minorities" as significant steps [14, p. 1]. The paradox of the Turkish model is that the expansion of religious freedoms for the majority is not always accompanied by the recognition of minority rights; "Pluralism is the result of conditions of freedom, and it limits the authority of the state" [14, p. 2]. When the perception of threat intensifies, "respondents almost exclusively preferred members of the majority over any minority group" [15, p. 8], and the fault line more often runs along the "lifestyle cleavage between secular Turks and Sunni Muslims *a la turca*" [15, p. 1].

The evolution of Turkish secularism – from authoritarian secularization to the post-secular politics of the Justice and Development Party (Adalet ve Kalkınma Partisi, AKP) – has demonstrated

the capacity of the "myth of tolerance" [5, p. 3] to serve as an instrument of cultural hegemony, albeit only in the face of genuine challenges, such as migration, economic inequality, and religious pluralism. The question remains unresolved: is genuine pluralism possible without revising the very concept of "nation" and without rethinking the historical link between "Sunni Islam, Muslim identity, and Turkishness", which limits the scope of civil equality? The Turkish experience demonstrates that while democratizing institutions and fostering an inclusive memory of Ottoman diversity are necessary conditions, they are insufficient on their own. It is equally crucial to deconstruct the patronizing understanding of tolerans, transforming it from the unilateral mercy of the majority into a bilateral recognition of equal rights to presence, voice, and participation.

Malaysia: Pluralism and Islam in a Multi-ethnic Society

Malaysia is a country with a high degree of ethnic diversity, and its population is predominantly Islamic. Islam is the official state religion, yet the country's constitution ensures the freedom of religion for all citizens. However, the Malaysian model of religious pluralism is predicated not solely on the constitutional formula «Islam is the religion of the Federation...», but also on the ideological core of Rukun Negara, proclaimed on August 31, 1970, in the aftermath of the traumatic riots of May 13, 1969, when "riots... occurred on May 13, 1969, in the capital" [14]. In the preamble to the text, the state explicitly formulates its intention: The Malaysian nation has demonstrated a commitment to the ideal of achieving unity, preserving a democratic way of life, and creating a just society. [13] is indicative of an aspiration to transform ethnic and religious diversity into a source of strength.

The document establishes five pillars of values: "Faith in God; Loyalty to the King and the country; Supremacy of the Constitution; Supremacy of the law; Politeness and morality" [16, p. 13]. As early as January 12, 1971, the Ministry of Education ordered "to repeat social studies subjects, including elements of Rukun Negara... to compose a song Rukun Negara for students to perform" [16, p. 10]. The text itself is positioned as "national ideology... a serious effort by the government to instill the principles of harmony and unity among the people" [16, p. 21], that is, as a moral and political contract connecting the Islamic axis and the multi-ethnic reality [16].

Rukun Negara, in its essence, serves as a foundational element that seamlessly integrates the practice of "polite" tolerance, thereby fostering a minimal consensus. This consensus is predicated on the principles of faith, loyalty to the monarchy, the supremacy of the constitution and the law, and norms of politeness. This amalgamation of principles not only establishes the legitimacy of

Islamic symbolic dominance but also ensures equitable civil opportunities for all groups.

Since gaining independence, Malaysia has been a notable example of religious and cultural pluralism. Prior to achieving independence, the country underwent a process of multiculturalism, and the influence of ethnicity continues to be a significant factor in various aspects of the nation's social and cultural landscape [17]. The constitution enshrined a dual formula, according to which "Islam is the religion of the Federation, but other religions can be practiced in peace and harmony in any part of the country" [18, p. 94]. This sets the boundaries of what is permissible, because "the Malaysian constitution has already provided the boundaries of religious tolerance" [19, p. 624]. A distinctive feature of the Malaysian context is the almost complete coincidence of ethnicity and religion: "Being Malay means being a Muslim" [20, p. 1979]. This identification engenders an imbalance in symbolic capital, favoring Islam while concurrently upholding the legally codified equality of other religions. The ethnic and religious mosaic remains pronounced: 56% Muslim, 32% Buddhist-Taoist, 8% Hindu, etc. [21, p. 355]. While "Malaysia is a multiracial, multi-religious, and multicultural country" [22, p. 184], universalism is declared at the level of everyday norms: "Tolerance includes respecting the opinions or thoughts of others as well as helping each other or living side by side regardless of ethnicity, race, religion, and between groups" [20, p. 1976].

In an effort to mitigate ethnic and religious tensions, the state has initiated the promotion of large symbolic projects, such as the "One Malaysia concept, which promotes the unity of Malaysians from diverse ethnic and religious groups" [22, p. 185]. The rhetoric under scrutiny is predicated on the notion of "shared universal characters" serving as the foundational element of national identity. This concept is elucidated through the metaphor of "an elastic and intersecting network of multiple identities" [23, p. 194]. Nevertheless, the political field remains ethnocentric: "the Malays tend to be more ethnocentric in their attitude, while the Chinese do not believe in multi-ethnic political parties" [24, p. 12].

At the level of cultural practices, the idea of tolerance manifests itself, for example, in the food sphere: "All non-Muslim informants expressed that they felt comfortable with Muslims around them practising halal dining" [18, p. 103], and the organizers of joint celebrations "wanted to ensure that everybody felt comfortable and enjoyed the food" [18, p. 106]. In the fashion industry, urbanized Malay women demonstrate a hybrid identity: "Many multi-racial companies do not mind women wearing head scarves, but not to the extent of covering the whole face as it reflects extremism" [25, p. 456]. This exemplifies the ongoing endeavor to strike a balance between the professional standards of the global market and the religious modesty that is expected by many religious groups.

In a study conducted by Mohd Arip Kasmu and other authors, a survey was administered to 2,400 respondents in Malaysia. The survey employed a Likert scale, and t-tests were also conducted to test for intergroup differences.

A salient indicator of this phenomenon was the propensity of respondents to relinquish specific tenets of their religion in the interest of national unity. The study revealed that more than half of the surveyed participants (61.7%) expressed disagreement with this statement [22, p. 187]. The empirical evidence substantiates the hypothesis of "public tolerance without theological mutual adaptation". In Malaysia, there is a widespread consensus on the principle of non-violence and non-interference. However, this consensus does not entail a reworking of religious doctrines, particularly among the Muslim population. Government initiatives have been shown to promote civic cooperation and ritual coexistence. However, the degree of "doctrinal plasticity" remains constrained. This phenomenon is consistent with societal norms, as evidenced by the available data [22, p. 187–191].

The most important structural challenge lies in the dualism of legal regimes: "two different legal systems ... one for both Muslims and non-Muslims and another one for Muslims only" [26, p. 93]. Although non-Muslims have the right to apply to civil courts on family matters [21, p. 350], in practice, "rights between Muslims and non-Muslims ... are still not clearly defined" [27, p. 477]. Borderline cases provoke debate, fueled by the fact that "religious establishments and many Muslim non-governmental organizations (NGOs) are opposed to the idea of religious pluralism in all its forms" [19, p. 631]. This gives rise to "passive tolerance," where different groups "live side by side peacefully and accept variations that exist" [28, p. 82], but without deep dialogue, allowing critics to call the harmony "cosmetic in nature" [28, p. 85].

Nonetheless, even such a minimal consensus contributes to economic growth, as evidenced by the following assertion: "One of the many factors contributing to Malaysian economic development and growth is the existence and maintenance of religious tolerance and harmony" [26, p. 90]. The practice of peaceful coexistence is reinforced by the belief that no believer should provoke problems that could cause anger or discontent among other believers [29, p. 23–27]. Concurrently, researchers emphasize that "the higher the existing level of religious tolerance, the wider will be the common public space shared by the participating religions" [19, p. 623]. This suggests that deepening interfaith exchange remains a necessary condition for future sustainability.

The Malaysian model, therefore, exemplifies a dynamic equilibrium between Islam, which serves as the fundamental axis of national identity, and the pluralistic reality of a multi-ethnic society. The viability of this social order is ensured by a combination of constitutional guarantees, unity

programs, and every day practices of “comfortable” tolerance. However, the absence of active interfaith dialogue and legal dualism continue to generate structural friction. Nevertheless, the prevailing narrative regarding the educational potential of tolerance remains that of its feasibility: “if society is educated to always be tolerant and concerned with their choices, then the aspiration of unity and harmony of the country is not something that is impossible” [20, p. 1981].

UAE: A model of Islamic modernism and religious tolerance

The United Arab Emirates (UAE) serves as an exceptional case study, as it employs Islamic modernization as an ideological instrument, thereby establishing an institutionalized policy of religious tolerance while concurrently fortifying the legitimacy of the prevailing regime. The symbolic act of declaring a “Year of Tolerance” signaled a shift from traditional post-oil rhetoric of modernization to a value-based agenda. In this new agenda, “respect differences, promote coexistence, and reject extremism” [30, p. 406] became central political and cultural tenets. In their research, Aseel Zibin and Abdulrahman Dheyab Abdullah demonstrated that the concept of tolerance in the United Arab Emirates (UAE) is influenced by various sources related to the country’s culture. The following sources were consulted: organism; plant; message; carpet; ship; oasis; tent; bridge; lighthouse; building; road [30, p. 411]. The researchers contend that the reference to the Bedouin heritage “...the early culture of the Bedouins of the Emirates, who wandered through the desert... gave rise to the source domains used to conceptualize tolerance in the UAE press” [30, p. 418] facilitates the embedding of a global slogan within the local cultural code. This visual choice is congruent with the overall concept. The following text is intended to provide a comprehensive overview of the subject matter. “Thus, it can be seen that the Al Ghaf tree has great cultural value in the UAE” [30, p. 416], “the tent of tolerance embodies the characteristics of the Emirati community” [31].

The authors posit that the conceptual metaphors employed in the media – organism, plant, message, carpet, ship, oasis, tent, bridge, lighthouse, building, road – represent a semiotic continuation of the historical way of life of the Bedouins of the Emirates. The tree “Al Ghaf played an influential role in the lives of Bedouins because it is the main source of food for wild animals that used to take refuge under its shade in the heat of summer”, and “the conceptual framework of an Emirati tent includes three aspects: people, venue, and tradition. The aspect of people includes the role of Arab people in general and Emiratis in particular in being welcoming to their guests no matter who they are and where they come from” [30, p. 416]. In this regard, the experience of living in the desert in the past – quenching thirst in an oasis, spend-

ing the night in a tent, resting on a carpet, fishing from a boat, and collecting pearls – became the basis for understanding tolerance as part of the cultural code of the UAE, which is reflected in the language. In official speeches, natural and nomadic places become symbols of “moderate Islam”, which corresponds to the concept of civic belonging that does not contradict religious identity.

The establishment of the world’s first Ministry of Tolerance: “...provides a strategic approach to teaching future generations the principles of the first rulers of the United Arab Emirates. The formation of the Ministry of Tolerance and Coexistence is aimed at promoting tolerance, pluralism, and acceptance of others in the United Arab Emirates” [32, p. 7]. The political significance of this new entity is underscored by the words of its founding father, Sheikh Zayed bin Sultan Al Nahyan, who articulated the importance of tolerance, stating, “Tolerance is a duty, because man is a human being first and foremost...” [32, p. 2]. The ministry’s operations are guided by a national program that is predicated on seven fundamental principles:

- “1) Islam,
- 2) the UAE Constitution,
- 3) Zayed’s legacy,
- 4) international instruments,
- 5) archaeology & history,
- 6) human instinct,
- 7) common values” [32, p. 8].

As Professor Natalya Seytakhmetova and Elizaveta Sharonova have noted, the 2016 program “aims to consolidate society and a shared understanding of fundamental values... and form a positive image of the UAE as a country on the world stage” [33, p. 393], transforming the discourse of tolerance into a strategic resource for the “post-oil order”.

The efficacy of this policy is corroborated by the findings of social surveys. “Findings revealed that 70.5% of the sample expressed the belief that the UAE is a relatively tolerant society, whereas 29.5% believe that more efforts need to be made to instill values of tolerance, inclusion, and acceptance. Surprisingly, more than half the respondents (53.5%) stated that they were unaware of the existence of a Ministry of Tolerance in the UAE” [34, p. 350]. This indicates that institutional reforms need additional public “translation”. One of the channels for such translation is digital platforms: “It is found that social media use positively affects tolerance among adolescents...” [35, p. 1]; “Social media can foster social tolerance by allowing individuals to connect, share, and receive support in a way that might not be possible in offline settings” [35, p. 3]. The active involvement of young people in online initiatives, primarily the “Year of Tolerance” campaign and the numerous #UAEForTolerance hashtags, transforms official rhetoric into everyday “respectful communication” (35, p. 7). The key to the model’s sustainability is educational policy. “Tolerance was a key pillar of Sheikh Zayed’s thought, and it was at the heart of his philosophy for life and governance”

[36] and “has been established in the UAE as a key pillar since its foundation” [37, p. 1]. Islamic education textbooks state that the four main components of tolerance are mercy, forgiveness, kind dialogue, and doing good to others [37, p. 3]. “Nearly 206 nationalities co-exist in the United Arab Emirates, either transiting or residing; these represent more than 200 nations and use 100 dialects. These racial groups exist in complete harmony and integration. The outcome of this has had a very good effect on various spheres” [37, p. 7]. Thus, the school represents tolerance not as a liberal abstraction but as a fundamental norm of “wasatiya” in Sharia and the historical legacy of the “Charter of Madinah”, где “Equity between all... groups was established on the basis of common humanity” [37, p. 7]. “many mainstream religious institutions to qualify normative understandings of Islam with the description “moderate” that is rooted in Quranic Arabic words signifying balance, moderation and the middle-path. UAE government documents commonly precede the terms “Islam”, “Islamic Education” or “Islamic values” with “moderate” [38, p. 9].

The foreign policy dimension serves to complement the internal institutionalization process. As demonstrated by Baycar Hamdullah and Mehmet Rakipoglu, the UAE’s utilization of “moderate Islam” and “tolerance” as religious soft power aligns with the expectations of a state seeking influence and power in accordance with the principles of small state theory [39, p. 1]. The foundation of “The Emirates Fatwa Council is an example of what the UAE has created to have full control over religious issues” [39, p. 16] and “The Forum for Promoting Peace in Muslim Societies is an organization that was established in 2014 to increase the UAE’s influence on Islamic thoughts globally” [39, p. 14]. These organizations not only consolidate theological expertise but also serve to legitimize international initiatives, ranging from the promotion of the “Declaration of Human Fraternity” to the visit of the Pope [40]. The initiative to brand itself as a “world-renowned capital of tolerance” [32, p. 6] is accompanied by material symbols: the Tolerance Bridge, the Mariam Umm Eisa Mosque, and the Abrahamic Family House in Abu Dhabi. Infrastructure in which religious diversity becomes an architecture of soft power. “The country aims to establish a version of Islam that will help its campaigns at the domestic, regional, and global levels” [39, p. 17-18]. It is important to remember that the state version of “moderate Islam” is also a disciplinary project: “This version of Islam stresses the importance of rulership and leadership while discouraging the idea of revolt and disobedience against the ruler” [39, p. 18]. The notion of “tolerance = obedience + diversity under surveillance” is exemplified by the concept of “family-state” [41] and the presence of entities such as the Emirates Fatwa Council, which regulate religious discourse. However, the 2020 Global Soft Power Index, compiled by Brand Finance, demonstrates that “the

general public is more positive towards the UAE than the experts... the UAE’s biggest soft-power success is attributed to its business and economic environment” [39, p. 4]. The economic pragmatism, tourist appeal, and status of the region as a logistics hub have contributed to the transformation of tolerance from a humanistic principle to a component of national development.

The model of Islamic modernism and religious tolerance in the UAE is thus based on a three-level interconnection. The initial level is cultural and symbolic, involving the reconstruction of Bedouin and Islamic archetypes. The second level is normative and institutional. The Ministry of Tolerance, the National Program, and textbooks that set operational criteria such as “mercy, forgiveness, kind dialogue...” are indicative of the government’s commitment to fostering a culture of tolerance and respect. The third level is geopolitical in nature. It involves the exportation of a discourse on “moderate Islam” as a form of religious soft power. This soft power is capitalized upon through visits by pontiffs and interfaith diplomacy. The interaction of these levels has given rise to the formation of a “post-oil order” in the Emirates between the state and society. In exchange for their political loyalty, the state guarantees multiculturalism, economic opportunities, and the symbolic capital of global modernity. This phenomenon is further substantiated by the observation that 70% of young people consider the Emirates to be a “relatively tolerant society” [42, p. 350]. Concurrently, approximately half of the youth population is uninformed about the existence of an official entity responsible for implementing tolerance policies. In the United Arab Emirates, tolerance has evolved from a mere ideological slogan to a fundamental component of daily life in an Islamic state that is actively pursuing modernization.

Conclusion

The synthesis of the results demonstrates the diversity of models of Islamic tolerance. In Turkey, an authoritarian-secular model has taken hold: Ataturk’s secularism formally separated religion from the state; however, in practice, it solidified the dominance of the Sunni majority. Moreover, tolerance was conceptualized more as the patience of minorities rather than their equitable treatment. The religious revival that took place in the late 20th and early 21st centuries led to a strengthening of the role of Islam. According to surveys, this phenomenon was accompanied by a decline in social tolerance [2]. In Malaysia, the institutionalization of religious pluralism is evident. Islam is the official state religion, yet the Constitution and ideology of Rukun Negara [16] uphold the principle of unity in diversity. The practice of “polite tolerance” fosters peaceful coexistence among communities characterized by mutual respect, albeit without the engagement in profound interreligious dialogue. The parallelism of civil

and Sharia law, as well as the resistance of certain groups to the notion of religious equality, serve to limit the extent of tolerance. However, the Malaysian model, in its totality, effectively maintains stability and prevents the escalation of conflicts. The United Arab Emirates (UAE) is implementing a model of tolerance that has been promoted by an authoritarian state and is based on the logic of "moderate Islam". Institutional initiatives, such as the Ministry of Tolerance and the "Year of Tolerance", as well as the incorporation of teaching values in schools, have been implemented to integrate tolerance into the national ideology and image of the country. According to survey results, the majority of young people hold a perception of UAE society as being tolerant. However, there is a notable lack of awareness regarding specific policies. The Emirati model exemplifies how diversity is promoted from a superior position, contingent upon the maintenance of allegiance to the ruling regime [39]. A comparative analysis of these cases reveals both differences and similarities. The primary distinctions pertain to the role of the state, which exhibits a progression from strict secularization in Turkey to a compromise pluralism in Malaysia and paternalistic control in the UAE. The mechanisms for ensuring tolerance vary across the examined cases. These mechanisms include legal equality reinforced by a nationalist myth, constitutional guarantees and the ideology of unity and official rhetoric and special institutions. However, a unifying element underpinning these diverse approaches is the common declaration of tolerance as a foundational value for national unity and development. In all discourses, the practice is justified by references to Islamic principles, including mercy, justice, and the "middle way". Theoretically, analysis confirms the decisive role of context: there is no universal model of tolerance in Islam; different historical trajectories and regimes form different configurations of relations between religion and the state. Secularism, in and of itself, does not ensure a high level of tolerance, as evidenced by Turkey. Conversely, managed pluralism can foster peaceful coexistence without necessitating the complete liberalization of religious discourse, as demonstrated by Malaysia. Empirical evidence demonstrates the significance of institutional support for fostering tolerance through educational initiatives, legislative measures, and public discourse. However, these findings also underscore the limitations of top-down initiatives that lack a concomitant shift in public attitudes. The efficacy of government programs is contingent upon a transformation of mass attitudes, akin to the shift observed in Turkey, or broad citizen involvement, analogous to the citizen participation observed in the UAE. The following text is intended to provide a comprehensive overview of the subject matter.

Sources of financing

This research was funded by the SC MSHE RK (Grant No. AP19679139 «The Architectonics of Islamic Toler-

ance in Kazakhstan: the Experience of Communication and Interfaith Dialogue»)

References

- 1 Göle N. Chapter One Authoritarian Secularism and Islamist Politics: The Case of Turkey // *Civil Society in the Middle East*. - Leiden, The Netherlands: Brill, 1995. - P. 17-43.
- 2 Yeilada B. A., Noordijk P. Changing Values in Turkey: Religiosity and Tolerance in Comparative Perspective // *Turkish Studies*. - 2010. - №11:1. - P. 9-27.
- 3 Hamdullah B., Mehmet Rakipoglu. The United Arab Emirates' Religious Soft Power through Ulema and Organizations // *Religions*. - 2022. №13. - P. 646.
- 4 Kucukcan T. State, Islam, and Religious Liberty in Modern Turkey: Reconfiguration of Religion in the Public Sphere // *BYU Law Review*. - 2003. - №2. - P. 475-506.
- 5 Kaya A. Comprehensive Report on Turkey: The Myth of Tolerance. - EUI Robert Schuman Centre, 2012. - P. 71.
- 6 Tanzimat // [Electronic source] URL: <https://www.britannica.com/event/Tanzimat> (the date of referring: 17.03.2025)
- 7 Çevik S. From empire to nation: Management of religious pluralism in the Ottoman Empire and Turkey // *Philosophy and Social Criticism*. - 2024. - Vol. 50(4). - P. 597-607.
- 8 The Treaty of Lausanne // [Electronic source] URL: <https://thelausanneproject.com/history-lausanne-treaty/> (the date of referring: 17.03.2025)
- 9 Kaya A., Harmanyeri E. Tolerance and Cultural Diversity Discourses in Turkey // *European University Institute, Florence Robert Schuman Centre For Advanced Studies*, 2010. - P. 35.
- 10 Altınöglü E. Religious Commitment or a Textualist-Traditionalist Understanding of Islam? The Impact of Religious Orientations upon Social Tolerance in Turkey // *British Journal of Middle Eastern Studies*. - 2017. // [Electronic source] URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13530194.2017.1330135> (the date of referring: 17.03.2025)
- 11 Haydari H. The Concept of Tolerance after Syrian Refugee Flow in Turkey // *Esam ekonomik ve sosyal araştırmalar dergisi*. - 2021. - Cilt: 2, Sayı: 2. - S. 338-361.
- 12 Karayel A. Income Inequality Tolerance and Preferences for Redistribution in Turkey // *European Journal of Economics and Business Studies*. - 2015. - №1(3). - P. 98-105.
- 13 Ruiz-Menjívara J., Blancob A., Çopurc Z., Gutierrez M.S., Gillenb M. A Cross-Cultural Comparison of Three Risk Tolerance Measures: Turkey and the United States Case" // *International Journal of Research in Business and Social Science*. - 2014. - Vol. 3. - №1. - P. 1-14.
- 14 Albayrak H. Ş. Religious Pluralism and Religion-State Relations in Turkey // *Religions*. - 2019. №10 (1). - P. 61.
- 15 Bilgili N.Ç. Religiosity and tolerance in Turkey: is Islam the problem? // *Southeast European and Black Sea Studies*. - 2015. - P. 1-22.
- 16 Rukun Negara. Arkib Negara Malaysia, Cetakan Pertama, 2023. - 32 p.
- 17 Abdillah N. Small steps, big outcome: a historical institutional analysis of Malaysia's political economy // *Asia Research Centre, Working Paper*. - 2010. - №164. - P. 34.
- 18 Aiedah Abdul Khalek, Ros Aiza Mohd Mokhtar. Religious tolerance through the lens of halal dining experience in Malaysia // *Kajian Malaysia*. - 2022. - Vol. 40. - №2. - P. 91-112.
- 19 Osman Bakar. The Evolving Face of Religious Tolerance in Post-Colonial Malaysia: Understanding Its Shaping Factors // *ICR Journal*. - 2011. - №2 (4). - P. 621-38.
- 20 Tuan Syarifah Nursyaza Aina Tuan Mohd Zawawi, Aman Daima Md Zain, Rahimah Embong, Engku Ahmad Zaki Engku Alwi, Mostafa Hassan Mohamed El-Khayat.

The Existence Of Religious Tolerance In The Multi-Racial Society of Malaysia // Journal of Positive School Psychology. – 2022. - Vol. 6. - №3. - P. 1976–1982.

21 Ammar Fadzi. Religious Tolerance in Islam: Theories, Practices and Malaysia's Experiences as a Multi Racial Society // Journal of Islam in Asia. – 2011. - №3. – P. 345-360.

22. Mohd Arip Kasma, Abur Hamdi Usman, Mohamad Taha, Ahmad Rafizi Salleh & Jamsari Alias. Religious Tolerance in Malaysia: A Comparative Study between the Different Religious Groups // Review of European Studies. – 2015. - Vol. 7. - №3. – P. 184-191.

23 Tuan Syarifah Nursyaza Aina Tuan Mohd Zawawi, Aman Daima Md Zain, Wan Mohd Khairul Firdaus Wan Khairulidin, Rahimah Embong, Mohd Safri Ali, Mohd Hasrul Shuhari, Hanif Md Lateh @Junid. National Identity Construction in Malaysia Based on Al-Shahrastani's Proposition of Tolerance in Al-Milal Wa Al-Nihal // Jurnal Islam dan Masyarakat Kontemporari. – 2022. - №23(1). – P. 193-204.

24 Mohd Azmir Mohd Nizah, Mashitah Sulaiman, Adibah Sulaiman Mohamad, Latifah Abdul Latiff. Ethnicity, Urbanity and Political Tolerance in Malaysia // International Journal of Asian Social Science. – 2018. - Vol. 8. - №1. – P. 12–20.

25 Hanisa Hassan, Biranul Anas Zaman, and Imam Santosa. Tolerance of Islam: A Study on Fashion among Modern and Professional Malay Women in Malaysia // International Journal of Social Science and Humanity. – 2015. - Vol. 5. - №5. – P. 454-459.

26 Abubakar I. The Religious Tolerance in Malaysia: An Exposition // Advances in Natural and Applied Sciences. – 2013. - №7(1). – P. 90-97.

27 Muda K., Tohar S. N. A., Yacob S. N. M., & Rahman R. A. The Relationship between Religious Tolerance and Ethnic Relation Practices among Multi-Ethnic Youth in Malaysia // International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences. – 2018. - №8(6). – P. 475–486.

28 Nur Farhana Abdul Rahman & Khadijah Mohd Khambali. Religious Tolerance in Malaysia: Problems and Challenges // International Journal of Islamic Thought. – 2013. - Vol. 3. – P. 81-91.

29 Mohd Roslan Mohd Nor. Religious Tolerance in Malaysia: An Overview // Middle-East Journal of Scientific Research. – 2011. - № 9 (1). – P. 23-27.

30 Aseel Zibin, Abdulrahman Dheyab Abdullah. The Conceptualization of Tolerance in the UAE Press Media: A Case Study of 'The Year of Tolerance' // Open Linguistics. – 2019. - № 5. – P. 405–420.

31 Al Bayan. Sheikh Muhammad Bin Rashid: We consider Al Ghaf as our national tree to take refuge under the shade of tolerance // [Electronic source] URL: <https://www.albayan.ae/across-the-uae/news-and-reports/2019-02-08-1.3481925> on 15th April 2019 (the date of referring: 17.03.2025)

32 Buti Obaid Saeed AlFalahi, Abdulrahman Abdullah Ali Alkhuraim Alzaabi. Promoting a culture of tolerance and coexistence in the United Arab Emirates // Journal of Infrastructure, Policy and Development. – 2025. № 9(2). – P. 8455.

33 Seitakhmetova N.L., Sharonova Ye.M. National tolerance program of the United Arab Emirates: universal and spiritual values // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». – 2024. - №29, 3(115). – P. 392-398.

34 Ghada M. Abaido. Exploring youths' perceptions of (in)tolerance in the United Arab Emirates // Humanities & Social Sciences Reviewse. – 2020. - Vol 8. - №3. - P 350-361. <https://doi.org/10.18510/hssr.2020.8338>

35 Al Ketbi N., Habes M., Shaheen L., Attar RW, Tahat D and Alhazmi AH The Impact of social media use on tolerance, community peace, online ethical awareness among adolescents in the United Arab Emirates // Front. Psychol. – 2025. - №16.

36 Al Suwaidi, J. Tolerance in Shaikh Zayed's thought. Retrieved 22 December 2019 // [Electronic source] URL: <https://gulfnews.com/opinion/op-eds/tolerance-in-shaikh-zayeds-thought-1.64361898> (the date of referring: 17.03.2025)

37 Alhashmi M., Bakali N. Tolerance in the UAE Islamic Education Curriculum // The Sheikh Saud bin Saqr Al Qasimi Foundation for Policy Research // Policy Paper. – 2020. - № 40. – P. 1-7.

38 Bakali N., Alhashmi M., Memon N. Islamic Education in the United Arab Emirates: An assessment of strengths, gaps, and opportunities. - Abu Dhabi: Tabah Foundation, 2018. – P. 6-18.

39 Hamdullah B., Rakipoglu M. The United Arab Emirates' Religious Soft Power through Ulema and Organizations // Religions. – 2022. - №13. – P. 646.

40 Milestone Achievements // [Electronic source] URL: <https://pchr.gov.ae/en/priority-details/tolerance> (the date of referring: 17.03.2025)

41 Monier E. Religious tolerance in the Arab Gulf states: Christian organizations, soft power, and the politics of sustaining the "family-state" beyond the rentier model // Politics and Religion. – 2024. - № 17. – P. 22–39.

42 Abaido Ghada M. Exploring youths' perceptions of (in)tolerance in the United Arab Emirates // Humanities & Social Sciences Reviewse. – 2020. - Vol 8. - №3. - P. 350-361.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Laura Toktarbekova

Leading Researcher, PhD, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: lauratoktarbekova@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4063-8255

Madina Bektenova

Senior Lecturer, PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: madeka_1982@mail.ru

Лаура Ниязбековна Токтарбекова

жетекші ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҰЖБМ ҰК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: lauratoktarbekova@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4063-8255

Мадина Кенесарқызы Бектенова

аға оқытушы, PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: madeka_1982@mail.ru

Лаура Ниязбековна Токтарбекова

ведущий научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: lauratoktarbekova@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4063-8255

Мадина Кенесариевна Бектенова

старший преподаватель, PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: madeka_1982@mail.ru

ИСЛАМОФОБИЯ: ДЕСТРУКТИВТІ ДІНИ АҒЫМДАРДЫҢ САЛДАРЫ РЕТІНДЕ

¹Н. Жетпісбай, ¹К. Бишманов, ²Д. Ачилов

АНДАТПА

Исламофобия – бұл дұшпандыққа, қорқытуға, қудалауға, қорлауға, алып келген «мұсылмандардан қорқу» процессі негізінде қалыптасты. Бұл ұғым 2001 жылғы 11 қыркүйектегі террористік актілерден және ислам атынан жасалған басқа да қорқынышты шабуылдардан кейін мұсылмандар мен мұсылман деп саналатын адамдарға қатысты алғашқы қорқыныштардың пайда болуымен дами бастады.

Бүгінде исламды қару ретінде қолданатын радикалды топтардың саны артып келеді. Сонымен қатар, олардың ислам ілімдерін бұрмаланған түсіндіруінің нәтижесінде шынайы исламды исламның саяси құбылысынан ажырата алмайтын және мұсылмандарды қоғамға зиян топ өкілдері ретінде қарайтын топтар саны арта түсуде. Бұл қоғам арасында «исламофобияның» артуына алып келуде.

Кемсітушілікке, дұшпандыққа немесе зорлық-зомбылыққа алып келетін діни өшпенділікті насихаттауға заңмен тыйым салынып, күресу жолдарын күшейтуді талап етуде. Халықаралық нормалар мен стандарттар кемсітушілік пен зорлық-зомбылыққа қарсы тұруға негіз болғанымен, тек заңдар жеткіліксіз, сонымен қатар мемлекеттер, әсіресе көп мәдениетті және өзара байланысты қоғамдарда әртүрлілік пен сөз бостандығына ықпал ететін саясат пен бағдарламаларды қабылдауы керек. Бұл осы тақырыпты терең зерттеп, мемлекеттердің ерекшеліктерін ескере отырып шешім қабылдауды талап етеді.

Мақалада «исламофобия» терминінің дамуы, деструктивті діни ағымдардың оған әсеріне талдау жасалынып, оны азайту жолдары ұсынылды.

Түйін сөздер: діни сана, экстремизм, терроризм, исламофобия, діни білім.

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Массачусетс Дартмут Университеті, Дартмут, АҚШ

Автор-корреспондент:
Жетпісбай Н.,
naziko_96.96@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Жетпісбай Н., Бишманов К.,
Ачилов Д. Исламофобия:
деструктивті діни ағымдардың
салдары ретінде // Адам
әлемі. – 2025. – №4 (103).
– Б. 147-155.

Исламофобия: как следствие деструктивных религиозных течений

Аннотация. Исламофобия – это процесс «страха перед мусульманами», который привел к враждебности, запугиванию, преследованию, унижению. Эта концепция начала развиваться после террористических атак 11 сентября 2001 года и других ужасных нападений, совершенных от имени Ислама, с появлением первых страхов перед мусульманами и людьми, считающимися мусульманами.

Сегодня растет число радикальных групп, использующих ислам в качестве оружия. Кроме того, в результате их искаженной интерпретации исламских учений растет число групп, которые не могут отличить истинный ислам от политического феномена ислама и рассматривают мусульман как представителей групп, наносящих ущерб обществу. Это приводит к росту «исламофобии» среди общества.

Пропаганда религиозной ненависти, которая приводит к дискриминации, враждебности или насилию, запрещена законом и требует усиления способов борьбы. Хотя международные нормы и стандарты являются основой для борьбы с дискриминацией и насилием, одних законов недостаточно, государства также должны принимать политику и программы, способствующие разнообразию и свободе слова, особенно в мультикультурных и взаимосвязанных обществах. Это требует глубокого изучения данной темы и принятия решений с учетом особенностей государств.

В статье проанализировано развитие термина «исламофобия», влияние на него деструктивных религиозных течений, предложены пути его снижения.

Ключевые слова: религиозное сознание, экстремизм, терроризм, исламофобия, религиозное образование.

Islamophobia: as a Consequence of Destructive Religious Movements

Abstract. Islamophobia is the process of 'fear of Muslims' which has led to hostility, intimidation, harassment, humiliation. This concept began to develop after the terrorist attacks of 11 September 2001 and other horrific attacks carried out in the name of Islam, with the first fears of Muslims and people perceived to be Muslim.

Today, there is a growing number of radical groups using Islam as a weapon. Furthermore, as a result of their distorted interpretation of Islamic teachings, there is a growing number of groups that cannot distinguish between true Islam and the political phenomenon of Islam and see Muslims as representatives of groups that are detrimental to society. This leads to an increase in 'Islamophobia' among society.

Propaganda of religious hatred that leads to discrimination, hostility or violence is prohibited by law and requires enhanced ways of combating it. While international norms and standards are the basis for combating

discrimination and violence, laws alone are not enough, states must also adopt policies and programmes that promote diversity and freedom of expression, especially in multicultural and interconnected societies. This requires an in-depth study of the topic and state-specific solutions.

The article analyses the development of the term 'Islamophobia', the influence of destructive religious movements on it, and suggests ways to reduce it.

Key words: Religious Consciousness, Extremism, Terrorism, Islamophobia, Religious Education.

Kipicne

Исламофобия – қазіргі уақытта әлеуметтік және саяси құбылыс ретінде үлкен өзектілікке ие. Оның көрінісі, кемсітушілік, жеккөрушілік пен зорлық-зомбылыққа дейін сипатталып, мәдениетаралық, толеранттылық қарым-қатынас пен діни бостандық туралы пікірталастың басты мәселесіне айналды. Исламофобия туралы зерттеулердің көп болуына қарамастан, оның қалыптасуындағы деструктивті діни ағымдардың рөлі толық бағаланбаған. Зерттеу деструктивті ағымдардың, радикалды және экстремистік топтардың исламофобияның өршуіндегі рөлін анықтауға бағытталған.

Исламофобияның пайда болу себептерін анықтауға негізделген зерттеулерде оның басталуы 2001 жылы 11 қыркүйекте Нью-Йорктегі 1-ші террорлық шабуыл түрткі болды деп көрсетеді. Алайда, оған дейінгі оқиғалар, Ирандағы 1979 жылғы Аятолла Хомейни басқарған Ирандағы Ислам революциясы [1], 1980 жылдары бастау алған Ұлыбритания, Франциядағы миграциялық процесстер [2] оның пайда болуына өз әсерін тигізді.

Идеологиялық олқылықтар, құндылықтарды жоғалту, зорлық-зомбылық салдарынан исламофобия Қазақстанда да өзіндік ерекшелігі мен әлеуметтік орны бар мәселеге айналды. Бұның себебі жастар арасындағы әлеуметтік жұмыстар мен діни сауаттылық бойынша ақпараттардың дұрыс таратылмауы. Исламофобияның қоздырғышы ретінде исламның Қазақстандық мәнін жоққа шығарып, Сауд Арабиясы немесе Ирандағы діни ерекшеліктермен салыстырып, өзінің саяси мақсаттары үшін құндылықтарды бұрмалайтын топтар. Бұл кең таралған құбылыстардың бірі, ол мұсылмандардың басқа мұсылмандарды діннен алыстатып, оның көзқарасымен келіспегендерді қорқыту, үрейлендіру болып табылады.

Жалпы, экстремизм бұл қоғамдағы жалпыға ортақ нормаларды, құндылықтарды және заңдарды жоққа шығаратын шектен тыс көзқарастарға, идеяларға және іс-әрекеттерге бейімділік пен оларды тәжірибеде қолдану. Құқықтық тұрғыда – мемлекеттік және қоғамдық қауіпсіздікті әлсіретуге, ұлттық, діни, әлеуметтік араздықты юелсендіруге, кейбір топтардың басқалардан артықшылығын немесе үстемдігін насихаттауға, сондай-ақ Ата Заңды күшпен өзгертуге бағытталған жеке тұлғалардың немесе бірлескен топтардың қызметі [3].

Мақаланың мақсаты исламофобияның өршуіндегі деструктивті діни ағымдардың рөлі мен ерекшеліктерін анықтау және оның салдарын төмендету бойынша ұсыныстар жасау. Мақаланың жаңалығы, исламофобия-

ны зерттеудің бірнеше тәсілдерін синтездеп, алдыңғы зерттеушілердің еңбектері негізінде құбылыстың саяси және мәдени аспектілерін анықтап, оны шешу жолдарын ұсыну. Зерттеу деструктивті ағымдардың исламофобияның қалыптасуындағы рөлін анықтап қана қоймай, сонымен қатар, әлеуметтік саясат, дінаралық диалог және терроризмге қарсы іс-шаралар үшін маңызы бар.

Әдіснама

Зерттеу әлеуметтік, саясаттану және дінтану талдауларын қоса алғанда, пәнаралық тәсілге негізделген. Пәнаралық әдістерді қолдану исламофобияның қалыптасуын анықтап қана қоймай, оны шешу жолдарын ұсыну үшін де қолданылады. Мақалада бұқаралық ақпарат құралдарындағы жаңалықтар мен оқиғаларға талдау жасалды, оның теориялық негізін анықтау үшін халықаралық индекс-телген базалардағы, Scopus, Web of science сайттарындағы ғылыми мақалаларға талдау жасалынды. Мақалада, синтездеу, индукция және дедукция секілді әдістер қолданылды. Сонымен қатар, мазмұнды талдау, саяси дискурстарды салыстырмалы талдау, дінтану және конфликтология саласындағы сарапшылардың сұхбаттары қолданылды.

Ең жиі қолданылатын зерттеу құралдарының бірі салыстырмалы әдіс болды, оның көмегімен діни ерекшеліктеріне байланысты мәселелерге қатысты қоғамдық көңіл-күйдің қалай өзгергенін динамикада бақылауға мүмкіндік беретін әртүрлі есептерді, арнайы шығарылымдарды, ең алдымен статистикалық деректер мен қоғамдық пікірді (Еуробарометр, Scif, IPSOS және т. б.) қамтитын құжаттарға талдау жүргізілді.

Негізгі бөлім

Әдеби шолу. Соңғы онжылдықта исламофобияға, оның себептеріне, салдары мен идеяларына қатысты әртүрлі зерттеулер жүргізілді. Исламофобияның табиғатын уақыт өте келе мутацияға ұшыраған нәсілшілдік қасиеттің әлеуметтік қатынастары жазықтығында қарастырғандар болды. К. Аллен исламофобияны «мақсаттары мен функциялары бойынша ЕО нәсілшілдігіне ұқсас идеология» деп анықтайды [4] және оның пайда болуын 1980 жылдардағы Ұлыбританиядағы көші-қон процестерімен байланыстырады.

Француз әлеуметтанушысы және саясаттанушысы Саид Буаманның пікірінше, бұл құбылыстың тарихтың қазіргі кезеңіне тамыры өткен ғасырдың 80-ші жылдарының соңында,

«биологиялық және мәдени нәсілшілдік» кезеңдері өтіп, жаңа кезеңнің экономикалық және саяси алғышарттарымен бірге пайда болды. «Биполярлық бейбітшілік кезеңі аяқталды және жаһандану процесі басталды», – деп нақтылады Буамама. «Мұның салдары стратегиялық шикізатқа қол жеткізу және нарықтарды бақылау үшін әртүрлі ірі державалар арасындағы бәсекелестіктің күшеюі болды; мұнай, газ және стратегиялық пайдалы қазбалар үшін бәсекелестік өсті, Таяу Шығыс пен Африкаға тез таралды», – деп көрсетті [5]. Бұл бәсекелестік реттелмеді, Оңтүстік елдерінің бұрын-соңды болмаған кедейленуі орын алды, бұл өз кезегінде «ұжымдық ашудың шашырауы үшін құнарлы жер» болды, ал солтүстік елдердегі жалдамалы жұмысшылардың өз позициясының тұрақтылығын жоғалтуы «шет елден келген адамдарға» деген теріс көзқарастың өсуіне түрткі болды. Яғни, басқа нәсіл, дін өкілдерінен қорқудың, «фобияның» артуы пайда болды.

Г.Марранчи исламофобияны 11 қыркүйектегі шабуылдардан кейін мәдени тасымалдаушылардың санасында пайда болған иудей-христиан мәдени өрісінің қорғаныс механизмі деп санайды [6].

Ахмед Шахид исламофобия мұсылмандарды жек көру дін немесе сенім бостандығын қалай бұзады деген мәселені қарастырады. Мұсылмандар мен мұсылман қауымдарына қатысты кемсітушілікті, дұшпандықты және зорлық-зомбылықты жалғастыру – зардап шеккен мұсылмандардың мұсылман болу мүмкіндігін шектейтін және олардың дін немесе сенім бостандығын және басқа да сансыз адам құқықтарын бұзатын құбылыс [7].

Кей құжаттарда «исламофобия» сөзі «мұсылмандарға төзбеушілік және кемсітушілік» деген жалпы термин қолданылады, өйткені оны үкіметаралық ұйымдар, соның ішінде ЕҚЫҰ, ЮНЕСКО және Еуропа Кеңесі кеңінен қолданады. Мұсылмандарға төзбеушілік пен кемсітушілікке сілтеме жасау үшін кейде «мұсылманға қарсы нәсілшілдік» сияқты терминдер де бар. Үкіметтік емес ұйымдар кеңінен қолданатын және бұқаралық ақпарат құралдарында жиі кездесетін «исламофобия» термині әдетте ислам мен мұсылмандарға деген қорқыныш, жеккөрушілік немесе алауашылықты білдіреді. «Мұсылманға қарсы нәсілшілдік» термині мұсылмандарға төзбеушілік мәселесін нәсілшілдіктің кең контекстіне орналастырады және бұл жағдайда нәсілшілдік орын алады, яғни діни сәйкестілік нәсілдік сәйкестендіруді алады. Бұл анықтама мұсылмандарға төзбеушіліктің көп өлшемділігін көрсетеді, яғни бұл құбылыс дінге қатысы жоқ факторлардан туындауы да мүмкін екенін көрсетеді. Терминдер синоним емес және бір мәселенің әртүрлі аспектілеріне қатысты болса да, олардың бір-бірін алмастыратын сөз ретінде қолданылуы сирек емес [8].

Назила Ганеа, мемлекет пен азаматтық қоғамның жауаптарын және дінге немесе сенімге негізделген жеккөрушілікті насихаттауға қарсы трансформациялық шараларды зерттеумен айналысты. А. Крымин және Г. Энгельгардт «исламофобия – бұл АҚШ пен Таяу Шығыс аймағындағы мемлекеттердің қарсыласу процесінде дамыған мұсылмандар ойлап тапқан қорғаныс механизмі» [9].

Исламофобия – бұл исламға және мұсылмандарға қатысты үрей, жаугершілік немесе қшпенділік түрінде көрінетін, жеке деңгейде де, институционалдық деңгейде де байқалатын біржақты көзқарас пен кемсітушіліктің формасы. Ғылыми дискурста исламофобияны өзін ислам дінімен сәйкестендіретін адамдарға бағытталған теріс стереотиптердің, жағымсыз ұстанымдар мен тәжірибелердің жиынтығы ретінде түсіндіріледі. Осылайша, исламофобия төңірегінде құрылған Академиялық дискурста исламофобия Еуропаға немесе АҚШ-қа қоныс аударған мұсылмандарға біржақты, кейде тіпті агрессивті көзқараспен қарайтын заманауи құбылыс ретінде қарастырылады. Алайда, бұл зерттеулердің арасында «Исламофобияның» Азия мемлекеттерінде таралуы туралы, оған деструктивті діни ағымдардың қалыптасуындағы рөлі мен маңызы тереңінен қарастырылмаған.

Талдаулар мен талқылаулар

Деструктивті діни ағым – діни көзқарастардың, идеялардың, сондай-ақ адамның қорғалатын құқықтары мен бостандықтарына қауіп төндіретін, қоғамдық тәртіпті бұзуға, қоғамның рухани, мәдени құндылықтары мен дәстүрлеріне нұқсан келтіруге қабілетті ілімдердің жиынтығы. Жалпы, деструктивті діни ағымдардың белсенділігі, діни терроризм мен экстремизм фундаментализмнен бастау алатыны белгілі, ал фундаментализм кез-келген дінге тән. Фундаментализм бастапқы тазалықта сенімді қалпына келтіруге деген ұмтылыс ретінде діни дүниетаным үшін тұрақты дәстүрлі болып табылады, ал Ислам салыстырмалы түрде жас дін болғандықтан, мұнда оның белгілерін көптеп кездестіруге де болады.

Деструктивті діни ағымдарды ажырататын негізгі белгілерді және діни идеяларды қолданатын ең белсенді террористік ұйымдарды білу маңызды. Деструктивті діни ұйымдардың 10 негізгі белгілері: діннің эксклюзивтілігі және насихатталған діни догмалар идеясы; мемлекеттің зайырлы құрылымын жоққа шығару; заңдар, билік органдары, басқару құрылымдары; адамдарды шынайы сенушілер мен діннен шыққандарға бөлу, сондай-ақ діни араздықты қоздыру; діннің ғылыми түсіндірмелерін қабылдамау; мұсылмандарда мазхабтардан бас тарту (исламдағы діни мектептер); белгілі бір мемлекетке немесе этносқа тән дәстүрлерді сақтаудан

бас тарту; зайырлы мәдени іс-шараларға барудан, теледидар немесе желі арқылы ойын-сауық және ағартушылық мазмұнды көруден бас тарту; әйелдердің бостандықтарын шектеу, мысалы, киім тандау, оларға діни негіздерді енгізу; діни салт дәстүрлер бойынша неке қию және бұзу; азаматтық қарыздан бас тарту; білім алу, әскери қызмет, сондай-ақ кейбір медициналық қызметтерден бас тарту: қан құю, вакцинация; белгілі бір мемлекеттің мәдени ерекшеліктеріне қайшы келетін ерекше көріністі сақтау.

Мұсылмандарға төзбеушілік пен оларға кемсітушілік жаңа құбылыс емес. Алайда, соңғы жылдары ол белсенді дамып, кең таралуда. Әсіресе «терроризмге қарсы соғыс», әлемдік экономикалық дағдарыс, ұлттық экономикалық дағдарыс жағдайында сондай-ақ көптеген қоғамдарда халықтың өсіп келе жатқан мәдени әртүрлілігімен күресу қажеттілігінен туындаған қиындықтарға байланысты. Бұл жағдайлар бірқатар бұқаралық ақпарат құралдары мен белгілі бір саяси риториканың әсерінен мұсылмандар мен исламға деген дұшпандық пен қорқыныштың артуына алып келді.

Мұсылмандарды көбінесе басқа адамдардың қауіпсіздігі мен әл-ауқатына қауіп төндіретін экстремистер ретінде бейнелейді. Басқа мәдениеттер мен діндер туралы ортақ тарих пен сенімді білім болмағандықтан мұсылмандарға «жау» ретінде бейімділікті нығайтуға ықпал етеді. Осындай стереотиптердің нәтижесінде көптеген мұсылмандар әртүрлі кемсітушілікке ұшырайды, олардың арасында ауызша және физикалық агрессия, діни негізде полиция тарапынан профилеуде, жұмысқа орналасу және баспана алу кезінде тең емес мүмкіндіктер бар, медициналық қызмет көрсету және білім беру, сондай-ақ діни нанымдарды көпшілік алдында білдіруге шектеулерде кездеседі. Сонымен қатар, мұсылмандардың дінге қатысы жоқ бірқатар белгілер бойынша кемсітушілікке ұшырауы сирек емес, мысалы, этникалық тегі, экономикалық жағдайы, азаматтығы және жынысы.

Діни экстремизм аймақтағы бірқатар мемлекеттердің қоғамдық және саяси өмірінің ажырамас факторына айналды. 70-ші жылдардың басынан бастап ислам факторы көптеген мұсылман елдерінің ішкі жағдайы мен сыртқы саясатына айтарлықтай әсер ете бастады, оның ішінде постисламизмнің қалыптасуы да үлкен рөл атқарды [10]. Атап айтқанда, Ирандағы шахқа қарсы революция, Меккедегі үлкен мешітті басып алу және Сауд Арабиясындағы толқулар, Сирия мен Ирактағы үкіметке қарсы көтерілістер, Египет президенті Анвар Садатқа жасалған қастандықтар және де мұсылман елдерінің көпшілігінде тәртіпсіздіктер мен құқық қорғау органдарымен орын алған қақтығыстар.

Еуропа мемлекеттерінде мұсылмандар сол елдің азаматтығын алып, сол мемлекеттің байырғы тұрғыны ретінде танылып, «еуро-

паландырылсада», жаңа қоныс аударғандар секілді, азаматтығы бар мұсылмандарға қатысты «исламофобия» түсінігі әлі де бар. Еуропалық сарапшылардың зерттеулеріне сәйкес, исламофобия тек кеңістіктік-географиялық фактормен анықталмайды, ол бұқаралық ақпарат құралдары экстрополация, индексстеу арқылы таралатын идеологиялық құрал, әлеуметтік көзқарастар мен ұжымдық өкілдіктер деңгейінде ислам мен ислам қауымдастықтарының бейнелерін негативтендірудің негізгі құралдарының бірі болып табылады.

Орталық Азия кеңістігінде «Хизб-ут-Тахрир», «Өзбекстанның Исламдық қозғалысы», «Псевдосалафия», «Әл-Каида», «Талибан», «яһудилер мен крестшілерге қарсы күрестің Дүниежүзілік ислам майданы», «Ислам мемлекеті» радикалды/экстремистік қозғалыстары аймақтағы ислам дініне теріс көзқарастың қалыптасуына ықпал етті. Сарапшылардың пікірінше, бұл аймақтағы діни экстремизмнің негізгі себептері/факторлары фанатизм, діннің мақсатына, мәніне, оның бастапқы көздеріне қатысты зияткерлік сауатсыздық болып табылады. Сонымен қатар, аймаққа қатты қызығушылық танытатын әртүрлі сыртқы күштердің идеологиялық манипуляциясы да маңызды.

Терроризммен байланысты ең танымал және ірі халықаралық діни деструктивті ұйым – Аль-Каида. 1988 жылы Ауғанстанда құрылған, Кеңес әскерлерінің ел аумағынан кететіні туралы хабарланғаннан кейін, 2011 жылға дейін оны «№1 террорист» Усама бен Ладен басқарды. Әлемдегі көптеген ірі террористік актілерге, соның ішінде 2001 жылғы 11 қыркүйектегі АҚШ-тағы лаңкестік шабуылға қатысты. Ең қаржылық жағынан ультра радикалды ұйымның материалдық құралдарымен қамтылған. «Аль-Каиданың» басты мақсаты – «ұлы Ислам халифатын» құру, батыс әлемімен күрес және ислам елдеріндегі зайырлы ұстанымдардан асып түсу [11].

Талибан – террористік сипаттағы ультра радикалды деструктивті исламшыл қозғалыс. Ол 1994 жылы Ауғанстанда құрылды және 1996 жылдан 2001 жылға дейін елді, сондай-ақ 2004 жылдан бастап Пәкістанның Вазирстан аймағын басқарды. «Талибанның» жақтаушылары Талибан шариғаттың барлық ілімдерін қатаң ұстануды уағыздайды және режимді бұзушылар қатаң жазаланады және қудаланады. Олардың заңдарына сәйкес, келесі әрекеттерге тыйым салынған: заманауи ойын-сауық мазмұны, технология, өнер, медицинаның кейбір аспектілері, білім. «Талибанның» басты мақсаты – бақылаудағы аумақта сипатталған исламдық жағдайларды сақтау және батыс әлемінің негіздеріне қарсы күрес [12]. Дегенмен Қазақстан Республикасы 2024 жылы Талибанды террористік ұйым тізімінен шығарған болатын.

Мұсылман бауырлар – әлемнің көптеген елдерінде даулы беделі бар халықаралық

деструктивті діни ұйым, саяси құрылым. Ол Қазақстанда террористік топ болып танылды. 1928 жылы Египетте құрылған, біраз уақыт осы және көршілес араб елдеріндегі маңызды саяси күш болды, бірақ кейінірек бірнеше радикалды зорлық-зомбылық жасағаннан кейін экстремистік топтардың қатарына қосылды. «Мұсылман бауырларының» мақсаты – исламдық емес мәдениеттердің негіздерімен күресу, мұндай зайырлы елдерде мемлекеттік жүйені құлату, халықаралық ауқымда исламдық басқаруды орнату, мұсылман халқы басым аймақтарда «ұлы Ислам халифатын» құру [13].

Шығыс Түркістан ислам қозғалысы – террористік сипаттағы партизандық ұйғырзаңсыз ұйымы. 1993 жылы Қытайдың Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданында (Шығыс Түркістан) құрылған. Құрылым өмір сүру кезеңінде 200-ден астам зорлық-зомбылық әрекеттері үшін жауапкершілікті өз мойнына алды, бұл оны әлемнің көптеген елдеріндегі, соның ішінде Қазақстандағы террористік топтарға тіркеді. «Шығыс Түркістан ислам қозғалысының» басты мақсаты – бақылаудағы аумақта тәуелсіз негізде Ислам мемлекетін құру, сондай-ақ ҚХР мен көрші елдердің барлық тұрғындарын исламға мәжбүрлі түрде кіргізу [14].

Ислам мемлекеті – сунниттік интерпретацияның халықаралық террористік ұйымы. Толық атауы – «Ирак пен Леванттың ислам мемлекеті» (Левант – қазіргі Сирия, Ливан, Палестина және басқа да бірқатар көрші елдердің тарихи аумағы), қысқартылған атауы – ДАИШ. 1999 жылы Иракта құрылған және біраз уақыт «Аль-Каиданың» құрамында болған. Әр түрлі елдердің көптеген имамдары бұл ультра радикалды ұяшықты Ислам деп атамауды сұрайды, олардың айтуынша, бұл конфессияның беделіне теріс әсер етеді. ДАИШ-тің басты мақсаты шариғатты қатаң сақтай отырып, аталған аумақта біртұтас мемлекет құру, сондай-ақ ХАМАС тобын, Израиль мемлекетін жою және Орталық Азиядағы жағдайды тұрақсыздандыру болып табылады [15].

«Таблиғи жамағаты» Қырғызстанда заңды түрде әрекет етеді, жергілікті биліктің қолдауына ие, Орталық Азия, Үндістан, Пәкістан, Бангладеш елдерінде дааваттар (үндеулер) өткізеді. 2020 жылы Қырғызстанда осы ұйымның ізбасарларының белсенді қатысуымен жаппай тәртіпсіздіктер болды, нәтижесінде елдің саяси басшылығы өз қызметінен кетті. Бұл Қырғызстандағы күрделі экономикалық жағдай мен жергілікті халықтың жоғары кедейлігін ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік құрылымдарда «Таблиғи жамағаты» мүшелерінің белсенділігін көрсетеді. Сарапшылар қауымдастығының болжамы бойынша, Орталық Азия елдері мен басқа мемлекеттер арасындағы шекаралардың ашылуынан кейін Қазақстан арқылы көрші елдерге қырғыз мигранттарының ағынының күрт өсуі және

онымен бірге «Таблиғи идеологиясының» экспорты күтілуде [16]. Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің ресми ақпараты бойынша ШЫҰ шеңберінде террористік немесе экстремистік қызметке қатысы бар адамдардың бірыңғай тізбесі жүргізіледі. Мұндай адамдардың саны 8000 жуық, оның ішінде 700 адам – негізінен жанжал аймақтарына кеткен Қазақстан азаматтары [17]. ШЫҰ құжатында және ҰҚШҰ келісімінде «Таблиғи жамағаты» қозғалысы экстремистік деп танылады, оның қызметіне Қырғызстаннан басқа Орталық Азия елдерінде де тыйым салынады. Қазақстанда экстремизмнің пайда болуына жасалған сараптамаларға сәйкес, бұл құбылыстың негізінде жатқан адамдар мүдделерінің қақтығыстары мен тарихи, әлеуметтік-экономикалық, діни айырмашылықтарында екені анықталды.

Аталған қозғалыстардың негізгі мақсаты «мәжбүрлі түрде» ұлы Ислам халифатын құру, зайырлы мемлекеттердегі билікті құлату және де батыс әлемінің негіздеріне қарсы күрес болып табылады. Олардың жалпы мақсаты, «исламофобия» түсінігінің қалыптасып, дамуына алып келді. Сондықтан, бүгінде халықаралық деңгейде «исламофобия» ұғымымен қалыптасқан ойлар мен түсініспеушіліктерді шешу үшін тек әлеуметтік жұмыстар ғана емес, сонымен қатар ғылыми негіздемесін анықтауға бағытталған жұмыстар жүргізілуде.

Бұқаралық ақпарат құралдарындағы мәліметтерге жүргізілген зерттеулерден, қазіргі кездегі «исламофобияның» қалыптасуына әсер еткен оқиғалар себептерін келесідей талдауға болады. АҚШ-тағы «мұсылманға қарсы шақырту» дамуын мұқият бақылайтын американдық-исламдық Қатынастар Кеңесінің (Council on American-Islamic Relations, CAIR) басшылары көбінесе американдықтардың ұжымдық санасында тиісті стереотиптердің қалыптасуы бұқаралық ақпарат құралдарының көпжылдық әсеріне, «оқиғаларды тенденциялық түрде жариялауға, саясаткерлердің жиі ойластырылмаған риторикасына және киноиндустрияның әсеріне байланысты екендігіне баса назар аударады [18]. CAIR агенттігі ұсынған деректер осы тақырыптағы зерттеулерде де, баспасөзде де кеңінен қолданылады. Соңғы 20 жылдан астам уақыт ішінде The New York Times газетінде «мұсылман тақырыбы» туралы мақалаларды іріктеуге және зерттеуге негізделген зерттеу жариялады [19]. Нәтижелер ислам мен оның ізбасарларын қолайлы жолмен бейнелеу есірткінің немесе онкологиялық аурулардың жағымсыз әсерлері туралы айтудан гөрі жиі кездесетінін көрсетеді.

Әлемнің әртүрлі аймақтарында ислам содырлары жасаған террористік актілердің көптігі қорқыныштың күшеюіне ықпал етеді және жалпы исламды ұнатпау мен қабылдамаудың экстрополяциясына алып келеді, бұл негізінен

дұрыс емес. Шын мәнінде, исламның терроризмге ешқандай қатысы жоқ және мүмкін емес: саяси мақсаттарға жету үшін зорлық-зомбылыққа баратындардың мақсаттары мен әдістерін құран мен сүннет ақтай алмайды, өйткені ислам адамдардың өмірі мен мүлкін қол сұғылмайтын деп жариялайды, тіпті егер олар бұл дінді ұстанбаса да, бірақ олар мұсылмандармен бейбіт өмір сүреді.

Қазіргі уақытта БҰҰ, Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы (ЕКЫҰ) және Еуропа Кеңесі сияқты әртүрлі үкіметаралық ұйымдар мұсылмандарға төзбеушілік пен кемсітушілікке қарсы бірқатар құжаттарды қабылдады. БҰҰ-ның нәсілшілдік, нәсілдік кемсітушілік, ксенофобия және соған байланысты төзбеушіліктің заманауи түрлері туралы арнайы баяндамасы 2001 жылдың 11 қыркүйегіндегі оқиғаларға дейін және одан кейін әлемнің әртүрлі аймақтарындағы мұсылмандар мен арабтардың жағдайы туралы екі есеп шығарды. ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттер мұсылмандарға қатысты зорлық-зомбылық пен кемсітушілік актілеріне ұжымдық түрде үкім шығарды және кез-келген дін мен мәдениетті терроризммен байланыстыру мүмкіндігі туралы ойдан толықтай бас тартты [20]. Еуропа Кеңесіне мүше мемлекеттердің халықаралық міндеттемелерін ескере отырып, адам құқықтары жөніндегі кеңестің тәуелсіз бақылаушы органы – нәсілшілдік пен төзбеушілікке қарсы Еуропалық комиссия (ECRN) – төзбеушіліктің осы түріне қарсы тұру туралы бірқатар жалпы саяси ұсыныстар шығарды. Сонымен қатар, діни негіздегі кемсітушілікке көптеген халықаралық құқықтық құралдармен тыйым салынғанын және ЕҚЫҰ, Еуропа Кеңесі мен ЮНЕСКО-ның көптеген құжаттары білім беру арқылы төзімсіздік пен кемсітушілікке қарсы күрестің маңыздылығын атап өтті.

2024 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының жеккөрушілік тілімен күресу стратегиясы мен іс-қимыл жоспарын жүзеге асыру басталды. «Жеккөрушілік тілі» ұғымының келісілген халықаралық-құқықтық анықтамасының жоқтығын мойындай отырып, аталған стратегия контекстінде «жеккөрушілік тілі» термині «қандай да бір адамға немесе адамдар тобына қатысты дұшпандық сипаттағы немесе кемсітушілік немесе кемсітушілік тілді қолданатын ауызша, жазбаша немесе мінез-құлық түріндегі кез келген қарым-қатынас» деп түсініледі. Олар олардың дініне, этникалық тегіне, ұлтына, нәсіліне, түсіне, әлеуметтік тегіне, жынысына және басқа да сәйкестік факторларына байланысты. Стратегия да, оны жүзеге асыру да сөз бостандығы құқығына және Біріккен Ұлттар Ұйымының «жеккөрушілік тілімен күресудің негізгі құралы ретінде қысқа сөйлеуді» қолдануды нұсқайды. Атап айтқанда, стратегия жеккөрушілік тілін қолдану қаупі «сөз бостандығын шектеу не-

месе тыйым салу» дегенді білдірмейді. Бұл жеккөрушілік тілін қолданудың одан да қауіпті нәрсеге, атап айтқанда халықаралық құқықпен тыйым салынған кемсітушілікке, араздыққа және зорлық-зомбылыққа итермелеуге жол бермеу мақсатында жасалды. Сонымен қатар, стратегияда азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 20-бабының 2-тармағына сәйкес кемсітушілікке, араздыққа немесе зорлық-зомбылыққа итермелейтін ұлттық, нәсілдік немесе діни жеккөрушіліктің пайдасына кез-келген сөзге заңмен тыйым салынуы керек [18].

Еуропалық комиссия 2024 жылы Facebook, YouTube және Twitter өздерінің платформаларынан заңсыз жеккөрушілік сөздердің 72% алып тастағанын, ал 2023 жылғы 28% жойғанын анықтады [19]. Кейіннен Facebook баяндама жарияланғанға дейін істердің бірінші сериясын, соның ішінде исламофобия ісін тыңдаған мазмұнды модернизациялау туралы шешімдерге шағымдарды қарастырып, соңғы сатыдағы соттың функцияларын орындау үшін қадағалау кеңесін құрды. Facebook бағдарламасындағы қолдану саясатындағы да өзгерістер ашық онлайн мазмұнды жоюға алып келгенімен, «шекаралық мазмұнның» өсуі байқалады. Онлайн мазмұнды көрсетуге арналған алгоритмдер мәтінді тану хаттамаларына көп сүйенеді. Алгоритмдер көбінесе «жеккөрушілік, шектеу» сөздермен байланысты мәселелерді, олармен қалай күресуге болатындығын және мұсылмандарға қарсы дұшпандыққа, кемсітушілікке немесе зорлық-зомбылыққа тікелей ықпал ететін мінез-құлықты талқылайтын пайдаланушылардың пікірталастары арасында зерттеулер мен талдаулар жасайды, осылайша қауымдастықтардың өздері қабылдаған кемсітушілікке қарсы бағытталған іс-әрекеттердің алдын алуға көмектеседі [20].

«Рабат іс-қимыл жоспары» мемлекеттер үшін пікір білдірудің түрлері арасында сақталуы керек заңдылықтарға қатысты құқық нормалары бойынша сараптамалық, өлшенген нұсқаулық ұсынды: қылмыстық құқық бұзушылық болып саналатын пікірлер; қылмыстық жазаға тартылмайтын, бірақ азаматтық талап қоюға немесе әкімшілік санкцияларға негіз бола алатын пікір; азаматтық немесе әкімшілік санкцияларда қарастырылатын пікірлер. Соған қарамастан, пікірді бағалау кезінде толеранттылық, өркениет және басқалардың құқықтарын құрметтеу тұрғысынан терең бағалау жүргізуді қажет етеді. Рабат іс-қимыл жоспары «жеккөрушілікке итермелеу қорлаудың ең ауыр және қатаң жазаланатыны болуы керек» деген ұстанымды қолдайды, сондықтан ауырлық элементтері қылмыстық құқық бұзушылық болып табылатын жеккөрушілік тілінің түрлеріне арналған алты критерийден тұратын шекті сынақта жинақтады [21].

Пактінің 20 (2) – бабы мемлекеттерге кемсітушілікке, араздыққа немесе зорлық-зомбылыққа итермелейтін діни өшпенділікті насихаттауға тыйым салу міндеттемесін жүктейді. Рабат іс-қимыл жоспары халықаралық-құқықтық базаны жинақтады және олар туындаған кезде тиісті мәселелерді шешуге ықпал етуде. Бұл жоспар сөз бостандығына, жиналыстарға және дінге немесе сенімге қатысты шектеулер заңды және қажет болуы мүмкін жағдайларға сілтеме ретінде қызмет етеді [22].

Сонымен, шығарылған заңдар мен ережелерге талдау жасай келе, исламофобиямен күресу үшін келесідей әдістер қолдану ұсынылады:

- Мектеп жасынан бастап діни зайырлылық туралы түсінік қалыптастыру;

- Ислам және оның әртүрлілігі туралы білімді насихаттау;

- Мұсылмандарға қатысты стереотиптермен күресу;

- Діні, нәсілі, жынысы бойынша кемсітушіліктен қорғайтын заңдарды күшейту;

- Басқа тұлғаға қатысты «өшпенділік» тудырғаны үшін жауапкершілікке тарту;

- Мұсылмандар сегрегациялық заңдарына тыйым салу;

- Бұқаралық ақпараттар мен әлеуметтік желілерде таратылатын мәліметтерді фильтрлеу.

Аталған іс-шаралар діни сауаттылық деңгейін арттырып, «Исламофобияның» төмендеуіне алып келеді.

Қорытынды

«Исламофобия» терминінің дамуын зерттеу барысында оның статистикалық ұғым емес, әлеуметтік, саяси және діни факторлардың әсерінен айтарлықтай өзгерістерге ұшырағаны анықталды. Бастапқыда ислам мен мұсылмандарға қатысты біржақты көзқарасты білдіру үшін қолданылған бұл термин уақыт өте келе жеке көзқарастарды ғана емес, сонымен қатар жаһандық оқиғалар мен әлеуметтік стереотиптерден туындаған институционалдық кемсітушілікті де қамтитын кең мағынаға ие болды.

Мақалада деструктивті діни ағымдардың исламофобиялық көңіл-күйдің таралу әсеріне ерекше назар аударылды. Исламның негіздерін бұрмайтын экстремистік топтар қоғамда мұсылман мәдениеті мен дәстүрлерін теріс қабылдаудың қалыптасуына айтарлықтай ықпал етеді. Деструктивті қозғалыстар діни догмаларды өз мақсаттары үшін басқарады. Бұл исламға деген сенімсіздік пен қорқыныштың күшеюіне алып келді. Нәтижесінде исламға қарсы көңіл-күйдің күшейеді, оны бұқаралық ақпарат құралдары жиі тамақтандырады, қоғамдық санада қате стереотиптерді қалыптастырады және бекітеді.

Зерттеудің маңызды бөлігі исламофобия деңгейін төмендетудің мүмкін жолдарын қарастыру болды. Ең тиімді шаралар ретінде халыққа исламның мәдениеті мен діни дәстүрлері туралы білім беру, конфессияаралық диалогқа жәрдемдесу, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарына таратылатын ақпаратты сыни тұрғыдан түсіну ұсынылды. Исламның шынайы құндылықтарын түсіндіруге бағытталған білім беру бастамалары біржақтылық деңгейін едәуір төмендетіп, дінге объективті көзқарасты қалыптастыруға көмектеседі.

Исламофобия деңгейінің төмендеуі білім беру, әлеуметтік және құқықтық шараларды қамтитын кешенді тәсілмен шешілуі мүмкін. Ислам мен мұсылман қауымдастығына объективті көзқарасты қалыптастыру мемлекеттің, бұқаралық ақпарат құралдарының, білім беру мекемелерінің және діни ұйымдардың бірлескен күш-жігерін талап етеді. Осылайша ғана әртүрлі мәдениеттер мен діндердің үйлесімді өмір сүруіне қол жеткізуге, конфессияаралық шиелініс деңгейін төмендетуге және қазіргі қоғамда бейбіт диалог үшін жағдай жасауға болады.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «AP26104327 Дінаралық диалогты қолдау және жалпыұлттық бірлікті нығайту үшін жасанды интеллект алгоритмін әзірлеу: діни мәтіндерді талдау алгоритмдері және мәдени өзара әрекеттесу платформасын құру» тақырыбындағы гранттық жобасы аясында жарияланады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ahmed S., Matthes J. Media representation of Muslims and Islam from 2000 to 2015: A meta-analysis // International communication gazette. – 2017. – Т. 79. – №. 3. – С. 219-244.
- 2 Gottschalk P., Greenberg G. Islamophobia and anti-Muslim sentiment: Picturing the enemy. – Rowman & Littlefield, 2018.
- 3 Bishmanov K., Orynbekov N. The threat of religious extremism in Kazakhstan and the role of religious education in limitation // Вестник КазНУ, Серия Религиоведение. – 2021. – Т. 26. – №. 2. – С. 33-40.
- 4 Allen C. Reconfiguring Islamophobia: A radical rethinking of a contested concept. – Springer Nature, 2020.
- 5 Bouamama S. The Making of Contemporary Identity-Based Islamophobia. Countering the Islamophobia Industry: Toward More Effective Strategies. Atlanta, Carter Center, May 2018, pp. 23-27.
- 6 Marranci G. Wars of terror. – Routledge, 2020.
- 7 Farooqui J. F., Kaushik A. Growing up as a Muslim youth in an age of Islamophobia: A systematic review of literature // Contemporary Islam. – 2022. – Т. 16. – №. 1. – С. 65-88.
- 8 Противодействие нетерпимости и дискриминации в отношении мусульман: руководящие принципы для преподавателей: учеб. пособие. Варшава: БДИПЧ ОБСЕ, 2013. 78 с. // [Электронды ресурс] URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/0/87759.pdf> (Қаралым күні: 10.01.2025).

9 Крымин А., Энгельгардт Г. Исламофобия // Отечественные записки. – 2003. – № 5 (13) [Электронды ресурс]: URL: <http://www.strana-oz.ru/?numid=14&article=664> (Қаралым күні: 14.01.2025).

10 Bolatzhan A. F., Bishmanov K. Prevention of religious extremism and terrorism in the context of the confrontation between secularism and religious symbolism // Eurasian Journal of Religious Studies. – 2024. – Т. 38. – №. 2.

11 Габдулина Д. Е. Риск-ориентированный подход, как инструмент совершенствования государственной политики Республики Казахстан в сфере противодействия финансированию терроризма // Polish Journal of Science. – 2021. – №. 44-1. – С. 54-56.

12 Старовойтов М. П., Медведев Д. Е. Талибы как угроза национальной безопасности членам СНГ в Центральной Азии 2021–2023 гг // Власть истории–История власти. – 2024. – Т. 10. – №. 54. – С. 125-131.

13 Понька Т. И., Сиголаев К. В., Цзисинь У. Становление и развитие терроризма в Республике Казахстан // Постсоветские исследования. – 2022. – Т. 5. – №. 6. – С. 601-611.

14 Баймуханов Е. М. Особенности противодействия религиозному экстремизму в Казахстане // Проблемы противодействия экстремизму и терроризму: региональный формат. – 2021. – С. 19-21.

15 Шаповал Ю., Бекмаганбетова М. Хиджра в «Исламское государство» через призму женских нарративов: кейс Казахстана // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2021. – Т. 39. – №. 3. – С. 289-315.

16 Rysbekova S. C., Borbassova K. M., Duissenbaeva A. K. Особенности идеологии исламского радикализма в Центральной Азии // Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. – 2014. – Т. 46. – №. 1. – С. 50-60.

17 О проведении юбилейного заседания Совета ПАТС ШОС // [Электронды ресурс]: URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/knb/press/news/details/615452?lang=ru> (Қаралым күні: 12.01.2025).

18 CAIR: Who We Are. Washington, CAIR, 2015, March 2. // [Электронды ресурс]: URL: <https://www.cairgeorgia.com/about-us/cair-who-weare.html> (Қаралым күні: 20.01.2025).

19 Arshad O., Setlur V., Siddiqui U. with contributions from Setlur J., Yan D., Zhou S. Are Muslims Collectively Responsible? Available at: // [Электронды ресурс]: URL: https://static1.squarespace.com/static/558067a3e4b0cb2f81614c38/t/564d7b91e4b082df3a4e291e/1447918481058/nyttandislam_study.pdf (Қаралым күні: 05.01.2025).

20 Kanji A. Framing Muslims in the “war on terror”: Representations of ideological violence by Muslim versus non-Muslim perpetrators in Canadian national news media // Religions. – 2018. – Т. 9. – №. 9. – С. 274.

21 Доклад ООН. Борьба с исламофобией/ненавистью к мусульманам в целях ликвидации дискриминации и нетерпимости по признаку религии или убеждений // [Электронды ресурс]: URL: <https://www.ohchr.org/ru/documents/thematic-reports/ahrc4630-countering-islamophobiaanti-muslim-hatred-eliminate> 2021 ж 28 с. (Қаралым күні: 21.01.2025).

22. Доклад ООН. Ненависть на основе религии или убеждений // [Электронды ресурс]: URL: <https://www.ohchr.org/ru/documents/thematic-reports/ahrc5547-hatred-basis-religion-or-belief-special-rapporteur-freedom> 2024 ж. 25 с. (Қаралым күні: 21.01.2025).

1 Ahmed S., Matthes J. Media representation of Muslims and Islam from 2000 to 2015: A meta-analysis // International communication gazette. – 2017. – Т. 79. – №. 3. – С. 219-244.

2 Gottschalk P., Greenberg G. Islamophobia and anti-Muslim sentiment: Picturing the enemy. – Rowman & Littlefield, 2018.

3 Bishmanov K., Orynbekov N. The threat of religious extremism in Kazakhstan and the role of religious education in limitation // Vestnik KazNU, Serija Religiovedenie. – 2021. – Т. 26. – №. 2. – С. 33-40.

4 Allen C. Reconfiguring Islamophobia: A radical rethinking of a contested concept. – Springer Nature, 2020.

5 Bouamama S. The Making of Contemporary Identity-Based Islamophobia. Countering the Islamophobia Industry: Toward More Effective Strategies. Atlanta, Carter Center, May 2018, pp. 23-27.

6 Marranci G. Wars of terror. – Routledge, 2020.

7 Farooqui J. F., Kaushik A. Growing up as a Muslim youth in an age of Islamophobia: A systematic review of literature // Contemporary Islam. – 2022. – Т. 16. – №. 1. – С. 65-88.

8 Protivodejstvie neterpimosti i diskriminacii v otnoshenii musul'man: rukovodjashhie principy dlja prepodavatelej: uceb. posobie. [Countering intolerance and discrimination against Muslims: guidelines for teachers:] Varshava: BDIPCh OBSE, 2013. 78 s. // [Jelektrondy resurs] URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/0/87759.pdf> (Qaralym kyni: 10.01.2025). (in Russ)

9 Krymin A., Jengel'gardt G. Islamofobija // Otechestvennye zapiski [Domestic notes]. – 2003. – № 5 (13) [Jelektrondy resurs]: URL: <http://www.strana-oz.ru/?numid=14&article=664> (Qaralym kyni: 14.01.2025). (in Russ)

10 Bolatzhan A. F., Bishmanov K. Prevention of religious extremism and terrorism in the context of the confrontation between secularism and religious symbolism // Eurasian Journal of Religious Studies. – 2024. – Т. 38. – №. 2.

11 Gabdulina D. E. Risk-orientirovannyj podhod, kak instrument sovershenstvovaniya gosudarstvennoj politiki Respubliki Kazakhstan v sfere protivodejstvija finansirovaniyu terrorizma [Risk-based approach as a tool for improving the state policy of the Republic of Kazakhstan in the field of countering terrorist financing] // Polish Journal of Science. – 2021. – №. 44-1. – С. 54-56. (in Russ)

12 Starovojtov M. P., Medvedev D. E. Taliby kak ugroza nacional'noj bezopasnosti chlenam SNG v Central'noj Azii 2021–2023 gg [The Taliban as a threat to the national security of the CIS members in Central Asia 2021-2023] // Vlast' istorii–Istorija vlasti. – 2024. – Т. 10. – №. 54. – С. 125-131. (in Russ)

13 Pon'ka T. I., Sigolaev K. V., Czis'in U. Stanovlenie i razvitie terrorizma v Respublike Kazakhstan [Formation and development of terrorism in the Republic of Kazakhstan] // Postsoverskie issledovaniya. – 2022. – Т. 5. – №. 6. – С. 601-611. (in Russ)

14 Bajmuhanov E. M. Osobennosti protivodejstvija religioznomu jekstremizmu v Kazahstane [Peculiarities of countering religious extremism in Kazakhstan] // Problemy protivodejstvija jekstremizmu i terrorizmu: regional'nyj format. – 2021. – С. 19-21. (in Russ)

15 Shapoval Ju., Bekmaganbetova M. Hidzhra v «Islamskoe gosudarstvo» cherez prizmu zhenskikh narrativov: kejs Kazahstana [Hijra in the “Islamic State” through the prism of women's narratives: the case of

Kazakhstan] //Gosudarstvo, religija, cerkov' v Rossii i za rubezhom. – 2021. – T. 39. – № 3. – S. 289-315. (in Russ)

16 Rysbekova S. C., Borbassova K. M., Duissenbaeva A. K. Osobennosti ideologii islamskogo radikalizma v Central'noj Azii [Features of the ideology of Islamic radicalism in Central Asia] //Vestnik KazNU. Serija filosofii, kul'turologii i politologii. – 2014. – T. 46. – № 1. – S. 50-60. (in Russ)

17 O provedenii jubilejnogo zasedanija Soveta RATS ShOS [n holding the anniversary meeting of the SCO RATS Council] // [Jelektrondy resurs] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/knb/press/news/details/615452?lang=ru> (Qaralym kyni: 12.01.2025). (in Russ)

18 CAIR: Who We Are. Washington, CAIR, 2015, March 2. // [Jelektrondy resurs] URL: <https://www.cairgeorgia.com/about-us/cair-who-weare.html> (Qaralym kyni: 20.01.2025).

19 Arshad O., Setlur V., Siddiqui U. with contributions from Setlur J., Yan D., Zhou S. Are Muslims Collectively Responsible? Available at: // [Jelektrondy resurs] URL: <https://static1.squarespace.com/static/558067a3e4b0cb2f81614c38/t/564d7b91e>

4b082df3a4e291e/1447918481058/nytandislam_study.pdf (Qaralym kyni: 05.01.2025).

20 Kanji A. Framing Muslims in the "war on terror": Representations of ideological violence by Muslim versus non-Muslim perpetrators in Canadian national news media //Religions. – 2018. – T. 9. – № 9. – S. 274.

21 Doklad OON. Bor'ba s islamofobiej/nenavist'ju k musul'manam v celjah likvidacii diskriminacii i neterpimosti po priznaku religii ili ubezhdenij [The UN Report. Combating Islamophobia/hatred of Muslims in order to eliminate discrimination and intolerance based on religion or belief] // [Jelektrondy resurs] URL: <https://www.ohchr.org/ru/documents/thematic-reports/ahrc4630-countering-islamophobiaanti-muslim-hatred-eliminate-2021-zh-28-s>. (Qaralym kyni: 21.01.2025). (in Russ)

22 Doklad OON. Nenavist' na osnove religii ili ubezhdenij [The UN Report. Hatred based on religion or belief] // [Jelektrondy resurs] URL: <https://www.ohchr.org/ru/documents/thematic-reports/ahrc5547-hatred-basis-religion-or-belief-special-rapporteur-freedom-2024-zh-25-s> (Qaralym kyni: 21.01.2025). (in Russ)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Назерке Жетпісбай

PhD докторант. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: naziko_96.96@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9208-0997>

Какимжан Муратжанович Бишманов

профессор міндетін атқарушы, заң ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: bkm58@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6188-6189>

Дилшод Ачилов

профессор, PhD, Массачусетс Дартмут Университеті, Дартмут, АҚШ, email: dachilov@umassd.edu, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7227-5781>

Назерке Жетпісбай

PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: naziko_96.96@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9208-0997>

Какимжан Муратжанович Бишманов

и.о. профессора, кандидат юридических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: bkm58@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6188-6189>

Дилшод Ачилов

профессор, PhD, Университет Массачусетс Дартмут, Дартмут, США, email: dachilov@umassd.edu, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7227-5781>

Nazerke Zhetpisbay

PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: naziko_96.96@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9208-0997>

Kakimzhan Bishmanov

Acting Professor, Candidate of Legal Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: bkm58@mail.ru, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6188-6189>

Dilshod Achilov

Professor, PhD, University of Massachusetts Dartmouth, Dartmouth, USA, email: dachilov@umassd.edu, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7227-5781>

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ ӘЛЕМІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК ТЕҢДІК: ТАРИХИ ЭВОЛЮЦИЯ ЖӘНЕ ИРАНМЕН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Е.Қ.Қасабекова, А.Д.Шағырбай

АНДАТПА

Бұл мақалада қазақ халқының рухани-мәдени дүниетанымындағы әйелдің әлеуметтік және гендерлік рөлі тарихи сабақтастық тұрғысынан қарастырылады. Зерттеу аясында дәстүрлі қоғамдағы гендерлік нормалар мен патриархалдық құрылымдардың ерекшеліктері, кеңестік кезеңдегі эмансипациялық саясаттың ықпалы, сондай-ақ тәуелсіздік жылдарындағы институционалдық өзгерістер жүйелі түрде талданады. Мақалада 1920–1930 жылдары жарық көрген «Әйел теңдігі» (1925) журналының ағартушылық және қоғамдық сана қалыптастырудағы маңызы айқындалады. Сонымен қатар қазіргі Қазақстан жағдайында гендерлік теңдікке қатысты өзекті мәселелер – әйелдердің құқықтық сауаттылық деңгейі, еңбек нарығындағы жалақы айырмашылығы, шешім қабылдау үдерісіндегі және саяси өкілдіктегі теңсіздік сияқты аспектілер нақты мысалдар арқылы талқыланады. Салыстырмалы талдау ракурсы ретінде Иран Ислам Республикасының шарифат қағидаларына негізделген құқықтық жүйесі қарастырылады. Бұл тұрғыда отбасылық құқық, мұрагерлік, куәлік ету, сондай-ақ әйелдердің қоғамдық кеңістікке қатысуы мәселелері сарапталып, 2022 жылдан кейінгі азаматтық мобилизация үдерістері мен 2024 жылғы құқықтық регламенттердің күшею үрдісі зерттеу нысанына алынады. Қорытынды бөлімде гендерлік саясаттың тиімділігін арттыру мақсатында құқықтық реформаларды мәдени трансформациямен өзара ұштастырудың маңыздылығы негізделеді. Сонымен қатар гендерлік білім беруді дамыту, гендерлік бюджеттеу тетіктерін енгізу, статистикалық деректерді жиыныс бойынша бөлшектеу, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу және азаматтық қоғам институттарымен, соның ішінде үкіметтік емес ұйымдармен серіктестікті кеңейту бағыттары ұсынылады.

Түйін сөздер: гендерлік теңдік, рухани мәдениет, «Әйел теңдігі», еңбек нарығы, саяси өкілдік, шарифат, Иран.

ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Шағырбай А.,
almasbek85@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Қасабекова Е.Қ.,
Шағырбай А.Д. Қазақ халқының рухани әлеміндегі гендерлік теңдік: тарихи эволюция және Иранмен салыстырмалы талдау // Адам әлемі. – 2025. – №4 (103). – Б. 156-163.

Gender Equality in the Spiritual World of the Kazakh People: Historical Evolution and a Comparative Analysis with Iran

Abstract. This article examines the role of women within the spiritual and cultural worldview of the Kazakh people through the lens of historical continuity. The study systematically analyzes gender norms and patriarchal structures in traditional society, the impact of Soviet-era emancipation policies, and the institutional transformations that have occurred in the period of independence. Particular attention is given to the educational and enlightenment role of the early Soviet publication *Ayel Teñdigi* ("Women's Equality", 1925), which contributed to shaping public consciousness on gender issues.

The discussion further addresses current challenges to gender equality in Kazakhstan, including women's legal awareness, wage disparities in the labor market, and unequal representation in political and decision-making processes, supported by concrete examples. As a comparative perspective, the study explores the legal system of the Islamic Republic of Iran, which is grounded in Sharia law. The analysis focuses on family law, inheritance, testimony, and women's participation in public spaces, while also considering the dynamics of civic mobilization since 2022 and the intensification of legal regulations in 2024. In conclusion, the article emphasizes the necessity of integrating legal reforms with broader cultural transformation to enhance the effectiveness of gender policy. It advocates for the advancement of gender-sensitive education, the implementation of gender-responsive budgeting, the disaggregation of statistical data by sex, the prevention of gender-based violence, and the strengthening of partnerships with civil society institutions, including non-governmental organizations.

Key words: Gender Equality, Spiritual Culture, *Ayel Teñdigi*, Labor Market, Political Representation, Sharia, Iran.

Гендерное равенство в духовном мире казахского народа: историческая эволюция и сравнительный анализ с Ираном

Аннотация. В данной статье рассматривается социальная и гендерная роль женщины в духовно-культурном мировоззрении казахского народа с позиции исторической преемственности. В рамках исследования системно анализируются особенности гендерных норм и патриархальных структур традиционного общества, влияние эмансипационной политики советского периода, а также институциональные трансформации в годы независимости.

Особое внимание уделяется просветительской и общественно-воспитательной роли журнала «Әйел теңдігі», (1925), издававшегося в 1920–1930-е годы и сыгравшего значительную роль в формировании

общественного сознания по вопросам гендера. Кроме того, в статье обсуждаются актуальные для современного Казахстана аспекты гендерного равенства — уровень правовой грамотности женщин, различия в заработной плате на рынке труда, а также неравенство в процессе принятия решений и политическом представительстве, что иллюстрируется конкретными примерами. В качестве сравнительного ракурса рассматривается правовая система Исламской Республики Иран, основанная на принципах шариата. В данном контексте анализируются вопросы семейного права, наследования, свидетельствования, а также участия женщин в общественном пространстве. Отдельное внимание уделяется процессам гражданской мобилизации, начавшимся с 2022 года, и тенденции ужесточения правовых регламентов в 2024 году.

В заключительной части обосновывается необходимость увязки правовых реформ с культурной трансформацией для повышения эффективности гендерной политики. Предлагаются направления по развитию гендерного образования, внедрению механизмов гендерного бюджетирования, дезагрегации статистических данных по признаку пола, профилактике гендерного насилия, а также расширению сотрудничества с институтами гражданского общества, включая неправительственные организации.

Ключевые слова: гендерное равенство, духовная культура, «Әйел теңдігі», рынок труда, политическое представительство, шариат, Иран.

Kіріспе

Гендерлік теңдік – әйелдер мен ерлердің құқықтары, мүмкіндіктері мен ресурстарға қолжетімділігінің тең дәрежеде жүзеге асуын көздейтін кешенді әлеуметтік-ғылыми ұғым. Қазақ қоғамында бұл құбылыс тарихи дәстүрлер мен рухани құндылықтар, фольклор мен діни-этикалық нормалар, сондай-ақ мемлекеттік саясаттың эволюциясы негізінде қалыптасқан.

Тарихи тұрғыдан алғанда, әйелдің отбасы мен ұрпақ сабақтастығындағы орны жоғары бағаланғанымен, оның қоғамдық және саяси өмірге қатысуы көбіне шектеулі болған. Кеңестік кезеңде құқықтық және идеологиялық эмансипация институттарының (мысалы, «Теңдік» газеті және кейін жарық көрген «Әйел теңдігі» журналы) қызметі әйелдердің қоғамдық белсенділігін арттыруға елеулі үлес қосты.

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстанда гендерлік теңдік мәселесі халықаралық стандарттармен үндес құқықтық және институционалдық өзгерістер негізінде дамыды. Әйелдердің білім беру мен еңбек салаларындағы белсенділігі артқанымен, еңбек нарығындағы жалақы айырмашылығы, күтім еңбегінің гендерлік бөлінісі және саяси өкілдіктің жеткіліксіздігі сияқты құрылымдық кедергілер әлі де сақталып отыр.

Гендерлік теңдік қазіргі заманғы әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарда маңызды зерттеу нысаны. Ол мемлекеттің демократиялық даму деңгейін айқындайтын басты индикаторлардың бірі ретінде қарастырылады. 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан Республикасы гендерлік теңдік қағидаттарын мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының қатарына енгізіп, осы салада бірқатар институционалдық және құқықтық реформаларды жүзеге асырды.

«Gender» термині ағылшын тілінен аударғанда «жыныс» (еркек, әйел) деген мағынаны білдіреді. Бұл ұғым әйелдер мен ерлердің өмір сүру жағдайында тең құқықтар мен мүмкіндіктерге ие болуын, әлеуметтік қатынастарда әділдік пен тепе-теңдікті қамтамасыз ету әлеуетін білдіреді. Өкінішке қарай, қоғамда гендерлік теңдік көбіне әйелдер мәселесімен ғана шектеліп қарастырылады. Алайда гендерлік теңдік ұғымы екі жыныстың

да тең және өзара жауапты қатынастарын қамтитынын ескеру маңызды.

Қазақ халқының рухани әлеміндегі гендерлік теңдік мәселесі

Қазақ халқының рухани әлеміндегі гендерлік теңдік мәселесі әуел бастан келе жатқан өзекті мәселелердің бірі. Әйел теңдігі мәселесі әлемдік деңгейдегі көтеріліп отырған өткір мәселе. Гендерлік теңдік қазақ қоғамында тарихи дәстүрлер мен қазіргі заман деңгейінде қалыптасып келе жатқан күрделі ұғым. Әйелдердің қоғамдағы рөлі, отбасы мен қоғамдағы орнын анықтайтын мәдениет пен фольклор, дін мен саясаттың ықпалы аса маңыздылыққа ие. Гендерлік теңдікті дамыту үшін жан жақты білім мен ақпараттық науқандар қажет. Әлбетте, қазақ халқының гендерлік теңдік мәселесі бір күнде қалыптасқан ұғым емес, оның сипаты сан түрлі тарихи контексте өзгеріп отырды. Дәстүрлі қоғамда әйелдер отбасының тірегі ретінде маңызды рөл атқарды, бірақ олар көбіне қоғамдық-саяси өмірден алыстады. Оның келесі тарихи аспектілеріне назар аударайық:

- Біріншісі, әйелдердің дәстүрлі рөлдеріне әулеттік мәселелермен айналысып, балаларды тәрбиеледі, бірақ қоғамдық өмірде ерлерге қарағанда шектеулі құқықтарға ие болды.

- Екіншісі, азаматтық құқықтар мәселесіне келсек, Кеңес үкіметі кезеңінде әйелдерге көп құқықтар берілді, бірақ олар көбіне формальды сипатта болып, өмірлік тәжірибиеде қолданысы аз болды.

- Үшіншісі, қазіргі кезең білім алу мен жұмыспен қамтылумен сипатталады. Бүгінгі күні әйелдер білім алуда және кәсіби салада белсенділік танытуда, дегенмен де кейбір жағдайларда гендерлік таптаурындар мен дискриминация әлі де сақталып отыр.

Гендерлік теңдік тұрғысындағы қоғамдық пікірге келсек, гендерлік теңдік мәселесі қоғамдағы таласты, таптаурынды дүниелердің қатарына жатады. Көптеген ұйымдар мен белсенділер әйелдердің құқықтарын қорғауға, гендерлік теңдікті насихаттауға жұмыс істейді. Мәдени ықпал тұрғысынан қазақ фольклорында әйелдер бейнесі, олардың күш-қуаты

мен даналығы да аз кездеспейді, осындай себептерден де халық арасында «ақылына көркі сай» деген мәнді теңеу қалыптасқан. Әйелдердің қоғамдағы маңызды рөлін айқындайтын фольклорлық шығармалар аталмыш тақырыптың қазақ қоғамындағы маңыздылығын арттыра түседі. Дін мен мәдениеттің әйелдердің өміріндегі рөліне тоқталсақ, дін мен мәдени дәстүрлер гендерлік рөлдерді қалыптастыруда шешуші рөл атқарды, десе де әйелдер теңдігінің қалыптасуына кедергі келтіретін фактор болуы да мүмкін. Бүгінгі таңда гендерлік теңдік мәселесі қазақ қоғамында даму үстінде, бірақ толық теңдікке жету үшін әлі де көп іс атқарылуы қажет. Жоғарыда атап өткеніміздей, жан-жақты білім, толыққанды ақпарат және мәдени өзгерістер бұл үдерістерді жеделдетуге жәрдемдеседі.

Сонымен, қазақ халқының әйелдер теңдігі мәселесіне маңыздылық беріле басталуы мен оның рөлін 1925 жылдан бастап жарық көре бастаған "Әйел теңдігі" — қазақ әйелдеріне арналған қоғамдық-саяси журналдан аңғаруға болады.

Ол бастапқы кезде, 1925 жылы. 5 мамырда өлкелік партия комитетінің жанындағы әйелдер бөлімінің газеті ретінде "Теңдік" деген атпен Орынбор қаласында шыққан. Редакторы — Соня Есова. Журналды шығару жұмысына Ш.Қожахметов, Р. Сүгіров, Сәбит Мұқанұлы Мұқанов белсене қатысқан. Кей нөмірлеріне (мысалы, 1925 жылы N3) редактор ретінде Бейімбет Майлин қол қойған. Мақсаты — Қазақстан автономиялы республикасы ОАК-нің 1920 жылы қабылдаған қалың малға, әмеңгерлікке, көп әйел алушылыққа тыйым салу туралы декретін бұқараға түсіндіру, әйелдердің қоғамдық өмірге араласуын насихаттау болды. 7 нөмірі жарық көрген соң, 1926 жылы шілде айынан "Теңдік" газеті журналға айналып, "Әйел теңдігі" аталды.

Гендерлік теңдіктің әйел теңдігі мәселесінен бөлек, тағы да бір мәселелі де көлеңкелі тұстарына келсек, дүниежүзілік сахнадағы миллиардтаған әйелдер мен ер адамдар мүгедектігіне, этникалық шығу тегіне, байырғы немесе тайпалық ұлт өкілі болуына, діни сеніміне, нәсіліне, жынысына немесе жыныстық бағдарына, гендерлік сәйкестігіне, саяси көзқарасына, тағы да басқа себептерге байланысты қоғам өлшеп берген белгілі бір жұмыс түрімен ғана айналысуға мәжбүр болып отыр. Тіпті кейбіреулері жұмысқа орналасу, білім алу мүмкіндіктеріне қол жеткізе алмай жатқан жайлары бар. Әйелдер, мигранттар сияқты белгілі бір азшылық топтардың қоғамда дискриминацияға ұшырауы олардың арасында жұмысқа жегілу, саудалану немесе зорлық-зомбылық факторларының артуына алып келеді. Сондай-ақ осындай азшылық топтар арасындағы дискриминация жұмыссыздықты көбейтіп отыр. Оның салдарынан табыссыз қалған ата-аналар күнкөру үшін балала-

рын қара жұмысқа жегіп қоюы жиі көрініс табады. Демек, кедейліктің басты себебі — осы әлеуметтік дискриминация. Әлеуметтік дискриминация мәселесі, өкінішке қарай, шешімін таппаған күрделі құбылыстардың қатарында. Ол — адамдардың әлеуетін жойып, әлеуметтік шиеленістер мен теңсіздікті арттырады. Өкінішке қарай қоғамда осындай теңсіздік мәселелері орын алып отырған жайы бар. Бүгінде дүниежүзі көлемінде еңбек саласындағы белең алған дискриминация — гендерлік теңсіздік. Жұмысқа орналасу мүмкіндіктеріне қолжетімділік, жалақы, әлеуметтік қорғалу дәрежесі және кәсіптік сегрегация жағынан жұмыс орындарының саны мен сапасында айтарлықтай гендерлік алшақтық көрініс тауып отыр. Әйелдердің жұмыссыз қалу ықтималдығы ер адамдарға қарағанда жоғары, ал жұмыссыздық мәселесі, әсіресе, жас әйелдер арасында өзекті болуда.

Гендерлік теңдік мәселесінің келесі түйіткілді қырларының бірі 2023 жылғы БҰҰ мәліметі бойынша, жер бетіндегі 195 мемлекеттің 36-сында ғана әйелдер мемлекет және үкімет басшылары лауазымын атқарады. Оның 19-ы үкімет басшылығына тағайындалса, 17-сі мемлекет басшысы. Бүгінгі мақалада маңызды саяси шешімдер қабылдауда әйелдер үлесінің аз болуының себептері, бүгінгі күні олардың жоғары лауазымдарды атқаруына кедергі келтіретін факторлар және саясатта гендерлік теңдік орнатудың маңыздылығы туралы айтатын боламыз. Бұл — әлем тарихындағы саясатқа әйелдер қатысуының ең жоғарғы көрсеткіш болып есептеліп отыр. Әйелдер әлем халқының шамамен 50%-ын құрайды (Statistics Times дерегі), демек ерлер үлесімен шамалас. Осындай жағдайда 151 мемлекеттің (монархиялық жүйедегі елдерді есепке алмағанда) 134-ін ер адамдар басқарып отыруынан (БҰҰ дерегі) көп мемлекеттерде әлі де әйел азаматтарының саяси өмірдегі рөлі төмендетіліп, өміріне тікелей әсер ететін саяси шешімдерге қатыса алмай дискриминацияға ұшырап отырғандығын айта аламыз. Сондай-ақ әйелдер үлесінің қазіргі көрсеткіші олардың басшысылық лауазымдарға айтарлықтай аз ұсынылатындығын, министрлер кабинетінің басым бөлігін әлі де ер адамдар құрайтынын, сондай-ақ экономика, қорғаныс және энергетика сияқты негізгі бағыттарға тек ер адамдарды тағайындау жалғасып келе жатқандығын байқатады. Осындай ашық, дамыған қоғам заманында бұл деректер әйелдердің мемлекет пен үкімет басшыларының арасында азшылық топ болып қала беретіндігінің көрсеткіші [2]. Жоғарыдағы қозғалған мәселелер гендерлік теңдіктің негізгі сипаттарын айқындаушы факторлар. Қазақ халқының рухани әлеміндегі гендерлік теңдік проблематикасына қайта оралсақ, қазақ халқының рухани әлеміндегі әйелдердің орны өте маңызды. Олар отбасының ұйытқысы, мәдениеттің

сақтаушысы және қоғамның дамуына үлес қосушы ретінде, отбасынан бастап қоғамдағы тепе теңдікті сақтаушы ретінде қызмет етеді. Әйелдер шаруашылықты жүргізу, тәрбиелеу және дәстүрлерді сақтау арқылы ұрпақтар арасындағы байланысты нығайтады. Әуел бастан гендерлік теңдік дегенде үрке қараған қазақ қоғамы қазір бұған аздап еті үйренісе бастады деуге негіз бар. Бүгінде саясат сахнасында жүрген әйелдердің саны көп. Ал енді сол әйел қауымы құқықтық сауатты ма?! Осыдан бірер жыл бұрын бірқатар сала мамандары «елде әйелдерден гөрі, ер азаматтар құқықтық сауатты» деген пікір білдірген-ді. Ал қазір ресми деректерге жүгінсек, елдегі әйел қауымының құқықтық сауаты өсе бастағанын байқаймыз. «Аналитика» талдау және сараптау орталығы мамандарының берген деректеріне көз жүгіртсек, соңғы үш жылда қазақстандық әйелдердің заң аясында сауаты өсе бастағанын аңғарамыз. Қазақстанда әйелдер құқықтарын қорғау мен гендерлік теңдікті насихаттайтын көптеген ұйымдар жұмыс істейді. Әйел адамдардың білім алу және жұмыс істеу құқықтары бойынша мәдениет және білім саласындағы әйелдер гендерлік теңдік мәселесі туралы қоғамдық пікірді қалыптастыруы маңызды.

Әлеуметтанушы Аймара Тілеукинаның айтуынша, біздің әйелдердің көбі тұрмыстық зорлық-зомбылыққа ұшыраса да заңнан гөрі, дәстүрге көбірек жүгінеді. Осыдан барып елімізде әйелдердің құқы аяққа тапталып жатады. Әйелдердің бірқатары күйеуінің ұрып соққанына төзіп, бірнеше жыл жүреді. Заңға жүгініп, өзін қорғайтындары некен-саяқ. «Әсіресе ауылдық жердегі әйелдер соққыға жығылып жатса, ауылдың үлкендері барып басу айтып, оларды қайта ымыраластырып жатады. Әйелдердің арасында заңгерге жүгіну, ақыл-кеңес алу дегенді білмейтіндер басым», – дейді маман. А.Тілеукинаның пайымдауынша, гендерлік теңдікті, отбасы құндылығын насихаттауда ауылдағы әйелдердің құқы ескерілуі тиіс. Ауылда арнайы орталықтар ашылып, әйелдерге кеңестер беруге, заңдық тұрғыда көмектер көрсетуге ұмтылғаны жөн. Еңбекақы теңдігі де ойлантуы қажет. Бұдан бөлек, мамандар еңбекақы төлейтін кезде де өз құқығын талап ете алмайтын әйелдер барын мысал етті. Бұл мәселе де гендерлік теңдік тақырыбының әлсіз тұсы. Мысалы, қазір экономикалық белсенді халықтың 48,5 пайызы әйелдер. Соның ішінде олардың 31,2 пайызы ер азаматтарға қарағанда төмен жалақы алады. «Негізінде жалақыдағы ең аз гендерлік алшақтық Люксембургте тіркелген, онда бұл көрсеткіш шамамен 1 пайыз. Бізге нақ осындай тәсілді ұстанбасақ та, гендерлік теңдік жайын қозғағанда еңбекақы теңдігі де сырт қалмауы тиіс», – дейді әлеуметтанушы. Бұл ретте «Аналитик» талдау және сараптау орталығының деректеріне сүйенсек, Қазақстанда әйелдердің

ерлерден 25-27 пайызға аз табыс табатынын байқаймыз. Және бұл соңғы үш жылда тұрақты үрдіс болып қалыптасқан. Ranking.kz агенттігінің мәліметінше де, 2023 жылы елдегі ер адамдардың жалақысы әйелдерге қарағанда 22 пайызға жоғары болған. Абзалында, біз бәсекеге қабілетті ел болу үшін де гендерлік саясатты нықтауымыз қажет. Ал мамандар гендерлік теңдік жетілуі үшін алдымен осы үш мәселені жетілдіргеніміз жөн екенін айтып отыр [3].

Жалпы қазақ қоғамындағы әйел теңдігі мәселесі маңыздылыққа ие болуының басты себептерінің қазақ отбасындағы әйелді ана ретінде құрметтеу, отбасының ұйытқысы ретінде қарауы, от анасы ретінде әспеттеуінде деуге болады. Атадан балаға келе жатқан жазылмаған заңдар аясындағы дәстүрмен берілген аталмыш үрдістердің қаймағы бұзыла қоймады. Десе де, аналардың жылауы, қыздардың қасіреті, әйелдердің құқықтарының тапталуы кездесіп жататыны құпия емес. Қоғамдағы қордалы әрі түйіткілді мәселелердің бірі. Адамзат баласына ортақ мәселелердің қазақ қоғамында болуы шартты құбылыс. Қазақ әйелдерінің теңдігі мәселесі күрделі, бірақ қазіргі қоғамда өзгерістер орын алуда. Әйелдердің құқықтарын қорғау мен теңдікті қамтамасыз ету үшін көп жұмыс істелуде. Әйелдер теңдігін сақтау үшін кешенді тәсілдер қажет. Білім, құқықтық қорғау, қоғамдық пікір мен экономикалық мүмкіндіктерді дамыту арқылы теңдікті қамтамасыз етуге болады.

Ирандағы гендерлік теңдік мәселесінің сипаты

Гендерлік теңдік – бұл қоғамдағы ерлер мен әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерінің теңдігіне негізделген әлеуметтік-мәдени ұғым. Алайда кейбір елдерде бұл қағида толық жүзеге аспаған. Соның бірі – Иран Ислам Республикасы. Оның айғағы ретінде «Қазіргі ислам елдеріндегі гендерлік қатынастарды интерпретациялау» атты ұжымдық мақалада зерттеушілерінің еңбегінде: «Әлеуметтік ғылымдар саласындағы және Таяу Шығыстағы әйелдер мәселесіне қатысты зерттеулер секілді бірқатар бағыттар зерттеу жүргізген ғалымдар ислам елдеріндегі әйелдердің статусын көтеруге өз үлестерін қосты. Көптеген зерттеулердің ауқымы – заң, демография және қоғамдық денсаулық, неке және отбасы, экономикалық өмір және саясатты қамтыды. Бұл зерттеулер – мұсылман әйелінің құқығы және оның нақты жүзеге асуы, демографиялық өзгерістер, туудың төмендеуі және неке жасын ұлғайту, білім берудегі гендерлік теңсіздікті жою, гендерлік зорлық-зомбылықтың таралуы, мұсылмандық киім (хиджаб), әйелдердің жұмысқа орнала-суы, саяси шешімдер қабылдаудағы өкілеттігі және «фундаментализм» мен «феминизмнің»

әйелдердің мәртебесі мен әл-ауқатына әсері сияқты тақырыптарды қамтыды. Патриархаттық гендерлік жүйе – Азия мен Солтүстік Африканың елдерінде қалыптасқан. Патриархалдық белдеу Солтүстік Африкадан мұсылман Таяу Шығысқа (Түркия мен Иранды қоса алғанда), Оңтүстік және Шығыс Азияға (Пәкістан, Ауғанстан, Үндістанның солтүстігі мен Қытайға) созылады. Патриархаттық белдеудегі мұсылман қоғамында Құран және басқа да қасиетті жазбаларға негізделген заңдылық пен жыныстық сегрегация гендерлік жүйенің бір бөлігі болып табылады. Патриархаттық қоғамдағы гендерлік сипаттамаларды, әсіресе, отбасы мен некеге қатысты мәселелерді зерттеушілер мұсылман қоғамы мен батыс қоғамымен салыстыра отырып зерттеп, өмір ерекшеліктерін айқындайды», - дейді [4].

ИИР-ғы гендерлік қатынастардың ерекшелігі – шариғат заңдарына негізделген мемлекеттік басқару жүйесінің және әлеуметтік институттардың ықпалында қалыптасқан дәстүрлі патриархалды құрылыммен байланысты. Осы контексте Ирандағы гендерлік теңсіздік мәселесі құқықтық, саяси, әлеуметтік және мәдени аспектілерде кеңінен байқалады. Иранның құқықтық жүйесі ислам шариғатына негізделгендіктен, ерлер мен әйелдердің құқықтық мәртебесі бірдей емес. Қолданыстағы заңдар әйелдердің құқықтарын шектеулі деңгейде қамтамасыз етеді. Мысалы, азаматтық және отбасылық құқық салаларында әйелдердің ер азаматтармен салыстырғанда құқықтық мәртебесі төмен. Әйел адамның куәгерлігі сотта толық құқылы дәлел ретінде қарастырылмайды; көбінесе екі әйелдің куәлігі бір ер адамның куәлігіне теңестіріледі. Мұрагерлік заңдары бойынша әйелдер ерлерге қарағанда мұраның аз бөлігін иеленеді. Сондай-ақ, әйелдердің шетелге шығуы, некеден ажырасуы және балаға қамқоршылық жасау құқығы көбінесе ер адамның рұқсатын қажет етеді. Ирандағы әйелдердің саяси жүйеге араласуы шектеулі сипатқа ие. Парламентте және жергілікті билік органдарында әйелдердің саны аз, ал жоғары мемлекеттік лауазымдарға тағайындалу мүмкіндігі шектеулі. Конституция бойынша әйелдер президенттікке немесе жоғарғы сот органдарына үміткер бола алмайды. Сонымен қатар, әйелдердің спорттық және мәдени іс-шараларға қатысуы да бақылауға алынып, кейбір салаларда шектеулер қойылады. Мысалы, көп жылдар бойы әйелдерге футбол стадиондарына кіруге тыйым салынған болатын. Білім беру саласында әйелдердің белсенділігі жоғары: университеттерде оқитын студенттердің едәуір бөлігі – әйелдер. Бұл олардың интеллектуалдық әлеуетінің жоғары екенін көрсетеді. Алайда еңбек нарығында бұл көрсеткіштер өз көрінісін таппай отыр. Әйелдердің жұмысқа орналасуы, әсіресе мемлекеттік секторда және басқарушылық лау-

азымдарда, елеулі кедергілерге ұшырайды. Жалақы айырмашылығы да бар, әйелдер көбінесе төмен жалақы төленетін салаларда жұмыс істейді. Мұның себебі ретінде әлеуметтік нормалар мен мәдени түсініктер көрсетіледі. Соңғы жылдары Иранда әйелдердің құқықтарын қорғауға бағытталған қозғалыстар қарқын алды. 2022 жылы Махса Аминидің қайтыс болуынан кейін басталған «Әйел, өмір, бостандық» (زن، زندگی، آزادی) ұраны бүкіл ел бойынша кең қолдауға ие болып, халықаралық деңгейде назар аудартты. Бұл қозғалыс киім кию еркіндігінен бөлек, әйелдердің толыққанды азаматтық құқықтарын қамтамасыз ету мәселесін көтерді. Аталған оқиға Ирандағы гендерлік теңсіздік проблемасының жүйелік сипатта екенін және қоғам ішінде өзгеріске деген сұраныстың күшейгенін көрсетті. Иран бірқатар халықаралық құқықтық құжаттарға қосылғанымен, мысалы, БҰҰ-ның Әйелдерге қатысты кемсітудің барлық түрлерін жою туралы конвенциясына (CEDAW) қосылмаған. Бұл елдің халықаралық құқықтық нормаларды толық мойындамайтынын және ішкі құқықтық реформаларды жүзеге асыруда баяу қадамдар жасап отырғанын білдіреді. Дегенмен, соңғы жылдары кейбір әлеуметтік және құқықтық салаларда реформалық өзгерістер байқалуда. Әйтсе де, бұл өзгерістер жүйелі сипаттан гөрі, символдық сипатта қалып отыр. Таяуда Иран әйелдері 40 жыл бойы тыйым салынып келген бір еркіндікке қол жеткізді. Ол – ерлер футболын көру. Осыған дейін Иран әйелдерге футбол көруге тыйым салатын жалғыз ел болған. Иран елінің заңы бойынша әйел – ер адамның жар-тысы. Ер адамдармен тең құқықтары жоқ. Олар ажырасуға, еңбек ету құқығына, ажырасқан жағдайда балаларды тәрбиелеу құқығына, шетелде еркін жүруге ие азаматтық құқықтарға ие болуды мақсат етеді. Бүгінде олар осы құқықтарға әкесі немесе қызуінің рұқсатымен ғана қол жеткізеді. Елде бұл шектеулерге қарсы шығып, әйел құқығының тапталмауы үшін жұмыс істейтін белсенді әйелдер бар. Алайда, әйелдер теңдігін орнату жолында күресетін нәзік жандарға аяушылық танытпайды. Тіпті, олардың кейбірі қатаң заңмен қудаланған. Мысалы, Насрин Сотудех – 11 жыл бас бостандығынан айырылып, 20 жылға заңгерлік құқығынан айырылған [5]. Ирандағы гендерлік теңсіздік мәселесі – тарихи, діни және әлеуметтік факторлардың тоғысында қалыптасқан күрделі құбылыс. Қолданыстағы заңнамалық шектеулер, саяси қатысудағы теңсіздік, еңбек нарығындағы кемсітушілік және мәдени-әлеуметтік тосқауылдар әйелдердің толыққанды дамуына кедергі келтіреді. Әйтсе де, қазіргі таңда ирандық әйелдер өз құқықтары үшін күресуді жалғастыруда. Бұл күрес ел ішінде ғана емес, халықаралық деңгейде де қолдау тауып, болашақта маңызды реформаларға бастау болуы мүмкін. Келесі екі жыл ішінде жаппай наразылықтар саябырсығанына қарамастан,

әйелдер мен қыздар өздерін «екінші сортты азаматтар» деңгейіне түсіретін жүйеге қарсы тұрып, бағынбаушылық әрекеттерін жалғастырды. 2024 жылдың сәуірінен бастап билік «Нур» жоспары аясында репрессиялық шаралар мен саясатты мағынәтті (парсы тілінде poor – «жарық» деген қашына береді), бұл жоспар хиджаб тағу талабын сақтамайтын әйелдер мен қыздарға қарсы адам құқықтарының бұзылуын ынталандырып, мақұлдап, заңдастырды, делінген миссия мәлімдемесінде. Қауіпсіздік күштері хиджаб кию туралы заңдар мен ережелерді бұзды деп есептелетін әйелдер мен қыздарға қатысты дене күші мен зорлық-зомбылықты – соққы, шапалақ және тағы басқа әрекеттерді жиі қолдана бастады, бұл туралы ондаған бейнежазбалар куәлік етеді. Сонымен қатар, мемлекеттік органдар қоғамдық орындарда хиджаб ережелерін сақтауды қадағалауды күшейтіп, бұл үшін бақылау құралдарын, соның ішінде дрондарды кеңінен қолдана бастады. Осы уақытта Иран Конституциясының сақшылар кеңесінде «Хиджаб және ар-намыс» туралы заң жобасы мақұлдандудың соңғы кезеңінде тұр. Бұл заң жобасында хиджаб ки-меген әйелдерге қатысты қатаң жазалар қарастырылған: ірі көлемдегі айыппұлдар, түрмеде ұстау мерзімінің ұзартылуы, жұмыс істеу және білім алу құқығынан айыру, сондай-ақ елден шығуға тыйым салу [6]. Иран Ислам Республикасындағы гендерлік қатынастар елдің құқықтық жүйесі, діни қағидаттары және мәдени дәстүрлерімен тығыз байланысты. Конституциялық деңгейде ерлер мен әйелдердің белгілі бір құқықтық теңдігі бекітілгенімен, нақты өмірде бұл құқықтардың жүзеге асырылуы бірқатар шектеулерге ұшырайды. Гендерлік теңдікке қатысты саясат көбіне шариғат нормалары негізінде реттеліп, бұл әйелдердің қоғамдық және саяси өмірге белсенді араласу мүмкіндіктерін шектейтін факторлардың бірі болып отыр. Соңғы жылдары Иранда гендерлік теңдік мәселесіне деген қоғамдық қызығушылық артып, белгілі бір әлеуметтік өзгерістер байқалуда. Әйелдердің білім алу деңгейінің жоғарылауы – осы өзгерістердің маңызды көрсеткіші. Қазіргі таңда Иран университеттеріндегі студенттердің едәуір бөлігі – әйелдер. Бұл жайт олардың зияткерлік әлеуетінің жоғары екенін көрсетіп қана қоймай, елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына қосатын үлесін де айқындайды. Білім саласындағы жетістіктерге қоса, еңбек нарығына әйелдердің қатысу деңгейі де артып келеді. Әйелдердің кәсіби салада, шығармашылық индустрияда, сондай-ақ кейбір мемлекеттік басқару құрылымдарында белсенділігінің артуы – гендерлік теңдікке жету жолындағы маңызды алғышарттар қатарында. Сонымен қатар, үкіметтік емес ұйымдар мен әйелдердің құқықтарын қорғауға бағытталған қозғалыстардың белсенділігі де арта түскені байқалады. Алайда, саяси өкілдік пен шешім

қабылдау процестеріне әйелдердің қатысу деңгейі әлі де төмен күйде қалып отыр. Бұл гендерлік теңдіктің толық іске асуына кедергі келтіретін маңызды факторлардың бірі болып табылады. Осыған байланысты, әйелдердің саяси және экономикалық өмірге қатысуын арттыруға бағытталған құқықтық, институционалдық және мәдени реформалар кешенін жүзеге асыру қажеттілігі туындайды. Ирандағы гендерлік теңдік әлеуеті шектеулі жағдайларда қалыптасып келе жатқанына қарамастан, оны дамыту үшін нақты алғышарттар мен мүмкіндіктер бар. Әйелдердің білім мен еңбекке қол жеткізуі, қоғамдық санадағы өзгерістер және азаматтық қоғам институттарының белсенділігі – бұл әлеуетті іске асыруға мүмкіндік беретін маңызды ресурстар болып табылады. Иранда гендерлік теңдікке қол жеткізу – бір жағынан құқықтық және институционалдық өзгерістерді, екінші жағынан – мәдени трансформация мен қоғамдық диалогты қажет ететін күрделі, бірақ өзекті үдеріс. Бұл бағыттағы табысты даму елдің әлеуметтік тұрақтылығы мен инклюзивті дамуының маңызды шарты ретінде қарастырылуы тиіс.

Иран Ислам Республикасының Конституциясы елдегі әйелдердің құқықтық және әлеуметтік мәртебесін айқындап қана қоймай, мемлекетке олардың жан-жақты дамуына қолайлы жағдай жасау, рухани әрі материалдық құқықтарын қамтамасыз ету және гендерлік теңсіздікті жою міндетін жүктейді. Ислам төңкерісінің жеңісінен кейінгі алғашқы жылдары әйелдерді қоғамдық-саяси үдерістерге кеңінен тарту бағытында жүйелі шаралар қолға алынды. Әйелдер мен әйел ұйымдары Ислам революциясын және халықтық қозғалыстарды қолдаудың негізгі қозғаушы күшіне айналды. Мемлекеттік басқару жүйесіне әйелдердің тағайындалуы, әйелдер партиялары мен арнайы әйелдер ұйымдарының құрылуы мен дамуы, сондай-ақ Иран мен Ирак арасындағы соғыс жылдарындағы әйелдердің белсенді рөлі — төңкерістен кейінгі алғашқы онжылдықта әйелдердің қоғамдағы орнын арттыруға бағытталған мемлекеттік саясаттың айқын көрінісі болды. 1990-жылдардан бастап әйелдердің елдің қоғамдық, саяси, мәдени және экономикалық өміріне белсенді араласуына кең мүмкіндіктер ашылды. Бұл кезеңде әйелдерге қатысты мәселелерді жүйелі түрде шешуді көздейтін жеке басқару құрылымдарын құру туралы идеялар алға қойылды. Соның нәтижесінде, 1987 жылы Мәдени-әлеуметтік Жоғарғы Кеңес жанынан Әйелдер істері жөніндегі Кеңес құрылды. Бұл орган – әйелдердің әлеуметтік-мәдени мәселелерімен айналысатын алғашқы саяси-мемлекеттік құрылым болып саналады. 1990 жылы ел ішінде түрлі деңгейдегі әйелдер комиссиялары жұмыс істей бастады. Әйелдерге қатысты мәселелерді шешу мақсатында атқарушы билік құрылымында арнайы ұйым құру ұсыныстары айтылып, 1991 жылы осы бағытта арнайы

бөлім құрылды. Ал 1997 жылы бұл бөлім президент жарлығымен қайта ұйымдастырылып, әйелдердің әлеуметтік-саяси өмірге қатысуын кеңейтуді мақсат тұтқан «Әйелдер істері жөніндегі Орталық» ретінде құрылды. Осы-ның нәтижесінде екі әйел вице-президент және президенттің кеңесшісі қызметіне тағайындалып, министрлер кабинетінің құрамына енді. Бұл – ел тарихында әйелдердің саяси деңгейде мойындалуы мен мемлекеттік басқару ісіне белсене араласуының жаңа кезеңі болды.

Сонымен қорыта келе, Қазақстан мен Ирандағы гендерлік теңдік мәселесі әртүрлі әлеуметтік, мәдени және құқықтық контекстер аясында қалыптасқанын айта аламыз. Қазақстанда гендерлік саясат халықаралық стандарттармен үйлесімді дамып, әйелдердің саяси, экономикалық және қоғамдық өмірге қатысу мүмкіндіктерін кеңейтуге бағытталған. Бұл бағытта мемлекеттік бағдарламалар мен құқықтық реформалар арқылы нақты институционалдық өзгерістер жүзеге асырылуда. Ал Иранда гендерлік қатынастар көбіне діни қағидаттармен реттеліп, бұл әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін шектеуге әкелетін негізгі факторлардың бірі ретінде көрініс табады. Дегенмен, соңғы жылдары ирандық қоғамда әйелдердің құқықтық және әлеуметтік мәртебесін қайта қарауға деген қоғамдық сұраныс артып келеді. Осылайша, екі елде гендерлік теңдікке қол жеткізу жолдары мен деңгейі бір-бірінен ерекшеленгенімен, бұл мәселенің өзектілігі мен әлеуметтік маңыздылығы әмбебап сипатқа ие. Гендерлік теңдікті қамтамасыз ету – тек әлеуметтік әділеттіліктің көрсеткіші ғана емес, сонымен қатар елдің тұрақты дамуы мен демократиялық институттардың нығаюының маңызды алғышарты болып табылады. Қазақстанда гендерлік теңдік саласында бірқатар елеулі жетістіктерге қол жеткізілген. Әйелдердің білім беру, денсаулық сақтау және әлеуметтік қызмет көрсету салаларындағы қатысуы артып, олардың қоғамдағы рөлі айтарлықтай күшейіп келеді. Алайда, экономикалық және саяси салаларда әйелдердің өкілдігі мен белсенділігі әлі де төмен деңгейде қалып отыр. Бұл жағдай – елдегі гендерлік әлеуеттің толық іске асырылмауының айғағы. Осыған байланысты, Қазақстанда гендерлік теңдікті одан әрі нығайту, әсіресе әйелдердің экономикалық және саяси процестерге белсенді қатысуын қамтамасыз ету мақсатында жүйелі және кешенді шаралар қабылдау қажеттілігі туындайды. Бұл – елдің тұрақты дамуы мен әлеуметтік әділеттілікке негізделген демократиялық қоғам құру жолындағы маңызды стратегиялық міндеттердің бірі.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері қазақ халқының рухани әлеміндегі әйел мәртебесі мен гендерлік

рөлдердің эволюциясын үш тарихи кезең аясында айқындады: дәстүрлі қоғамдағы рухани қадірлеу дәуірі, кеңестік кезеңдегі құқықтық және идеялық эмансипация үрдісі, сондай-ақ тәуелсіздік дәуіріндегі институционалдық нығаю үдерісі.

Қазіргі Қазақстан жағдайында гендерлік саясаттың негізгі мақсаты – формалды-құқықтық прогресті нақты әлеуметтік-экономикалық нәтижелермен ұштастыру. Бұл бағытта басты басымдықтар ретінде еңбек нарығындағы жалақы алшақтығын азайту, күтім инфрақұрылымын дамыту, әйелдердің саяси өкілдігін арттыру, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу және құқықтық көмекке қолжетімділікті кеңейту айқындалуда.

Гендерлік білім беру жүйесін жетілдіру, бұқаралық ақпарат құралдары мен дін өкілдері үшін гендерлік сезімтал коммуникация мәдениетін қалыптастыру, гендерлік бюджеттеу тетіктерін енгізу және жыныс бойынша бөлшектелген статистикалық деректерді пайдалану – аталған мақсаттарға қол жеткізудің негізгі құралдары болып табылады.

Салыстырмалы талдау нысаны ретінде қарастырылған Иран тәжірибесі гендерлік теңдік мәселесін құқықтық нормалар, діни-мәдени регламенттер және қоғамдық мобилизация тоғысындағы күрделі әлеуметтік-мәдени процесс ретінде сипаттайды. Мұндай салыстырмалы контраст қазақ қоғамындағы зайырлы-құқықтық реформалардың мазмұнын, бағыттарын және міндеттерін айқындауға мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда құқықтық өзгерістерді мәдени трансформациямен қатар жүргізу қажеттілігі айқын көрінеді.

Қорытындылай келе, қазақ қоғамындағы гендерлік теңдік мәселесі рухани құндылықтарды сақтай отырып, әділет, тән мен жан қауіпсіздігі және тең мүмкіндіктер қағидаттарын өмірде жүзеге асыруға бағытталуы тиіс. Осылайша гендерлік теңдік әлеуметтік әділеттілік пен орнықты дамудың негізгі өзегіне айналады.

Қаржыландыру

Мақала ҚР Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым Комитетінің қаржыландыру аясында әзірленді (Грант AP19676979 «Исламдағы гендерлік теңдік: ислам феминизмі және дәстүршілдік»)

Әдебиеттер тізімі

- 1 Әйел теңдігі // [Электронный ресурс] URL: <https://ulagat.com> (дата обращения: 28.10.2025).
- 2 Сайлауова Қ. Гендерлік теңдік: дәстүр және құқықтық сауаттылық // [Электронный ресурс] URL: <https://zhasalash.kz> (дата обращения: 28.04.2025).
- 3 Қабылқанова А. Гендерлік теңдік: әлем және Қазақстан саясатындағы әйелдер рөлі // [Электронный ресурс] URL: <https://ruh.kz> (дата обращения: 28.04.2025).
- 4 Кагазбекова С.Б., Затов Қ.А., Әділбаева Ш.А. Қазіргі ислам елдеріндегі гендерлік қатынастарды

интерпретациялау // Хабаршы. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. – 2019. – № 2 (68).

5 Иранда әйелдерге қандай шектеулер қойылады? // [Электронный ресурс] URL: <https://kazislam.kz/2018/06/iranda-jelderge-andaj-shekteu> (дата обращения: 25.09.2025).

6 Иран усилил репрессии в отношении женщин и девочек // Новости ООН // [Электронный ресурс] URL: <https://news.un.org/ru/story/2024/09/1456> (дата обращения: 25.09.2025).

Transliteration

1 Aiel tendigi [Gender equality] // [Electronic source] URL: <https://ulagat.com> (the date of referring: 28.04.2025). (in Kaz).

2 Sailauova K. Genderlik tendik: dastur zhane kutyqtyk sauattylyk [Gender equality: tradition and legal literacy] // [Electronic source] URL: <https://zhasalash.kz> (the date of referring: 28.4.2025). (in Kaz).

3 Kabyllanova A. Genderlik tendik: alem zhane Kazakstan saiasatyndagy aielder roli [Gender equality: the role of women in world and Kazakhstan politics] // [Electronic source] URL: <https://ruh.kz> (the date of referring: 28.04.2025). (in Kaz).

4 Kagazbekova S.B., Zatov K.A., Adilbaeva Sh.A. Kazirgi islam elderindegi genderlik qatynastardy interpretatsiialau [Interpretation of gender relations in contemporary Islamic countries] // Khabarshy. Filosofiia, madeniietanu, saiasattanu seriiasy. – 2019. – No. 2 (68). (in Kaz).

5 Iranda aielderge kandai shekteuler qoiylady? [What restrictions are imposed on women in Iran?] // [Electronic source] URL: <https://kazislam.kz/2018/06/iranda-jelderge-andaj-shekteu> (the date of referring: 25.09.2025). (in Kaz).

6 Iran usilil repressii v otnoshenii zhenshchin i devochek [Iran has intensified repression against women and girls] // Novosti OON // [Electronic source] URL: <https://news.un.org/ru/story/2024/09/1456> (the date of referring: 25.09.2025). (in Russ).

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

<i>Еңлік Құралғазықызы Қасабекова</i>	аға ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: enlik78@rambler.ru , ORCID ID: 0000-0002-8581-7815
<i>Алмасбек Дүйсенбекұлы Шағырбай</i>	жетекші ғылыми қызметкер, қауымдастырылған профессор, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: almasbek85@gmail.com , ORCID ID: 0000-0001-9146-1408
<i>Ендик Құралғазықызы Қасабекова</i>	старший научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: enlik78@rambler.ru , ORCID ID: 0000-0002-8581-7815
<i>Алмасбек Дүйсенбекулы Шағырбай</i>	ведущий научный сотрудник, ассоциированный профессор, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: almasbek85@gmail.com , ORCID ID: 0000-0001-9146-1408
<i>Yenglik Kassabekova</i>	Senior Researcher, PhD, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: enlik78@rambler.ru , ORCID ID: 0000-0002-8581-7815
<i>Almasbek Shagyrbai</i>	Leading Researcher, Associate Professor, PhD, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: almasbek85@gmail.com , ORCID ID: 0000-0001-9146-1408

THE CONCEPTUAL ASPECT OF THE CONFESSION

¹R.M. Sarsembayev, ²L.S. Shyngysbayev, ³Mohd Roslan Bin Mohd Nor

ABSTRACT

The main purpose of this article is to conduct an initial analysis of the meaning of the word "confession". The importance of this issue is related to the correct application of the word "confession" in the definition of scientific phenomena. In most cases, when we study relations in the sphere of religion in Kazakh society, under the boundary of "interfaith dialogue" and "confessional identity", we have the risk of confusing the phenomenon behind it with another. In this regard, this study will be aimed at defining the concept of the word "confession". Within the framework of content analysis of the theoretical foundations of the term confession, the study is carried out in the context of the corresponding article, examining its various aspects of manifestation. The conceptual features of the phenomena of religion, religiosity, confession, and denomination are presented in the research. The characteristics of religious identity and religious association within the essence of confession are analyzed within the main research framework of this article. The theoretical foundation of the article has been developed at an interdisciplinary level. The term "confession" is analyzed from religious studies, sociological, cultural, and philosophical perspectives. Based on content analysis and comparative analysis, the theological and philosophical dimensions of the concept of confession are discussed.

The research conducted within the scope of this article contributes to defining the conceptual framework in social science studies related to the notions of confession, religion, religiosity, and denomination.

Key words: Confession, Religious Identity, Religious Faith, Institutionalized Religiosity, Religious Association, Denomination.

¹ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

² University of Malaya, Kuala-Lumpur, Malaysia

Author-correspondent:
Sarsembayev R.M.,
sarsembayev.rus27@mail.ru

Reference to this article:
Sarsembayev R.M.,
Shyngysbayev L.S., Mohd
Roslan Bin Mohd Nor. The
conceptual aspect of the
confession // Adam Alemi.
– 2025. – № 4 (103).
– P. 164-171.

Конфессияның тұжырымдамалық аспектісі

Аңдатпа. Мақаланың негізгі мақсаты «конфессия» терминінің ұғымдық-мағыналық мәніне тұжырымдамалық талдау жасау. Бұл істің өзектілігі қазіргі таңда қоғамдағы ғылыми феномендерді белгілеуде «конфессия» терминін орынды пайдалануға септігін тигізумен байланысты. Біз көп жағдайда Қазақстан қоғамында болып жатқан дін саласындағы қатынастарды «конфессияаралық диалог», «конфессионалды бірегейлік» қырынан зерттеп жатып, «конфессия» терминінің тұжырымдамалық кеңістігіне терең мән бермегендіктен, оның астарындағы феноменді басқамен шатастыру тәуекеліне түсеміз. Осы орайда, ағымдағы зерттеу «конфессия» терминінің ұғымдық арнасын айқындауға бағытталады. Конфессия терминінің теориялық негіздерін контент талдау аясында, әртүрлі аспектідегі көрінісін зерделеу тиісті мақаланың кеңістігінде жүзеге асырылуда. Дін, діндарлық және конфессия, деноминация феномендерінің концептуалды ерекшеліктері зерттеуде көрсетіледі. Конфессия болмысындағы діни бірегейлік және діни бірлестіктің сипаттамасы осы мақаланың негізгі зерттеу шеңберінде талданады. Мақаланың теориялық негізі пәнаралық деңгейде қалыптастырылды. «Конфессия» термині дінтанулық, әлеуметтанулық, мәдениеттанулық, философиялық өлшемде талданды. Контент-талдау, салыстырмалы талдау негізінде «конфессияның» теологиялық, философиялық өлшемдері талқыланды.

Мақала көлемінде жүзеге асырылған зерттеу «конфессия», «дін», «діндарлық», «демонация» ұғымдарына байланысты әлеуметтік саладағы зерттеулерде ұғымдық шеңберді айқындауға қолдауын тигізеді.

Түйін сөздер: конфессия, діни бірегейлік, діни сенім, институционалданған діндарлық, діни бірлестік, деноминация.

Концептуальные аспекты конфессии

Аннотация. Основная цель статьи — осуществить концептуальный анализ понятийно-семантического содержания термина «конфессия». Актуальность исследования обусловлена необходимостью корректного использования данного термина при обозначении научных феноменов в современном обществе. В отечественной научной и общественной практике, исследуя религиозные процессы в Казахстане через призму понятий «межконфессиональный диалог», «конфессиональная идентичность», мы нередко не придаем должного значения концептуальному пространству самого термина «конфессия», что приводит к риску его подмены и смешения с другими явлениями. В этом контексте данное исследование направлено на выявление и уточнение понятийных границ термина «конфессия». В рамках контент-анализа изучаются теоретические основы понятия конфессия и особенности его проявления в различных аспектах. В исследовании раскрываются концептуальные особенности феноменов религии, религиозности, конфессии и деноминации. В пределах основной исследовательской рамки статьи анализируются характеристики религиозной идентичности и религиозного объединения в контексте сущности конфессии. Теоретическая

база исследования сформирована на междисциплинарном уровне, охватывающем религиозный, социологический, культурологический и философский аспекты. Посредством контент-анализа и сравнительного анализа рассматриваются теологические и философские измерения понятия конфессия.

Проведённое в рамках статьи исследование способствует уточнению понятийных границ в социальных науках, связанных с такими категориями, как конфессия, религия, религиозность и деноминация.

Ключевые слова: конфессия, религиозная идентичность, религиозная вера, институционализированная религиозность, религиозное объединение, деноминация.

Introduction

In recent years, we have often heard the word "confession" in mass discourse. Google finds twenty-nine thousand results of the words "confession in Kazakhstan". The confession has become one of the most widely used names in public sources. The government also often uses the word "confession". For example, the word "confession" appears in the Messages of the President of Kazakhstan since 1997. We can find this word in eleven Messages. The phrases "interfaith harmony", "polyconfessional" are often used in these messages. In general, in Kazakh society, the word "confession" is a sign of a religious phenomenon.

Together with the wide spread of the word "Confession" in the mass space, its phenomenon becomes an actual object of religious studies. In the scientific discourse, the phenomenon of the word "confession" has attracted the attention of Kazakhstani scientists. Regarding the existence of the confession, domestic authors have achieved results in several directions. In this field: A. Nysanbayev, K. G. Sokolovsky, K. Borbasova, Sh. Rysbekova, K. Zaton, N. Balpanov, Z. N. Ismagambetova, A. G. Karabayeva, A. B. Shabdenova, G. T. Alimbekova published studies on interfaith harmony in our country. The authors B. A. Auelbayev, H. Bielefeld, B. Bekturganova, M. Nurgalieva, N. Balpanov presented works on the ethnicity of confessions. The authors N. J. Baitenova, A. D. Kurmanalieva, K. K. Begalinova, G. Konov, E. U. Baydarov, E. E. Burova, A. G. Kosichenko investigated the relationship between the state and the confession. E. Toylybekova showed the vision of the legal regulation of interfaith relations. A. Sailaubekova considered the modern feature of confessional unity. Depending on the difference of confessional affiliation, scientists have done scientific research. At the same time, Kazakh scientists are trying to comprehensively explain the realities of confessionalism in our country.

Despite intensive scientific research in the field of confession, we see only a small number of systematic studies to determine its meaning. Not much attention is paid to the systematic examination of the meaning of the confession. It is difficult to find data on the analysis of the meaning of the confession in Kazakh scientific works. Many scientists attach great importance to the study of various phenomenal aspects of the confession, but they do not always conduct a systematic analysis of its meaning. In turn, this raises the question of the reasonable use of the word "confession" in scientific research. In this regard, there is doubt about the ambiguous description

of various phenomena in the field of confession. In the semantic sphere of the word "Confession" there are risks of a homonymous situation. A systematic analysis of the concept of confession is important to prevent semantic distortions in future research. This contributes to a deep understanding of the trends of "interfaith relations", "relations between the government and the confession" based on the definition of the meaning of the confession.

Research methodology

The present article is devoted to the conceptual exploration of the term "confession" within the framework of the current research theme. The primary objective of the study is to analyze and interpret the semantic, theoretical, and philosophical dimensions of this concept. The methodological framework of the paper integrates several complementary methods and analytical approaches.

Through content analysis, the concept of *confession* is examined within theological, philosophical, and sociological contexts. This method also enables the tracing of the evolution and transformation of the term *confession* in its political and philosophical dimensions. Using comparative analysis, the study identifies and distinguishes the conceptual differences among the notions of *confession*, *religion*, *religiosity*, and *denomination*. In this regard, the research relies on the comparative examination and synthesis of scholarly views that contribute to clarifying the conceptual boundaries of *confession*. The theoretical foundation of the article is constructed within an interdisciplinary paradigm, encompassing philosophical, sociological, and cultural perspectives. This approach allows for a comprehensive understanding of the multifaceted nature of *confession* as both a religious and socio-cultural phenomenon.

Problems of explaining the concept of "confession" by Kazakhstani researchers

In connection with the concept of a confession, we analyze a scientific article of G. Konova [1, p. 90]. The author proposes to recognize the confession as a religious association. The author defined "relations between the state and the confession" as "the state's policy in the religious area." Here we see two moments. Firstly, "confession" means "religious association". Secondly, the reflection of the field of confession in the general area of religion. In this formulation, the author

describes the confession in the form of a religious organization and aligns the area of religion and the area of confession.

Moreover, we highlight the following moments regarding the confession. According to S. Alimova, the description of the confession in the image of religion and religious trend. The researcher shows religion and religious trend in the concept of the same confession [2, p. 124]. This means that there are two phenomena in the confession. From the conclusions of the researchers, we will highlight several questions regarding the confession concept. Is the association a religious confession? Does the confession as a religion and a religious trend mean? Is the religious sphere limited to the concept of confession? Based on these questions, it becomes necessary to define the concept of "confession". It is important here that we analyze several aspects of the existence of the confession.

A confession as a religious faith. The meaning of the confession can be found in the works of Russian scientists. Among them, the dictionary of I.N. Yablokov has the main priority. The author explains the word "confession" as a religious faith. In this regard, I.N. Yablokov recognizes religious teaching, association with religious faith, cult, organization. We see that the confession expresses a certain religious teaching. Moreover, we see that a person includes his faith in this teaching. Analyzing the definition of I.N. Yablokov, we find that "confession" means a special faith in the area of a specific religious teaching. In addition, in the concept of a confession, people are united by religious faith. Thus, according to a modern scientist, the concept of confession means the perception of religious faith [3, p. 147].

Regarding the confession, it is necessary to consider the study of S. P. Petrenko. According to the scientist's research, confession in Latin means denomination, Faith. "In the first theological meaning, a confession is understood as a set of basic principles of a particular religion" [4, p. 24]. S. P. Petrenko believes that the nature of these sets is recognized in the expression of the symbols of faith. Therefore, in accordance with the scientist's search, we distinguish confession in the context of the articles of faith. But S. P. Petrenko does not limit his work to the above explanation. The author noted that in the theological sphere, the meaning of a confession is used in combination with the concept of a religious creed. Religion is defined in the encyclopedias of the last century as the recognition of special religious teachings, adherence to the symbols of faith of a particular church. In general, S. P. Petrenko prefers to understand the confession in the sense of a united religious community from the point of view of faith [4, p. 24]. Summarizing the thoughts of this author, we understand the confession in the essence of a joint community of adherents of religion in line with a particular doctrine. Summarizing the work of S. P. Petrenko, we

see his similarity with the ideas of I.N. Yablokov.

The continuation of this idea we can find in the definition of Z. E. Chernyshkova. The author Z. E. Chernyshkova also considers "confession" and "religious confession" as one concept. The author pointed out two values of the confession that are close to each other. In the first case, a confession means following a certain religious teaching and, in this connection, performing a cult or non-cult action. In the second case, a confession means a religious association with its beliefs, cult, organization [5, p. 15]. According to Z. E. Chernyshkova, we observe a confession in the form of a religious association, the confession of people of a certain religious faith in the form of a religious community and the performance of a cult. Therefore, we know that a confession is a collective religious form. According to the scientist A. Kadrashovsky, a confession is a spiritual institution whose external form manifests itself in real life. According to the author, it is necessary to take into account the fact that a confession is a social institution that has formed a spiritual, stable social identity [6, b. 4].

So, we know that on the basis of a conceptual analysis of the confession, there is a common vision of this phenomenon. Summarizing the authors' opinions, by confession we mean the unity of adherents of religion to a certain line of doctrine.

The concepts of confession and denomination

One of the basic issues related to the concept of confession concerns its relation with the concept of denomination. The only reason this is considered relevant is that scientists are replacing the concept of a confession by word denomination. Based on the research of E. Arinin, A.V. Davedyanov, V. A. Medvedeva, who dive into the conceptual problem of these terms, in post-Soviet religious studies, "confession" and "denomination" are broadly described as synonyms.

The above mentioned scientists, based on the results of the analysis of the historical reality of these terms, conducted a number of studies [7, p. 15]. As the authors explain, in the English-speaking scientific community, the concept of a confession is widely known as the word denomination. A number of historical data are known about this concept. Firstly, according to the authors, in the early medieval era of Europe, the essence of religion was expressed mainly on the basis of the Theodosian Code, published in 438.

This code states that only the liturgical practice and belief system of the tsarist Church are recognized as a religion, while other established belief systems and practices are recognized as a "sect" and constitute a heretical division. In accordance with this, there is an opposition of "church" and "sect" in public relations. At the same time, the concept of religion means the

church's commitment to faith in the truth in a special tradition. Thus, the expression of a confident commitment to the truth has become fixed in the concept of religion. Initially, the meaning of religion was used only for the Catholic Church. But the above mentioned authors believe that this status has been used by many communities since the Reformation.

In the diplomatic and philosophical direction, the concepts of religion, confession, denomination were widely used, in order not to reduce the status of one religious movement, before another. Due to the fact that various Christian movements have become more active in the United States, their separation into the categories of "church" and "sect" has led to an increase of generalizing everything with the name "denomination". For the first time the concept of denomination was presented in the scientific space in a neutral sense between the church and the sect in accordance with the initiative of Niebuhr.

Thus, the denomination was considered as an intermediate stage in the evolution of the sect, oriented to the church level. Within the denomination, the characteristics of the sect and the church were investigated. By size the denomination is larger than a sect, but smaller than a church. In most cases, the denomination is characterized by optimal proximity to society, but there is a restriction of growth depending on ethnicity, social affiliation [8, p. 1]. Thus, we recognize the word denomination as a connecting structure between the sect and the church. As we understand, denomination manifests itself as a collective view formed in a certain way in the structure of religion.

In this part, denomination is shown as a branch of religion. Since religion is expressed in society in ecclesiastical and sectarian form, we can note its denominational character. In summary, we define a denomination as a major trend formed in a special faith in the field of a particular religion. Thus, a denomination is part of a particular religion, characterizing its special state. Summarizing, we note that historically and by meaning, the word "denomination" is closely related to the concept of "confessions". Both of these concepts include the same elements. For example, we can find a religious association in the nature of the two concepts. They manifest themselves within their dogmatic system and experimental tradition. But we observe a number of characteristics which separate these two concepts.

If a denomination is always designated as an association between the church and the sect, then a denomination as a special system of beliefs and uniqueness of people with practical principles in a certain religion, or as a separate religious position. Thus, the confession is represented not only as a branch of one religion, but also as a spiritual institution that generally has its own faith. The status of a confession is assigned to spiritual institutions with a special system of religious

teachings and practical traditions. In this case, the denomination was used to highlight Christian movements in accordance with Niebuhr's initiative. Niebuhr separated this foundation from the Anglican Church of the XVII century. But there is a possibility that religious movements who respect the British Kingdom, can be called by the word denomination. Based on the analysis of the above mentioned concepts of "confessions" and "denomination", we notice that in a broad sense they are synonyms. But we realized that the difference of "denomination" is connected with the designation of Christian movements. We denote the concept of a confession in the form of its own dogmatic system and the tradition of a cult as institutionalized spiritual identity. Thus, we find the essence of a denomination not only in a branch of a particular religion, but also in a religious identity in which a special system of religion has developed, an ingrained tradition of worship. In general, any religious trend or institutionalized religiosity can be represented in the form of a denomination in the social sphere, depending on the specificity, specificity of faith, doctrine or cult. Due to confession, we see the presence of a religious identity with a different doctrine or tradition. A confession combines religious beliefs, traditions of worship, and religious association as an identity, that is practiced within the framework of a certain religious teaching. In social reality, the form of a special religion is formed in genesis [9, c. 11].

The concepts of religion, religiosity and confession

In scientific discourse we often notice when the phenomenon of a confession is equated with religion. At the same time, the question arises as to how much a denomination is equivalent to the concept of religion. It seems interesting to find important signs of confession and religion in scientific discourse. In order to find an answer to this question, we should analyze the relationship between religion and religiosity, confession and religion.

In real social life in history, philosophers and scientists basically explained religious actions, religious attitudes, and religion. But in recent years, defining the complex essence of the phenomenon of religion, the analysis of its nature in the social sphere has become very important. First of all, scientists paid attention to the issues of religion and religiosity. According to scientists, religion is a phenomenon associated with the socio-cultural process. Especially religious existence is explained within the framework of social beliefs. For example, according to M. Y. Smirnov, religion as a spiritual system arises from a socio-cultural community. According to the author, religion is a phenomenon that manifests itself in the social area. The traceability of religion in the social area has led to the emergence of a new view of its ex-

istence. This is due to the fact that religion manifests itself unevenly in the social space. Here we take as a basis the connection between religion and religiosity. Despite the fact that religion is a spiritual institution, it is difficult to consider it beyond the boundaries of social religiosity.

Although religion is a special phenomenon, it is influenced by epistemic, cultural factors which associated with its existence in the social space. In such case, the concept of religiosity establishes the nature of the internalization of religion in society. The existence of society goes not only along the religious path. Public life is closely connected with secular culture. Even if religion is a monopoly orientation in society, its content is heterogeneous, depending on the conscious perception of each person. In this regard, we describe the social picture of religion based on religiosity. But it is inappropriate to equate religion with the concept of religiosity. According to scientists, religiosity illustrates the nature of the perception and worship of religion by society. Throughout religiosity, we observe a picture of religion under the influence of a subjective factor. We take into account the content of religion on a subjective manner. Through general religiosity, we find out the situations when religion manifests itself in a subjective form. Revealing the objective content of religion is a difficult problem. According to M. Y. Smirnov, "religion always manifests itself in one form or another of beliefs. This name does not require any special definition, but shows a general outline of the phenomenon, which should be analyzed in a priority manner" [10, p. 63].

Based on the author's conclusions, we understand the religion as a phenomenon which is difficult to define. In fact, we define the phenomenon of faith associated with an external force in the social aspect using the word religion. Summarizing the results of ideas about religion and religiosity, we observe the mutual continuity of these phenomena. We realized that religion is religiosity in social reality. But in religiosity we observe a picture of religion under the influence of a subjective factor. To explain our position in this way, we must pay attention to the discussion of essentialists and anti-essentialists. If essentialists believe that religion makes sense in the social area, then anti-essentialists express a backlash. Extrapolating the opinion of anti-essentialists, we notice that religion is always included in the socio-historical context of society and cannot be understood separately from such context. For example, A. Asad claims that the orthodoxy of Islam retains part of the essence. He criticized that the truth is manifested only in orthodoxy. In this regard, it is impossible to find a common meaning of religion for everyone. Despite the fact that O. Ajum did not agree with the ideas of A. Asad, he proved the viability of orthodoxy. He limited its role to create the possibility of the universe by preserving the singularity in Islam [11, p. 140]. Thus, speaking about the discourse of scientists,

we consider the contextualization of religion in the socio-cultural environment as a widespread trend. The institutionalization of religion in the socio-cultural environment is associated with a wide manifestation of the confessional form. Thus, a confession is an institutionalized form of religion in the socio-cultural space. The nature of the confession is mixed with the perception of religion at the socio-cultural and cognitive level. The confession is based on the doctrine of religious knowledge in the socio-cultural space. A confession is a cultural and instructive form of religion. The denomination is institutionalized in comparison with religiosity and is interested in objectivity. Each confession considers the true version of religion, despite its creation in the socio-cultural space. In this regard, the confession becomes a representative of a certain religion. The confessional form of religion is a phenomenon optimally adapted to the social environment. The confession is the result of localization and contextualization of religion in a socio-cultural, epistemic environment. Therefore, for the first time the concept of a confession was introduced by ethnographers. This is due to the fact that the denomination and the ethnos developed in parallel in history [4, b. 26].

A typological expression of a confession

Despite the differences of society in modern countries, the existence of a confessional form of religion as a separate spiritual institution has become the world norm. Confessions manifest themselves in different manner in countries. According to S. Petrenko's classification, we separate between universal (widespread in different nations) and ethno-local confessions that live only within one ethnos [4, p. 25]. The concept of a confession within the framework of its religious teaching includes associations who worship faith. According to D.O. Mashkur, this area includes a church, a confession and a sect.

Therefore, it is advisable that the confession must be represented from the perspective of these religious associations. Taking into account importance of classification of the confession, the scientist warned that it can be classified from different angles. According to the author, depending on whether God exists, confessions are divided into metaphysical and empirical forms. The peculiarity of metaphysical confessions is that God considers the world and man to be creators. Among them, the author included Judaism, Christianity, Islam, Sikhism and some currents of Hinduism. Now the block of empirical confessions includes Buddhism, Taoism, Shintoism, Confucianism and some types of Hinduism due to the absence or appearance of God in a secondary role. In addition to this classification, D. O. Mashkur noted that confessions can be of polytheistic and monotheistic type, depending on the number of God. Similar to S. P. Petrenko's classi-

fication, D. O. Mashkhur supported the existence of confessions in tribal, national, territorial and world forms, depending on their territorial and ethnic character [12, pp. 463-466].

In the classification developed by scientists, we understand that confessions exist in a heterogeneous form. It is noted that confessions differ doctrinally, geographically, and quantitatively. In general, we observe their classification from different angles. For example, Universalist, particulars, or current state-cultural norms can be recognized in a loyal form.

In our opinion, since the confession is a widespread religious form in the public environment, the classifications developed by scientists regarding religion also correspond to this phenomenon.

The problem of religious identity and religious association in the direction of the confession

In the above mentioned chapters, we already know that the confession as a form of unification. But it is important that we must discuss one warning about understanding of a confession as a religious association. We prefer to know the existence of a confession in the nature of religious identity, rather than religious affiliation. Here the problem is connected with the fact that the confession is a phenomenon of faith. The nature of a confession is recognized in its institutionalized appearance of religious beliefs. In this case, a confession is a form of religiosity, institutionalized in terms of belief and conviction. Based on the current definition, we describe a confession as a religious identity, but not as a religious association. In the process of analyzing, we support the emergence of associations of various forms based on the identity of the confession. It is known that the confession is the reason for the formation of organizations of various forms in society. For example, we take into account the emergence of a government regime, political parties, sects and social movements based on confessional identity. As a religious identity, the confession is recognized by society in the existence of a spiritual institution. From the nature of the confession, we distinguish ideological, normative and identifying components that have an impact on society. Based on these components, we formulate the potential of a confession that contributes to social processes. In a thousand-year history the confession plays a special role in preserving the inviolability of the religious worldview of societies. The worldview and ideological basis of the confession is closely connected with the problem of "religious education". Each confession is considered as a source of certain knowledge that answers questions about the world, man, the meaning of life and other issues. General confessional knowledge gives meaning of the existence of a person in the world. It itself forms the philosophy of a systematic understanding of the surrounding

world. A confession keeps a religious worldview in a public environment. Through the sacred significance of religious knowledge for society, faith created a sacred cosmos. On this basis, society found a way to understand the world and to establish values in life.

According to P. Berger, the religious worldview covers a person with a sacred grid and symbolizes the sacred cosmos. In turn, the religious worldview strengthens the religious dimension in the human mind, giving him semantic coordinates. Of course, in this context, the religious worldview forms ideological boundaries. Based on the conclusion of A.V. Kardashevsky, we define the high influence of religious worldview on social consciousness as an ideological tool [6, p. 5]. The ideological potential of confessional doctrines was previously described in the works of M. Weber on the "ideal type" and K. Marx "On common religion".

An important moment here is that we observe the predominance of the religious worldview in the confessional plan in the real social environment. For example, in the Islamic world, there is a widespread understanding of religion in the Shiite, Sufi, Sunni directions. Although Islam is a common faith for everyone, but in society it is recognized by essentially different teachings. A similar situation also exists in Christianity and Buddhism. Therefore, it is important to highlight the role of confessional worldview and ideology in the social environment. Under the influence of ideological and ideological potential, the ability of a religious confession are to normalize and to integrate social actions.

Religious confessions highlight their fundamental teachings. They normalize and moralize life guidelines among people within the framework of the doctrine. People's compliance with norms is related to their assessment as a moral value. In principle, the consequences of people's actions within the framework of religious norms develop the integration of social relations. The norm-integration component in the teaching of confessions is clearly expressed in E. Durkheim's theory of social integration on a sacred basis. The denomination differed in the social environment as a social system. In the nature of a denomination, opportunities are created that form a social system. The role of spiritual leaders in the part of the confession is especially important. Spiritual leaders are recognized as entities that ensure the consolidation of the community on the basis of confessional teaching. Confessional governance of society is often carried out in a totalitarian, hierarchical and static order. This social system welcomes the development of a homogeneous culture on an ideocentric basis. Due to the normative and integration component of the confession, we can see the implementation of a system model related to the management of society. Thus, we see the confession as an institution of public administration, as a factor that contribute

to social trends. In other words, the confession is reflected and recognized in the existence of the phenomenon of a spiritually identifying institution due to the components of managerial response to public activity. Based on the works of scientists, we observe the nature of religion as a spiritually identifying factor.

Conclusion

According to the results of the study, we proposed a number of definitions regarding the concept of a confession. Based on the views of scientists, we explained the conceptual essence of the confession. At the same time, we see that a confession is recognized as a certain form of religious faith. We learned that this phenomenon lives in a state of institutionalized religiosity. In addition, we noticed that the confession as a spiritual institution influences social processes. We identified the inexpediency of restricting a common confession at the level of a denomination or religious association.

Financing

This research has been/was/is funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP25796507 - The post-penitentiary period of reintegration into Kazakhstan's society of individuals influenced by the ideology of religious extremism).

References

- 1 Консуов Г., Ян Л., Мармونتова Т. Регулирование государственно-конфессиональных отношений: опыт сравнительного анализа (на примере КНР и РК) // Central Asia and the Caucasus. – 2020. – Т. 23. – № 2. – С. 88–97.
- 2 Алимова С.Б. Государственно-конфессиональные отношения в Республике Казахстан // [Электронный ресурс] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvenno-konfessionalnye-otnosheniya-v-respublike-kazakhstan> (дата обращения: 31.05.2023).
- 3 Религиоведение: учебное пособие и учебный словарь-минимум по религиоведению. – М.: Гардарики, 2000. – 536 с.
- 4 Петренко С.П. К вопросу о терминах «конфессия» и «конфессиональная общность» // Вестник Таганрогского института имени А.П. Чехова. – 2007. – № 2.
- 5 Чернышкова З.Е. Государственно-конфессиональные отношения в Российской Федерации: учебное пособие к спецкурсу. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2002. – 43 с.
- 6 Кардашевский А.В. Государственно-конфессиональные отношения и политические режимы // Известия Иркутского государственного университета. Серия: Политология. Религиоведение. – 2010. – № 2.
- 7 Аринин Е.И., Даведьянов А.В., Медведева В.А. Концептуальный аппарат религиоведения: термины «вероисповедание», «конфессия», «деноминация» // Гуманитарные ведомости ТГПУ им. Л.Н. Толстого. – 2019. – Т. 29. – № 1.
- 8 Энциклопедия религий. – М., 2008. // [Электронный ресурс] URL: <http://religiocivilis.ru/hristianstvo/christ-d/5267-denominacija-.html>

9 Набиев Р.А., Гафаров А.А., Ибрагимов Р.Р. Государственно-конфессиональные отношения в России: учебное пособие. – Казань: Казанский университет, 2013. – 204 с.

10 Смирнов М.Ю. О религиоведении, религии и религиозности // Вестник РХГА. – 2008. – № 2.

11 Sulaiman M. Between Text and Discourse: Re-Theorizing Islamic Orthodoxy // ReOrient. – 2018. – Vol. 3. – No. 2. – Pp. 140–162.

12 Мяскур Д.О. Гармонизация межконфессиональных отношений в Украине // Вопросы гармонизации межкультурных, межнациональных и межконфессиональных отношений: материалы Международной научно-практической конференции (Ростов-на-Дону). – М.: Перо, 2016. – С. 462–469.

Transliteration

1 Konsuov G., Yan L., Marmontova T. Regulirovanie gosudarstvenno-konfessional'nykh otnoshenii: opyt sravnitel'nogo analiza (na primere KNR i RK) [Regulation of state-confessional relations: a comparative analysis (case of PRC and RK)] // Central Asia and the Caucasus. – 2020. – Vol. 23. – No. 2. – Pp. 88–97. (in Russ).

2 Alimova S.B. Gosudarstvenno-konfessional'nye otnosheniia v Respublike Kazakhstan [State-confessional relations in the Republic of Kazakhstan] // [Electronic source] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvenno-konfessionalnye-otnosheniya-v-respublike-kazakhstan> (the date of referring: 31.05.2023). (in Russ)

3 Religiovedenie: uchebnoe posobie i uchebnyi slovar'-minimum po religiovedeniiu [Religious studies: textbook and minimum dictionary on religious studies]. – М.: Gardariki, 2000. – 536 p. (in Russ).

4 Petrenko S.P. K voprosu o terminakh "Konfessiiia" i "Konfessional'naia obshchnost'" [On the terms "Confession" and "Confessional community"] // Vestnik Taganrogskego instituta imeni A.P. Chekhova. – 2007. – No. 2. (in Russ).

5 Chernyshkova Z.E. Gosudarstvenno-konfessional'nye otnosheniia v Rossiiskoi Federatsii: uchebnoe posobie k spetskursu [State-confessional relations in the Russian Federation: a course manual]. – Ekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta, 2002. – 43 p. (in Russ).

6 Kardashevskii A.V. Gosudarstvenno-konfessional'nye otnosheniia i politicheskie rezhimy [State-confessional relations and political regimes] // Izvestiia Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Politologiya. Religiovedenie. – 2010. – No. 2. (in Russ).

7 Arinin E.I., Davedianov A.V., Medvedeva V.A. Kontseptual'nyi apparat religiovedeniia: terminy "Veropovedanie", "Konfessia", "Denominatsiia" [Conceptual apparatus of religious studies: the terms "Creed", "Confession", "Denomination"] // Gumanitarnye vedomosti TGPU im. L.N. Tolstogo. – 2019. – Vol. 29. – No. 1. (in Russ).

8 Entsiklopediia religii [Encyclopedia of religions]. – М., 2008. // [Electronic source] URL: <http://religiocivilis.ru/hristianstvo/christ-d/5267-denominacija-.html>. (in Russ).

9 Nabiev R.A., Gafarov A.A., Ibragimov R.R. Gosudarstvenno-konfessional'nye otnosheniia v Rossii: uchebnoe posobie [State-confessional relations in Russia: a textbook]. – Kazan': Kazanskii universitet, 2013. – 204 p. (in Russ).

10 Smirnov M.Iu. O religiovedenii, religii i religioznosti [On religious studies, religion and religiosity] // Vestnik RKhGA. – 2008. – No. 2. (in Russ).

11 Sulaiman M. Between Text and Discourse: Re-Theorizing Islamic Orthodoxy [Between Text and

Discourse: Re-Theorizing Islamic Orthodoxy] // ReOrient. – 2018. – Vol. 3. – No. 2. – Pp. 140–162. (in Eng).

12 Miashkur D.O. Garmonizatsiia mezkhkonal'sional'nykh otnoshenii v Ukraine [Harmonization of interconfessional relations in Ukraine] // Voprosy

garmonizatsii mezkhkul'turnykh, mezhnatsional'nykh i mezkhkonal'sional'nykh otnoshenii: materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii (Rostov-na-Donu). – M.: Pero, 2016. – Pp. 462–469. (in Russ).

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Ruslan Sarsembayev

Leading Researcher, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: sarsembayev.rus27@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-7251-6979

Lesken Shyngysbayev

Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: lesken01kz@gmail.com, ORCID ID: 0009-0002-1533-2887

Mohd Roslan Bin Mohd Nor

Professor, Lecturer, Department of Islamic History and Civilization, Academy of Islamic Studies, University of Malaya, Kuala Lumpur, Malaysia, email: m_roslan@um.edu.my, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6521-4603>

Руслан Меиржанович Сарсембаев

жетекші ғылыми қызметкер, дінтану және мәдениеттану кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: sarsembayev.rus27@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-7251-6979

Лескен Сейдығалымович Шыңғысбаев

аға оқытушы, Саясаттану және саяси технологиялар кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: lesken01kz@gmail.com, ORCID ID: 0009-0002-1533-2887

Мохд Рослан Бин Мохд Нор

профессор, лектор, Исламдық тарих және Өркениет департаменті, Исламдық зерттеу академиясы Малай университеті, Куала Лумпур, Малайзия, email: m_roslan@um.edu.my, ORCID ID: 0000-0002-6521-4603

Руслан Меиржанович Сарсембаев

ведущий научный сотрудник, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: sarsembayev.rus27@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-7251-6979

Лескен Сейдығалымович Шыңғысбаев

старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: lesken01kz@gmail.com, ORCID ID: 0009-0002-1533-2887

Мохд Рослан бин Мохд Нор

профессор, лектор, кафедра исламской истории и цивилизации, Академия исламских исследований, Малайский университет, Куала-Лумпур, Малайзия, email: m_roslan@um.edu.my, ORCID ID: 0000-0002-6521-4603

TENGRIISM AND THE STAGES OF ITS STUDY

G. Toleu, K. Kaliyev

ABSTRACT

The main purpose of this article is to conduct an initial analysis of the meaning Tengriism is a system of religious beliefs of the ancient Turkic peoples. With the advent of Islam, this belief was greatly weakened in the Turkic world and almost disappeared completely. In the last 10-15 years, however, it has revived in the former post-Soviet countries. This phenomenon has aroused the interest of scholars. This article examines information about Tengriism, which has revived in Central Asia and Russia in recent years. In particular, it analyses the information about Tengriism and the history of its study. The history of research on this topic is divided into several main periods. In addition, this article focuses on the period when studies of the old Tengriism belief and the neo-Tengriism belief were conducted. A chronology of the research periods is established and analysed. In addition, the opinions of domestic and foreign scholars on Tengriism are analysed in detail and comprehensively. Methods such as scientific analysis, literature research and analytical observation are mainly used in the study.

Key words: Tengriism, Neo-Tengriism, Spirit, Ancestors, Tradition, Tengriism Research.

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Author-correspondent:
Kaliyev K.,
kashonti@mail.ru

Reference to this article:
Toleu G., Kaliyev K. Tengriism and the Stages of its Study // Adam Alemi. – 2025. – № 4 (103). – P. 172-177.

Тәңіршілдік сенімі және оның зерттелуі кезеңдері

Аңдатпа. Тәңіршілдік сенімі — бұл түркі халықтарының ерте дәуірдегі діни сенім жүйесі. Бұл сенімі ислам дінінің келуімен түркі әлемінде қатты әлсіреп жойылып кеткендей болатын. Бірақ қазіргі соңғы 10-15 жылда бұрынғы постсоветтік мемлекеттерде қайта жаңғыру үстінде. Бұл феномен ғалымдардың қызығушылығын арттырған болатын. Бұл мақалада соңғы жылдары Орта Азия және Ресей аймағында қайта жаңғыра бастаған тәңіршілдік сеніміне қатысты ақпараттар зерттелетін болады. Нақты айтқанда тәңіршілдік сенімі және оның зерттелуі тарихы туралы мәліметтерге талдау жасалынады. Бұл тақырыпқа қатысты зерттеулер тарихы негізгі бірнеше кезеңдерге бөліп қарастырылады. Сонымен қатар бұл мақалада ескі тәңіршілдік сенімі мен неотәңіршілдік сеніміне қатысты зерттеулердің қай кезеңде зерттелгендігіне мән беріледі. Зерттелу кезеңдерінің хронологиясы жасалып талданады. Сондай-ақ тәңіршілдік туралы отандық және шетелдік зерттеуші ғалымдардың айтқан пікірлері терең әрі жан-жақты талданатын болады. Зерттеуде негізінен ғылыми талдау, әдебиеттерге шолу, аналитикалық шолу сынды әдістер қолданылады.

Түйін сөздер: тәңіршілдік, неотәңіршілдік, аруақ, ата-баба, дәстүр, тәңіршілдік зерттеулер.

Тенгрианство и этапы ее изучения

Аннотация. Тенгрианство — система религиозных верований древних тюркских народов. Эта вера, по-видимому, значительно ослабла и даже исчезла в тюркском мире с приходом ислама. Однако в последние 10–15 лет он переживает возрождение в странах бывшего постсоветского пространства. Это явление привлекло внимание ученых. В данной статье будут рассмотрены сведения, связанные с верой тенгрианства, которая в последние годы начала возрождаться в Средней Азии и России. В частности, будут проанализированы сведения о вере Тенгри и истории ее изучения. История исследований этой темы делится на несколько основных периодов. В статье также рассматривается период, в который проводились исследования древнего тенгрианства и неотенгрианства. Создана и проанализирована хронология этапов исследования. Также будут глубоко и всесторонне проанализированы мнения, высказанные отечественными и зарубежными учеными о тенгрианстве. В исследовании в основном используются такие методы, как научный анализ, обзор литературы и аналитический обзор.

Ключевые слова: тенгрианство, неотенгрианство, дух, предок, традиция, исследование тенгрианства.

Introduction

The general concept of “Tengri” as the main creator god of the Turkic steppe emerged at the end of the 2nd millennium BC and the beginning of the 1st millennium BC, and its emergence first coincided with the time when the Turkic and Mongol tribes formed their national principles and created steppe empires in the 5th-6th centuries BC. “The original version of the words called Chenli (“sky”) by the Huns, Tian by the Chinese,

and Dingir (“sky”) by the Sumerians was called by the French researcher Jean-Paul Roux the general term “Tengriism”. The term Tengri means “sky”, “god”, “creator of the world”, “ruler” [1].

It is explained that the belief in Tengriism has developed from ancient times from a simple belief in the existence of some forces in nature to a belief in the gods. Historians have noted that the beliefs in gods were based on the idea that mountains, trees, water, stones, etc. in nature have spirits.

Although the belief in Tengriism, one of the ancient beliefs of the Turkic peoples, is among the old beliefs, we cannot deny that there are still remnants in some of the customs and traditions and culture of the modern Turkic peoples. After the Turkic peoples had adopted Islam, however, this belief largely disappeared. After gaining independence, there was a revival of religions, traditions and cultures in the countries of Central Asia. The issue of Tengriism was also raised as part of this revitalisation. Especially in the last 10-15 years, when interest in the topic of "Tengriism" increased significantly in Central Asia, new directions of shamanism and shamanistic ideas from earlier centuries began to re-emerge. Even several groups of new Tengriism have emerged. If in Kyrgyzstan, Kazakhstan, Karakalpakstan, Tatarstan, etc., neo-Tengriism and shamanism manifest themselves in a syncretic form (fused, mixed) with the principles of Islam, then in Buryatia, Altai and Tuva, Tengriism manifests itself in a syncretic form in connection with Lamaism.

In this regard, the importance of explaining the concept of Tengri from a scientific, objective, and philosophical perspective is increasing among the general public. Understanding the issue of Tengriism from a scientific, objective, and philosophical perspective allows not only to take its historical place in the system of ancient world-views, but also to consider it from a modern scientific perspective.

The resurgent Tengriism has aroused the interest of scholars conducting research in the fields of religion, history, and Turkology. The phenomenon of the revival of Tengriism has made this topic relevant in the regions of Central Asia. Various studies have appeared on this topic.

In general, the first studies on the topic of Tengriism began with medieval Turkic thinkers such as Mahmud Kashgari and Zhusup Balasaguni, and continued with the works of ethnographers and historians such as V.V. Bartold, S.E. Malov, V.V. Radlov, A.I. Levshin, Sh. Ualikhanov and D. Banzarov, and A. Divaev in the 19th and 20th centuries. There are several scholars who are currently working on the phenomenon of Tengriism. Among them are often the works of indigenous religious scholars. In particular, these include the studies of scholars such as N. Ayupov, A. A. Ryskiewa, A. Qurbanbek [2], M. Isakhan, A. Altaykyzy [3] on the subject of Tengriism. Of course, these studies themselves can be divided into different directions. We will discuss them in the main part.

Methodology

The wide range of methods used to study the Tengriism belief includes various scientific approaches and methodological foundations. They constitute the most important methods on this topic, from traditional historical research methods to cultural and anthropological, phenom-

enological approaches. The study mainly uses the method of scientific analysis. To identify data related to research on the topic of Tengriism, methods such as literature review and analytical review were used. In addition, manifestations of neo-Tengriism were identified through comparative analysis methods.

Main part

Many scholars have expressed their thoughts and opinions regarding the concept of "Tengri". Domestic and foreign scholars have tried to define this concept in their works. With regard to the term "Tengri", O. Suleimenov writes in his work "Language Writing" on the oldest religions of mankind and the errors of the expert on the mysteries of the Bible, Erich Zehren, that Tengriism is a "solar religion" that has developed over several dozen millennia [4]. A similar source is provided by the mediaeval Albanian historian Musa Kalankatuklu (7th century): "The Huns, Khazars and other Turkic tribes, such as the Massagetes, believed in the gods of the sun, moon and Tanra Khan and sacrificed horses, sometimes to water and fire, to the god of the road and even to all phenomena that seemed miraculous to them like the birth of the moon" [5]. According to these views, the idea of God is connected to the forces of nature such as the sun and the moon and can be seen as originating from there.

Scholars who hold the following view say that the Turkic-speaking peoples used the word "Tengri" ("Tanir", "Tanry"), as a synonym for the modern term "God, Allah". They assume that it was used in a monotheistic religious sense. The famous Azerbaijani researcher F. Agasiyoglu, for example, explained: "The ancient Turks called God "Tanir". In addition, they used names such as Tengri, Dingir, Kut, etc. [6]. The following researcher Ziya Bunyadov: In his commentary on the terms "Tengri" and "Göktürk", he wrote that "Tengri" means God and "Gök" means sky in most modern Central Asian Turkic dialects. In his opinion, this word is used in today's language of the modern Turkic peoples only in the meaning of "Allah" [7]. And the Uzbek scientist Karimov B.R. wrote in his article on "Tengriism": "The cult of the god Tengri (Tengri, Khan Tengri, Kok Tengri) occupies an important place in the ancient beliefs of all Turkic peoples. The origin of this cult has not yet been sufficiently researched." [8] There are also indigenous scholars who regard Tengriism as a philosophical world view. For example, the researcher Sabetkazi Akatay, who uses the Kazakh translation of the term "Tanirshildik" instead of "Tengriism", comes to the conclusion that "Tengriism" is "the result of the natural synthesis of the historical syncretic (combining different beliefs) philosophical thoughts of the peoples of Central Asia" [9]. The famous scholar Garifolla Yesim, who analyses the old Turkish legends, points out: "In the world view of the Turks, Tengri is an

incomprehensible mystery. The worship of the Tengri heaven, the thirst for heights drives people to adhere to a sublime, incomprehensible, heroic philosophy..." [10]. Auezkhan Kodar explained in his philosophical analysis that "the idea of God is the first idea about the reality of the world. It went through a path of development from animism, totemism, through the stages of henotheism to monotheism. However, when it reached the stage of monotheism, it merged with Manichaeism beliefs and was then (partly) influenced by the idea of "Allah" in the Islamic faith and (partly) by the philosophical ideas of Buddhism" [11].

Another view of Tengriism is the view of scholars who explain it in the context of the concepts of "shamanism". As proof of this, the researcher A.Yu. Nikonov in his work "Altun Bitig Tengriantstvo" conceptually adheres to the stereotype of presenting Tengriism as shamanism and explains the concepts of Tengriism on the basis of the myths of the ancient Turks, which are preserved in the oral and written traditions of the Turkic peoples [12].

In addition, we note that the concept of Tengriism also occupies a special place in the work of Sh. Valikhanov. In his article "Tengri (God)" he comprehensively describes the customs and principles of Tengriism, the belief in spirits and ghosts. The duality of Sh. Valikhanov's view of Tengriism is explained by the historical and ideological background of the era in which he lived. On the one hand, he recognises Tengri as God and says that Tengriism is a "monotheistic belief in God", and on the other hand, Tengriism is explained as the concept of spirits, souls, fairies, demons and evil shamanic spirits [13].

As we can see, the opinions of scholars have developed in several directions. In this regard, contradictory views arise. Currently, there are different views and conclusions about Tengriism:

First, according to Eurocentric scholars, Tengriism is associated with shamanism, considers it a form of paganism, and draws attention to its animistic foundations. According to them, Tengriism is a nature religion. Representatives of this trend, relying on information from Western travelers such as Plano Carpini and Wilhelm Rubruck, described the life, customs, beliefs and customs of medieval Turkic society as a phenomenon of a pagan society.

The second is the view that belief in God underwent many changes during contact with other religions and went through a developmental phase from a polytheistic concept to a monotheistic belief. Proponents of this view, referring to the works of medieval Turkic thinkers such as Mahmud Kashkari and Yusuf Balasaguni, believe that "the Turks developed a common idea as they passed through the stages of the development of the imperial state from a separate tribal period." If shamanic polydaemonism was characteristic of the early tribal period, the heyday of the Turkic khaganate was characterised by a monotheistic

concept of God. This means that the Turks at this time understood Tengri as the only creator of everything. It is assumed that this attitude had a positive effect on the acceptance of Islam by the Turkic peoples and the rapid spread of Islam in the area of Turkic culture. N. Ayupov expressed the opinion that Tengriism should be regarded as a universally open worldview [14].

There are also several problems with the phenomenon of Tengriism that is developing in the post-Soviet countries today. There are several groups with different views on Tengriism. They are currently developing, albeit slowly, in the regions of Central Asia and Russia. Now, let's dwell on the Tengriism groups that are active in Kazakhstan. Neo-Tengriism groups in Kazakhstan: These can be divided into several groups:

Representatives of the first group. Representatives of the group that call themselves defenders of the "Kazakh worldview" and "Kazakh tradition", who are guided by myths and legends widespread among the people.

Representatives of the second group. Political racist direction called Tengriists or adherents of the Kazakh worldview.

The concept of the Tengri. According to the belief of Tengriists, "Tengri" is not a name for God, but adheres to natural philosophical principles such as "Tengri is in the body – protein", "Kazakh tribes – acids and organic substances contained in protein", "The spirits of ancestors are in the human body". However, other neo-Tengrist groups and researchers of the Tengrist worldview completely disagree with the position taken by this group that "Tengri" is not a name for God. This is because Shokan Ualikhanov explains in his article "Tengri (God)" that Tengriism arose on the basis of customs and principles, the belief in spirits and ghosts. On the one hand, he introduces Tengri as a god and says that Tengriism is "monotheistic belief in Tengri", on the other hand, he argues that the concepts of "spirits, souls, fairies, diyus and evil shamanic spirits" had not yet disappeared in his time [15]. According to the above-mentioned neo-theistic groups, the position that "God is not the name of God" is "directed against theism" and "the slogan of groups that want to destroy theism".

Sacred cults: Ak (wight) - sacred cell. Aruak – Aru (young girl) cell. Aruak- pregnancy regulator. Only ARUAK- SPIRIT knows the answer to all questions that arise in the living world. God himself, who created Ak - Aruak as his body. Tan-Ir-Body Protein. Tan-Ir- Immunity Protein. However, other neo-theistic groups do not agree with the position that this group promotes that "Aruak is a cell" and consider such a belief to be a concept "alien to theism." According to the beliefs of the other neo-theistic groups mentioned above, they believe that "Aruak is not a cell at all. Aruak are ancestors who have already passed away." On this basis, there are mutual disagreements among representatives of the neo-Islamic movement.

Terminology: Mysyman - a person who is firm in his faith. Fasting - sharing the hard-earned income with others. Ablution - a diet. Takarat - going out into nature, swimming, sunbathing. Taking medicinal herbs to regulate the internal organs. Bata - chromosome organics. Alty Alash - Kuymchak, Takyl, Kundyk, Kokey, Mandai, Tobe. Alty Alash - a form of worship in the style of Hinduism, sitting in meditation. As we have seen, the terminology of this direction is presented in syncretism with the concepts of Islamic faith.

In addition to Islam, the neo-theosophical movement also has concepts and rituals that are very similar to those of other religions. Syncretistic types of worship: Alty Alash is a type of worship that expresses a deep immersion of consciousness in its own content, similar to Hindu meditation.

Omin is a combination of the syllables om and in, which serves as a link. Om is the supreme being, the universal spirit in the understanding of Hinduism. Om is the path leading to the god Savitar [16].

Another "occultism" that this Tengriist direction promotes is called "Rebirth" (Reincarnation). However, there is a noticeable difference between "Rebirth" and reincarnation. Reincarnation means the transfer of souls from body to body (any body). "Rebirth" in Neo-Tengrists means the rebirth of ancestors into their own generation (the concept of becoming parents to your ancestors again).

Representatives of the third group. A group of citizens who call themselves «agnostic Tengrists» and «atheist Tengrists». Some active members of this group are known for denouncing Islam as a phenomenon that threatens humanity, discriminating against Muslim citizens, presenting religion and science as a contradiction and disseminating information that describes religion as an obstacle to social development.

The main work of the group's representatives was «The Great Paradox, or Two Handwritings in the Quran» (Samir Aleskerov), which was written to criticise the verses of the Quran. This work contains information about the connection between the verses of the Quran and terrorist events that have taken place in the world.

It is clear that one of the main reasons they call themselves «atheists» is their hatred of «religions». As to why they call themselves «Tengrists», they explain: «Every nation has its own tradition, and the Kazakh tradition is Tengriism. Tengriism means nationalist.» Although the representatives of this current describe themselves as «atheists», they do not know much about the principles of atheism.

The phenomenon of several neo-Tengri groups, mentioned above, is observed in Kazakh society. The activity of these groups requires re-study of this topic. It is observed that among the neo-Tengrists there are also their own «scholars» who are trying to study this topic, and books

by these scholars are also being published. In this regard, the importance of research will undoubtedly increase. Now it is important to consider the research conducted on this topic by periods. Because the researcher of each period could conduct research in accordance with the requirements of that era. The history of the study of the topic of Tengriism can be generally divided into several periods:

1. The first studies include the works of medieval Turkic thinkers. These studies contain information about Tengriism that can be found in the works of scholars such as Mahmud Kashgari and Zhusip Balasaguni. The importance of these works stems from the fact that the authors themselves were deeply immersed in the spirituality of the people and described the artefacts they directly witnessed [17].

2. Studies on «Tengri» during the period of colonisation of the Kazakh territories by Tsarist Russia. The first studies on «Tengri» and «Tengriism» were carried out by the colonising country: They travelled to Central Asia in the 18th and 19th centuries, studied the history, literature, culture and religious beliefs of the local population and left records. For example: V.V. Barthold, J.H. Gumilev, G.N. Potanin, N. Aristov, S.G. Klyashtorny, N.Ya. Bichurin, L.S., U. Thomsen, A.I. Levshin, A.N. Bernshtam, V.V. Radlov, etc. Among the local residents, Sh. Ualikhanov and D. Banzarov (author of the book *Chernaya Vera*) were led by G.N. Potanin (D. Banzarov's work was edited, an electronic version is available on the Internet). Sh. Ualikhanov called Tengriism and shamanism together. This can be seen from his article «Traces of Shamanism among the Kyrgyz»: «In general, shamanism as a religion is a subject that has not yet been studied.» On December 15, 1893, Wilhelm Thomsen, a professor at the Department of Comparative Linguistics at the University of Copenhagen, read the word «Tengri» from a stone inscription collected by archaeologists. After reading the text in full, it was determined that «Tengri» worshiped the same sky, the creator of the sky [18]. Thus, a new subject of study, the topic «Tengirism», «Tengirism», appeared.

3. The end of the Soviet era and the time of independent Kazakhstan. Since the 70s of the 20th century, well-known scientists of our country, S. Akatay, A.I. Artemyev, K.A. Abishev, N.Zh. Beitenova, R. Berdybay, A.B. Derbisali, G. Yesim, T.Kh. Gabitov, M.Z. Izotov, A.K. Kasabek, B.K. Kudaibergenov, A. Margulan, S. Mukanov, A.N. Nyсанbayev, M.S. Orynbekov, G.K. Shalabaeva, K.Sh. Shulembayev, N. Ayupov researched religious beliefs that influenced the formation of Kazakh philosophy, in particular the influence of Tengriism, Zoroastrianism, Totemism, Shamanism, Christianity and Islam.

4. The time after independence. The philosophical and cultural heritage of ancient Turkic culture has developed to such an extent that it is necessary to evaluate it from a historical per-

spective and determine its cultural context. The main objective was to determine the intellectual culture of Turkic-speaking peoples through the monuments of ancient Turkic writing, the creativity of ancient and mediaeval thinkers. The independence of the Turkic states in Central Asia allows us to take a new look at a number of questions concerning the history and culture of the Turkic peoples. Researchers who considered Tengriism as a philosophical phenomenon of ancient Turkic culture, such as Olzhas Suleimenov, Sabetkazy Akatay, Garifolla Yesim, Nurlan Ospanuly, A. Kodar, Aron Atabek, A.Yu. Nikonov (Kazakhstan), Murat Adzhi (Russia), Bezertinov R.N. (Tatarstan), Karimov B.R. (Uzbekistan), Dastan Sarygulov (Kyrgyzstan), Choyun Omuraliev (Kyrgyzstan) and others, have tried to reveal new facets of the concept of «Tengri».

The common opinion of the scholars is that "Tengriism gradually evolved from simple totemism to monotheism" (which refutes the position of modern neo-Tengriists that "Tengriism has remained unchanged from antiquity to the present day"). Furthermore, the researchers believe that "the establishment of the Qarakhanid state and the adoption of Islam as the state religion marginalised Tengriism. Tengriism not only moved to the periphery, but also degraded to a certain extent and gradually blended with the culture of the Tungusic-Manchurian tribes, and a natural interaction between Tengriism and shamanism occurred. Shamanic elements began to penetrate into the belief in Tengriism of the Turkic peoples of the Altai and Siberia."

5. The current period. In the last 10-15 years in particular, interest in the subject of "Tengriism" has grown considerably in Central Asia, and a group of scholars has emerged who are studying this subject in new ways. This group of scholars can be described as scholars who are mainly engaged in the study of the newly emerging neo-Tengriists. They include the already mentioned scientists A. A. Ryskiewa, A. Quranbek, T. Abylov, M. Isakhan, A. Altaykyzy, etc. The subject of Tengriism was differentiated according to its periods, also on the basis of the political and ideological issues that arose in these periods.

Conclusion

Tengriism is an ancient belief and worldview of the Turkic peoples that forms the basis of their spiritual culture. The concept of Tengriism aims to understand the most important values and rules of human life, the laws of society and nature. When studying Tengriism, it is very important to consider its origin, history and development, its spread among peoples and its interaction with and influence on the Islamic religion. Nowadays, interest in Tengriism is growing and it is known to influence culture, philosophy, politics and religion. Therefore, its study is an important and necessary direction for modern science and society.

The lack of basic written sources on Tengriism, the transformation of Tengriism through customs and the advent of Islam have led to the emergence of different views and ideas, debates and contradictions. Research into Tengriism itself was also carried out in the context of the political ideologies of the time, depending on the historical period. As a result, discussions on this topic have continued to grow. Moreover, the phenomenon of neo-Tengriists that is currently emerging has further complicated this issue. It is well known that such religious beliefs and the emergence of inter-faith conflicts have a negative impact on the stability of society. Therefore, extensive scientific research has yet to be conducted on Tengriist beliefs. It can be concluded that this scientific problem can be solved by conducting large-scale research, especially within the framework of the project, and publishing several volumes of books.

References

- 1 Аджи М. Полынь половецкого поля. – М., 1994. – 384 с.
- 2 Ryskiyeva A., Kuranbek A., Atash B. Тәңірішдік сана: еліміздегі әлеуметтік-психологиялық климат // Вестник КазНУ. Серия «Религиоведение». – 2022. – Т. 32. – № 4. – С. 28–38.
- 3 Алтайқызы А. Религиозные аспекты массового сознания казахстанцев // Аль-Фараби. – 2024. – Т. 88. – № 4. – С. 81–89.
- 4 Сулейменов О. Язык письма: взгляд в доисторию о происхождении письменности и языка малого человечества. – Алматы–Рим, 1998.
- 5 Каланкаткулу Моисей. История Албании. – Баку: Евразийский пресс, 2006. – 345 с.
- 6 Агасиоглы Ф. Доисламская история азербайджанских тюрков. III битик: древние государства, построенные в Азербайджане. – Баку: Агрыдаг, 2014. – 355 с.
- 7 Буньядов З.М. Религии, секты, вера. – Баку: Восток-Запад, 2007. – 410 с.
- 8 Безертинов Р.Н. Тенгрианство – религия тюрков и монголов: научно-популярное издание. 2-е изд., доп. – Набережные Челны: Аяз; Казань: Слово, 2004. – 500 с.
- 9 Акатай С. Древние культы и традиционная культура казахского народа: монография. – Алматы: КазНИИКИ, 2001. – 424 с.
- 10 Есимов Г. Хаким Абай. – Алматы: Білім, 1995. – 384 с.
- 11 Кодар А. Культ Тенгри в системе религий раннего средневековья // Тенгрианство – мировоззрение алтайских народов: сб. докладов Первой международной научной конференции. – Бишкек, ноябрь 2003. – С. 122.
- 12 Никонов А.Ю. Алтун Битиг. Тенгрианство. – Алматы: Издательский дом «Жибек жолы», 2000.
- 13 Валиханов Ч. Избранные произведения. – Алматы, 1952. – 180 с.
- 14 Монография. – Алматы: КазНПУ им. Абая; Издательство «КИЕ», 2012. – 256 с.
- 15 Абылов Т.Т., Рыскиева А.Ә., Затов Қ.А. Көне түріктердің діні және шаманизм // Адам әлемі. – 2022. – № 4 (94). – С. 123–134.
- 16 Аджи М. Полынь половецкого поля. – М.: LitRes, 2022.
- 17 Валиханов Ч. Избранные произведения. – Алматы, 1952. – 180 с.

18 Каиржанов А.К. Открытие орхонских памятников письменности. – 2023.

Transliteration

1 Adzhi M. Polyn' polovetskogo polia [Wormwood of the Polovtsian Field]. – M., 1994. – 384 p. (in Russ).

2 Ryskiyeva A., Kuranbek A., Atash B. Tangirshildik sana: elimizdegi aleumettik-psikhologialyq klimat [Tengriism mindset: the socio-psychological climate in our country] // Vestnik KazNU. Seriya "Religiovedenie". – 2022. – Vol. 32. – No. 4. – Pp. 28–38. (in Kaz).

3 Altaikyzy A. Religioznye aspekty massovogo soznaniia kazakhstantsev [Religious aspects of the mass consciousness of Kazakhstanis] // Al'-Farabi. – 2024. – Vol. 88. – No. 4. – Pp. 81–89. (in Russ).

4 Suleimenov O. Iazyk pis'ma: vzgliad v doistoriiu o proiskhozhdenii pis'mennosti i iazyka malogo chelovechestva [The Language of Writing: A Look into Prehistory of the Origin of Writing and Language of Humankind]. – Almaty–Rim, 1998. (in Russ).

5 Kalankatuklu Moisei. Istoriia Albanij [History of Albania]. – Baku: Evroaziiskii press, 2006. – 345 p. (in Russ).

6 Agasiogly F. Doislamskaia istoriia azerbaidzhanskikh tiurok. III bitik: drevnie gosudarstva, postroennye v Azerbaidzhane [Pre-Islamic history of the Azerbaijani Turks. Book III: Ancient states in Azerbaijan]. – Baku: Agridag, 2014. – 355 p. (in Russ).

7 Bun'adov Z.M. Religii, sekty, vera [Religions, Sects, Faith]. – Baku: Vostok–Zapad, 2007. – 410 p. (in Russ).

8 Bezertinov R.N. Tengrianstvo – religiia tiurkov i mongolov: nauchno-populiarnoe izdanie. 2-e izd., dop.

[Tengriism—the religion of Turks and Mongols: a popular-science edition. 2nd ed., rev.]. – Naberezhnye Chelny: Aiaz; Kazan': Slovo, 2004. – 500 p. (in Russ).

9 Akatai S. Drevnie kul'ty i traditsionnaia kul'tura kazakhskogo naroda: monografiia [Ancient Cults and Traditional Culture of the Kazakh People: A Monograph]. – Almaty: KazNIKI, 2001. – 424 p. (in Russ).

10 Esimov Garifolla. Khakim Abai [Hakim Abai]. – Almaty: Bilim, 1995. – 384 p. (in Russ).

11 Kodar A. Kul't Tengri v sisteme religii rannego srednevekov'ia [The Cult of Tengri in the System of Early Medieval Religions] // Tengrianstvo – mirovozzrenie altaiskikh narodov: Proceedings of the 1st Int. Sci. Conf. – Bishkek, Nov. 2003. – P. 122. (in Russ).

12 Nikonov A.Iu. Altun Bitig. Tengrianstvo [Altun Bitig. Tengriism]. – Almaty: Izdatel'skii dom «Zhibek zoly», 2000. (in Russ).

13 Valikhanov Ch. Izbrannye proizvedeniia [Selected Works]. – Almaty, 1952. – 180 p. (in Russ).

14 Monografiia [Monograph]. – Almaty: KazNPU im. Abaya; Izdatel'stvo «KIE», 2012. – 256 p. (in Russ).

15 Abylov T.T., Ryskiyeva A.A., Zatov K.A. Kone turikterdin dini zhane shamanizm [The Religion of the Ancient Turks and Shamanism] // Adam alemi. – 2022. – No. 4 (94). – Pp. 123–134. (in Kaz).

16 Adzhi M. Polyn' polovetskogo polia [Wormwood of the Polovtsian Field]. – M.: LitRes, 2022. (in Russ).

17 Valikhanov Ch. Izbrannye proizvedeniia [Selected Works]. – Almaty, 1952. – 180 p. (in Russ).

18 Kairzhanov A.K. Otkrytie orkhonskikh pamiatnikov pis'mennosti [Discovery of the Orkhon Inscriptions]. – 2023. (in Russ).

INFORMATION ABOUT AUTHORS

<i>Gibadat Toleu</i>	PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: Gibadat_ast89@mail.ru , ORCID ID: 0009-0008-4961-4587
<i>Kaskyrbek Kaliyev</i>	Senior Lecturer, PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: kashonti@mail.ru , ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7610-1367
<i>Гибадат Төлеу</i>	PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан email: Gibadat_ast89@mail.ru , ORCID ID: 0009-0008-4961-4587
<i>Қасқырбек Қалиев</i>	аға оқытушы, PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: kashonti@mail.ru , ORCID ID: 0000-0001-7610-1367
<i>Гибадат Толеу</i>	PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан email: Gibadat_ast89@mail.ru , ORCID ID: 0009-0008-4961-4587
<i>Каскырбек Калиев</i>	старший преподаватель, PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан email: kashonti@mail.ru , ORCID ID: 0000-0001-7610-1367

Поздравляем Дину Далабаевну Ешпанову с Юбилеем!!!

Редакция журнала «Адам әлемі» сердечно поздравляет Вас с прекрасным юбилеем - 75-летием со дня рождения!

Ваша жизнь и профессиональный путь являются примером служения науке, верности философии и неустанного стремления к познанию закономерностей общественного развития. Более пятидесятилетий Ваша деятельность неразрывно связана с исследованием глубинных процессов казахстанского общества, его духовных, социальных и ценностных оснований.

Окончив философско-экономический факультет Казахского государственного университета имени С.М. Кирова, Вы посвятили себя преподаванию и научным исследованиям. С тех пор Ваша научная карьера - это путь постоянного профессионального роста, интеллектуальной зрелости и беззаветной преданности делу развития отечественной философской и социологической мысли.

Ваши исследования посвящены актуальным вопросам философии, социологии и современной общественной жизни Казахстана.

Редакция журнала «Адам әлемі» с глубоким уважением отмечает Ваш вклад в развитие казахстанской научной мысли и особенно благодарна за блестящие публикации на страницах журнала, посвящённые современным проблемам казахстанского общества - вопросам социального портрета молодёжи, патриотизма, ценностей и национальной идентичности. Ваши работы отличаются высоким профессионализмом, аналитической глубиной и актуальностью, способствуют формированию научного и общественного дискурса о путях развития Казахстана в XXI веке.

Вы заслуженно пользуетесь уважением коллег, студентов и читателей как учёный, педагог и Человек большой души. Ваша энергия, целеустремлённость и человеческое обаяние вдохновляют и объединяют вокруг Вас научное сообщество.

В день Вашего юбилея примите наши искренние пожелания крепкого здоровья, счастья, благополучия, вдохновения и дальнейших творческих успехов. Пусть новые идеи, признание коллег и благодарность учеников сопровождают Вас на всём жизненном пути.

Пусть Ваша мудрость и труд продолжают служить на благо науки, общества и будущих поколений!

Редколлегия журнала

АДАМ ӘЛЕМІ

Жылына төрт рет шығады

Издается четыре раза в год

Редакция мекен-жайы:

050010,

Алматы қаласы,

Шевченко көшесі, 28

ҚР ҒЖБМ ҒК «Философия,

саясаттану және дінтану

институты» ШЖҚ РМК

Адрес редакции:

050010,

город Алматы,

улица Шевченко, 28

РГП на ПХВ «Институт философии,

политологии и религиоведения»

КН МНВО РК

Меншік иесі: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитетінің «Философия, саясаттану және дінтану институты»
шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік
кәсіпорны (Алматы қ.)

Собственник: Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного
ведения «Институт философии, политологии и религиоведения»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования
Республики Казахстан (г. Алматы)

*Басылып отырған материал
авторларының көзқарасымен редакция
алқасының пікірі сәйкес келмеуі мүмкін.*

*Журналда жарияланған материалдардың,
деректердің, айғақтардың, тәсімдердің,
сандық көрсеткіштердің, жарнамалардың
растығы авторлардың жауапкершілігінде.*

*Журналдағы деректерді
пайдаланғанда тупнұсқаға
сілтеме жасау міндетті.*

*Мнение редакционной коллегии может
не совпадать с точкой зрения авторов
публикуемых материалов.*

*За достоверность публикуемых в
журнале материалов, сведений, фактов,
схем, цифровых данных, рекламы
ответственность несут авторы.*

*При использовании материалов,
опубликованных в журнале, ссылка на
источник обязательна.*

Дизайн және беттеу: **Л.Токтарбекова** Дизайн и верстка

Теруге 22.10.2025 ж. берілді. Басуға 03.11.2025 ж. қол қойылды.
Таралым 500 дана. Форматы 70x1001/16. Есепті баспа табағы 11,25.
Тапсырыс № 86.

ЖК «ИМПУЛЬС» баспасында басылып шығарылды.
Қаскелең қ., ҚР Тәуелсіздігіне 10 жыл көшесі, 35 ұй.

Сдано в набор 22.10.2025 г. Подписано в печать 03.11.2025 г.
Тираж 500 экз. Формат 70x1001/16. Уч. изд. л. 11,25.
Заказ № 86.

Отпечатано в типографии ИП «ИМПУЛЬС»
г. Каскелең, улица ҚР Тәуелсіздігіне 10 жыл, дом 35.